

მაცნე

675-9
1974 № 3-4

№ 3-4

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

107

3.1974

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ენისა და ლიტერატურის განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение языка и литературы

88621
12488

თბილისი-1974 ТБИЛИСИ

ქ. შარტავის სბ სპ. სსრ
ს. ბ. 1974

МАЦНЕ
ВЕСТНИК

УДК 82
82.01.01.01

Серия
языка и
литературы

3.1974

გაგანა

ენისა და
ლიტერატურის
სერია

3.1974

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (ძღვანი), ქ. ლომთათიძე, ე. შეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкрелидзе Т. В., Гвахарია А. А. (секретарь), Дзидзигური Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბუქდალ 2.VIII.74; შეკვ. 1501; ანაწყოების ზომა 7×111/2;
ქალაქის ზომა 7×1081/16; ნაბეჭდი თაბახი 18,2; საალრიცხო-საგამომცემლო
თაბახი 16,2; უე 00985; ტირაჟი 1500.
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა «მეცნიერება», თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წყვილები

ც. ყიფშიძე, კ. მაყაშვილის შემოქმედებითი ლაბორატორიიდან (ლირიკა)	7
ტ. შარვაშია, ლიტერატურათმცოდნეთა და კრიტიკოს-იდეალისტთა მოდერნისტული კონცეფციების კაპიტულაცია 20-იანი წლების პირველ ნახევარში	23
ე. ტაბიძე, ილია ჭავჭავაძის პუბლიცისტური ოსტატობა (ფელეტონ „სხარტულას“ (II) მიხედვით)	34
ნ. კოტეტიშვილი, ალექსანდრე სახანაშვილი და „ტარიელიანის“ საკითხები	44
ც. ჯღაპია, მეთუ საუკუნის ქართული პიროვნებები (სტეფანე სანანოძის ჰუმანი-დიდული)	54
მ. მამაცაშვილი, „შაპ-ნამეს“ ქართული ვერსიების ახალი ხელნაწერის გამო	67
ლ. ღვალაძე, გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების XVIII—XIX საუკუნის ქართულ ხელნაწერთა ურთიერთმიმართება	79
ა. კივიციანი, საბჭოთა კავშირის შექმნიერებათა აკადემია და ქართველური ენების შესწავლა	86
ი. ბაბუღაშვილი, ძველი ქართული ტერმინის გამო (სახრვა)	92
დ. ჩხუბინაშვილი, ძველი ქართული ლექსიკიდან (ბურთუ, ბირთუ)	99
ა. ჭავჭავაძე, რამდენიმე საერთო-ქართველური ფუძის მქონე ტოპონიმის ისტორიისათვის	108
ბ. ბურჭულაძე, გემინატია პოზიციური ცვლილებისათვის ლაკურში	120
ც. ქახიანი, ბორჯომის მიდამოებში აღმოჩენილი ორი არაბულენოვანი ეპიტაფიის შესახებ	127

ცნობები და შენიშვნები

მ. ბუბუშვილი, რამდენიმე შენიშვნა გალაკტიონის აკადემიური გამოცემის გამო	132
ბ. ბაპუაშვილი, ტოპონიმები ა. ანტონოვსკაიას რომან-ეპოპეა „დიდ მოურავში“	139
ლ. ქუთათელაძე, იოანე იალღუზისძის ჩამატებანი საბას „სიტყვის კონაში“	151
ი. ტაბაღაძე, ახალი ცნობა ლუი XIV-ის მიერ სულხან-საბას მიღების შესახებ	158
ი. ქავთაშვილი, ქართული სასულიერო პოეზიის ისტორიიდან (ბორენა)	161

პირტიკა და ბიბლიოგრაფია

3. შვანიძე, ილია ჭავჭავაძე და გლეხთა განთავისუფლების საკითხი	170
მ. ჭავჭავაძე, გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ერთი ლექსიკონისა და მისი შესავალი წერილის შესახებ	186

პრონობა და ინფორმაცია

რ. ჩხარტიშვილი, დისკუსია ქართული ლიტერატურისმცოდნეობისა და კრიტიკის საკითხებზე	196
ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიის	197

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ц. КИПШИДЗЕ, Из творческой лаборатории Коте Макашвили (лирика)	7
Т. ШАРОЕВА, Капитуляция модернистских концепций литературоведов и критиков-идеалистов в первой половине 20-х годов	23
Н. ТАБИДЗЕ, Публицистическое мастерство Ильи Чавчавадзе	34
Н. КОТЕТИШВИЛИ, Александр Хаханашвили и вопросы «Тариелдани»	44
Ц. ДЖГАМАЯ, Грузинские гимнографы X века	54
М. МАМАЦАШВИЛИ, Новый список грузинских версий «Шах-наме»	67
Л. ГВАЛАДЗЕ, Взаимоотношения грузинских рукописей XVIII—XIX вв. жития Григория Просветителя	79
А. КИЗИРИА, Академия наук СССР и изучение картвельских языков	86
И. ГАГУЛАШВИЛИ, К древнегрузинскому термину «Заговор»	92
Д. ЧХУБИАНИШВИЛИ, Из древнегрузинской лексики	99
А. ЧКАДУА, К истории нескольких топонимов общекартвельской основы	103
Г. БУРЧУЛАДЗЕ, К позиционному изменению геминат в лакском языке	120
Ц. КАХИАНИ, Относительно двух арабоязычных надгробий, обнаруженных в Боржомском ущелии	127

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

М. ГУГУШВИЛИ, Некоторые текстологические замечания в связи с академическим изданием сочинений Галактиона Табидзе	132
Г. ГАВАШЕЛИ, Топонимы в романе-эпосе А. Антоновской «Великий Моурави»	139
Л. КУТАТЕЛАДЗЕ, Дополнения Иоанна Иалгузисдзе к словарю Сулхана-Саба Орбелиани	151
И. ТАБАГУА, Новые сведения о приеме, оказанном Людовиком XIV Сулхану-Саба Орбелиани	158
И. КАПИАШВИЛИ, Из истории древнегрузинской духовной поэзии (Борена)	161

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. ЖВАНИЯ, Илья Чавчавадзе и вопрос освобождения крестьян от крепостной зависимости	170
М. ЧАБАНШВИЛИ, Об одном словаре географических названий	186

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Р. ЧХАРТИШВИЛИ, Дискуссия по вопросам литературоведения и критики	196
В Комиссии по установлению академического текста поэмы Ш. Руставели «Витязь в барсовой шкуре»	197

წ ე რ ი ლ ე ბ ი

ცისანა ყიფშიძე

კოტე მაცაშვილის შემოქმედებითი ლაბორატორიიდან

(ლირიკა)

კოტე მაცაშვილის შემოქმედებას გარკვეული ადგილი უჭირავს ქართული ლიტერატურის ისტორიაში. მისი მოღვაწეობა გასულ საუკუნის ბოლო წლებში იწყება და თითქმის ჩვენი საუკუნის 20-იანი წლების ბოლომდე გრძელდება. ეს პერიოდი მეტად რთული და წინააღმდეგობებით აღსავსე მოვლენებით აღინიშნა საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, რამაც გარკვეული დიდი დასვა კ. მაცაშვილის შემოქმედებას.

„კოტე მაცაშვილის შემოქმედება, რომლის ძირიც ქართული ცხოვრებისა და ლიტერატურის წიაღში ჩნდება და მტკიცდება, საკმარისი სიცხადით იღებს საზრდოს როგორც ქართველი რომანტიკოსებისა, ისე თერგდალეულთა და 900-იან წლებში დემოკრატიული მწერლობის ანაკადებული შემოქმედებიდან. კოტე მაცაშვილი საბოლოოდ ამთავრებს ქართულ ლიტერატურაში გაბატონებული რომანტიკული — სევდიანი განწყობილების მოტივის გამოხატვას. მასთან ერთად დიდი ენერჯით ბანს აძლევს დაწყებული ბრძოლის მიმართულებას და თავის პოეტურ შემოქმედებაში რეალურ ფერებში ასახიერებს თავისი ეპოქის საჭირბოროტო მოვლენებს. ამრიგად, მის შემოქმედებაში ორი მიმართულება — რომანტიკული და რეალისტური ერთმანეთს ექსოვება, თუმცა რეალისტური უდავოდ ბევრად სჭარბობს“¹.

თუ კ. მაცაშვილი, ერთი მხრივ, პესიმისტურადაა განწყობილი, მეორე მხრივ იგი საოცრად მგზნებარე მებრძოლად გვევლინება. ეს ერთგვარი „გაორება“ ნიშნული იყო XX საუკუნის პირველი ათეული წლების სხვა ქართველი პოეტებისთვისაც, რადგან ეს იყო დიად რევოლუციურ მდელგარებათა წლები.

კოტე მაცაშვილი საჭიროვს ცეცხლში ატარებდა მახინჯ, მანკიერ მოვლენებს, რასაც ადგილი ჰქონდა მაშინდელი საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მის ბევრ სატირულ ლექსს დღესაც არ დაუკარგავს აქტუალური ძეგრადობა და ემოციური ძალა.

კოტე მაცაშვილმა ამაგი დასდო ქართული ლექსის განვითარებასაც. მან „საყურადღებო წვლილი შეიტანა ქართული პოეზიის გახალსურებასა და ქართული ვერსიფიკაციის საქმეშიც. სწორედ ღრმად გამჭდარი ხალხურობის გამო გახდა შესაძლებელი კოტე მაცაშვილის ზოგიერთი ლექსის შეცდომით ხალხურად მიჩნევა, მაგალითად „ლაღესი“. კოტე მაცაშვილმა ერთ-ერთმა

1 მ. ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი, თხზულებანი, ტ. I, თბილისი, 1972, გვ. 454.

პირველმა შემოიტანა ქართულ პოეზიაში სონეტი. მისივე დამსახურებაა ჩვენში დაქტილური ლექსის დამკვიდრება და ამ საზომით დაწერილი ლექსის ზუსტიკალური სრულყოფა. მანვე გამოიყენა რომანსიც, როგორც თავისებური შინაგანი ამღერების მქონე მცირე ზომის ლექსი, ღრმა განცდით ამეტყველებული“².

პატრიოტული მოტივია კ. მაყაშვილის პოეზიის ძირითადი მოტივი. პოეტის ერთადერთი საზრუნავი სამშობლოს კეთილდღეობაა. მისი თითოეული ნაბიჯი, თითოეული კალმის მოსმა სამშობლოსადმი უძირო სიყვარულითაა გამსჭვალული. კ. მაყაშვილი იმ მოღვაწეთა რიცხვს ეკუთვნის, „რომელნიც მოკრძალებით, რაღაც წმინდა სასოებით უცქერდნენ თავის სამშობლოს, როგორც წმინდა ეროვნულ სასახლეს, რომლის გამშვენებდასა და გაძლიერების სამსახურში ხედავდნენ თავიანთი ცხოვრების არსსა და დანიშნულებას“³.

კოტე მაყაშვილი, რომელიც თავისი შემოქმედებითა და საზოგადოებრივი საქმიანობით ქართველი ინტელიგენტის იდეალურ ტიპს წარმოადგენდა, თანამედროვეთა შორის განსაკუთრებული პატივისცემითა და სიყვარულით სარგებლობდა. 1923 წელს გაზეთ „ლომისში“ ლეო ქიაჩელი წერდა: „უწინარეს ყოვლისა, ჩვენი კავშირის დიდი ფიგურა კოტე მაყაშვილია. რასაკვირველია, არა იმიტომ, რომ იგი თავმჯდომარეობს ამ კავშირს. კოტე მაყაშვილი ერთადერთია, რომელიც განსაკუთრებული თავისებურებით განიცდის საქართველოს“⁴.

კ. მაყაშვილის დიდ პოპულარობაზე მეტყველებს 1913 წელს გაზეთ „თეშში“ გამოქვეყნებული ცნობა, სადაც იგი თავის ხელისმომწერლებს პრემიად აღუთქვამდა კოტე მაყაშვილის ლექსთა კრებულს „ლირიკას“, რომელიც იმხანად გამოსაცემად მზადდებოდა.

კოტე მაყაშვილი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ჩვენი ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. იგი იყო საქართველოს მწერალთა კავშირის პირველი თავმჯდომარე. კ. მაყაშვილს ეს თანამდებობა სიცოცხლის ბოლომდე არ დაუტოვებია. მთელი ათი წლის განმავლობაში უძღვებოდა იგი ამ ძნელსა და საპატიო საქმეს. ეს იყო თავისებური დუდილით აღსავსე პერიოდი ჩვენი მწერლობისა. კ. მაყაშვილი მისთვის ჩვეული ტაქტისა და გულისხმიერების წყალობით ისე უძღვებოდა საქმეს, რომ კავშირში შემავალ ყველა ჭგუფში უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდა.

კოტე მაყაშვილი იყო აგრეთვე სრულიად საქართველოს ხელოვანთა კულტურული კავშირის მთავარი კომიტეტის თავმჯდომარე; მუშაობდა თბილისის კომუნალურ ბანკში, საადგილმამულო განყოფილების დირექტორად; იყო ერთ-ერთი დამაარსებელი სიტყვაკაზმული მწერლობის, ფილარმონიული, საისტორიო-საეთნოგრაფიო და დრამატული საზოგადოებებისა. სწორედ იმის გამო, რომ იგი ძალიან დატვირთული იყო საზოგადოებრივი საქმიანობით, მას დრო აღარ რჩებოდა ლიტერატურული მუშაობისათვის და ცოტას წერდა. საზოგადოება მონატრული იყო მისი ნაწარმოების გამოქვეყნებას.

კ. მაყაშვილს რუსული აღზრდა ჰქონდა მიღებული და პირველი ლექსიც ცხრა წლის ასაკში რუსულ ენაზე დაწერა. პოეტი ძალიან მტკივნეულად გა-

² გ. ც ი ც ვ ი ლ ი, კოტე მაყაშვილის შემოქმედება, «მნათობი», 1956, № 7, გვ. 115.

³ მ. ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი, კოტე მაყაშვილი, 1972, გვ. 568.

⁴ გაზ. „ლომისი“, 1923, № 18, გვ. 1.

ნიცდიდა ქართულის არცოდნას. წერილში „ვანო ჯავახიშვილი“ კ. მაცაშვილი წერს: „მე ბავშვობიდანვე (6 წლიდან) მშობლიურ კერას მოწყვეტილს, აღზრდილს ქართულის არმცოდნეთა საზოგადოებაში, ისე საფუძვლიანად მაქვს დავიწყებული დედაენა, რომ გარდა გარეგანი იერისა, ქართველს სხვა არა მიგავს-რა. ვანო ჯავახიშვილი გაცნობისას ქართულად მელაპარაკება, მრცხვენინან, რომ ქართულადვე პასუხის გაცემა არ შემიძლიან“⁵. ყრმობისას პოეტი ბევრს სწერდა: „17 წლისა მე უფრო ბევრს ვწერდი, ვიდრე ეხლა ვწერ, — აღნიშნავს პოეტი ერთ-ერთ პირად წერილში, — მაგრამ სამწუხაროდ არც ერთი არ გადაურჩა ცეცხლს, რომელიც ჩემი საუკეთესო კრიტიკოსი იყო“. ალბათ, ეს იყო მიზეზი, რომ იმ მრავალრიცხოვანი რუსული ნაწერებიდან ძალიან მცირედაა შემორჩენილი: ორი დასრულებული, რამდენიმე დაუმთავრებელი ლექსი და რამდენიმე ნაწყვეტი.

კ. მაცაშვილმა გადაწყვიტა ამ სერიოზული ნაკლის გამოსწორება და იურიდიული ფაკულტეტის დამთავრების შემდეგ სწავლა განაგრძო აღმოსავლური ენების ფაკულტეტზე, მაგრამ სტუდენტთა გამოსვლების გამო იგი უნივერსიტეტიდან დაითხოვეს. მაშინ მან დამოუკიდებლად განაგრძო მუშაობა: გატაცებით კითხულობდა „დაბადებას“, „სახარებას“, „ვისრამიანს“, ბარათაშვილის, ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის ნაწარმოებებს. მან ბევრი დრო და ენერგია დახარჯა და სასურველ შედეგსაც მიაღწია: იგი რამდენიმე ხნის შემდეგ საფუძვლიანად დაეუფლა ქართულ ენას, მის ყოველ ნიუანსს, მისი სიტყვა სხარტია და მოქნილი.

კ. მაცაშვილის ლიტერატურული მემკვიდრეობა ინახება აკად. ვიორგა ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურულ მუზეუმში, აკად. ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში, ხოლო მცირე ნაწილი დაცულია პოეტის ოჯახში.

კ. მაცაშვილის ნაწერების უმრავლესობა გაფანტულია სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემაში. მისი ნაწერებიდან ცალკე წიგნებად გამოცემულია: 1903 წელს — პატარა სატირული პოემა „კრება ანუ ბიბლიოთეკის დაარსება“, 1914 წელს — ლექსთა კრებული „ლირიკა“ და 1926 წელს — გახმაურებული სატირული პოემა „ეშმაკი საქართველოში“. ეს არის და ეს.

პოეტის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით 1927 წელს გაზეთ „კომუნისტში“ (№ 199, 3 სექტ.) გამოქვეყნდა ცნობა, სადაც აღნიშნულია, რომ გადაწყდა კ. მაცაშვილის ნაწარმოებთა გამოცემა. მისი განხორციელება დაევალა „სახელგამს“, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს გადაწყვეტილება ვერ შესრულდა. გულისტკივილით აღნიშნავდა მიხეილ ზანდუკელი: „მწუხარებით უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ჩვენ დღემდე არ მოგვეპოვება კოტე მაცაშვილის შემოქმედების სრული გამოცემა. პოეტის არქივში, საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურულ მუზეუმში რომ ინახება, არის საგრძნობი, საინტერესო მასალა, რომელსაც ჯერ არ უნახავს შუქი. ვფიქრობთ, საჭიროა კოტე მაცაშვილის შემოქმედება მთლიანად დაიბეჭდოს, რათა ის ხელმისაწვდომი გახდეს მკითხველისათვის. ამას მოითხოვს ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესწავლის ინტერესები, ამასვე გვავალებს მწერლისადმი სათანადო პატივისცემა“⁶.

⁵ კ. მაცაშვილი, ჟურნ. „ჩვენი მეცნიერება“, 1926, № 17—18, გვ. 35.

⁶ მ. ზანდუკელი, თხზულებანი, ტ. 1, 1972, გვ. 569.

ჩვენც ამ მოტივით ვხელმძღვანელობდით, როდესაც დავიწყეთ კოტე მაცაშვილის ნაწარმოებთა გამოცემისათვის მზადება. ამ მიზნით გულდასმით შევისწავლეთ 1900—1927 წლების ჟურნალ-გაზეთები, ალმანახები, კრებულები. მოპოვებული მასალების საფუძველზე მომზადდა გამოსაცემად კოტე მაცაშვილის თხზულებათა სრული კრებული ორ ტომად. პირველ ტომში შევიდა 106 გამოქვეყნებული, 48 გამოუქვეყნებელი ლექსი და ორი პოემა, ხოლო მეორე ტომში — ერთი ორიგინალური პიესა, ერთი ნათარგმნი პიესა, პროზაული ნაწარმოებები, პუბლიცისტური წერილები, სიტყვები და ეპისტოლარული მემკვიდრეობა.

კ. მაცაშვილი 1901 წლიდან სიცოცხლის ბოლო დღემდე თანამშრომლობდა შემდეგ პერიოდულ გამოცემებში: გაზეთებში: „ივერია“, „ცნობის ჟურნალი“, „პატარა გაზეთი“, „სახალხო გაზეთი“, „სახალხო გაზეთის“ სურათებიანი დამატება, „სახალხო ფურცელი“, „მეგობარი“, „სახალხო საქმე“, „თემი“, „ისარი“, „დროება“, „საქართველო“, „საქართველოს“ სურათებიანი დამატება, „პოეზიის დღე“, „ქართული სიტყვა“, „ლომისი“; ჟურნალებში: „საქართველო“, „ფასკუნჯი“, „კლდე“, „ლეილა“, „ბუნება და ხელოვნება“, „საფირონი“, „პრომეთე“, „ლომისი“, „ისპირი“, „ახალი კავკასიონი“, „ჩვენი მეცნიერება“, „პოეზიის დღე“, „ერი“; კრებულში „გრდემლი“; ალმანახში „ნიაი“.

განსაკუთრებით ნაყოფიერად თანამშრომლობდა კ. მაცაშვილი გაზეთებში: „ივერია“, „სახალხო ფურცელი“ და „ლომისი“.

როდესაც ტომები მზად იყო გამოსაცემად, ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში აღმოჩნდა კ. მაცაშვილის ლექსთა კრებული (№ 2823), რომელიც ათლიანად ჩასწორებულია ავტორის მიერ. ამ მასალის გათვალისწინება ტომების მომზადების პერიოდში შეუძლებელი იყო, რამდენადაც იგი დამუშავდა და ჩვენთვის ხელმისაწვდომი მხოლოდ 1973 წლის გაზაფხულზე გახდა.

ჩვენ მიერ მომზადებულ პირველ ტომში შევიდა ყველა ის მასალა, რომელიც ხანგრძლივი ძიების შედეგად მოვიპოვეთ (27 წლის მანძილზე პოეტის მიერ გამოქვეყნებული პერიოდულ პრესაში), ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში დაცული ლექსების კრებული კი არაა ასეთი სრული. ჩვენ მიერ მომზადებულ ტომთან შედარებით ამ კრებულს ბევრი ლექსი აკლია, ჩვენთვის უცნობი კი აქ მხოლოდ ორი ლექსი აღმოჩნდა — „ჩვენი ვინტი“ და „სატანას ტრიუმფი“.

კრებულში მოთავსებული ლექსები ამოჭრილია წიგნებიდან, ჟურნალ-გაზეთებიდან და ჩასწორებულია პოეტის მიერ. ბევრია ავტოგრაფიც (სხვადასხვა ნომრებით ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში ინახება ცალკეულ ლექსთა ავტოგრაფებიც). დიდია ი. გრიშაშვილის დამსახურება ამ საქმეში: მან, კოტე მაცაშვილის უმცროსმა მეგობარმა, შემოგვინახა პოეტის ლექსთა კრებული, ავტორის მიერ შედგენილი და ჩასწორებული.

კრებულის თავფურცელზე, რომელიც ი. გრიშაშვილის ხელითაა გაფორმებული, გაკეთებულია შენიშვნა: „უნდა დაიბეჭდოს ისე, როგორც აქ არის გამართული. ასე შესწორებებით დასტოვა ვანსვენებულმა კოტე მაცაშვილმა და ჩვენც ასე გავმართეთ. ამ წიგნშია მისი ლექსები I წიგნიდან და II წიგნიდან. ი. გრ.“. ი. გრიშაშვილის სიტყვებში „ჩვენც ასე გავმართეთ“, ალბათ, იგულისხმება წიგნის გარეგნული გაფორმება, ლექსთა განლაგება, ზოგიერთი

უსათაურო ლექსის დასათაურება (რომლებიც ჩვენ, როგორც არაავტორისეული, მხედველობაში არ მიგვიღია), თორემ სხვა მხრივ ტომში ყველაფერი მაცაშვილისეულია. როგორც ზემოთ მოყვანილი ტექსტიდან ჩანს, ი. გრიშაშვილი ასახელებს კ. მაცაშვილის მეორე წიგნსაც. პოეტის მეორე წიგნი კი, საერთოდ, არ გამოსულა. ამიტომ ი. გრიშაშვილის განცხადება, რომ ლექსები I და II წიგნებიდანაა ამოკრეფილი, სინამდვილეს არ შეეფერება.

ამ მასალების საფუძველზე ჩვენ მიზნად დავისახეთ კოტე მაცაშვილის პოეტური შემოქმედების ზოგიერთი ტექსტოლოგიური საკითხის შესწავლა.

მწერლის შემოქმედებითი ლაბორატორიის შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ყველაზე მკაფიოდ მწერლის მუშაობას ხელნაწერები ასახავს. ამიტომ აუცილებელი და პირველი საფეხური შემოქმედებითი ლაბორატორიის შესწავლისა არის ყველა ხელნაწერი წყაროს გამოვლენა და მათი საფუძვლიანი შესწავლა-დამუშავება. ამასთან ერთად მნიშვნელოვანია აგრეთვე ნაბეჭდი წყაროები, რადგან, როგორც წესი, ავტორი ტექსტზე მუშაობას მისი გამოქვეყნების შემდეგაც განაგრძობს და ცვლის მას გამოცემიდან გამოცემამდე. ხელნაწერი და ნაბეჭდი წყაროების სრულად გამოვლენის შემდეგ ავტოგრაფები და ნაბეჭდი წყაროები უნდა დალაგდეს ქრონოლოგიურად. ეს საშუალებას მოგვცემს თვალნათლივ წარმოვიდგინოთ თანდათანობითი დახვეწა-ჩამოყალიბება ნაწარმოებისა.

მწერლის ლაბორატორიაში შეჭრა ბევრ საინტერესო საკითხს ახდის ზარდას და გამოავლენს ბევრ ისეთ რამეს, რასაც თვით ავტორი არასდროს გამოიტანდა დღის სინათლეზე. ნაწარმოების შექმნა თავისთავად ხანგრძლივი და რთული პროცესია. შემოქმედებითი მუშაობის დაძაბულობასა და სიძნელეზე მიუთითებს ი. ჭავჭავაძის შემდეგი სიტყვები: „ლიტერატურული მოღვაწეობა ბუნებითად იმისთანა რამ არის, რომ დღემუდამ უკან დევნა უნდა, დღემუდამ მის სფეროში ტრიალი, დღემუდამ ფიქრსა და ტვინის მოძრაობაში უნდა იყოს მისი მიმდევარი კაცი“⁷. ამ განუწყვეტელი ფიქრისა და მუშაობის კვალი ნათლად ჩანს, უპირველეს ყოვლისა, მწერლის არქივში, მის სამუშაო სახელოსნოში, სადაც ხდება მასალების პირველადი დამუშავება, ნაწარმოების კონტურების მოხაზვა, თემისა და იდეის დაზუსტება, სახეთა სისტემის გამოკვეთა და საბოლოოდ ჩამოყალიბება. მწერალი ნაბეჭდ წყაროებზეც განაგრძობს შემოქმედებითს მუშაობას, იყენებს ნაბეჭდ წყაროს, როგორც ხელნაწერს და ხვეწს მას. ეს მუშაობა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საკმაოდ ხანგრძლივია და ხშირად მწერლის გარდაცვალებამდე გრძელდება. „მხატვრული ნაწარმოებები უცბად არ იქმნება, — წერს ბ. ტომაშვესკი, — მის შექმნას წინ უძღვის რთული და ხანგრძლივი მუშაობა, რის შედეგად მიიღება მეტ-ნაკლებად დამთავრებული ტექსტი ნაწარმოებისა. მიიღწევს რა თავისი ნაშრომის დასრულების გარკვეულ ეტაპს, ავტორი განაგრძობს მუშაობას ნაწარმოების სრულყოფისათვის. ამ მუშაობის ხასიათი დამოკიდებულია მწერლის მხატვრულ ხერხებსა და იმ მოსაზრებათა ბუნებაზე, რომლებიც იწვევენ ამა თუ იმ ცვლილებებს როგორც დეტალებში, ასევე მთელ ნაწარმოებებში“⁸.

⁷ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, 1928, IX, გვ. 29.

⁸ Б. В. Томашевский, Писатель и книга, М., 1959, გვ. 5.

ტექსტოლოგი გულდასმით სწავლობს ნაწარმოების თავდაპირველ სახეს, აკვირდება იმას, თუ რა ხასიათის ცვლილებები შეიტანა მასში ავტორმა, რით იყო გამოწვეული ეს ცვლილებანი, რას ემსახურება ისინი — ნაწარმოების იდეურ-მხატვრულ თუ ენობრივ-სტილისტურ დახვეწას. ზელნაწერთა შესწავლა გვიჩვენებს მწერლის მუშაობას ამა თუ იმ ნაწარმოებზე და გასაგებს ხდის ამ ცვლილებათა და შესწორებათა შეტანის მიზეზებს. შემოქმედი ზოგჯერ მცირე ცვლილებებით შემოიფარგლება, ზოგჯერ კი რაულ შემოქმედებით მუშაობასთან გვაქვს საქმე, რაც მნიშვნელოვან კვალს ტოვებს ნაწარმოების ავტოგრაფებსა თუ ნაბეჭდ წყაროებზე. თითოეული ავტოგრაფი თუ ჩასწორებული ნაბეჭდი წყარო ასახავს მწერლის ჩანაფიქრის განვითარების პროცესს, მხატვრული გამოსახვის საშუალებათა ძიებას, მისი მუშაობის თავისებურებებსა და მეთოდებს.

ჩვენი მიზანია, ვაჩვენოთ კ. მაყაშვილის რთული და ხანგრძლივი შემოქმედებითი მუშაობა პოეტურ ნაწარმოებებზე, — ის ცვლილებანი, რომლებიც შეჭქონდა ავტორს მათი იდეურ-მინაარსობრივი თუ მხატვრული სრულყოფის თვალსაზრისით.

კოტე მაყაშვილის არქივი მცირეა: ზოგი ლექსი ერთი ავტოგრაფითაა წარმოდგენილი, ზოგი — ორით, ზოგ ლექსს ავტოგრაფი სულ არ გააჩნია. ბევრ მათგანში შესწორებები უმნიშვნელო ხასიათისაა, ბევრი კი საფუძვლიანადაა გადაამუშავებული. ყველაზე დიდი ცვლილებებია ავტორის მიერ ბოლო წლებში მომზადებულ კრებულში, რომელიც გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში ინახება. ჩვენ შევისწავლეთ და გავაანალიზეთ ეს ცვლილებები.

კოტე მაყაშვილის შემოქმედებითი ლაბორატორიის შესწავლამ ნათელიყო პოეტის შემოქმედებითი მუშაობის თავისებურებანი.

1. მაყაშვილი ხშირად ცვლის სიტყვიერ მასალას, ცალკეულ გამოთქმებს, ზოგჯერ მთელ წინადადებებსაც. ყველაფერი ეს ემსახურება ტექსტის დახვეწას, ლექსის მხატვრულ სრულყოფას, ტექსტში მეტი აზრობრივი სინათლას შეტანას. ერთ-ერთ უსათაურო ლექსს („ყველგან ტირალი, კენესა, ჩივილი...“) საკმაო ცვლილებები განუცდია საბოლოო ავტოგრაფში⁹. ლექსის მე-8 სტრიქონში აღრე იყო: „ლომგულთა შვილნო“, მაგრამ ეს სიტყვები წარმოაჩენს წინაპრების სიდიადეს, მათ ღირსებას, პოეტს კი სურს ქებით მოიხსენიოს სამშობლოსათვის თავდადებული შვილები, რომლებიც თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ გადამწყვეტი ბრძოლებისათვის ემზადებიან. ამიტომ პოეტმა ასეთი შესწორება შეიტანა — „ლომად შობილნო“, რაც უკვე ამ ახალი, რევოლუციური თაობის გამირულ ბუნებაზე მიგვანიშნებს.

მხატვრული სრულყოფის მიზნით კ. მაყაშვილი მთელ სტროფს ცვლის საბოლოო ტექსტში:

იყო
წყვდიადს, სიფლიდეს
ტანჯვის მაგარ კლდეს
ვასტებს, მტვრად აქცევს
გულისა გრდემლი!

ჩ ა ს წ ო რ დ ა
წყვდიადის ბუდეს,
სიფლიდის ზღუდეს,
მტვრად აქცევს ნების
ურო და გრდემლი!

გარდა მხატვრული სრულყოფისა, აქ უკვე გამოკვეთილადაა ნათქვამი, რომ ნებისყოფაა მთავარი ბრძოლაში; მეტბოლო ადამიანის უფრო ნიშანდობლივ თვისებაზე ამახვილებს პოეტი ყურადღებას.

⁹ „საბოლოო ავტოგრაფში“ ან „საბოლოო ტექსტში“ ჩვენ ყველგან ვგულისხმობთ ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში დაცულ კრებულს, რაზედაც შემდეგში აღარ მივეუთიებთ.

ამავე ლექსის ბოლო სტროფში ადრე იყო: „ვერ დაგვაკნინებს, ვერ შევვაშინებს. მაშინ ჩვენ თვითონ მძლავრი სატანა!“ საბოლოო ავტოგრაფში კი უფრო გამოკვეთილად, უფრო თამამადაა მითითებული სატანაზე ხალხის გაზარჯების რწმენა:

ვინ გაგვაწილებს!
სისხლიან კბილებს
ჩვენზე დაიმტრევეს თვით მძლე სატანა!

ბრძოლისაკენ მომწოდებელ ლექსში „პასუხი“, რომელიც 1903 წელს დაწერა პოეტმა, ასეთი სტრიქონები იყო: „დავაქციო, მტერად ვაქციო და მოვეუღო იმათ ბოლო!“ ნაცვალსაზელი „იმით“ აზრს აბუნდოვანებდა, არ ჩანდა გარკვევით, თუ აქ ვის გულისხმობდა მწერალი, ამიტომ პოეტმა იგი შეცვალა სიტყვით „ვერაგო“ („დავაქციო, მტერად ვაქციო და მოვეუღო ვერაგო ზოლო“), რამაც აზრობრივი სინათლე შეიტანა ტექსტში.

ამავე ლექსის ბოლო ნაწილი ავტორმა მთლიანად შეცვალა საბოლოო ტექსტში. პირველ ვარიანტში პოეტი წერდა: „ჩვენს მშრომელ ხალხს ბრძოლით და ცრემლებით გადაეუხადოთ ვალიო“. ჩასწორების შემდეგ მივიღეთ (ბრძოლა და ცრემლი შეუთავსებელი ცნებებია): „არა ცრემლით, არამედ ბრძოლით გადავიხდით წმინდა ვალსო“. ამასთან ერთი სტრიქონი, რომელიც ზედმეტი იყო, ამოვარდა. ნათქვამის ნათელსაყოფად მოვიტანთ ნაწყვეტს პირველი ვარიანტიდან და საბოლოო ტექსტიდან:

ი ყ ო

დროა დაჩაგრულს
დამწვარ-დადაგულს
მშიერ-შიშველს, უბედურსა,
ობოლს, ეულს,
ტანჯვად ქცეულს,
ყველა ბედშავს და უძლულსა,
ჩვენს მოყვასსა,
მშობელ ძმასა,
გადეუხადოთ წმინდა ვალი,
ბრძოლით, მსხვერპლით,
სისხლის ცრემლით,
უდარდელი,
უტანჯველი,
მოეუმზადოთ მომავალი!

ჩ ა ს წ ო რ დ ა

დროა ჩაგრულს
ჯვარზე გაკრულს,
ჩვენს მარჩენალს, ხალხსა მშრომელს,
მაშვარალს, ეულს,
თუმცა ძლეულს,
მაგრამ უტეხს, დაუცხროზელს,
არა ცრემლით,
ბრძოლით, მსხვერპლით
გადეუხადოთ წმინდა ვალი,
უტანჯველი,
უდარდელი
მოეუმზადოთ მომავალი!

ლექსი „სიმღერა“ ძლიერი სატირაა ზოგიერთი გადაგვარებული ქართველის წინააღმდეგ. აქ თავმოყრილია ყველა ის უარყოფითი თვისება, რაც დამახასიათებელი იყო ასეთი ადამიანებისათვის: ადგილ-მამულის ვალებში გაყიდვა, მლიქვნელობა, ფარისევლობა, თანამდებობისა და საკუთარი კეთილდღეობის მისაღწევად ყოველივე წმიდათა წმიდის ფეხქვეშ გათელვა. სურათს ამძაფრებს ხალხურ ზეპირსიტყვიერებაში უდარდელობისა და მხიარულების გამომხატველი რეფრენის ხმარება:

ჰერი, ჰერი, ჰერი,
მიხარიან, ვმღერი,
სამშობლოს ვკრატ ტლინკს, თლონდ კი
ვიყო ზედნიერი!

• • • • •

ჰერი, ჰერი, ჰერი,
 ელოთობ, მდგრად ვმღერი,
 ჩემს იდეალს და რწმენას,
 მოეფინა მტვერი!

პოეტი ეძებს სიტყვებს, რომლებიც უფრო ზუსტად გადმოსცემენ აზრს, ჩანაფიქრს. სხვა სწორებათა შორის ერთი ასეთია: იქ, სადაც წერია „ტლინკს“, ადრე იყო „წიხლს“ („სამშობლოს ვკრავ წიხლს, ოლონდ კი“). შეცვლილი სიტყვა კიდევ უფრო უსვამს ხაზს ამ საქმის ჩამდენის სრულ გადაგვარებას.

ლექსი „ლაჩრებს“ რეაქციის წლებშია დაწერილი. ლექსში პირველად აღწერილია ის იმედიანი განწყობილება, რომელიც 1905 წლის რევოლუციამ გამოიწვია პოეტში:

შუა ზამთარში, მკაცრ სიცივეში,
 დადგა ორი დღე როგორღაც თბილი,
 გამოცოცხლებულ გულის სიღრმეში
 ჩვენ სასოება აღვეძვრა ტკბილი.
 შორიდან სხივი მზის დავინახეთ,
 მან გაუღიმა ჩვენს სულს გალახულს!

ადრე ბოლო სტრიქონში იკითხებოდა „მან გაუღიმა ჩვენს სულს გაყინულს“. სიტყვა „გაყინულს“ პოეტმა შეცვალა „გალახულით“, რაც კიდევ მეტად უსვამს ხაზს ხალხის დაბეჩავებულ, დამცირებულ მდგომარეობას, ხოლო ცოტა ქვემოთ „სასტიკი ქარი“ შეცვლილია „აფთარი ქარით“, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ეს ქარი (რომელშიც პოეტი მეფის რუსეთის თვითმპყრობელობას გულისხმობს), მხოლოდ სასტიკი კი არ არის, არამედ ყველაფრის მომსპობი, გამანადგურებელია, რომელსაც ძნელად თუ რამე გადაურჩება. ლექსი ასე მთავრდება:

და ისევ შიშსა, კენესა-გოდებას,
 მივეცი თავი ფერმიხდილებმა,
 შეჩვეულებმა ფეხბქვეშ გდებას,
 მონებისავე მხდალმა შეილებმა!

მესამე სტრიქონში „ფეხბქვეშ გდებას“ ნაცვლად იყო „შეჩვეულებმა“. მხოლოდ მონებას“. ამ უნუგუმო მდგომარეობით გულმოკლულმა პოეტმა უფრო შეურაცხყოფელი სიტყვები იხმარა ხალხის, მათ შორის თავისი თავის მიმართაც. კ. მყაყვილიმა კარგად იცის, რომ არ არის მოსაწონი კენესა-გოდება და მონობა, რომ ეს ლაჩრობაა და სიმხდალე, მაგრამ პოეტი გულწრფელად აღიარებს, რომ თვითონაც ამ ლაჩართა შორისაა.

ლექსი „მე“-ს ერთ-ერთი ავტოგრაფი (№ 5594), რომელიც გ. ლეონიძის სახ. ლიტერატურულ მუზეუმში ინახება, ძალიან ნასწორებია. ეს არის ერთი იმ იშვიათ შემთხვევათაგანი, როდესაც საქმე გვაქვს პირველ, შავ ავტოგრაფთან, პოეტის პირველი ჩანაფიქრის განხორციელებასთან.

პოეტი აღტაცებულია ცხოვრების სიმშვენიერით, აღსავსეა შენებისა და შემოქმედების სურვილით, მაგრამ გრძნობს, რომ ვიღაცის უხეში ხელი ურღვევს მას ბედნიერებას. იგი მუდამ გრძნობს ამ გამანადგურებელ სევდანაღველს და მისი ბრძოლისა და მოქმედების პათოსიც ქრება. ამ განწყობის გამოსახატავად დიდი მუშაობა ჩაუტარებია პოეტს. ლექსის პირველი სტროფი აღნიშნულ ავტოგრაფში ასეთი იყო:

როს ვქმნი და ვაგებ სუმბულ-ნარდებით,
 ახალ ქვეყანას, შუქმფინარ ნესტარს,
 ბარელიეფით, ნაზ ჩუქურთმებით,
 როს სიყვარულით ვკაზმავ სულის ქნარს.

პოეტი ცვლის სიტყვიერ მასალას, უფრო აკონკრეტებს შენების საგანს. მას აღარ მოსწონს „სუმბულ-ნარდებით“ აგებული ქვეყანა და სტროფი საბოლოო ვარიანტში ასეთ სახეს იღებს:

ოღესაც ვაგებ აღფრთოვანებით,
 მაღალ შენობას ტურფას და ნარნარს,
 როს სიყვარულის სხივ-ფერადებით,
 ვამშვენიერებ მძლავრსა სულის ქნარს.

ლექსის მე-5 სტრიქონი ასე იკითხება: „ამ დროს ვიღაცა შმაგი და ხელი“. ავტორს შეუმჩნეველი არ დარჩა ტავტოლოგია და საბოლოო ავტორგრაფში იგი ასეა შეცვლილი: „ამ დროს ვიღაცა უხეში, ხელი“.

„საქართველოს“ სურათებიან დამატებაში 1916 წელს გამოქვეყნდა კ. მაყაშვილის ლექსი „ლოცვა, წმინდაო ნინო“. ამ ლექსში ის აზრია გატარებული, რომ სამშობლოს ზსნა, მისი აღდგენა შეიძლება მხოლოდ ქართველების გაერთიანებით, თავდადებული, უანგარო სამსახურით სამშობლოსათვის. ამ საქმეში პოეტი ერთ-ერთ გადამწყვეტ როლს ანიჭებს ქართველ ქალს, მზექალს, „ერის შვეინებას, შვეინების ნახატს“. მე-17 სტრიქონი ასე იკითხებოდა: „ბურუსი ზღუდავს მძებნელსა თვალსა“. საბოლოო ვარიანტში იგი ასეა შეცვლილი: „და ეფინება ბურუსი ჩემს თვალს“. ნაბეჭდ ტექსტში ამ სტრიქონს მოსდევდა — „არსადა ვხედავ ნანატრის კვალსა“. იგი ზედმეტია, მეხუთეა სტროფში და საბოლოო ტექსტში აღარ შეუტანია ავტორს. 35-ე სტრიქონი — „გამოცოცხლდება კვლავ ყვავილნარი“ შეცვლილია სიტყვებით „გაიფურჩქნება დამჰქნარ-დამდნარი“. მომდევნო სტრიქონში „იმედი გულსა“ შეცვლილია „იმედი დაგულს“. 43-ე სტრიქონში „კვლავ მოგვევლინე“ შეცვლილია სიტყვით „გამოგვეცხადე“. 44-ე სტრიქონში „ციხე-ნგრეული“ შეცვლილია „სულის სიმტკიცით“ და ა. შ. საბოლოო ტექსტში საოცნებო ივერთ ასული-სადმი მიმართული სტრიქონები ასე ჩამოყალიბდა:

— ოჰ, არა, არა! მწამს დრო იცვლება,
 ცა ნისლს გადიყრის, გაიწმინდება!
 სიმწარის ჯამი მთლად დაიცლება!
 სულის მზე ისევ ამობრწყინდება!
 გაიფურჩქნება დამჰქნარ-დამდნარი,
 იმედი დაგულს კვლავ გააღიმებს,
 ივერთ ასული მკვდრეთით აღმდგარი
 კერაში ერის ცეცხლს ვააღვივებს!
 ნორჩი სიცოცხლე სწრაფის კვეთებით,
 მალე გაარღვევს შეაზღვის ზღუდეს,
 უდაბნოს მორწყავს ცხოველ წვეთებით,
 სევდა-კაემნის ამოსწვავს ბუდეს!
 გამოგვეცხადე, კვლავ დაგვიბრუნდი,
 სულის სიმტკიცე რომ აღგვიდგინო,
 რომ მოაშორო ერს რკინის ხუნდი. . .
 ჩვენო ჩვენთვისა, წმინდაო ნინო!

ლექსი „თამარ მეფეს, თამარ წმინდას, თამარ მშვენიერს!“ 1916 წელს გამოაქვეყნა კ. მაყაშვილმა. იმ მრავალრიცხოვანი ჩასწორებებიდან, რომლებიც პოეტს შეუტანია ლექსის საბოლოო ავტორგრაფში, ქვემოთ მოვიყვანთ ისეთ ნაგალითებს, რომლებსაც გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ტექსტის აზრობრივად გამართვისა და ლექსის მხატვრულად დახვეწისათვის:

რ ყ თ	ჩ ა ს წ ო რ დ ა
რაფაელის ღვთაებრივი ყალამიც რომ მოვიხმარო.	რაფაელის ღვთაებრივი ყალამიც რომ მოვიმარჯვო.
საქართველოს კაეშანი მგრძნობიარე გულით დამაქეს.	საქართველოს კაეშანი მტყიენეული გულით დამაქეს.
მოიღრუბლა, დაგვიბნელდა, ცა ოდესღაც სპეტაკ-ყწყნარი.	მოიღუშა, დაგვიბნელდა, ცა ელვარე და მცინარი.
საქართველოს ლამაზ სხეულს ნაქანდაკევს შენის ხელით.	საქართველოს ლამაზ სხეულს ნაქანდაკევს ნათალ ხელით.
ტურა, მგელი დაეხვია, ყველამ გაჰკრა ბასრი კბილი.	ტურა, მგელი დაეხვია, ყველამ გაჰკრა იმას კბილი.
რკულისათვის წარმართთ ურდომ სად და როგორ არა გეჩეხა.	ველურთ ურდომ არა ერთხელ ჩვენ სახლ-კარი დაგვიმეხა.
იქ ისმოდა კათალიკოზთ მამობრივი ქადაგება.	იქ ისმოდა წმინდა მამათ აღმაფრენი ქადაგება.
ჩვენის სულის ქანდაკება გაგვითელა, დაგვიწვია.	ჩენი სულის ქანდაკება გაგვითელა, დაგვიმსხვია.
ღმერთს ვერ ასმენს თავის სევდას ერი ჩაგრულ-დატანჯული,	ცას ვერ ასმენს თავის სევდას ერი ჩაგრულ-დატანჯული.
მიჯნურის და მსუნავისა შორის არ ჩანს უკვე ზღვარი.	მიჯნურის და ავხორცისა შორის არ სჩანს უკვე ზღვარი.
ჰა, ირკვევა, შენ ვაღვიძებს, კვლავ ივსება ღომის ძალით. . .	და ეს გული ვაგაღვიძებს აივსება ღომის ძალით. . .
მობრძანდები სხივოსანი მომღიბარი, მშვენიერი.	მობრძანდები სხივოსანი მომღიბარი, ღმობიერი.
მზე დაჰხარის მთა და ბარსა ხვერდოვანს, ზურმუხტ მდელს, ზღვიდან ზღვამდე გრგვინავს მძლავრად: „გაუმარჯოს საქართველოს!“	მზე დაჰხარის მთათა გვირგვინს, ხვერდოვანს ბარს და მდელს, ზღვიდან ზღვამდე გრგვინავს: „ეაშა, თავისუფალ საქართველოს!“

6რ-ე სტრიქონის შემდეგ (... ცრემლთა ფრქვევა) ნაბეჭდ ტექსტში ემატებოდა ორი სტრიქონი:

ტანჯვა-ფიქრის, განცდის შემდეგ საყვარლები ერთდებოდნენ,
აჩაღებდნენ თავის კერას, გმირებს ზრდიდნენ და სტკებოდნენ.

ეს მდარე და ტრივიალური შინაარსის სტრიქონები პოეტმა საბოლოო ტექსტიდან ამოიღო.

„ჩემი სევდაც“ „საქართველოს“ სურათებიან დამატებაში გამოქვეყნდა (1916 წელს). აქაც შეიტანა პოეტმა საბოლოო ჩასწორებები. აღრინდელ ტექსტში 21—24 სტრიქონები ასე იკითხებოდა:

მე პირადად არ მავლია
ვარდი, თუნდა ია,
სარკე არის ქვეყნის სევდის
ჩემი გული ღია!

კ. მაცაშვილის თავაზიანი და მოკრძალებული ბუნებისათვის უხერხული იყო თავის თავზე ასეთი განცხადება, რომელიც, შეიძლება, ზოგიერთს ქედ-მალლობაში ჩამოერთმია, რისგანაც პოეტი შორს იდგა. ჩვენი აზრით, ეს იყო ამ სტრიქონების შეცვლის მიზეზი საბოლოო ავტოგრაფში:

ვკალი, არა ია
ჩემი თვალის ბია
და სარკეა ქვეყნის სევდის
ჩემი გული ღია!

2. კ. მაცაშვილის შემოქმედებითი მუშაობის თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს ტექსტის გავრცობა. იგი ტექსტს ხშირად ამატებს ბუნების სურათებს თუ სხვა პასაჟებს. გავრცობის მაგალითად გამოგვადგება ლექსი „პარნასი“, რომელიც კ. მაცაშვილის პოეტური მოღვაწეობის დასაწყისს განეკუთვნება. ლექსი ალგორითული ხასიათისაა. მასში გადმოცემულია ის უსამართლობა და ძალმომრეობა, რაც გამეფებული იყო ძაშინდელ საქართველოში. არსებობს ლექსის ორი ავტოგრაფი, დაცული გ. ლენინძის სახ. ლიტერატურულ მუზეუმში. აღრინდელი ავტოგრაფი ლექსისა (№ 5594) საგრძნობლად განსხვავდება ნაბეჭდი ტექსტისაგან. მათი შედარება გვიჩვენებს, თუ როგორ განავრცო ავტორმა თავდაპირველი ტექსტი. რათა უფრო დამაჯერებლად დაგვიხატოს ის ბედნიერი დრო, როცა ქვეყანაზე სამართლიანობა და ბედნიერება სუფევდა. თუ რამდენად ცვლიდა ავტორი ტექსტს, ამის ნათელსაყოფად მოვიტანთ ნაწყვეტებს პირველი ავტოგრაფიდან და ნაბეჭდიდან (1914 წლის კრებულ „ლირიკაში“ გამოქვეყნდა):

1948

ავტოგრაფი
იქ მუდამ ისმის მუსიკა,
ცეკვა, თამაში, სიცილი,
და ხანაც სევდით აღსავსე
ზოგიერთ მუხთა ტირილი.

ნაბეჭდი
იქ არის იგი სამთხვე
ლაშაში გაზაფხულივით
და სულის მალხინებელი
უმანკო სიყვარულივით.
იქ ჰყვავის ბევრი მცენარე,
ტურფა და სურნელოვანი,
ჰიპნოს ეუბნება ზუნებას
სულთ ხორო კეთილზმოვანი.
ცა უაღერსებს იმ ადგილს,
ვით სატრფოს შეყვარებული
და ლაქვარდოვან გულ-მკერდში
ჰყავს იგი ჩახუტებული!
არ ჩრდილავს იმას ღრუბელი,
არც შავი ღამის წყვილიადი
და განთიადის მზე მუდამ
მას თავს ევლება დიადი.
ამ უცხო მთაზე ცხოვრობენ
მუხები ტკბილად მეტყველნი,
კაცობრიობის ვაების
და ლხენის გამოქვეყნდა

2. მაცაშვილი, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 3

კ. შარქისის სახ. საქ. სსრ
სახელმწიფო რესპუბლიკის
ბიბლიოთეკა

როგორც ვნახეთ, საბოლოო ტექსტი პირვანდელთან შედარებით ხუთ-ჯერაა გაზრდილი.

ლექსი „ადამიანის სიმღერა“ რეაქციის პერიოდშია დაწერილი და გამოქვეყნებული. მასში ლაპარაკია პოეტის უიმედო, უსიხარულო არსებობაზე:

დღენი მირბიან, დღენი მიჰქრიან,
 უკვე მოსჩანან ჩემი საზღვრები,
 სიცოცხლის ბუჩქის ფესვებსა ღრნიან
 ავი თავგები, გაუმაძღრები.
 დღენი მიჰქრიან საით და რათა?
 მათთვის მე რა ვარ? ან კი ვარ რამე?

ავტოგრაფში ამ სტრიქონებს შემდეგი სტრიქონები მოსდევს:

რას მიჭადიან, სად მიმათრევენ?
 გრძნობა-გონების ნაშენ-ნაქნარათა
 რისთვის მისპობენ, რისთვის ანურევენ!

ეს სტრიქონები პოეტმა შემდეგში განაგრძო:

თუ სინათლე რამ თან ახლავთ მათა,
 რათ გაიმეფეს მამ გულში ღამე?
 რათ მაჩვენებენ ცრემლსა მდღუბარეს?
 ტანჯვის კოცონზე ალსა მგზნებარეს?
 ოხერასა მწარეს, რისხვას მქუხარეს,
 სულის ღმერთს მოკლულს, პირქვე მდებარეს?
 რათ მიმაღავენ მზესა ელვარეს,
 სითბო-სინათლის ღრმისა მდინარეს,
 სიყვარულს, ალერსს, ტკბილმონარნარეს,
 სახეს მშვენიერს, პირმოპიკინარეს.
 პასუხი ვისგან. . . დღენი მიჰქრიან,
 ახ, რათა სდღუმენ აქამდინ მკვდრები!

როგორც ვხედავთ, სხვაობა მნიშვნელოვანია. ასეთი სახით დაიბეჭდა ლექსი 1908 წელს გაზეთ „დროებაში“. პოეტი კვლავ განაგრძობს ლექსზე მუშაობას და ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში დაცულ ავტოგრაფში კიდევ ერთი შესწორება შეაქვს: სტრიქონები

რათ მიმაღავენ მზესა ელვარეს,
 სითბო-სინათლის ღრმისა მდინარეს!

ასეა შეცვლილი:

რათ მიმაღავენ მზესა ელვარეს,
 სიცოცხლის დიადს და ღრმა მდინარეს!

შეცვლილი სტრიქონები აზრობრივად და მხატვრულობის თვალსაზრისითაც უფრო გამართულია და დახვეწილი. პირველ ავტოგრაფსა და გაზეთ „დროებაში“ ლექსი უსათაუროა, ხოლო 1914 წლის კრებულსა და საბოლოო ავტოგრაფში პოეტმა იგი დაასათაურა.

ლექსი „მწუხარე კლდე“ ორჯერ დაიბეჭდა კ. მაყაშვილის სიცოცხლეში: 1912 წელს „სახალხო გაზეთის“ სურათებიან დამატებასა და 1914 წელს კრებულ „ლირიკაში“. ორივე ტექსტი იდენტურია, ხოლო საბოლოო ავტოგრაფი მათგან განსხვავებულია: პოეტს იგი საგრძნობლად ჩაუსწორებია. სწორებებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია 70—82 სტრიქონებში შეტანილი ცვლილებები: ჯერ ერთი, პოეტს ტექსტი გაუვრცია და, მეორეც, ამ ახალ ვარიანტში ზღვის სურათი ისე ბრწყინვალედაა დახატული, რომ მსგავსი სტრიქონები, სადაც ასე უხვად იყოს გამოყენებული ამდენი შესანიშნავი პოეტური სახე,

წედარება, მეტაფორა, ალბათ, იშვიათად მოიძებნება ქართულ პოეზიაში (იგი თავისი ხატოვანებით, ექსპრესიულობით გვაგონებს გიორგი ლეონიძის ცნობილ სტრიქონებს „ბრწყინავს ბალი, ქართლის ბალი...“). ქვემოთ მოვიყვანთ ამ ნაწყვეტს:

ხან ამწვანდება ზურმუხტის სხვიად
და ნორჩ ჯეჯილად აბიბინდება,
ხან მარგალიტის ქუყუნებს მძივად,
ხან გულჩათხრობილ გიშრად ბზინდება,
ხან ბრილიანტის აინთვის ცეცხლად,
ხან საფირონად წაეძინება,
ხან ვაფითრდება უეცრად ვერცხლად,
ხან იაგუნდად გაეცინება.
ხან ოქრომკედით ნაყერ ძოწულს
გადაშლის ფართეთ და წამოისხამს,
ხან აღმასცერიან ჯილასა გრძნულს
ქარვისფერთმიან თავზე დაიდგამს! . . .
ხან სადაფისა უცხოს, მრავლის ფერს
აალივლივებს და ააჭრელებს
და ხან დასწვდება თავის მყუდრო ფსკერს,
იქიდან ისერის ფირუზის ჭველებს! . . .

3. გვხვდება საწინააღმდეგო მოვლენაც: პოეტი ამცირებს სტრიქონთა რაოდენობას, კვეცავს ტექსტს. მაგალითისათვის ავიღოთ ლექსი „ამირანი“ ცენზურამ 1914 წლის კრებულიდან ეს ლექსი ამოიღო, მხოლოდ სათაურია წიგნში დატოვებული, სტრიქონები კი წვერტილებითაა აღნიშნული. ლექსის ტექსტი ჩვენ აღვადგინეთ 1905 წლის გაზეთ „ივერიის“ ფურცლებიდან, ბოლო ხანებში კი ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმში აღმოჩნდა ჩასწორებული ტექსტი. პოეტს საბოლოო ვარიანტში 14—17 სტრიქონები აღარ შეუტანია. აი, ეს სტროფი:

დაუმსხვრევიათ ჯაჭვები,
შეუხვევიათ წყლულიო,
კვლავ ჩვენთვის აძგერებულა
ამაყი, მძლავრი გულიო.

ეს სტროფი სამართლიანად ამოიღო პოეტმა ლექსიდან, რადგან იგი ლოგიკურ წინააღმდეგობაშია მომდევნო სტრიქონებთან: „მოდის, მოგრგვინავს მთა კაცი, ამირანი უძლეველიო“. დაუძლეველი და დაიარებული ამირანი გრგვინვით და ბასრი ხმლის ტრიალით ვერ წამოვიდოდა. ლექსი მთავრდება მძლავრი საბრძოლო მოწოდებით, რაც გახდა მიზეზი ცენზურის მიერ მისი აკრძალვისა:

აღსდქით, წელში გასწორდით,
დეგნილნო, დაჩაგრულბო,
მტარვალთა ფეხქვეშ მკენესავნო,
ბედისგან ტანჯულ-კრულბო!
წინ, ბრძოლის ველზე, ვაჟკაცნო,
ბევრი რამ მოგვითმენია,
მაგრამ ვეფოფა წვალება,
აწ გამარჯვება ჩვენია!
წინ, ნუ შედრკებით, არწივნო!
გმირთ ელის ხალხი ტანჯული,
ძველი კერპები დავამხეთ,
ეხლა ეიწამოთ სხვა რჯული!

კოტე მყაყვილი განსაკუთრებული სიყვარულითაა გამსჭვალული ილია ჭავჭავაძისადმი. საქართველოს გლოვის დღეებში, რაც დიდი პოეტის ვერა-
ჯული მკვლევლობით იყო გამოწვეული, კ. მყაყვილმა მას მიუძღვნა დიდი,
სიუყეტიანი ლექსი. საბოლოო ავტოგრაფში პოეტმა ეს ლექსი საფუძვლიან-
ნად გადაამუშავა, ბევრგან შეცვალა ცალკეული სიტყვები თუ წინადადებანი.
ლექსის მე-3 თავის პირველი ოთხი სტროფი მთლიანად გადაამუშავებულია,
ტექსტი დახვეწილია, სტილისტურად მნიშვნელოვნად შესწორებული, სტრი-
ქონთა რაოდენობა შემცირებული. ამის ნათელსაყოფად მოვიტანთ ტექსტს
ნაბეჭდიდან და საბოლოო ვარიანტიდან:

ნ ა ბ ე ქ დ ი

მაგრამ, სუ! ყური დაუგდეთ,
ამ გლოვის ზარსა, გოდებას,
შეხეთ პოეტის ვარშემო
უცხად გაჩენილ ცრემლის ტბას. . .
შეხეთ ივერთა დიდებას,
შუქმფენსა, ღვთისსწორ რუსთაველს,
რა მწუხარებით დასცქერის
ილიას სახეს ჩვილ-ნათელს!
ციურ ნამსავეთ ცრემლს აფრქვევს
იმის დატანჯულ გულზედა
და ჰკოცნის თავის შემკვიდრეს
ტყვიით განვმირულ შუბლზედა. . .
თავდადებული ვრისთვის
მეფე დიმიტრიც იქვე დგას.
მგოსნის წყლულთავან მჩქეფარე
სისხლისა ლამობს შეწყვეტას.

ჩ ა ს წ ო რ ე ბ უ ლ ი :

მაგრამ, სუ, შეხეთ, გლოვებენ,
აჩრდილნი სუბუქფრთიანი,
შეხეთ ივერთა დიდებას,
როგორ სწუხს შოთა მზიანი!
ციურ ნამსავეთ ცრემლს აფრქვევს
ილიას გულის წყლულზედა
და ჰკოცნის თავის შემკვიდრეს
ჩატეხილ, ნათელ შუბლზედა.
თავდადებული დიმიტრი
იქვე დგას სევდით ძგზნებარე
და სცილობს სისხლი შეწყვიტოს
მგოსნის მკერდიდან მჩქეფარე.

69—70 სტრიქონებს შორის (მდულარე... მუშა...) ავტორს ერთი სტრო-
ფი ამოუღია:

მუხლმოდრეკილი, უცრემლოდ,
ცრემლი მთლად გამოჰლევია!
გაბრო უსულო და ცივ ვეამს
ქვითინით გადახვევია.

მე-3 თავის 160—161 სტრიქონებს შორის (მქონდა... თქვენ...) 6 სტრი-
ქონი პოეტმა საჭიროდ აღარ მიიჩნია:

არ დამცალდა ყველა ფიქრთ
გრძნობათ გამოთქმა,
გამიგმირეს გულ-შუბლი,
ჩამიწყვიტეს ხმა!
გამიგმირეს ტყვიითა
ქურდულად. . . მალეით!

ამ სტრიქონებში მეორდება წინა სტროფებში გამოთქმული მოსაზრებანი.

4. ზოგჯერ პოეტი დიდ დროს კარგავს ტექსტის გადაამუშავებაზე, მაგრამ
შემდეგ აღარ მოსწონს ტექსტში შეტანილი სწორებანი და კვლავ ძველს უბ-
რუნდება. ამის საილუსტრაციოდ გამოგვადგება „სონეტები“. ლექსის საბო-
ლოო ავტოგრაფი თვალნათლივ გვიჩვენებს იმ დაძაბულ მუშაობას, რომელიც
პოეტს ჩაუტარებია ტექსტის გაუმჯობესების მიზნით. ლექსის პირველი სტრო-
ფი ასეთია:

ვიწეშ გულაღმა და ვოცნებობდი. . .
შქინარე ცაზე ვარსკვლავნი კრთოდნენ.
რალაც იდუმალს სევდასა ვგრძნობდი,
მაშვრალ თვალთავან ცრემლები რბოდნენ. . .

მიუხედავად სტროფის საკმაო პოეტურობისა (ლამაზიანი მეტაფორული თქმა „შქინარე ცა“), ეტყობა, იგი პოეტს არ აკმაყოფილებდა და მას გვერდით ახალი სტრიქონები მიუწერა:

ვიწეშ გულაღმა და ვოცნებობდი. . .
ცა ბინდებოდა ოქროს ნაფერი,
თვალეზი შქონდა ცხელი და შშრალი,
სტიროდა ჩემში თუმც ყველაფერი.

პოეტს არც ეს სტროფი მოსწონებია და კვლავ პირვანდელი სტროფი აღუდგენია. ასევე მე-7—8 სტრიქონების — „უსისხარულო, დავიწყებული, ვითა უმწეო მქკნარი ფოთოლი“ გვერდით მიუწერია: „ბედისგან ფეხქვეშ ამოდებული, ვიყავ დამქკნარი, როგორც ფოთოლი“. მხატვრულობის თვალსაზრისით ეს სტრიქონები გაცილებით მდარეა, ვიდრე პირველი ვარიანტი, ამასთან აზრობრივადაც არაა სწორი: „ვიყავ დამქკნარი, როგორც ფოთოლი“, გამოდის, თითქოს მქკნარობა ფოთლის თვისებაა. პოეტსაც უგრძენია ეს და კვლავ პირველი სტრიქონები აღუდგენია.

5. ბოლო წლებში შეტანილ შესწორებებში იგრძნობა ტენდენცია ემფატიკურ ა-ს მოცილებისა. იგი, როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავს რ. თვარაძე, არის „მეცხარამეტე საუკუნიდან მემკვიდრეობით მიღებული ხელწერა“¹⁰ და ძალიან დამახასიათებელი იყო მე-20 საუკუნის დასაწყისის პოეტებისათვის. კ. მყაჰვილის პოეტური ალლო და გემოვნება ვერ ეგუებოდა ემფატიკურ ა-ს გულისწამლებ ერთფეროვნებას და ბოლო წლებში შეძლებისდაგვარად ცდილობდა ლექსის გადამუშავებისას მის ჩამოცილებას. ლექსი „ქვეშარიტება და გენიოსის“ საბოლოო ტექსტში სხვა ცვლილებებთან ერთად ესეც არის გათვალისწინებული:

იყო

სიმრუდეს და სიბილწეს
გამეფებულსა
და ჯოჯოხეთს მოლხენილს
გამარჯვებულსა!

ჩასწორდა

სიმრუდეს და სიბილწეს
აოვირაშეებულს,
მტარვალობას მოლხენილს
და გამარჯვებულს!

როგორც ამ მაგალითიდან ჩანს, სტროფი უფრო დაიხვეწა და ლექსმაც სხვა უღერადობა მიიღო.

ლექსი „მეს“ ბოლო სტრიქონიც ამ მიზნით გადაამუშავა პოეტმა:

ტუჩებსა შორის ვგრძნობ... შხამიან გველს!
ოდეს მაშვრალი ტანჯვით ტყვევნილი,
ჩემს ღმერთს შევედერი, შევიჩველ-შევტირი
ლოცვისა წმინდა ცრემლით დევნილი,
ოდეს მშორდება გულს სევდა-ჭირი!

სხვა ხასიათის სწორებებთან ერთად პოეტმა კვლავ ემფატიკური ა-ს ჩამოცილებაზე იზრუნა და სტროფმა საბოლოოდ ასეთი სახე მიიღო:

¹⁰ რ. თვარაძე, გალაკტიონი, 1973, გვ. 52.

ბაგეთ შორის ვგრძნობ გველს, შხამის დამცერელს,
 ოდეს მაშვრალი, ტანჯვით ტყვევნილი,
 ზეცას შეეჩივი, ვგლოვობ და ვსტირი,
 ან ლოცვის წმინდა მადლით დევნილი,
 ოდეს მშორდება მე ყველა ქირი.

კ. მაყაშვილი, ეტყობა, ძალიან ვანიცდიდა ემფატიკური ა-ს უარყოფით როლს ლექსში და ბოლო წლების სწორებებში ყველგან იცილებდა მას. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ლექსი „ნაცარქექია“, რომელიც მხოლოდ ამ მიზნითაა ნასწორები. მარცვალთა დაკლება, ბუნებრივია იწვევდა ერთმარცვლიანი სიტყვების დამატების აუცილებლობას. ქვემოთ ჩამოვთვლით მხოლოდ იმ სიტყვებს, სადაც პოეტმა ამ ხასიათის სწორებანი შეიტანა: გარეთა — გარეთ კი, ალბათა — ალბათ იქ, ქვეშა — ქვეშ ის, რაინდსა — თეთრ რაინდს, მხარზედა — ცალ მხარზედ და სხვ.

6. ისეთ შემთხვევაში, როდესაც ლექსი დიდი მოცულობით, პოეტი ცალ-ცალკე ნაწილებს ამუშავებს. მაგალითად, „სიკვდილის ნადიმი“ დიდი, სიუჟეტური ლექსია. იგი ოთხი ნაწილისაგან შედგება. ლექსი მხოლოდ ერთხელ გამოაქვეყნა ავტორმა: 1914 წელს „სახალხო ფურცლის“ სურათებიან დამატებაში. მას აქვს ოთხი ავტოგრაფი. ამ ოთხიდან ერთი ავტოგრაფი¹¹ შეიცავს ლექსის მხოლოდ მესამე ნაწილს, მეორე ავტოგრაფი¹² კი პირველი თავის 23 სტრიქონს. ასეა სხვა დიდ ლექსებშიც, როგორცაა: „სამი სურათი“, „პოეტის სტუმრები“ და სხვ.

ამრიგად, აქ წარმოდგენილი მასალა ნათელ სურათს იძლევა კოტე მაყაშვილის შემოქმედებითს მუშაობაზე. როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, პოეტი დიდ მუშაობას ეწევა ლექსის სრულყოფისათვის. იგი მარტო სტილისტური სწორებებით არ კმაყოფილდება, ხშირად ცვლის ცალკეულ სიტყვას თუ წინადადებას, ზოგჯერ საფუძვლიანად გადააკეთებს ნაწარმოებს. კ. მაყაშვილისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე ტექსტის გავრცობა, ახალი პასაჟების ჩამატება ტექსტში. ზოგჯერ პირიქითაც ხდება: პოეტი ამცირებს ტექსტს, იღებს ლექსიდან არა მარტო სტრიქონებს, არამედ მთელ სტროფებსაც. არის შემთხვევები, როდესაც პოეტი მუშაობს ამა თუ იმ ნაწარმოებზე, მაგრამ საბოლოოდ კვლავ ტექსტის პირვანდელ სახეს აღადგენს, ე. ი. ნაწარმოების პირვანდელ სახეს უბრუნდება. პოეტი ყველა შესაძლებელ შემთხვევაში ცდილობს ემფატიკური ა-ს მოცილებას ლექსებში. დიდი ლექსის გადამუშავებისას კ. მაყაშვილი მხოლოდ რომელიმე გარკვეულ ნაწილს ეხება. ამიტომ არის, რომ პოეტის არქივში ბევრი ნაწყვეტი ინახება, რომლებიც ამა თუ იმ ნაწარმოების ცალკეული ნაწილების გადამუშავების ცდას წარმოადგენს.

¹¹ № 5682. ავტოგრაფი ინახება გ. ლეონიძის სახელობის ლიტერატურულ მუზეუმში.

¹² № 5719, ინახება იქვე.

Т. Г. ШАРОЕВА

КАПИТУЛЯЦИЯ МОДЕРНИСТСКИХ КОНЦЕПЦИЙ ЛИТЕРАТУРОВЕДОВ И КРИТИКОВ-ИДЕАЛИСТОВ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20-х ГОДОВ

Вот уже больше полувека не смолкают бурные дискуссии вокруг эстетики модернизма и ее выражения не только в современных экстремистских зарубежных теориях, но и в литературоведческих изысканиях поборников русского «авангардизма» 20-х гг. От американского профессора Э. Брауна, Д. Пэтнема, В. Эрлиха до славистов Э. Мучник, А. Брюкнера, югославского критика С. Лукича идут славословия в честь русских «авангардистов», «модернистов», иррационалистов — А. Белого, В. Розанова, Л. Шестова, А. Горнфельда, Е. Замятина, даже перевальцев, обративших русскую литературу к воспроизведению имманентного «потока сознания», освободивших ее от «рабства» перед интеллектом, революцией, народом. Югославский критик С. Лукич восторженно заверяет европейского читателя, что идеи А. Белого — Е. Замятина — А. Ремизова — А. Волынского велики своей силой воздействия, ибо А. Белый и А. Волынский породили М. Пруста и Дж. Джойса, а Е. Замятин — Ф. Кафку и С. Беккета.

Поэтому, если мы обратимся от этих широковещательных деклараций к самим высказываниям и художественной практике русских эпитонов модернизма 20-х гг., то перед нами воочию обнаружится их идейная и историческая несостоятельность, полная капитуляция перед реакционной идеологией свергнутого класса — философией субъективного идеализма.

Не случайно, что один из основоположников модернистской эстетики Б. Кроче еще рассматривал искусство как область чувственного, ограниченного познания, а А. Бергсон уже совершенно выводил искусство из сферы познания и подвергал микроскопическому анализу акты внушения, достигаемые средствами искусства, когда энергия и воля зрителя, читателя, слушателя усыпляются, гаснут, становятся пассивными. Интуиция — мистический экстаз, алогизм — ведущий принцип искусства, искусство — разновидность гипноза — вот последовательные звенья крайней субъективистской эстетики А. Бергсона.

Фрейдистский психоанализ, который препарирует патологическую, ущербную психику как норму эстетического сознания художника и общества XX века, получил необычайное распространение с 20-х гг. XX века, а исследование Э. Фрейдом неврозов, инстинкта агрессии и смерти, динамической травмы, секса вполне соответствовало ущербной психике буржуазии периода мировых войн, политических катастроф, агонизирующих экономических кризисов и общего кризиса буржуазной культуры.

Отметим с самого начала, что у русских литературоведов-идеалистов — А. Волынского, В. Розанова, Л. Шестова, А. Горнфельда,

М. Гершензона и др. — иррационализм был окрашен в мистические тона.

Бывший декадентствующий литератор и философ, будущий белоэмигрант Л. Шестов, «специалист» по религиозному сознанию Ф. М. Достоевского и Л. Н. Толстого, дошел до пределов полного скептицизма, эстетического и философского релятивизма, изощренного религиозного иррационализма. «Человек чувствует себя червяком, — вразумляет он современников, — боится, что снова обратится в прах, из которого он создан, и лжет, притворяясь, что его убожество ему не страшно... Побеждают штыками, пушками, микроскопами, логическими доводами, но микроскопы и логика венчают ограниченность»¹.

Сами философские и литературные домыслы Л. Шестова насквозь метафизичны. Вместо обнажающего реализма творчества Ф. М. Достоевского, он видит «извечную» раздвоенность духа, «наполеонизм», нищезанство и иррационализм его этики, философии («Все в Достоевском — от самого Достоевского. Только от него!..»²). Вместо Чехова-демократа, естественника, материалиста он бездоказательно «рождает» нового Чехова-ненавистника «позитивистского материализма»³, а впоследствии марксизма — с героями-неврастениками, пессимистами, носителями «духа смерти и разрушения». Как Л. Шестов, так и В. Розанов — самые яростные враги Советской власти, революции, марксизма-ленинизма. Обвиняя марксизм в «примитивности», «отсталости» и представляя мир содержанием знания, интуиции субъекта, Л. Шестов и В. Розанов по-прежнему по-веховски проклинали Белинского—Чернышевского за привитые ими русскому человеку нигилизм, атеизм, материализм. Переехав в 1918 г. в Сергиев-Посад, В. В. Розанов создал вслед за «Вехами» наиболее ренегатскую декларацию — «Апокалипсис нашего времени». Еще раньше в журнале «Книжный угол» он не двусмысленно проклинал ранее чтимый им русский народ — «богоносец» за совершившуюся революцию, а русских классиков за подтачивание основ русской государственности: «После того, как были прокляты помещики у Гоголя и Гончарова... администрация у Щедрина — русскому человеку не осталось ничего любить, кроме прибауток, песенок и сказочек. Отсюда и произошла революция. Что же мне делать? Что же мне наконец делать? Все — вдребезги!!!»⁴. К концу своей литературной деятельности В. Розанов заверял современников, что газеты нынешние пройдут, как «прошли» крестовые походы, и надо выбросить из журналов всю новейшую беллетристику — «ерунду в повестях» и заполнить их «чемоданом» старых писем. А отсюда, руководствуясь методом фрейдовского психоанализа, можно будет написать любопытную повесть «смутного времени». Восхищающийся им сам иррационалист Э. Голлербах его приравнивает в области эстетической теории к Ницше. Его «нищезанство», мечта о подавлении большевизма силой «власти сверхиндивидуальности», выступало как утопическая форма примирения иррационализма с религией. Как пифия, он сетовал, что «все мы медленно, но верно умираем, уходим в ночь, в небытие, в могилу и притом — как фанфароны, как актеры, без креста и молитвы»⁵.

Этими же эсхатологическими чаяниями конца большевизма, революции, материализма была пронизана брошюра А. Л. Волынского, по-

¹ Л. Шестов, Начала и концы, СПб, 1908, стр. 192—193, 197.

² Там же, стр. 91.

³ Там же, стр. 52.

⁴ «Книжный угол», Пг., 1918, № 4, стр. 7, 8, 9.

⁵ Э. Голлербах, В. В. Розанов, Пг., 1922, стр. 61.

четного гражданина города Милана, метафизика, иррационалиста, религиозного интуитивиста — «Что такое идеализм» (1922). Как заявил сам мистик, создатель метафизических книг о Достоевском и Лескове, о Леонардо да Винчи и Рембрандте, он хотел использовать рационализированную веру и интуицию вместе с православной церковью для «преодоления» классовых и национальных противоречий, для «уничтожения» большевиков. Ломоносов и Державин, «притянутые» А. Вольтером к религии, превращенный в мистика Лермонтов, «иконографические» Алеша, Зосима, Мышкин, Аким, П. Каратаев, «великий аполог церковного единства» В. Соловьев — вот те, кто, по мнению А. Вольтера, помогут русскому народу преодолеть ужасы разрухи культуры «ползучими» материалистами: «Метафизическое понимание мира не только не потрясено в своих основах, но получило возможность, применяя свои мерилы к ... принципам гражданской войны и раскатам неутихающей военной бури, особенно глубоко проникнуться пафосом иных, моральных настроений. История, несомненно, выведет нас на дорогу чистых исканий бога и света»⁶. Так же аморфно сочетается, как и у А. Вольтера, эстетика модернизма с мистицизмом у другого иррационалиста и метафизика Ю. Айхенвальда. Известный своими «Силуэтами русских писателей» Ю. Айхенвальд соединил свои девять статей — мистических медитаций в книге «Похвала праздности», которую критик В. Полянский в журнале «Под знаменем марксизма» (1922, № 4) назвал «Бессмертной пошлостью». Он пользуется слепо терминологией и аргументацией З. Фрейда, доказывая, что художник — неразумное, демоническое, бессознательное игрище страстей, «он — и то, и се, ни то, ни се». В момент сублимации художник, освобождаясь из-под гнета разума, впадает в мистический экстаз и выражает свои извечные инстинкты как творческое вдохновение. Но трагедия духа художника (в основу кладется стихотворение Тютчева «О, смертной мысли водомет...») наступает, когда прекращается мистический экстаз. Подобно Ю. Айхенвальду, рассматривают творческий процесс и А. М. Евлахов («Реализм, или ирреализм? Очерки по теории художественного творчества», 1914), и М. С. Григорьев, профессор Московского высшего литературно-художественного института («Психоанализ как метод исследования художественной литературы», «Красная новь», 1925, № 7), всячески старающиеся дискредитировать рационализм реализма и возвеличить иррационализм фантазии художника. Для них неудовлетворенность и невроз — истинные источники и стимулы искусства; «всякое душевное явление стремится реализоваться в некоторое движение организма»; творчество Достоевского — идеальное практическое приложение теории З. Фрейда, герои Достоевского — носители «магнетической энергии», неудовлетворенности субъекта, демонические разрушители реальности, принципа детерминизма. Мысль о неизменности эмоциональной природы человека, непреодолимости «эдипова комплекса» — излюбленное детище не только З. Фрейда, но и его русских истолкователей — Ю. Айхенвальда, М. Григорьева и др., при этом психоанализ З. Фрейда у них неизменно соединяется с мистицизмом В. Соловьева. В вопросах этики и соотношения прекрасного с этическим он для них непререкаемый авторитет, «духовный из духовных».

Эта же гипертрофия узко личных настроений и чувств, настойчивая изоляция художника от объективного мира отличают литературо-

⁶ А. Вольтерский, Что такое идеализм, Пг., 1922, стр. 4.

⁷ М. С. Григорьев, Введение в поэтику, ч. I, М., 1924, стр. 12.

ведческие изыскания М. Гершензона и А. Горифельда; они больше тяготеют к бергсонизму. Вслед за А. Бергсоном М. Гершензон в статье «Видение поэта» («Мысль и слово», М., 1918—1921) анализирует стихотворение М. Ю. Лермонтова «Ангел» как эстетическое переживание души поэта, освободившейся от интеллектуальности и вспоминающей забытые слова «небесной песни».

В книге «Мудрость Пушкина» (М., «К-во писателей», 1919) он видит лишь в творчестве «поэта действительности» летопись автономных переживаний: «Художник видит во вне не то, что есть, а то, что совершается в нем самом»⁸. Отсюда он полагает, что Пушкин изображал многократно встречу неполноты, ущербности с совершенством, покоем (Ангел и Демон, Гирей и Мария, Онегин и Татьяна). Впоследствии, печатаясь в журнале белоэмигрантов — парижских «Современных записках», он продолжал прославлять творческое откровение «неугасаемой личности», образок пророка Ильи и теократию В. Соловьева. Несомненно переключившись М. Гершензон с А. Горифельдом, единодушно признанным русским интуитивистом, бергсонизмом отечественной разновидности. Как презрительно он заявляет: «Власть разума не выше разума власти: сила разумного довода немногим выше силы принуждения»⁹. Объясняя вечные образы человечества — Чацкого, Гамлета, он ограничивается иррационалистически, бергсонизмски понятиями категориями «внушение», «симпатия», «видение».

Характерна эстетическая и литературная позиция неокантианца, интуитивиста по теософии Штейнера и иррационалисту А. Бергсона, А. Белого, встретившего Октябрьскую революцию выпуском четырех мистических литургий из цикла «На перевале» — «Кризис жизни», «Кризис мысли», «Кризис культуры» и «Кризис слова» (в издательстве «Алконост»). Об этом недавно справедливо писал Б. Соловьев на страницах «Октября» (1972, № 1). Поистине символические заголовки, тем более, что А. Белый — создатель до революции таких катехизисов русского символизма, как «Луг зеленый», «Арабески», «Символизм», совершенно мистически-иррационалистических четырех «Симфоний» — считал революцию выражением великого кризиса человеческого духа. Противник принципов партийности, демократичности, народности искусства, еще до Октября, он громогласно заявил в дореволюционное время: «Когда дразнят нас многосмысленным лозунгом соединения с народом в художественном творчестве, нам все кажется, что одинаково хотят нас сделать утопистами и в области политики и в области эстетической теории»¹⁰. После революции поэт-идеалист, с одной стороны, воспитывал в духе теургического служения искусству молодых пролетарских поэтов в литературной студии Пролеткульта, предпочитая быть, по его собственному выражению, «маленькой живой лягушкой, чем раздавленным пополам интеллектуалом» («Записки мечтателей», № 5), а с другой стороны, публиковал эпопею о революции и редактировал излюбленный журнальный орган идеалистов, эгоцентриков, апостолов «чистого искусства» Вяч. Иванова, Ф. Сологуба, А. Ремизова, В. Ходасевича, М. Гершензона, Е. Замятина и др. — «Записки мечтателей». В каждом номере, а их вышло за 1919—1922 гг. всего шесть, А. Белый печатал свои теоретические «опусы» об аполитичности, надклассовости, интуитивизме подлинного искусства. Здесь и

⁸ М. Гершензон, Видение поэта, М., 1920, стр. 10.

⁹ А. Горифельд, Новые словечки и старые слова, «Дом искусств», Пг., 1921, № 2, стр. 85.

¹⁰ А. Белый, Луг зеленый, М., 1909, стр. 48.

совсем бергсониаански-крочевское прославление абсолютно свободного от общества и интеллекта самовыражения художника, и снятие вслед за А. Бергсоном проблемы истины в эстетике, адекватности искусства объективной реальности, и антиисторическое отождествление футуризма, символизма, анархизма и марксизма «как субъективных импровизаций на тему об истине», наконец, тут и обвинение большевизма в нивелировке личности: «У стволов деревьев вольные бабочки; если же лес превратим в коммунистический забор из стволов, то исчезнут и пчелы, и птицы, и бабочки; только из братства рождается душа свободы в коммуне деревьев; из равенства голых стволов не родится свобода»¹¹. Мистифицированный процесс мышления как иллюзии ряда искажающих зеркал и лабиринтов, бесконечный поток произвольных ассоциаций и ощущений, фиксация «потока сознания» вслед за А. Бергсоном и З. Фрейдом отличают и две книги самой субъективистской эпопеи А. Белого «Я» («Рассказать о себе, вывернуть себя наизнанку, показать себя в четвертом, пятом, шестом измерениях»¹² — смысл эпопеи, по словам О. Мандельштама). Не забудем, что она появилась до «Улисса» Дж. Джойса и «Понсков утраченного времени» М. Пруста. «Записки чудака» и «Котик Летаев» — это исповедь мистика, иррационалиста об утраченной антропософской культуре для избранных. Сначала в «Записках чудака» А. Белый благоговейно описывает общину Р. Штейнера, строившую в Швейцарии «Иоанново здание». Затем стиль становится судорожно-гротескным, так как «я» героя и автора предчувствует кризис, взрыв старого мира и старых верований, приближение революции, губительной для сознания мистического индивидуалиста. Так как по восприятию современников (В. Шкловский и др.) эти романы представляют из себя «этажи» автономных «метафорических рядов», то оказывается, например, что А. Белый уехал не за границу Швейцарии, а за границу самого себя. Каламбур А. Белого — «Был за границей. За границей сознания», — по сути дела, выражал его методологию крайнего релятивиста, бегущего в «катакомбы души» от разрушителей культуры.

В. Я. Брюсов в рецензии на книгу А. Белого «Глоссалоллия» (Поэма о звуке, К-во «Эпоха», Берлин, 1922) возмущенно критиковал доведенную до абсолюта интуицию А. Белого как метод художественного творчества. Для него интуиция А. Белого — ничто, так как безудержное скитание в области произвольных фантазий и субъективных пристрастий приводит теософа-мистика к тупику интуитивного постижения согласных и гласных звуков. Так, А. Белый заявляет, что звук «М» — это «живая вода, изливаемая в нас, эликсир, река жизни, животная мудрость...» (стр. 119). Для А. Белого «З» — «розоватость, зоря, рассыпчатость и простертость лучей от блистаний и ясностей «С»» (стр. 108). Следовательно, бывший соратник А. Белого по символизму раскрыл всю «научообразность» теософско-интуитивистских прозрений поэта, для которого субъективистская вселенная, как «расплавленное море», выбито, напрягается и стынет в опустошенной душе теурга. А. Белый неоднократно пытался на страницах «Записок мечтателей», «России» «разоблачить» реализм, отождествить его с фотографическим копированием быта, желанием «устроиться с самоварчиком на ковче-самолете» («Россия», 1924, № 2) в то время, как интуиция художника якобы не терпит ограничений.

¹¹ «Записки мечтателей». Пг., 1919, № 1, стр. 122, 6.

¹² О. Мандельштам. Записки чудака. «Красная новь», 1923, № 5, стр. 400.

Отсюда закономерно, что на страницах ультраиррационалистического журнала начала 20-х годов «Записки мечтателей», редактируемого А. Белым, широко популяризировался и автор ожесточеннейшего «Слова о гибели Русской земли» («Скифы», 1918, № 11) А. Ремизов, создатель доморощенной «Обезьяньей великой и вольной палаты» — «Обезвелволпал», противопоставленной «смутной» поре революции. Искусный стилизатор старины А. Ремизов защищал границы обезьяньего царства как царства истинной свободы в годы «красного террора и «погругания» личности. Оказывается, «...в погибельный год жизни — в смуту, разбой... Асыка первый, верховный властитель всех обезьян и тех, кто к ним добровольно присоединился, презирая гнусное человечество, объявил хвостатым и бесхвостым обезьянам., что здесь в лесах и пустынях нет места гнусному человеческому лицемерию...»¹³. Это уже проявление настоящего духовного маразма ненавистника Советской власти и пролетарской культуры, для которого русские революционеры — «зверье с человеческими громкими псевдонимами», а героическое время Октябрьской революции — «мрак духа, чернь души...»¹⁴.

Рядом с А. Ремизовым стоит его своеобразный эпигон, оппозиционно настроенный к революции и марксизму, инженер-кораблестроитель, прошедший ренегатствующий путь от участника революции 1905 г. до добровольного белоэмигранта и «обогативший» антисоветскую литературу такими рассказами-пародиями, как «Мамай», «Пещера», «Дракон», «Церковь божия», «Арапы», романом-памфлетом «Мы». Недаром в № 5 «Записок мечтателей» рассказ Е. Замятина «Пещера» занимает центральное место. Название рассказа символично. Революционный Петроград возвращен большевиками к ледниковому периоду с рядом околеченных пещер и полузамерзших, потерявших человеческий облик людей.

Вот как фальсифицирует Е. Замятин действительность великих лет борьбы и созидания: «Между скал, где века назад был Петербург, ночами бродил серохоботый мамонт. И завернутые в шкуры, в пальто, в одеяло, в лохмотья люди отступали из пещеры в пещеру. На Покров Мартин Мартинович и Маша заколотили кабинет, на Казанскую выбрали из столовой и забились в спальне. Дальше отступать было некуда...»¹⁵. Для кровожадного пещерного бога — пещки Мартин Мартинович крадет дрова у соседа, потом оставляет пузырек с ядом для Маши и уходит в петроградские улицы — в огромную пещеру, где проходят «мамонтейшие мамонты» и «краснокожие драконы» с винтовками, «с дырой в тумане: рот». Это уже из другого рассказа «Дракон». И борьба «краснокожих» с «черными» (то «черные» «искровывают» и «зажарят» «краснокожих», то наоборот) бессмысленна и стихийна. Это уже из третьего рассказа «Арапы». А все три рассказа искусной рукой реакционера-идеалиста направлены против «драконов»-большевиков, которые одни виновны и в пещерной жизни, и в кражах, и в гибели Маши. Совсем уже контрреволюционную окраску приобретает роман-памфлет Е. Замятина «Мы» о будущем первой в мире страны Октября. Дискредитация коммунизма, материализма, ленинизма — внутренний пафос памфлета Е. Замятина, рисующего автоматизированное, интегрально-машинизированное, обезличенно-коллективистское государство под огромным стеклянным колпаком. Все остеклянено — стеклянные дома,

¹³ А. Ремизов, Тулумбас, «Записки мечтателей», 1919, № 1, стр. 143—144.

¹⁴ А. Ремизов, Среди мурья, М., 1917, стр. 86, 229.

¹⁵ Е. Замятин, Островитяне, Пг.-Берлин, 1922, изд. 3-е, стр. 140.

стеклянное небо, люди-автоматы без одежды, покрытые блестящей шерстью, любящие по розовым талончикам и питающиеся нефтяной едой. И над всем государство, умертвляющее индивидуальную волю, государство-тиран. Как отметил в свое время А. Воронский, «Замятин написал памфлет, относящийся не к коммунизму, а к государственному бисмарковскому, реакционному, рихтеровскому социализму»¹⁶. Мы бы добавили — скорее это шпенглеровский вариант социализма как воплощения воли к власти, подавления желаний индивидуума. Это коллективизация и нивелировка личности в прусском духе через «волю повиноваться», все подчинить машинной технике, господствовать, побеждать, все проинтегрировать, согласно прусскому здравому смыслу. Прямой антикоммунистической направленностью отличалась и декларация Е. Замятина «Я боюсь», где он, не стесняясь, заявлял, что настоящую литературу делают «безумцы, отшельники, еретики, мечтатели, бунтари, скептики». А так как наше время — время торжества политики и гражданственности, «я боюсь, что у русской литературы одно только будущее: ее прошлое»¹⁷. Недаром представители различных поколений зарубежных «советологов» — Г. Струве, М. Слоним, Ю. Рюле считают декларацией «свободного» искусства памфлет Е. Замятина «Мы» и статью «Я боюсь».

Опять-таки в основу всех этих клеветнических замятинских домыслов положен гносеологический и эстетический релятивизм. «Революция — социальная — только одно из бесчисленных чисел»¹⁸, — провозглашает так называемый «бытовик» Е. Замятин, на самом деле, настоящий иррационалист, релятивист, подменяющий истину частным суждением, выработавший в журнальной полемике 20-х годов в борьбе против реализма, материализма, связи искусства с жизнью целый декадентско-иррационалистический кодекс. Об этом говорит и его статья «О литературе, революции, энтропии и о прочем», целиком направленная против революционной действительности — будто бы олицетворения эмпиризма и передовщины. Он и пессимист, не верящий в торжество культуры, и реакционер, проклинающий революцию, и метафизик, склоняющийся к апологии смерти.

Характерно, что, кроме произведений Е. Замятина, А. Ремизова, А. Белого, литературоведы и критики «надпартийных» журналов начала 20-х годов: «Записок мечтателей», «Русского современника», «Дома искусств», «России», «Новой России» и др. — усиленно пропагандировали творчество Б. Пильняка, гиперболизацию им фрейдистских биоимпульсов, иррационалистической стихийности у героев романов и рассказов, «модернистский стиль» изображения. Доморощенная Русь с медведями, волками, лешими, людьми во власти звериных инстинктов возникает в превознесенном модернистской критикой романе Б. Пильняка «Иван-да-Марья». Здесь чекистка Ксения Ордынина даже фрейдистски «препарировует» труды К. Маркса и заявляет: «К. Маркс учел только голод физический. Он не учел другого двигателя мира: любви..., пол, семья, род, — человечество не ошибалось, обоготворяя пол»...¹⁹.

«Эрос» З. Фрейда и героев Б. Пильняка — это потребность, которая не может быть удовлетворена, внутреннее желание, которое остается в своем нутряном «я», не имея никакой подлинной опоры в жиз-

¹⁶ А. Воронский. Литературные силуэты, «Красная новь», 1922, № 6, стр. 319.

¹⁷ «Дом искусств», 1921, № 1, стр. 45.

¹⁸ «Писатели об искусстве и себе», М.-Л., 1924, стр. 40.

¹⁹ «Красная новь», 1922, № 4, стр. 255.

ни. Апология слепой силы, неразрывно связанная с законами фрейдистской эстетики, также проявляется в другом романе Б. Пильняка «Голый год», отрывки из которого публиковались на страницах «Красной нови» и в сменовеховских журналах. Такого же типа, как чекистка К. Ордынина, и Архип Архипов — «кожаная куртка», на собраниях употребляющий иностранные слова в таком пародийном звучании: «литифонограмма», «фуксировать» «энергично», «констсантировать» и т. п. Этот «одномерный» руководитель нового типа в трактовке Б. Пильняка «зубрит» с утра «Капитал» К. Маркса, алгебру Киселева, «финансовую науку» Озерова и словарь иностранных слов, «составленный Гавкиным», и соглашается равнодушно, как с биологической неизбежностью, — с самоубийством отца. Неслучайно один из лидеров американской «советологии» М. Слоним в «Очерке русской литературы» (Нью-Йорк, 1959) всячески противопоставляет описание Б. Пильняком «кожаных курток», «математического рационализма» коммунистов, якобы враждебных народной жизни, всей советской литературе. Теория естественного бытия, революционный народ, действующий «сплошным гудом» и охваченный зоологическими фрейдовскими импульсами, синтез модернистски ожившего пейзажа в разгулявшейся метели, уподобленной революции. и «сплошного зыка» крестьянской Руси — все эти черты модернистской прозы Б. Пильняка получили положительные отзывы у критиков-идеалистов в сменовеховских журналах, в альманахах «Парфенон», «Свиток», «Пересвет» и др. Положительно был ими оценен и типичный для разорванной, фрагментарной, импрессионистической прозы Б. Пильняка рассказ «Мать сыра-земля» (альманах «Круг», 1925, № 4). По-прежнему его главные герои — коммунист-лесничий Никульев и кожевница Арина Арсеньева находятся во власти из вечных звериных инстинктов, впитавшихся в них из самой земли. Таковы и их любовь — непреодолимая фрейдовская сила, и фатальное убийство Ариной лошади, и натуралистическая расправа мужиков с нею, посадивших ее на кол. Из романов Б. Пильняка «Голый год», «Иван Москва», из его рассказов «Тысяча лет», «Ледоход», «Метель», «Сторона ненашиная» входила в первой половине 20-х годов в художественную продукцию журнальной периодики подмена реалистического изображения героической эпохи бытовым антуражем, антропоморфизмом, иррационалистическими страстями, поднимаемая на щит критиками — интуитивистами. Опять-таки самую резкую полемику вызвал опубликованный в журнале «Красная новь» (1927, № 6) роман Б. Пильняка «Иван Москва», в котором причудливо и хаотично сочетались истории директора радиевого комбината и врача Александры, египетской мумии, привезенной профессором Чаадаевым, и фрагментарное с элементами «клинической психопатологии» (стр. 65, 44) описание быта Москвы — «города III Интернационала». Следовательно, порочная фрейдистско-бергсоновская эстетическая платформа оказала влияние не только на теоретические положения А. Белого, А. Волинского, М. Гершензона, но и на творческую практику А. Ремизова, Е. Замятина, Б. Пильняка в первую очередь, которые культивировали в прозе модернистское представление о жизни как о хаосе ощущений, стихийных зоологических начал.

Типично как для литературоведов-иррационалистов, так и для писателей и поэтов-модернистов начала 20-х годов, что к каким бы разным литературным группировкам не принадлежали — В. Розанов и А. Белый, М. Гершензон и Ю. Айхенвальд, А. Ремизов и Б. Пильняк, Ф. Сологуб и М. Волошин, редактор «Книжного угла» В. Ховин и изощрен-

ный эстет М. Алданов, — все они обращались к эстетике модернизма, все они пытались обосновать автономность и независимость искусства от жизни, безграничный произвол художника. С мистическим экстазом Ф. Сологуба и его идеалистической декларацией: «нематериальная работа человеческой души и создает весь наш мир»²⁰ — переключались строки поэмы М. Волошина «Путями Канна», где он проповедовал надклассовый гуманизм и права поэта на интуитивизм и иррационализм художественной фантазии. Б. Зайцев в альманахе «Шиповник» (1922, № 1) поместил рассказ «Улица святого Николая», а в альманахе «Пересвет» (1922, № 1) — «Душу». Эстетический знаменатель обоих рассказов — стирание всех граней, подобно теории Б. Кроче, между правдой и мистификацией, между художественным и ирреальным. Политический же знаменатель этих рассказов так же, как повести Е. Чirikова «Опустошенная душа» («Русская мысль», Прага, 1922, № 3—4) — обвинение революции, пролетариата в разрушении культуры, апология интуиции, имманентности, «надклассовости», «надпартийности» искусства. Из анализа литературоведческих и критических статей, художественной продукции органов «надпартийной» печати начала 20-х годов: «Былого» и «Книжного угла», «Жизни и «Начал», «Записок мечтателей» и «Русского современника», альманахов «Пересвета», «Петербургского альманаха», «Парфенона» и т. д. — становится ясным, что литературно-эстетическая платформа последних представителей идеализма сначала в России, затем в эмиграции — это антисоветская идеологическая агрессия и одновременно агностицизм, крайний субъективизм, иррационализм, интуитивизм, почти всегда переходящий в мистицизм.

Такие выразители эстетики обанкротившегося идеализма, как литературоведы Л. Шестов и Ю. Айхенвальд, А. Горнфельд и А. Евлахов, создатель претенциозных книг о Л. Толстом и Р. Роллане, парадоксальной статьи «Огонь и дым» о большевизме А. Франса и Р. Роллана, К. Аксакова и В. И. Ленина, М. Алданов²¹ и одержимая зоологической ненавистью к советской стране З. Гиппиус, — тщетно пытались, энигонски следуя эстетике модернизма, узаконить право художника на отчуждение от жизни, воссоздание своих суггестивных переживаний как единственно сущих, активно выражали свое неприятие революции и социализма.

Субъективистский, индивидуалистический пафос интуитивистской эстетики А. Бергсона и З. Фрейда оказал свое разрушительное влияние не только на литературоведов и критиков идеалистической ориентации, но и на известного марксистского критика А. К. Воронского и на критиков созданного им литературного объединения «Перевал» — А. Лежнева, Д. Горбова и С. Пакентрейгера, пришедших к проповеди «незанимательного», «искреннего» искусства, «нового гуманизма». Даже соратник В. Воровского и М. Ольминского по партийной критике В. Полянский (П. И. Лебедев) попал под влияние эстетики модернизма и в статье «Механика творчества и литературная критика» («Под знаменем марксизма», 1923, № 10) всячески защищал от нападок фрейд-довский психоанализ, предлагая его соединить с марксизмом.

Таким образом, очевидно, что первоочередной задачей советского литературоведения и критики в первой половине 20-х годов, когда еще

²⁰ «Искусство и жизнь». М., 1922, стр. 93.

²¹ Показательно определение А. М. Горьким писательской специфики М. Алданова («сухой, как евангельская смоковница», т. 30, стр. 24) и дифирамбическое сопоставление его книг Н. Ли (США) с «Войной и миром» Л. Н. Толстого. Комментарии излишни.

существовали журнальные органы выраженной буржуазной ориентации, была борьба с модернистскими взглядами на природу художественного творчества, на стихийность и иррационализм дара художника-теурга, с противоречивыми рассуждениями об аполитичности, «надклассовости» и «надпартийности» искусства. Журналисты, публицисты и критики ленинской школы — Н. К. Крупская, А. В. Луначарский, Е. М. Ярославский, М. С. Ольминский, И. И. Степанов-Скворцов, Н. Л. Мещеряков и др. в процессе создания и роста первых советских журналов: критико-библиографического — «Книга и революция», толстых литературно-художественных журналов («Красная повесть», «Сибирские огни», «Молодая гвардия» и др.) — неуклонно отстаивали принципы реалистического познания действительности, высокую идейность социалистического искусства и пресекали почти что каждую попытку модернистских конструкций разного вида в искусстве. Уже № 1 за 1921 г. журнала «Печать и революция» открывался статьей А. В. Луначарского «Свобода книги и революция», в которой выдающийся литературовед разоблачал мифы о «надпартийности» искусства, вред модернистских рассуждений об изоляции художника от жизни. Там же были помещены обзоры русской белоэмигрантской печати, сделанные Н. Л. Мещеряковым и Вяч. Полонским, вскрывшие всю беспочвенность апелляции белоэмигрантов к эстетике модернизма. Показателен № 7 журнала «Печать и революция» за 1922 г., подводящий итоги кризису модернистского литературоведения и намечающий пути советской науки о литературе. Здесь Г. Баммель показывал идейный тупик проповедников иррационализма в философском журнале «Мысль». В. Брюсов в статье «Вчера, сегодня и завтра русской поэзии» объявлял «вчерашним днем» русской поэзии модернистские «опусы» Ф. Сологуба, А. Белого, утративших свое значение как поэтов из-за «нежизненности» и абстрактности их литературоведческой теории. Будущее за пролетарской поэзией — вывод В. Я. Брюсова, бывшего метра символизма. В этом же номере Н. Асеев с едким сарказмом критиковал теоретические положения и прозу Е. Замятина («Это был Окурова плюс стилизация сказок А. Ремизова»), «модернистские» романы Б. Пильняка. В частности, он доказывал, что роман Б. Пильняка «Иван-да-Марья» — это типичный кризис модернизма, «загнившего до снежных пелен» и «бешеных судорог импрессионистического штампа» (стр. 74). В этом же номере А. В. Луначарский в статье «Театр РСФСР» вскрывал художественное бессилие модернизма, оказавшего влияние на В. Э. Мейерхольда, А. Я. Таирова, Ф. Ф. Комиссаржевского, занявшего место на «задворках» разрушающегося лондонского театра. В определяющем ключе — разоблачения эстетики модернизма были написаны и другие статьи А. В. Луначарского: «Западная интеллигенция» («Печать и революция», 1922, № 2) и «Тезисы о задачах марксистской критики» («Новый мир», 1928, № 6), в которых критик предостерегал советских писателей, режиссеров, художников от безыдейного подражания образцам европейского модернизма. Видный вульгарный социолог В. Фриче и редактор журнала «Печать и революция» Вяч. Полонский неоднократно пытались лгать критику фрейдизма по проблемам искусства с марксистских позиций. Из-за вульгарной интерпретации социологического метода В. Фриче не мог в статье «Фрейдизм и искусство» (1925 г.) вскрыть социальные корни психоанализа, но он указал на порочность фрейдовской трактовки искусства, делающей из искусства — общественной трибуны «фабрику снов». По сравнению с В. Фриче Вяч. Полонский расширил область полемики с русскими фрейдистами, широко оперируя в кри-

тике интуитивизма политическими аналогиями, показывая ограниченность сердцевины психоанализа — «эдипова комплекса». На страницах «Печати и революции», «Нового мира» он систематически подчеркивал, что пагубное влияние эстетики З. Фрейда превращает романы Б. Пильняка в «шахматы без короля», а самого писателя в «самого сумбурного, самого нестройного и какофонического писателя нашей эпохи»²². Его эротика, «поистине зоологическая, удушливая и тяжкая»²³, перетирка» в романах модернистских «тюбиков» А. Ремизова, А. Белого, Е. Замятина и даже «яда» В. В. Розанова, «мрачная волчья романтика», опирающаяся на философию О. Шпенглера, эстетику З. Фрейда, приводят писателя к искажению правды искусства и правды жизни. Поэтому партийность художника, его активная общественная позиция, передовое мировоззрение, по мысли Вяч. Полонского, необходимы для подлинной объективности и правдивости художественного отражения.

Таким образом, в журнальной периодике 20-х годов, в статьях А. В. Луначарского, Н. Л. Мещерякова, Вяч. Полонского и др. постепенно вскрывались бессилие и порочность модернистских схем литературоведов и критиков-идеалистов автономного и якобы независимого искусства, попыток подменить логическое мышление алогическим, случайным, бессвязным, отказаться от познания жизни, народа и его героической борьбы. Понятия, выдвигаемые эпигонами эстетики модернизма 20-х годов — «деформация», «видение», «эксперимент», «искусство — форма самовыражения», — еще в 20-е годы были дискредитированы перед читательскими массами.

Следовательно, из анализа литературоведческих изысканий русских эпигонов модернизма не только видны эмпиризм их воззрений, слабость методологии, эклектизм философских и эстетических посылок, абсолютный произвол субъективистских критических построений, но и полная историческая беспочвенность русских «авангардистов», ограниченность художественного видения, обнаружившиеся еще в первой половине 20-х гг.

Отсюда тщетны всякие попытки современных ревизионистов — от Д. Биллингтона, К. Гасиоровской до А. Брюкнера и Э. Блоха — подновить обветшалые, выцветшие, давно отодвинутые историей в прошлое «творения» верных последователей эстетики модернизма, литературоведов от интуитивизма начала 20-х гг. Живые и творческие силы мирового искусства обращают свой взор к эстетике социалистического реализма, а не к теориям русских критиков-иррационалистов начала 20-х гг., лишенных жизненности творческого потенциала.

²² «Новый мир», 1927, № 10, стр. 183.

²³ Там же, стр. 171, 192.

(Представил Институт истории грузинской литературы имени
Шота Руставели АН Грузинской ССР)

ნოდარ ტაბიძე

ილია ჭავჭავაძის პუბლიცისტური ოსტატობა

(ფელეტონ „სხარტულას“ (II) მიხედვით)

ილია ჭავჭავაძე ქართული პუბლიცისტიკის მეტრად არის აღიარებული. მისი სტატიების, მიმოხილვების, ფელეტონებისა თუ რეცენზიების შინაარსზე არცთუ ცოტა დაწერილა. ამას ვერ ვიტყვით ფორმაზე. ნაწარმოებთა სიძლიერეს კი სწორედ ფორმა-შინაარსის დიალექტიკური ერთიანობა განსაზღვრავს.

„სხარტულა“ (II) ი. ჭავჭავაძის ტიპური ფელეტონია. ამდენად, მისი ანალიზით არა მხოლოდ ხსენებული თხზულების დახასიათებას ვესწრაფვით, არამედ რამდენადმე ილიას პუბლიცისტიკის ძირითადი ნიშნების წარმოჩენასაც.

„სხარტულაში“ არსებითად ქართული ენის სიწმინდისა და ლიტერატურის დანიშნულების საკითხებია დასმული. რაც მთავარია, ისინი დაკავშირებულია სოციალურ-პოლიტიკურ პრობლემასთან და ფართო ასპექტით განიხილება.

ილიას არ მოსწონს გ. თუმანიშვილის ქართული და სასტიკადაც აკრიტიკებს ახალგაზრდა მწერალს. იმ დროს გ. თუმანიშვილზე ნაკლებგანათლებულნი და ზოგჯერ უწიგნურნიც კი გამოდიოდნენ ასპარეზზე, ბლალავდნენ დედაენის სიწმინდეს. და თუ მაინცდამაინც გ. თუმანიშვილი გახდა თავდასხმის ობიექტი, ეს შემდეგითაც აიხსნება: გ. თუმანიშვილის „ალმანახს“¹ ფართოდ გამოეხმაურა ადგილობრივი პრესა. პუბლიცისტებმა ქებით მოიხსენიეს თუმანიშვილის ნაღვაწი. „ალმანახს“ ამგვარი რეკლამირება კი მახინჯი ენობრივი ფორმების პოპულარიზაციის საფრთხესაც ქმნიდა. ამიტომ აიმაღლა ხმა ილიამ. ამ ფელეტონის შექმნას გარკვეულად შეუწყო ხელი იმ გარემოებამაც, რომ გ. თუმანიშვილმა გააკრიტიკა „ივერია“ და ზოგიერთი არასწორი მოსაზრება განავითარა, რასაც ბუნებრივად მოჰყვა შესაბამისი რეაქცია. მხედველობაში ისიცაა მისაღები, რომ ამ პერიოდში ნ. ნიკოლაძესა და ი. ჭავჭავაძეს შორის დაძაბული ურთიერთობა არსებობდა და ილიამ „სხარტულა“ ნ. ნიკოლაძის წინააღმდეგ მიმართა. მაგრამ ეს არ ყოფილა არსებითი, გადამწყვეტი. ვერ გავიზიარებთ პ. ინგოროყვას მოსაზრებას, თითქოს „... გ. თუმანიშვილურა აქ მხოლოდ საბაბია, უმთავრესად კი ეს პამფლეტი მიმართულია ნიკო ნიკოლაძის წინააღმდეგ, რომელიც ამ დროს გაზეთ „ობზორის“ რედაქტორად იყო“². სინამდვილეში ფელეტონი თითქმის მთლიანად „ალმანახს“ გარჩევას,

¹ პირველი წიგნი გამოვიდა 1878 წ., მეორე — 1879 წ.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი ათ ტომად, ტ. III, 1953, გვ. 503.

თუმანიშვილის განქიქებას შეიცავს, ხოლო ნ. ნიკოლაძე, ისევე როგორც დ. ერისთავი, მეორე პლანზეა.

სამართლიანად იწუნებს თუ არა ილია გ. თუმანიშვილის მიერ თარგმნილ „უორე დანდენს“? თარგმანი ენობრივ-სტილისტური თვალსაზრისით უთუოდ სუსტია, რაც აშკარად ჩანს არა მარტო რეცენზენტის მიერ მოყვანილი მაგალითებიდან, არამედ სხვა ადგილებიდანაც.

საგულისხმოა, რომ მოლიერის ამ კომედიის პირველი ორი მოქმედება დაიბეჭდა 1877 წლის „დროებაში“, „ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფიის“ შემდგენლები მთარგმნელად გ. თუმანიშვილს მიიჩნევენ³, მაგრამ ეს არ მტკიცდება. თვით გ. თუმანიშვილი მიუთითებს, რომ «ამ კომედიის პირველი ორი მოქმედება ერთხელ კიდეც იყო სხვისაგან (ხაზი ჩვენია. — ნ. ტ.) ქართულად ნათარგმნი და დაბეჭდილი „დროებაში“»⁴.

მართლაც, „დროებასა“ და „ალმანახში“ დაბეჭდილი ტექსტების შეპირისპირებამ აშკარაყო მათი პრინციპული სხვაობა.

აღსანიშნავია, რომ „დროებაში“ გამოქვეყნებული კომედიის პირველი მოქმედება (№№ 30, 31) თარგმნილია გაცილებით მაღალ დონეზე, ვიდრე მეორე მოქმედება (№№ 32, 33, 34). ჩვენთვის უცნობია, სხვადასხვა პირებმა თარგმნეს ეს ნაწილები, თუ სხვადასხვა სტილისტ-რედაქტორებმა გარანდეს. ფაქტია, რომ ისინი საგრძნობლად განსხვავდებიან ურთიერთისაგან.

„დროებაში“ გამოქვეყნებული პირველი მოქმედება ენობრივ-სტილისტური თვალსაზრისით ჯაბნის გ. თუმანიშვილის თარგმანს. ნაწილი იმ შეცდომებისა, რომლებიც ილიამ გ. თუმანიშვილის თარგმანში შენიშნა, აქ არ გვხვდება. ამდენად, ი. ჭავჭავაძეს უფრო მეტი უფლება ჰქონდა გაეკრიტიკებინა გ. თუმანიშვილი.

გ. თუმანიშვილმა „დროებაში“ პასუხი გასცა ი. ჭავჭავაძეს, მაგრამ ვერ შეძლო ფელეტონისტის ძირითადი დებულებებისა და მოსაზრებების უკუგდება. მაგალითად, ილიას მიერ მოყვანილი უამრავი შეცდომიდან გ. თუმანიშვილი ორზე შეჩერდა, დანარჩენი უპასუხოდ დატოვა (ერთი შეცდომა კორექტურულ ლაფსუსად მიიჩნია და ამით იმართლა თავი. ამ შემთხვევაში სწორია). გ. თუმანიშვილმა არაარსებითზე გაამახვილა ყურადღება, რაც ერთხელ კიდეც ამტკიცებს ილიას ხაზის სისწორეს.

აქვე დავსძენთ, რომ „ალმანახს“ ჰქონდა გარკვეული ღირსებაც. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, მისმა გამოცემამ საზოგადოებრივი აზრის გაცხოველება გამოიწვია.

„სხარტულაში“ ი. ჭავჭავაძე ეხება აგრეთვე მწერლობის დანიშნულების საკითხს. გ. თუმანიშვილმა სოციალური საკითხების აქცენტირება მოითხოვა. ეს მოსაწონია. მაგრამ ვერ მოზომა, მხედველობიდან გამორჩა საქართველოს სპეციფიკური მდგომარეობა და ეროვნულ-პატრიოტული თემატიკისადმი, მოტივებისადმი ერთგვარი ნიჰილისტური დამოკიდებულება გამოამჟღავნა. მან დაიწუნა ილიას „მეფე დიმიტრი თავდადებული“, აკაკის „ორი ქართველი“ და სხვ. სამშობლოს სიყვარულზე გალობა, როცა უფრო მნიშვნელოვანი პრობლემები გვაწუხებს, „ვერაფრად გვეჭაწნიკებაო“. ეს გადახრა ჯერ კიდეც აღრე

³ „ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია“, ტ. II, 1952, გვ. 779.

⁴ „ალმანახი“, შედგენილი გიორგი თუმანიშვილისაგან, 1878, გვ. 87.

ა. ჭყონიამ შენიშნა⁵. ფელეტონისტ არ მოსწონს თუმანიშვილის ამგვარი მსჯელობა. ილია თერგდალეულთა მრწამსის უერთგულესი დამცველია, ლიტერატურის ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციად კაცთმოყვარეობისა და პატრიოტიზმის ქადაგებას, გმირობისა და თავისუფლება-ძმობისაკენ მოწოდებას მიიჩნევს.

ისიც უნდა ითქვას, რომ ილია ცდებდა, როცა სოციალური საკითხის გამახვილება-გამოყოფას ზედმეტად თვლის, რადგან ეს საკითხი ეროვნულის შემადგენელი ნაწილიაო.

ამრიგად, ნაწილობრივ გასაგებია „სხარტულას“ თემატიკა და პათოსი. ამიტომაც გარკვეულად შეგვიძლია ვიმსჯელოთ გზის არჩევის სისწორეზე. ილია ჭავჭავაძემ იცის, რომ მოვლენის არსი განსაზღვრავს მისადმი მიდგომის ხარისხს. ცალკეული ამბები, ფაქტები განსაკუთრებით საშიშია და ამიტომაც საჭიროა მათდამი არა კრიტიკული, არამედ სარკასტული დამოკიდებულება. ზოგ შემთხვევაში კი იმდენად სუსტია არასასურველი პიროვნების მსჯელობა, იმდენად პრიმიტიულია მისი მოქმედება, რომ სერიოზული კამათი საფუძველშივე გამოირიცხება. ამიტომაც მიმართავს აბუხადამდე ტონს. ამ შემთხვევაში რელიეფურად ვლინდება მოწინააღმდეგის ხასიათი და მისწრაფებები, მისი უსუსურობა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ილია სწორად და დროულად იმარჯვებს ფელეტონს.

ახლა ვნახოთ, რა გზებსა და საშუალებებს მიმართავს მიზნის მისაღწევად.

„სხარტულაში“ ირონია ბატონობს. ფელეტონისტი ქებით განაქიქებს მოწინააღმდეგეებს. მოცემულ შემთხვევაში ეს ხერხი ფრიად მომგებიანია. საკუთარი უპირატესობის გრძნობა ოსტატურად არის შენიღბული და მკითხველის ყურადღება იძაბება, წარმოსახვა ცხოველდება. დიდი მოცულობის ფელეტონში კი ამ გარემოებას არცთუ უმნიშვნელო როლი ეკისრება. ეს შესაძინეად ამცირებს მონოტონურობის საფრთხეს და, ამდენად, ხელს გვიწყობს თხზულების ბოლომდე წაკითხვაში. ამავე თვალსაზრისით საყურადღებოა აგრეთვე გონებამახვილობის ცალკეული მაგალითები, რომლებიც ფეიქრვერკივით ინთება.

ილია მისთვის ჩვეულ გზას მიჰყვება: აღშფოთებული კაცის პოზას იღებს და „კიცხავს“ „ივერიის“ რედაქციას, რომელმაც ვერ დაინახა გ. თუმანიშვილის დეაწლი. სინამდვილეში ვაკიცხვა დაცვის ფარდია. ავტორი ამბობს ერთს და გულისხმობს მეორეს. ამ პოლემიკურ ხერხს სიმძაფრე შემოაქვს და უკეთ უსვამს ხაზს ავტორის ჩანაფიქრს, ამასთანავე ნაწარმოების დინამიკურობას ზრდის. პოლემიკურ ტონს აცხოველებს ჩანართები: „ახლა კიდევ ამას იტყვიო“, „ახლა არც ეგ მოგეწონებაო“, „ამას დაიჯინებო“ და ა. შ.

ირონიული განწყობილება უმეტესად კლასიკური ფორმით არის გადმოცემული, როცა ფრაზა ლოგიკურია და წინააღმდეგობა მხოლოდ სიტყვებსა და გააზრებას შორის იქმნება. მაგალითად, „... მოხიბლული, მოჯადოებული ვარ იმ ახალის სიტყვიერებით, რომლითაც გ. თუმანიშვილმა გაამდიდრა ჩვენი ღარიბი ენა და მისი მიმოხვრა“⁶.

ზოგჯერ ირონიის გამოვლენის უფრო რთულ ფორმასთან გვაქვს საქმე: „როგორ გაბედეთ და ისე წარამარად ახსენეთ იმისთანა გამოჩენილი კაცები,

⁵ „დროება“, 1879, № 33.

⁶ „ივერია“, 1879, № 2, გვ. 178.

როგორც დ. ერისთავია და ბატონი ნიკოლაძე? ჰა, როგორ გაბედეთ? „ვილაც ერისთავიო“. რა პასუხია! როგორ თუ „ვილაც“! კაცმა ორი ფელეტონი დაწერა „Тифлисский Вестник-ში“ და მაინც ამბობთ, ვილაცაო! კაცს ორი თუ სამი წელიწადი ადმინისტრატორობა ჰქონდა „Тифлисский Вестник-ისა“ და მაინც ამბობთ, ვილაცაო! კაცმა ისე მშვენივრად უადმინისტრატოროა, რომ კინაღამ ბოლო არ მოუღლო „Тифлисский Вестник-სა“ და მაინც ამბობთ, ვილაცაო!“⁷. აქ შინაარსობრივად ურთიერთის გამომრიცხავი წინადადებების გაერთიანებაა, რაც ბუნებრივად ბადებს კომიზმს.

„სხარტულასათვის“ ნიშანდობლივია შემდეგი გარემოებაც: სატირულ კვალიფიკაციას უცილობლად ახლავს დოკუმენტალური არგუმენტაცია. ეს გამოწვეულია, ჯერ ერთი, მკითხველის დონითა და საერთო ატმოსფეროთი. XIX საუკუნის მეორე ნახევარს თამამად შეიძლება ვუწოდოთ დებატების ეპოქა. კამათობენ მართალნი და მტყუანნი, კამათობენ არსებითსა და წვრილმანზე, კამათობენ ურთიერთბატვიცემითა და ქილიკობით... ასეთ ვითარებაში მკითხველი ზოგჯერ გაურკვეველად რჩებოდა და საზოგადოების ერთი ნაწილი პოლემიკისადმი ინდიფერენტობას იჩენდა. მაშასადამე, საჭირო იყო ობიექტური, დამარწმუნებელი მსჯელობა.

მხედველობაში მისაღებია გ. თუმანიშვილისა და მისი მომხრეების არცთუ პატარა ავტორიტეტი, რაც ბუნებრივად ბადებდა მათი მოწინააღმდეგეებისადმი ერთგვარ უნდობლობას. უნდობლობის გაქარწყლების რეალურ გზას კი მყარი არგუმენტაცია წარმოადგენდა.

„სხარტულაში“ ილიას ოცზე მეტი ციტატა მოაქვს და თვალნათლივ გვიჩვენებს, თუ რამდენად ცოდავს გ. თუმანიშვილი. ფელეტონისტი გაურბის გამოთქმებს: „არ ვარგა“, „ცუდია“ და ა. შ. მან კარგად იცის, რომ ამგვარი დეკლარაციული განცხადებები ნაკლებეფექტურია, მოწინააღმდეგეს რამდენადმე მაინც რჩება უკანდასახევი გზა. ამიტომაც გასწორებულ ციტატებს გეთვაზობს და საშუალებას გვაძლევს მაგალითთა შეპირისპირების საფუძველზე უკეთ ჩავწვდეთ ჭეშმარიტების არსს. რაც მთავარია, ეს კეთდება ფელეტონური მანერით.

„გ. თუმანიშვილი 15 გვერდზედ აღაპარაკებს ყოველ დანდენს თავისთავზედ და ჰსურს ათქმევინოს, შენ აზნაურობამ ხელ-ფეხი შეგიკრაო და ამის მაგიერ აი რა ლამაზად ლაპარაკობს: „აზნაურობა შენ ვინახავს ხელ-ფეხ-შეკრული““.

ახლა კიდევ ახირდებით და იტყვით, გ. თუმანიშვილს ერთის თქმა უნდოდაო და სულ სხვას ამბობსო. ჰსტყუით! თქვენ რომ „ახალი“ არ გესმოდეთ, გ. თუმანიშვილისა რა ბრალია. აბა რუსულად ჰსთარგმნეთ, თუ ცუდად არის ნათქვამი“⁸.

ან: „ერთს ადგილს კიდევ ჩვენი მშვენივრად მეტყველი გ. თუმანიშვილი აი რა მშვენივრად ათამაშებინებს სიტყვას ყოველ დანდენს: „მე! მე უნდა მოვსთხოვო ბოდიში იმის უკან...“ (ამ სიტყვაზედ ათავებს თავის გაოცებას დანდენი).

ძველი ქართული ასე გამოჰსთქვამდა: „მე! მე უნდა მოვსთხოვო ბოდიში იმის შემდეგ...“⁹.

⁷ „ივერია“, 1879 № 2, გვ. 190.

⁸ იქვე, გვ. 175.

⁹ იქვე, გვ. 177.

ამგვარი მანერა კიდევ უფრო ზრდის ფელეტონის პუბლიცისტურ სიმახვილეს და მიზანსწრაფულობას.

ირონიული დასაბუთება იმითაც აიხსნება, რომ ნაწარმოებში ცენტრალური ადგილი უკავია არა პერსონაჟებს, არამედ აზრებს, იდეებს. ამასთანავე დასაბუთება გარკვეულად შეიცავს გაშლილ მსჯელობას და ერთი შეხედვით ლოგიკურობის ილუზიასაც კი ქმნის. მაგრამ მისი ირონიული ხასიათი მყისვე მქლავნდება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ უკუგდებულია საკმაო საფუძვლის კანონი, ე. ი. წანამძღვრები არ წარმოადგენენ საკმაო საფუძველს დანასაკვირსათვის.

ზოგჯერ „სხარტულაში“ ფაქტი ავტორიტეტით არის შეცვლილი. მაგალითად, ილია სხვათა გამონათქვამებს ეყრდნობა, მაგრამ საქმე ის არის, რომ ეს ავტორიტეტები დისკრედიტირებულია და მათი დამოწმებით გზა ეხსნება სატირულ განწყობილებას. „ერთის სიტყვით, თქვენ ჰსტყუით და გ. თუმანიშვილი მართალია. თუ მართალი არ იყოს, „დროების“ კრიტიკოსი (ა. სარაჯიშვილი. — ნ. ტ.) რად იხსენებდა გ. თუმანიშვილს „ჰკვიან კაცად“? რუსული „Кавказ“-ი რად გადაუხდიდა ქართველების მაგიერ მადლობას? ბატონი ნიკოლაძე რად იკადრებდა გ. თუმანიშვილის ნაწერის განხილვასა. ბატონი ნიკოლაძე!.. თქვენ ეს უკანასკნელი საბუთი ცოტა გგონიათ. ერთ დროს ლუი ბლანს დარიგებას აძლევდა როგორ უნდა მოეცლოს საფრანგეთსა. ხუმრობაა!...“¹⁰.

ამ მაგალითიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ თვით ავტორიტეტის აბუჩად აგდება გარკვეულ ობიექტურ მონაცემებს ეყრდნობა. ფელეტონისტმა ურთიერთს დაუპირისპირა ნ. ნიკოლაძე და ლ. ბლანი. ვერ ვიტყვით, რომ საერთოდ შეუძლებელი იყოს ამგვარი დაპირისპირება და ირონიაც აქედან მოდიოდეს. მაშ რა მოხდა?

ჰეგელი კომიკურობის ერთ-ერთ წყაროდ ასახელებს პიროვნების სწრაფვას სუბსტანციურობისაკენ, როცა მას ამის უნარი და საშუალება არ გააჩნია. ფელეტონისტმა ნ. ნიკოლაძე სწორედ ამგვარ სიტუაციაში ჩააყენა, რაც ხაზგასმულია ლ. ბლანთან შეპირისპირებით. საღ საფრანგეთის პოლიტიკური ცხოვრების ერთ-ერთი შემოქმედი — ლუი ბლანი და საღ ამ პოლიტიკისაგან შედარებით შორს მყოფი ნ. ნიკოლაძე. პირველს კონკრეტულ საკითხთან დაკავშირებით სუბსტანციურობისაკენ სწრაფვის ლოგიკური პრეტენზია გააჩნდა, მეორეს კი არა.

ჩვენთვის ცნობილია, რომ ნ. ნიკოლაძის ზოგიერთი შენიშვნა, გამოთქმული ლ. ბლანის მისამართით, საფუძვლიანია. მაგრამ ილიამ ამ კონკრეტულ მოსაზრებებს გვერდი აუარა და მკითხველს საშუალება არ აქვს დაადგინოს ნ. ნიკოლაძის სისწორე-სიმცდარე, ხოლო ზოგადი შეპირისპირება აშკარად წამგებიანი აღმოჩნდა ნ. ნიკოლაძისთვის.

ასევე საინტერესოა შემდეგი მაგალითი: „გ. თუმანიშვილი!.. იცით, გესმით რა დიდი ღვთის წყალობა მოგვევლინა, რომ თქვენგან დაწუნებულმა გ. თუმანიშვილმა ჩვენი ღარიბი ლიტერატურა იკადრა და მის მოღვაწეთ გამოვიდა!.. მაგისტანა მწერალი ჯერ არ უნახავს ქართველობას, ქართველობას მეტი?!.. ქართველობას კი არა მთელს ევროპას“¹¹.

¹⁰ „ივერია“, 1879, № 2, 180—181.

¹¹ იქვე, გვ. 174.

ერთ მხარეზეა თუმანიშვილი, მეორეზე კი — ქართული და ევროპული ლიტერატურის საუკეთესო წარმომადგენლები. მეორე მხარის სიძლიერე საყოველთაოდ ცნობილია. ქართველ და ევროპელ კლასიკოსთა ავტორიტეტი მაღალია. ცხადია, მათთან გატოლების ძალა და უნარი თუმანიშვილს არ შესწევს; ამიტომაც კინდება. ერთი სიტყვით, მოწინააღმდეგის კრიტიკული ჩვენება სხვადასხვა რაკურსით ხდება.

ზემომოყვანილ ერთ ციტატაში საყურადღებოა ისიც, რომ ილია გ. თუმანიშვილთან ერთად თავს ესხმის „დროების“ თანამშრომელს, ვაზეთ „კავკასს“ და ნ. ნიკოლაძეს. მაგრამ კონკრეტული საბუთი მხოლოდ ნ. ნიკოლაძის წინააღმდეგაა მიმართული. ხომ არ ასუსტებს ეს ავტორის პოზიციას?

ილიამ ოთხივე მოწინააღმდეგე ერთ დონეზე დააყენა. გარკვეული თვალსაზრისით მათ შორის ტოლობის ნიშანი დასვა და, ამდენად, ერთის კრიტიკით გზა გაეხსნა დანარჩენთა განქიქებასაც.

ამგვარ შთაბეჭდილებას კიდევ უფრო უწყობს ხელს ის გარემოება, რომ წინა გვერდებზე ხაზგასმულია ნიკოლაძე-თუმანიშვილის მსგავსება-ერთიანობა. „განა იმისთანა პირუთენელი, მიუდგომელი, სახელგანთქმული მწერალი ბატონი ნიკოლაძე თავის ძვირფასს კალამს ხელში აიღებდა, რომ გ. თუმანიშვილი ცოტათი მაინც არა ჰგვანებოდა ბატონს ნიკოლაძეს ჭკვითა და სიღრმითა?“¹².

ფელეტონისტის ოსტატობაზე მეტყველებს ფართო საზოგადოებისთვის ცნობილი ლექსის სატირულ ყაიდაზე გადაკეთება. ასეთ შემთხვევაში დაცინვა უფრო გასაგები, ემოციური და ძლიერი ხდება, რადგან ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს გაკილვაში მონაწილეობდნენ პოზიტიური ლექსის ავტორი და ამ ლექსის მოტრფიალე საზოგადოებაც. მამასადამე, ობიექტზე მრავალთა თავდასხმის ილუზია ჩნდება.

ეს ხერხი მით უფრო მომგებიანია, რაც უფრო პოპულარული ნაწარმოებია შერჩეული პერიფრაზისთვის. ილია „ვეფხისტყაოსანს“ დაესესხა და ამგვარი არჩევანით საქმოდ გაიწაღდა გზა. მაგრამ მთავარი მაინც ის გახლავთ, რომ რუსთაველის სიტყვები შესანიშნავად გადააკეთა.

იყო ქართლ-კახეთს, იმერეთს ნიკოლაძეი სვიანი,
 ერთი ცულღუტი, მანქანა, გულ-მშრალი, ენა-წყლიანი.
 „Одною-и-са“ რედაქტორი, ტყიბულით ნახშირიანი.
 და თვით ტრაბახა, უებრო, რაღაც ჩხაევან ხშიანი.
 ერთხელ ბრძანა: „გეტყვით საქმეს ერთვან სასაუბნაროსა,
 ჩემი სახელი ამ ქვეყნად რამ უნდა დაამჟკნაროსა?
 მე ვარ, რაცა ვარ მწერალი მწერალთა საბაღნაროსა,
 მინდოდეს ზეაღე დავჯდები სენატის მაღალ თაროსა. . .“¹³

და ა. შ.

როგორც პროფესორი გ. კიკნაძე მიუთითებს, „არასატირულად ცნობილი თხზულების სატირულ სიბრტყეზე გადასაცვლება გონებამახვილობაზე მიუთითებს, ხოლო განმტკიცებული ტონის საპირისპირო შინაარსობრივი მიმდინარეობა, რაც სრულიად არ იყო მოსალოდნელი, გზას უხსნის სიცილს“¹⁴.

¹² „ივერია“, 1879, № 2, გვ. 174.

¹³ იქვე, გვ. 191.

¹⁴ გ. კიკნაძე, ქართული სატირისა და იუმორის განვითარების ისტორიისათვის, 1953, გვ. 315.

აქვე შევნიშნავთ, რომ ქართველ ფელეტონისტთაგან ხსენებული ხერხი პირველად ი. ჭავჭავაძემ გამოიყენა (იხილეთ 1863 წლის „სხარტულა“).

რადგან პირველობაზე ჩამოვარდა სიტყვა, იმასაც დავსძენთ, რომ ჩვენს სინამდვილეში სატირულ-იუმორისტული განწყობილების ვასაძლიერებლად სქოლიოს მოშველიების პრიორიტეტიც ილიას ეკუთვნის. მაგალითად, ძირითად ტექსტში ვკითხულობთ: „დ. ერისთავი დიდი ხანია განხედ ვაუჭდა ქართულს ლიტერატურას, ოთხი-ხუთი წელიწადი არა უწერია რა“¹⁵. აქვე სქოლიოს ნიშანია, სქოლიოში კი აღნიშნულია: „როგორ არ უწერია: ორი ფელეტონი დასწერა. რედ.“¹⁶.

რას მიაღწია ავტორმა ამგვარი გადახვევით? შეიძლებოდა იგივე ფრაზა პირდაპირ ან გარკვეული ტრანსფორმაციით ტექსტშივე ჩაერთო. მაგრამ მაშინ მნიშვნელოვნად შესუსტდებოდა გამოყოფა-ხაზგასმა. მოცემულ შემთხვევაში კი აზრი უკიდურესად აქცენტირებულია. გარდა ამისა, რედაქცია თავის მომხრედ გამოჰყავს და ერთიორად ზრდის სატირის სოციალურ მხარეს. სხვათა შორის, ანალოგიურ მანევრს ხშირად მიმართავდა მ. სალტიკოვ-შჩედრინი.

„სხარტულა“ ფელეტონი-სტატიაა. აქედან გამომდინარე, არ შეიძინევა მხატვრულობის იმგვარად გამოვლენა, როგორც ეს ნიშანდობლივია ფელეტონ-ნოველისათვის. მახვილი გადატანილია ცალკეულ დეტალებზე, ხატოვან, აფორისტულ გამოთქმებზე. მხატვრულ საშუალებებს განწყობილების შექმნისა და შთაბეჭდილების გაძლიერების ფუნქცია აკისრია.

ერთ შემთხვევაში ეპითეტ-მეტაფორათა ნამდვილი შინაარსი დაფარულია. ისინი ირონიულია. ე. ი. აღიქმებიან საპირისპირო მნიშვნელობით. ი. ჭავჭავაძე გ. თუმანიშვილს უწოდებს „სახელოვან მწერალს“; „ღირსეულ კაცს“, „ლაზათიანად მოუბარს“ და ა. შ., ხოლო გ. თუმანიშვილის მოწინააღმდეგეებს — „უმეცრებს“, „საწყლებს“, „ბრმებს“, „ბამბით ყურგამოტენილებს“. სართული გამკვირვალეა და მკითხველი ღრმად წვდება ავტორის ჩანაფიქრს.

მეორე მხრივ, „სხარტულაში“ ობიექტის პირდაპირი კვალიფიკაცია ხდება. ეს მაშინ, როცა ავტორი ივერიელებს ამეტყველებს: გ. თუმანიშვილი მეცნიერებას უარყოფს, მაშასადამე, „გიჟია“; თუმანიშვილის მსჯელობაში „ლოლიკა არ არის“; ნ. ნიკოლაძე „ცრუპანტელა“ და „ტრაბახაა“. ფელეტონისტი თითქოს არ ეთანხმება ასეთ დახასიათებას. „იკაცს“ კიდევ თუმანიშვილ-ნიკოლაძეს, მაგრამ იმგვარად, რომ ზემომოყვანილი შეფასება ძალაში დარჩეს.

ეპითეტ-მეტაფორათა ეს ორგვარი წყობა ფელეტონის ირონიულ-პოლემიკური ნირით არის განსაზღვრული.

პუბლიცისტი არჩევს ფრაზებს, ითვალისწინებს როგორც გაკილვის ობიექტთა ხასიათს, ასევე ნაწარმოების სტრუქტურულ-სტილისტურ სპეციფიკას. ილია მისწრაფვის დაიცვას სტილის ერთგვარობა. არსებითად კარგადაც აღწევს მიზანს. მხოლოდ ორიოდ შემთხვევაში იგრძნობა ჩამუხლება. „სხარტულაში“ ვკითხულობთ: „ეხლანდელს მწერლობას ასე ჰსწუნობს გ. თუმანიშვილი: „გიყვარდეს მოძმე შენო, თავგანწირვით გიყვარდეს სამშობლოო, ამგვარ უეჭვო ჭეშმარიტებაზედ (საეჭვო ჭეშმარიტება რასაკვირველია უმჯობესი იქმნებოდა) სიმღერა ეხლა, როდესაც თავში ვვერევა (მწერლობის რა

¹⁵ „ივერია“, 1879, № 2, გვ. 189.

¹⁶ იქვე.

ბრალთა რომ გერევით) ათასი ძნელი გადასაწყვეტი საგანი; სწორედ მოგახსენოთ ვერაფრად მეჭამნიკება“¹⁷.

აქ სატირული დამოკიდებულება ღია ტენდენციურობით არის გამჟღავნებული, რაც არსებულ კონტექსტში არცთუ მისადაგებულად გვეჩვენება. ფრჩხილებში ჩასმულ სიტყვებს დისონანსი შეაქვს მწყობრში, ირონიული სტილის შელახვას იწვევს.

ძნელია ი. ჭავჭავაძის ოსტატობის ყველა მხარის ზუსტი აღნუსხვა. „სხარტულაში“ ძალზე საინტერესო მაგალითები გვხვდება, რომლებიც პუბლიცისტური სიმახვილითა და სატირული ელვარებით გამოირჩევიან. ერთი შეხედვით ჩვეულებრივ ფრაზაში ღრმა აზრია ჩაქსოვილი.

საგულისხმოა ფელეტონის კომპოზიციაც.

სათაური კარგად ამჟღავნებს ჟანრის სპეციფიკას. იგი გარკვეულად მიგვანიშნებს, რომ ნაწარმოებში მოვლენები, პიროვნებები თუ საგნები სხარტად, მოსწრებულად, მახვილგონივრულად შეფასდება. მაგრამ ისიც უნდა დავსძინოთ, რომ ეს სათაური ზოგადია და რუბრიკად უფრო უპრიანი იქნებოდა¹⁸.

საყურადღებოა ქვესათაური «„ივერიის“ რედაქციას». მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ირონიული სტილის გაგებისა და ნაწარმოების დედააზრის სწორად აღქმისათვის. ქვესათაური და ტექსტი ურთიერთს ავსებენ. ავტორი „ეკამათება“ „ივერიის“ რედაქციას და გ. თუმანიშვილისადმი ტენდენციურ დამოკიდებულებას „უსაყვედურებს“. ქვესათაურიც სწორედ ამ პოლემიკურ ნირსა და მოკამათის ვინაობაზე მიგვანიშნებს. ქვესათაური რომ არაა, შეიძლება ტექსტის ცალკეული ადგილები არასწორად გაეაზრებინა მკითხველს.

ფელეტონი ოსტატურად იწყება: „ბატონებო! როცა ამ ნომერში დაბეჭდილს წერილს „ფიქრი და შენიშვნა“ სინჯავდით მთელის რედაქციის კრებით დავბეჭდოთ თუ არაო, მეც ვიყავ მსინჯველთა შორის, როგორც ერთი მუღაზი თანამშრომელი „ივერიისა“. დიდი ბაასი ატყდა ჩვენს შორის მაგ წერილის თაობაზედ. ზოგი ამბობდა, რომ გ. თუმანიშვილი არა ღირს იმათათ, რომ მასზედ წერილი დაიბეჭდოსო და მერე ისეთის პატივისცემით დაწერილიო, როგორც დამწერს დაუწერია; გ. თუმანიშვილი ბავშვს ჰგავს, რომელსაც ენა ეხლა ამოუღვამსო და რაც ენაზედ მოჰსდგომია, არახუნებსო. ამიტომ მასზედ დარბაისლურად ლაპარაკი არა პატივ-საცემს კაცს არ შეუვინისო. მე ძალიან გამაფიცხა ამისთანა საუბარმა“¹⁹.

აქ მკაფიო მინიშნებაა ავტორის პოეზიაზე. მეორეც, ამგვარი დასაწყისი დამაინტერესებლობის თვალსაჩინო ფუნქციით გამოირჩევა.

იგი ძაბავს მკითხველის ყურადღებას, რადგან ფიქსირებულია ორი თვალსაზრისი და დასკვნა გამოტანილია მათი გაშლა-დასაბუთების გარეშე. რამდენადაც თუმანიშვილის გაკიცხვა ზოგადად ხდება, მკითხველს ბუნებრივად ებადება კითხვები: რას უწუნებენ გ. თუმანიშვილს მოწინააღმდეგენი? მართებულია თუ არა მათი საყვედური?

პასუხის მოსაპოვებლად საჭიროა ტექსტის გაცნობა. ინტერესს ისიც აღვივებს, რომ ცოტა ქვემოთ ფელეტონისტი დასაბუთებულ მსჯელობას პირ-

¹⁷ „ივერია“, 1879, № 2, გვ. 185.

¹⁸ სხვათა შორის, ილიამ თავის პირველ ფელეტონს, რომელიც 1863 წელს გამოქვეყნდა, „სხარტულა“ უწოდა. ამ ორ ნაწარმოებს შორის ძალზე დიდი მსგავსებაა.

¹⁹ „ივერია“, 1879, № 2, გვ. 173.

დება მკითხველს. „თქვენ ნუ გგონიათ, მე ცარიელის სიტყვების ძალით გამოვიდე „ივერიის“ რედაქციასთან საბრძოლველად. სხვა ქვეყანაში რომ ვიყოთ, ეს სამ-გზით ქებაც გ. თუმანიშვილისა სამყოფი იქმნებოდა, რომ მე ჩემი თავი გამემართლებინა და გ. თუმანიშვილი დამეყენებინა თქვენს თვალში იმ სიმადლეზედ, რომელიც სიმართლით ეკუთვნის. მაგრამ თქვენთან კაცი რას გააწყობს? „დროების“ კრიტიკოსის სიტყვას არ იწყნარებთ, „კავკასს“ ყურს არ ათხოვებთ, და თქვენი გამბედაობა იქამდის მიდის, რომ ჩვენს ბატონს ნიკოლაძესაც კი არ უჭერებთ ფიცს, რომ დიდი მწერალი ვარო. არა, მე სხვა საბუთებსაც წამოგაყენებთ, რომ თავი მოგაქეპნით და ჰსთქვათ: „ეს რა ღმერთი ვაგვიწყრა, გ. თუმანიშვილი რატომ ვერ ვიცანიით“²⁰.

„სხარტულას“ დასაწყისის მხოლოდ ერთი დატვირთვა როდი გააჩნია — მკითხველთა მიზიდვა და დაინტერესება. მას თემის ემოციურ-სახოვანი განვითარების ფუნქციაც აკისრია. იგი განსაზღვრავს ნაწარმოების მთელ ტონალობას. ამასთანავე ხელს უწყობს ასოციაციების წარმოშობას და შეპირისპირების გზით სატირული განწყობილების ვაცხოველებას.

მოხდენილი ექსპოზიციის შემდეგ ილია მიმართავს ფაქტებს. ისინი ორი რიგისაა. ერთ შემთხვევაში ილია ენას უწუწუნებს თუმანიშვილს, მეორე შემთხვევაში კი აზრებს. მაგალითებიც შესაბამისი განტოტებითა და ლოგიკური თანმიმდევრობით ლაგდება. სწორედ აქ იჩენს თავს სიძნელე, რომლის გადალახვა ოსტატობას მოითხოვს.

„სხარტულა“ დინამიკურ ამბავზე არ იგება, რომ ეს იძლეოდეს ეპიზოდთა თანდათანობითი აღწერით სიტუაციის დაძაბული, საფეხურებრივი განვითარების შესაძლებლობას. ფელეტონისტიმა სტატკურ მაგალითებზე დაყრდნობით უნდა მიადწიოს მიზანს. მაგალითები საკმაოდ ბევრია და ეს ქმნის ტექსტის გადატვირთვისა და, აქედან გამომდინარე, მკითხველის გადაღლის საშიშროებას.

ილია თავს აღწევს ამ საფრთხეს. იგი მოხერხებულად აჯგუფებს მაგალითებს და, რაც მთავარია, მახვილგონიერული კვალიფიკაციით აცხოველებს წარმოსახვას. მას მოქმენილი აქვს გასაღები: გ. თუმანიშვილის ქართულს უწოდებს „ახალს“, ხოლო ლიტერატურულ, გამართულ ქართულს — „ძველს“. ეს შეფასება სხვადასხვა ვარიანტითა და რეფერენის სახით გასდევს ნაწარმოებს. თითქმის ყველა მაგალითს ახლავს დაახლოებით ასეთი კვალიფიკაცია: „ღმერთმა ნუ იცის თქვენი თავი. „ახალი“ ქართულია და ეს არის“. ან: „არც ეს „ახალი“ ქართული მოეწონათ? ფუ! თქვენს სიბრძავეს!“ ამ თავისებური რეფერენით ავტორი აკავშირებს ცალკეულ მაგალითებს, აძლიერებს ძირითად ხაზს და ზრდის ემოციურობას. „სხარტულაში“ ხსენებული ხერხი წარმატებით არის გამოყენებული მეორე რიგის მაგალითების მოშველიების დროსაც.

რა გზას მიმართავს ავტორი პირველი და მეორე რიგის მაგალითების დასაკავშირებლად? იგი წერს: „ეს ხომ დაგიმტკიცეთ, რომ გ. თუმანიშვილი ენის შესაწებ პირველი მოენეა ჩვენში და „ახალის“ ქართულის დამადგენელი. ახლა მისი სიბრძნისა, ცოდნისა, აზრების და ზნეობის სიახლეს და წარჩინებულებას დაგიმტკიცებთ“²¹.

²⁰ „ივერია“, 1879, № 2, გვ. 174—175.

²¹ იქვე, გვ. 179—180.

ასეთი გადასვლა გამართლებულია ფელეტონის ე. წ. ეპისტოლური ფორმით. ხსენებული ფორმა საშუალებას აძლევს ავტორს სწორად შეეხმიანოს და გაეკამათოს ადრესატს. ამასთანავე იგი ხელს უწყობს სხვადასხვა ნაწილის, კომპონენტის ადვილად დაკავშირებას. ამიტომაც გვეჩვენება ბუნებრივად მეორე რიგის მაგალითებიდან შემდგომ ნაწილზე ასეთი გადასვლა: „ამით ვათავებთ გ. თუმანიშვილზედ ბაასს. ახლა სხვა მხრივ მოვივლით, ბატონო „ივერიის“ რედაქციავ“²².

როგორც ვხედავთ, „სხარტულაში“ სიუჟეტი ვითარდება დებულების ილუსტრაციის გზით. ილიამ სიუჟეტი ააგო დაპირისპირების ხერხის გამოყენებით. ამან კი საშუალება მისცა უარყოფითის ბუნება დოკუმენტალურ საფუძველზე გაეხსნა.

რაც შეეხება „სხარტულას“ დასასრულს, იგი ერთი შეხედვით კულმოკვეცილის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ, თუ უფრო ღრმად დავუკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ საკმაოდ ლოგიკურია. ავტორმა საჭიროდ არ ჩათვალა ძირითადი დებულების პერიფრაზირება, მით უფრო, რომ ისინი საკმაოდ აქცენტირებულია თვით ტექსტში. დიდაქტიკური დასკვნის უკუგდება ნაწილობრივ მოტივირებულია ნაწარმოების ჰამფლეტური ნირითაც.

„სხარტულას“ მაგალითზე ნათლად ჩანს, რომ ი. ჭავჭავაძე ფელეტონს მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი საკითხების გასარკვევად იყენებს და არა წვრილმანი ყოფითი ხარვეზების აღმოსაფხვრელად. მისი ნაწარმოებებისათვის დამახასიათებელია პრობლემურობა. როგორც „სხარტულაში“, ასევე ილიას ბევრ სხვა ფელეტონში აქცენტირებულია ლიტერატურა-ჟურნალისტიკის საკითხები. ამ მხრივ ილია თვალსაჩინოდ განსხვავდება მრავალი პუბლიცისტი-საგანს.

„სხარტულაში“ ი. ჭავჭავაძე უმთავრესად ირონიას მიმართავს. ხსენებული მომენტი მძლავრად იჩენს თავს მის ბევრ ფელეტონში, რაც შემთხვევითი არ არის. ირონიას გააჩნია სხვა მხრივ გამოუთქმელის გამკლავების დიდი უნარი. ამიტომ იმ საზოგადოებაში, სადაც პირდაპირი მხილების გზები მოჭრილია, ის ფრიად ხელჩასაჭიდა. ამასთანავე ირონია ძლიერია, რამდენადაც მკითხველის აქტივობას გულისხმობს: მისგან მოითხოვს საჭირო დასკვნების გაკეთებას. ასეთ შემთხვევაში შთაბეჭდილება ძლიერდება, რადგან აღმომჩენს საკუთრივ მიკვლეული განსაკუთრებით მოსწონს და ამახსოვრდება. თვითაღმოჩენის ხერხი დამარწმუნებლობას უხსნის გზას. არც იმის დავიწყება შეიძლება, რომ ირონია, როგორც შემოვლითი გზა — საკუთარი უპირატესობის შემნიღბველი, ფაქიზია და ესთეტიკური მომენტების შემცველი.

ილიას ფელეტონში შეპირისპირება-დაპირისპირების პრინციპი წარმმართველობს. აქედან გამომდინარე ინაკვთება შინაგანი წინააღმდეგობა და გზა ეხსნება დაცივნას. ხსენებული პრინციპის სიძლიერე დოკუმენტალურობასა და ჭეშმარიტების განფენის სისრულეში მდგომარეობს.

იდეური სიღრმით, სატირული გააზრებითა და გადაკვრებით, სიუჟეტის საინტერესო განვითარებით „სხარტულა“ და საერთოდ ილიას ფელეტონები მძლავრ შთაბეჭდილებას ახდენენ და მოწონებას იმსახურებენ.

²² „ივერია“, 1879, № 2, გვ. 190.

ნ ა ნ ა კ ო ტ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი დ ა „ტ ა რ ი ე ლ ი ა ნ ი ს“ ს ა კ ი თ ხ ე ბ ე

ალექსანდრე ხახანაშვილი ეკუთვნის იმ გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეთა რიცხვს, ვინც დიდი ღვაწლი დასდო ჩვენს ეროვნულ მეცნიერებას. წლებს მანძილზე მოსკოვის ლაზარევის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის პროფესორი — სამართლიანად ითვლება ქართველოლოგიურ მეცნიერებათა ერთ-ერთ ფუძემდებლად. მეტად მრავალმხრივი იყო მისი სამეცნიერო მოღვაწეობა: მისი კვლევის სფეროს წარმოადგენდა ქართული ლიტერატურა და ენა, ისტორია და ეთნოგრაფია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ფუნდამენტური შრომები — „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ და „Очерки по истории грузинской словесности“ ოთხ ტომად.

აღ. ხახანაშვილი დიდი ინტერესით იკვლევდა რუსთველოლოგიურ პრობლემებს, მათ შორის რუსთაველის ბიოგრაფიისა და პოემის სიუჟეტის საკითხებს.

უნდა აღინიშნოს, რომ აღ. ხახანაშვილის რუსთველოლოგიურ ნაშრომთა შორის დღევანდელი თვალსაზრისით ყველაზე ფასეულია ის გამოკვლევები, რომლებიც მკვლევარმა სპეციალურად უძღვნა „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტის წყაროთა კვლევას. იმ ხანებში ეს საკითხი ძალზე მტკივნეულად იდგა ქართული მეცნიერების წინაშე და არაერთი ურთიერთსაწინააღმდეგო აზრიც იყო გამოთქმული. მკვლევართა ერთი ნაწილი ფიქრობდა, რომ პოემა ორიგინალურია (ვახტანგ VI, დ. ჩუბინაშვილი, დ. ბაქრაძე, აკაკი წერეთელი, ილია ჭავჭავაძე, ვაჟა-ფშაველა, მოსე ჯანაშვილი, სიმონ ქვარიანი და სხვები). მეორენი მას გადმოთარგმნილ ნაწარმოებად თვლიდნენ. ეს მოსაზრება პირველად წამოაყენა ნიკო მარმა, რომელიც შემდეგ გაიზიარა იუსტინე აბულაძემ და სხვ. სწორედ ამ დროს აღ. ხახანაშვილმა გამოთქვა სრულიად განსხვავებული ორიგინალური პიზოთეზა „ვეფხისტყაოსნის“ ფოლკლორული წარმომავლობის შესახებ. მკვლევარს რუსთაველის პოემის უშუალო წყაროდ ხალხური „ტარიელიანი“ მიაჩნდა.

ამ პერიოდისათვის უკვე არსებობდა გარკვეული აზრი „ტარიელიანის“ ლიტერატურულ პოემასთან მიმართების შესახებ. 1887—1888 წლებში გამოქვეყნდა „ტარიელიანის“ პირველი ჩანაწერები და გამოითქვა მოსაზრება, რომ ეს ხალხური ტექსტები ლიტერატურულიდან უნდა მომდინარეობდეს. მართალია, ამ პერიოდის ვარიანტები წარმოადგენენ ნაწყვეტ ლექსებს, მაგრამ მათი დამოკიდებულება პოემისაგან აშკარა იყო. „ვეფხისტყაოსნის“ დიდ პოპულარობაზე მიუთითებდა ნ. ურბნელის შენიშვნა, რომ „მთაში... ყველა გამოჩენილმა მეფანდურემ იცის საუკეთესო ადგილები ამ პოემისა“¹. ხალხში ლიტერა-

¹ ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი (ხახანაშვილი), წერილი რედაქციის მიმართ, „ივერია“, № 159, 2 აგვ., გვ. 3.

ტურული ნაწარმოების გაცვლა კი განაპირობებდა ვარიანტების შექმნას, მის გარდაქმნას ხალხური პოეზიის ზემოქმედებით. ამას აღნიშნავდა პ. უმიკაშვილი, რომელიც ხალხური „ვეფხისტყაოსნის“ საფუძვლად რუსთაველის ლექსებს აღიარებდა². ამავე აზრს იზიარებდა ალ. ნანეიშვილი. იგი წერდა: „ის უფრო საფიქრებელია, რომ რუსთაველის ნაწერი გავრცელდა და ჩაინერგა ხალხის გულში“³.

სწორედ ამ დროს გამოჩენილმა ქართველმა მეცნიერმა ალ. ხახანაშვილმა ხელი მოჰკიდა ამ საკითხის მეცნიერულ კვლევას. მანამდე კი გამოთქმული იყო სავარაუდო მოსაზრება, რომელსაც არ გააჩნდა მეცნიერული დასაბუთება. ალ. ხახანაშვილი წლების მანძილზე იკვლევდა ხალხური „ტარიელანისა“ და პოემის ურთიერთობის საკითხებს⁴. მკვლევარი „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტის წყაროს ხალხურ ფესვებში ეძებდა. მისი აზრით, მხოლოდ ხალხურ «„ვეფხისტყაოსანს“ შეეძლო გადაეწყვიტა გაუთავებელი ბაასი საიდან არის აღებული შინაარსი ამ ძვირფასის ნაშთისა»⁵. ალ. ხახანაშვილს უნდოდა თავისებურად აეხსნა ის უსაზღვრო სიყვარულის გრძნობა, რასაც განიცდიდა ქართველი ხალხი „ვეფხისტყაოსნის“ მიმართ. „ერს იმიტომ მოსწონს და უყვარს შოთა, რომ იმის გულიდან ამოიღო შინაარსი თავისი პოემისა“⁶.

როდესაც ალ. ხახანაშვილი იწყებდა ამ საკითხის შესწავლას, მას ხელთ ჰქონდა მცირე მასალა, ხალხური პოემის რამდენიმე ადრეული ვარიანტი. ეს იყო ფშავის, სოფ. ბიწმენდისა და ყიზლარის ჩანაწერები. ეს ადრეული ტექსტები წარმოადგენდნენ ნაწყვეტ ლექსებს, რომლებიც ძირითადად ერთნაირ ეპიზოდებს შეიცავდნენ და დასაწყისიც ერთნაირი ჰქონდათ. მათ შორის გამოირჩეოდა ბიწმენდის ვარიანტი, სადაც ნაწყვეტ ლექსებს შორის პროზაული კავშირიც იყო. ამ ვარიანტებში მსგავსი ეპიზოდების არსებობამ ორი ძმისა და კოჭლი მონის შესახებ მკვლევარი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ არსებობდა ერთი საერთო წყარო. „ნაწყვეტი ლექსები ხალხისა გარდაქმნილა ლიტერატურულ პოემად“⁷.

დიდი შინაარსობლივი მსგავსება ამ ორ ნაწარმოებს შორის (რუსთაველის მიერ ზღაპრული ელემენტების უხვად გამოყენება) და დიდი განსხვავება ფორმის მხრივ — ალ. ხახანაშვილს მიაჩნდა თავისი დებულების დამამტკიცებელ არგუმენტებად. ტარიელის გმირული თავგადასავალი, მისი ტრაგიკული სიყვარული ნესტანისადმი, მკვლევარის აზრით, წარმოადგენდა იმ ძირითად ღეროს,

² პ. უმიკაშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ ზეპირად ცოდნა, „ივერია“, 1887, 19 აგვ., გვ. 4.

³ ანალი, „ივერია“, 1888, № 52, 11 მარტი, გვ. 1—2.

⁴ ალ. ხახანაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (თუშეთი, 2—28 ივლ., „ივერია“, 1888, № 165, 6 აგვ., გვ. 3; „ხალხში დარჩენილი „ტარიელის ამბავი“ და შოთას „ვეფხისტყაოსანი“, „ივერია“, 1890, 1 თებ., № 25, გვ. 2—3. Грузинский поэт XII века Шота Руставели и его поэма («Барсова кожа», укрн. ЖМНП, 1895, XII, отд. II, гв. 209—212, ცალკე ამონაბეჭდი; Шота Руставели и его поэма Барсова кожа, წიგნში: Очерки по истории грузинской словесности, вып. II, Древняя литература до конца XII в., Москва, 1897, гв. 243—298; შოთა რუსთაველი, წიგნში: ქართული სიტყვიერების ისტორია, თბილისი, 1904, გვ. 348—375.

⁵ ალ. ხახანაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (თუშეთი 23—28 ივლ.), „ივერია“, 1888, № 165, 6 აგვ., გვ. 3.

⁶ ალ. ხახანაშვილი, ხალხში დარჩენილი „ტარიელის ამბავი“ და შოთას „ვეფხისტყაოსანი“, „ივერია“, 1890, № 25, 1 თებ., გვ. 2—3.

⁷ იქვე.

რომელზედაც აგებულია ეს ნაწარმოებები. ნესტანი ხელში ჩაუვარდება ქაჯებს, საიდანაც მას იხსნის ტარიელის „ბიძა“ (ბიწმინდული ვარიანტი დეიდა-შვილი) ავთანდილი. საერთოა მოქმედი გმირები: ტარიელი, ავთანდილი, ნესტან-დარეჯანი, ფრიდონი, მამიდა (პოემაში დავარი), გეოგრაფიული სახელები: არაბეთი, ქაჯეთი.

დიდ მსგავსებასთან ერთად არის დიდი განსხვავება პოემასა და ხალხურ „ტარიელიანს“ შორის. გვხვდება განსხვავებული ეპიზოდები. ალ. ხახანაშვილის აზრით, პოეტმა ხალხური ტექსტიდან აიღო მხოლოდ ძირითადი, რაც შემდეგ შეავსო და გადმოგვცა უფრო თანმიმდევრულად. თავისი მოსაზრების დასამტკიცებლად მკვლევარს მოჰყავს რამდენიმე მაგალითი პოემიდან და ხალხური ტექსტიდან. პოემაში მეფე მიმართავს ტარიელს:

ხვარაზმშას სისხლი უბრალო
 სახლად რად დამადებინე,
 თუ ჩემი ქალი გინდოდა
 რად არა შემაგებინე.
 მე ბერსა შენსა გამზრდელსა
 სიციხულე მაარმებინე,
 დღელ სიკვდილამდე შენიცა
 თავი არ მიახლებინე.

ხალხურ ტექსტში მოკლედ ნათქვამია:

ტარიელ დაგვი ვეზირად,
 სიტყვა შენ გაგაბჭობინე,
 გიყვარდა ნესტან--დარეჯან
 რატომ არ შემატყობინე.

აღსანიშნავია აგრეთვე უცხო მოყმის ნახვის ეპიზოდი. პოემაშია:

ნახეს უცხო მოყმე ვინმე,
 ჯდა მტირალი წყლისა პირსა.

ხალხურ ტექსტშია:

ერთი კაცი ზღვისა პირსა
 ნამტირალი გენდა გმირსა.

ალ. ხახანაშვილი განსაკუთრებით ყურადღებას ამახვილებს ხალხურ ტექსტში მოხსენებულ ორ სახელზე — ედემ და ომარე. ეს სახელები პოემაში არ გვხვდება. მისი აზრით, პოეტმა საჭიროდ არ ჩათვალა მათი ხსენება. ხალხურ ტექსტს კი შემორჩა ისინი, მისი აღრეულობის დამამტკიცებელ საბუთად. მეფე გზავნის მათ უცხო მოყმის მოსაყვანად.

აღეჭით, აიყარნით,
 ძმანო: ედემ და ომარე,
 ის კაცი აქ მომიყვანეთ,
 ვინ არის ველთა მდგომარე.

ალ. ხახანაშვილს მოჰყავს ანალოგიური მაგალითები მსოფლიო ლიტერატურის ისტორიიდან. მრავალმა კლასიკოსმა მწერალმა თავის ნაწარმოებს საფუძვლად დაუდო ხალხური თქმულება. მათ შორის აღსანიშნავია შექსპირის ჰამლეტი, გოეთეს ფაუსტი, ბაირონის დონ-ჟუანი და სხვ.

ალ. ხახანაშვილის აზრით, პოემის შინაარსი შეიძლება ზეპირი თქმულების სახით აზიიდან იყოს გადმოსული და ხალხში გავრცელებული. შეიძლება ხალხური და ლიტერატურული „ვეფხისტყაოსანი“ ეკუთვნოდეს იმ ციკლის ნაწარმოებებს, რომლებიც ავებულა ე. წ. მოაზრულ სიუჟეტზე, როგორც, მაგალითად, სოლომონ ბრძენი, სიბრძნე ბალავარისა და სხვ.

რაც დრო გადიოდა, მით უფრო მდიდრდებოდა ფოლკლორული არქივი „ტარიელიანის“ ახალ-ახალი ტექსტებით. 1890—1894 წლებში გამოქვეყნდა „ტარიელიანის“ ახალი ვარიანტები, ჩაწერილი თედო რაზიკაშვილის, თედო სახოკიას, სოსიკო მერკვილაძის, სოლოლაშვილის და სხვათა მიერ კახეთში, ქართლში, ხევსურეთში და სხვ. 1902 წ. დაიბეჭდა „ტარიელიანის“ სვანური ვარიანტი⁸. ამ ახალ ვარიანტებს შორის არის პროზაული ტექსტებიც: „ტარიელის ამბავი“, „ვეფხისტყაოსნის ზღაპარი“, „ტარიელი და ნესტარ-დარეჯანი“.

სვანურ ვარიანტში ტარიელის სახელი შემორჩენილია იმ იშვიათი ფორმით, რომელიც მოხსენიებული აქვს პოეტს: „რა ფრიდონ უთხრა ავთანდილს ტარიას მოციქულობა“. სვანური ვარიანტით ტარიელი და ავთანდილი ძმები არიან, სხვა ვარიანტებით კი დეიდაშვილები.

ზემოაღნიშნული ადრეული ვარიანტებისაგან განსხვავებით, ამ პერიოდის პროზაულ ტექსტებში ჩნდებიან ახალი გმირები, ახალი ეპიზოდები. ეს ვარიანტები მეტ ზღაპრულ ელემენტებს შეიცავენ.

ამ ახალი მასალის საფუძველზე ალ. ხახანაშვილმა კიდევ უფრო გააღრმავა თავისი მოსაზრება. ამ პერიოდის პოეტურ ვარიანტებს შორის იგი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ხევსურულს, რომელიც შედარებით სრული იყო. მკვლევარის აზრით, ხევსურული ვარიანტის არსებობა კიდევ ერთხელ ადასტურებდა მის მოსაზრებას. მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ მთაში ლიტერატურის გავლენა ნაკლები იყო და არ შეიძლებოდა, რომ ხევსურული ტექსტი შექმნილიყო პოემის გავლენით.

ალ. ხახანაშვილი წერდა, რომ რუსთაველმა ისარგებლა „ტარიელიანის“ ხალხური გადმოცემით ისევე, როგორც მოსე ხონელმა ამირანის ზეპირი თქმულებით. ამირან დარეჯანის ძის გოლიათობის ამბავი გავრცელდა ხალხში ზეპირი გადმოცემის სახით. ამირანის ბრძოლა ბაყბაყდევთან ეკლესიის კედლებზე-დაც კი არის გამოხატული⁹.

ალ. ხახანაშვილს მოჰყავს ადგილი ფშაური ვარიანტიდან:

ერთი კაცი ზღვისა პირსა
ნამტირალსა ჰგვანდა გმირსა:
დაეთრთვილა დიდ მინდორი
იმის თვალთა ნაღწნ ცრემლსა;
ვევრდით ება თავის რაში,
ისაცა ჩნდა ნიავ-ქრისა,
წვრილად ესხა მარგალიტი,
იმის ტახტა-უნაგირსა.

ხალხური პოემა უფრო მოკლედ ახასიათებს უცხო მოყმეს. არაფერია ნათქვამი ვეფხისტყავეზე. ხახანაშვილის აზრით, გმირის ვეფხისტყავეთ შემოსვა

⁸ ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, გვ. 356.

⁹ ლ. შერვაშიძე, კედლის მოხატულობანი „ამირანდარეჯანიანის“ სიუჟეტით სვანეთში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1956, ტ. XVII, № 5, გვ. 471.

შეიძლება ჰომეროსის გავლენით იყოს. ილიადაში პარისი გამოდის ბერძენთა გამირებთან საბრძოლველად „ვეფხის-ტყავ-წამოსხმული“¹⁰.

მკვლევარი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ პოეტი სარგებლობს ხალხური ზღაპრით პოემის ასაგებად და ხშირად იყენებს ხალხურ ლექსს ან რომელიმე ეპითეტს და მეტაფორას. პოემაში ავთანდილს უამბობენ „უცხო მოყმის“ ამბავს სამნი ძმანი, ტარიელის მიერ დაკოდილნი.

ანაზღად მოყმე გამოჩნდა,
 კუშტი პირ-გამქუშავია,
 ზედა სჯდა შავსა ტაიქსა
 მერანი რამე შავია.

ხალხურ ტექსტში შერჩენილია ეპითეტი „პირქუში“:

ერთმა პირქუშმა მოყმემა
 ცხენ ხეთქვით ჩამოიარა.

აღ. ხახანაშვილს მოჰყავს მსგავსი ადგილები პოემიდან და ხალხური ვარიანტებიდან. პოემაში როსტევანის მიერ გაგზავნილი კაცები ტარიელმა დახლცა:

კაცი კაცსა შემოსტყორცნა.

ხალხურ ტექსტშია:

ცხენი ცხენს ჰკრა, კაცი კაცსა.

პოემაში როსტევანი უამბობს თინათინს ტარიელის ამბავს:

სპანი სრულად დამიხოცნა
 ვითა ეშმა დამეკარგა,
 არ კაცურად გარდამკოცნა.

ხალხურ ტექსტში მეფე ამბობს:

ვინც მე ყმანი დამიხოცნა
 არ იქნება კაცთაგნ ისა.

მსგავსია ადგილები ტარიელის საძებრად წასული ავთანდილის მოგზაურობისა. პოემაში ნათქვამია:

ისრიოთა მოკლის ნადირი,
 როსტომის მკლავ-უგრძესითა,
 შამბისა პირსა გარდაჰხდა,
 ცეცხლი დააგზო კვესითა.
 ცხენსა მისცა საძოვარი,
 ვირემ მწეადი შეიწოდეს.

ხალხურ ლექსშიაც არის ავთანდილის მოგზაურობის ამბავი — „ავთანდილ გადინადირა ქედი მაღალი, ტყიანი“:

ნახტომსა თხასა ფერდას ჰკრა,
 ისარი ორბის ფრთიანი,
 ჩამოხტა მუხის ძირასა,

¹⁰ ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, გვ. 353.

ცეცხლი დაანთო ძრიანი. . .
სანამ მწვადი შეიწოდა,
ცხენსა მისცა საძოვარი¹¹.

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ პოეტმა ხალხურიდან აღებულ ამბავს მისცა მეტი დრამატული სისრულე. მან შემოიტანა პოემაში ახალი სახელები: როსტევიანი, დევირი, ფატმანი, შერმადინი და სხვ. გმირები, ხალხურისაგან განსხვავებით, დააკავშირა ერთმანეთთან მეგობრული სიყვარულით.

ალ. ხახანაშვილის აზრით, პოეტი თავისი პოემის სიუჟეტს სპარსულს არქმევს („ესე ამბავი სპარსული...“) იმიტომ, რომ სპარსეთიდან საქართველოში მრავალი ეპიკური ნაწარმოები შემოვიდა წერილობით და ზეპირი თქმულების სახით.

ზეპირმა თქმულებამ მისცა სიუჟეტი პოეტს, — აღნიშნავს ალ. ხახანაშვილი, — და პოეტის ქმნილებამ თავის მხრივ იმოქმედა ერის გრძობა-გონებაზე. მისი ფილოსოფიური აზრები ვრცელდებოდა ხალხში და ანდაზების ხასიათს იღებდა. მისი გმირული აფორიზმები შეითვისა ხალხმა და ხალხურ ლექსში ჩაურთო.

ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოთქმულმა მოსაზრებამ ფართო გამომხატურება პოემაში. მრავალმა მკვლევარმა გაიზიარა ლიტერატურული პოემის ხალხური „ტარიელიანიდან“ წარმომავლობის თეორია: დ. კარიჭაშვილი, ი. აბულაძე, მელიტონ კელენჯერიძე, ე. ვ. ბარსოვი, თათარყან დადეშქელიანი, ი. კარგარეთელი და სხვები.

ალ. ხახანაშვილის მიერ წამოყენებული თეორია გააკრიტიკა ვაჟა-ფშაველამ თავის წერილში „ვეფხისტყაოსნის შესახებ“. მისი აზრით, ხალხური „ტარიელიანი“ პოემიდან უნდა მომდინარეობდეს; პოემა ქართული წარმოშობისაა და გვიხატავს ისტორიულ ეპოქას, რომლის დროსაც ცხოვრობდა პოეტი. ვაჟა-ფშაველა წერდა: გალექსილი „ტარიელის ამბავი“ რომ ყოფილიყო ხალხში, რუსთაველი არ დაარქმევდა მას სპარსულს და აღარც გალექსვა იქნებოდა საქირო. ვაჟა-ფშაველა აღნიშნავს, რომ „ტარიელის ამბავი“ არ შეიძლება შემოტანილი იყოს უცხოეთიდან, როგორც ამას ფიქრობდა ალ. ხახანაშვილი, „იმდენად ქართულია, იმდენად აღებულია ქართველის გულიდამ, იმდენად გამომხატველია მთელი ერის არსებისა“¹².

ვაჟა-ფშაველა ალ. ხახანაშვილის მოსაზრების საპირისპიროდ მიუთითებს დიდ მსგავსებაზე პოემასა და ხალხურ ტარიელიანს შორის ფორმის მხრივ. ის აღნიშნავს, რომ ხალხური „ტარიელიანის“ სხვადასხვა ტაეპს ლიტერატურული პოემის მსგავსად სხვადასხვა რითმა აქვს. ხალხურ ლექსებს კი ეს არ ახასიათებთ. როგორი დაბოლოებაცა აქვს პირველ სტრიქონს, იგივე დაბოლოება რჩება ლექსის ბოლომდე. გარდა ამისა, ჩვენს ხალხს არ უყვარს ლექსად ზღაპრები და ვერ იბოვიან ქართულ გალექსილ ზღაპარს. ვაჟა-ფშაველას აზრით, „ლიტერატურული „ვეფხისტყაოსანი“ წინად ყოფილა გავრცელებული ხალხში, ხალხს შეყვარებია პოემა და რაც დაჰვეწყებია პოემიდან ის თვითონ უკეთებია და უმატებია“¹³. ხალხურ ტექსტში ნახსენები ორი სახელი ედემ და

¹¹ აეთანდლიის ლექსი სრულად ჩაწერილი აქვს იაკობ გოგებაშვილს „დედაენაში“, აღნიშნავს ალ. ხახანაშვილი.

¹² ვ ა ჟ ა - ფ შ ა ვ ე ლ ა, „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ (ორიოდ სიტყვა პასუხად ბ-ნ ა. ხახანაშვილს), „ივერია“, № 39, 21 თებ., გვ. 1.

¹³ იქვე, გვ. 2.

ომარე, რომლებიც ალ. ხახანაშვილს თავისი მოსაზრების ერთ-ერთ დამამტკიცებელ არგუმენტად მოჰყავს, ვაჟა-ფშაველას აზრით, შეცდომით არის გაგებულნი „აბჯარი თქვენ საომარეს“ ნაცვლად.

ვაჟა-ფშაველა აღნიშნავს, რომ მცდარია აგრეთვე ის მოსაზრება, რომ ხალხურ პოემაში მოკლედ გამოთქმული აზრი ლიტერატურულში უფრო შევსებულია. მისი მტკიცებით, ხალხური პოემა უფრო მოკლეა იმიტომ, რომ ხალხმა ვერ დაიმახსოვრა პოემიდან ყველაფერი.

დღეს მკვლევართა უმეტესობა ხალხური „ტარიელიანის“ წყაროდ მიიჩნევს რუსთაველის პოემას. ჯერ კიდევ 1924 წ. კორნელი კეკელიძე წერდა: „დამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ხალხური ვეფხის-ტყაოსანი აღმოცენდა ლიტერატურულ ნიადაგზე“¹⁴. ალ. ბარამიძის აზრით, „ტარიელიანი“ მხოლოდ ძალზე მკრთალი ანარეკლია გენიალური „ვეფხისტყაოსნისა“... „ტარიელიანი“ შექმნილია ვეფხისტყაოსნის მასალაზე პოემის ხალხში ზეპირად გავრცელების შედეგად¹⁵. ალ. ბარამიძე აღნიშნავს, აგრეთვე, რომ „რუსთაველი კარგად იცნობდა და შესაფერისად სარგებლობდა ხალხური შემოქმედებითი წყაროებით, ქართული მითოლოგიით“¹⁶.

„ვეფხისტყაოსნის“ ხალხურ „ტარიელიანთან“ ურთიერთობის საკითხს სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა ი. მეგრელიძემ „რუსთაველი и фольклор“, სადაც წერს: „რუსთაველი создавая „Вепхистгаосани“, использовал ряд мотивов народной словесности, — и Руставели же дал народу поэму „Вепхистгаосани“, которая повлияла на народное творчество, породила в нем цикл народных сказок «Тариеллиани»“¹⁷.

ამ საკითხთან დაკავშირებით რამდენიმე ნაშრომი გამოაქვეყნა მ. ჩიქოვანმა. მას ხალხური შემოქმედება XII საუკუნის კულტურულ-ისტორიულ პირობებთან ერთად მიაჩნია იმ საფუძვლად, რომელიც შესანიშნავად გამოიყენა პოეტმა „ვეფხისტყაოსნის“ შესაქმნელად¹⁸. ცალკეული ეპიზოდების შედარებისას მკვლევარი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში „ფოლკლორული თხზულება არაა დამოკიდებული მწიგნობრულისაგან და განვითარების საკუთარი გზები გააჩნია“¹⁹.

ხალხური „ტარიელიანის“ ზოგიერთ ვარიანტში გვხვდება ლექსი „ავთანდილ გადინადირა“. ამ ლექსის შესახებ არსებობს სხვადასხვა მოსაზრება. მ. ჩიქოვანის აზრით, „ავთანდილ გადინადირა“ სრულყოფილი ბალადური სიუჟეტის შემცველი ნაწარმოებია²⁰. შესაძლებელია „ამგვარი ბალადა შოთა რუსთაველამდეც არსებობდა და მან თავისი ასახვა ჰპოვა ლიტერატურაში“²¹.

¹⁴ ბ. კოტეტიშვილი, ვეფხისტყაოსანი, წიგნში: ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, საერო მწერლობა, XI—XVIII სს., ტფილისი, 1924, გვ. 113.

¹⁵ ალ. ბარამიძე, ხალხური ვეფხისტყაოსანი, წიგნში: შოთა რუსთაველი და მისი პოემა, 1966, გვ. 390.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ И. Мегрелидзе, Руставели и фольклор, Тбилиси, 1950, гл. 173.

¹⁸ მ. ჩიქოვანი, შოთა რუსთაველი და ქართული ფოლკლორი, 1966, თბილისი, გვ. 102.

¹⁹ იქვე, გვ. 82.

²⁰ იქვე, გვ. 27.

²¹ იქვე, გვ. 28.

მკვლევართა უმრავლესობა ლექსის წყაროდ „ვეფხისტყაოსანს“ თვლის. ს. ცაიშვილის აზრით, «„ავთანდილ გადინადირას“ ეს ლექსი ხალხური „ტარიელის“ ერთ-ერთი საუკეთესო ადგილია და როგორც „ტარიელის“ მთელი თქმულება ეს ეპიზოდზე „ვეფხისტყაოსნიდან“ იღებს სათავეს»²². ს. ცაიშვილი აღნიშნავს, რომ 1688 წ. გადაწერილ ხელნაწერში არის სტროფი „ავთანდილ გადინადირადან“ — ოდნავ შეცვლილი სახით. მკვლევარის აზრით, „ეს არის პირველი ჩანაწერი ხალხში თქმულებად გასული ტარიელისა“²³. დიდია მსგავსება ამ ლექსის ლიტერატურულ და ხალხურ ვარიანტებს შორის. ხალხური ტექსტი ზოგიერთ ადგილას თითქმის სიტყვასიტყვით მიჰყვება ლიტერატურულს.

ცხენსა მისცა საძოვარი, ვირე მწვადი შეიწოდეს.

ხალხურშია:

სანამ მწვადი შეიწოდეს
ცხენსა მისცა საძოვარი²⁴.

აღსანიშნავია ამ ლექსის ორი ვარიანტი. ერთი მთავრდება ავთანდილის გარდაცვალებით და გვხვდება ზოგიერთი ტექსტის ბოლოს („ტარიელიანი“, „ტარიელი და ლერწამ-დარეჯანი“).

ამ ლექსის მეორე ვარიანტი, სადაც გადმოცემულია მხოლოდ ავთანდილის ნადირობის ამბავი, ადრეულ ტექსტებში ჩართულია იმ ადგილას, როგორც პოემაშია, როდესაც ავთანდილი მიდის ტარიელის საქებნელად (ხევსურული „ვეფხისტყაოსანი“, „ვეფხისტყაოსნის ზღაპარი“, „ტარიელი და ნესტარ-დარეჯანი“).

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ეს ლექსი არსებობდა სწორედ იმ სახით, რომელშიაც არ იყო შეტანილი ავთანდილის გარდაცვალების ამბავი. პირველად „ავთანდილ გადინადირა“ გვხვდება ხევსურულ ვარიანტში (1890 წ.), სადაც ეს ლექსი ასე მთავრდება.

დააძლა ამხანაგები,
თათ ზის გულჯავრიანი.

აქ არაფერია ნათქვამი ავთანდილის სიკვდილზე.

ამ ლექსის მეორე ვარიანტი, როგორც ჩანს, უფრო გვიანდელ პერიოდს ეკუთვნის. ხალხმა ის თანდათან შეავსო და ბოლოს მან მიიღო დამოუკიდებელი ბალადის სახე.

თუ თვალს გადავაგვლებთ ხალხური „ტარიელის“ ტექსტების განვითარების ისტორიას, დავინახავთ, რომ გვიანდელი ვარიანტები უფრო ახლოს დგანან პოემასთან. როგორც ჩანს, რაც დრო გადიოდა, მით უფრო მეტად იკიდებდა ფეხს ლიტერატურული პოემა, მით უფრო ავსებდა ხალხი ზეპირ თქმულებას ახალი ეპიზოდებით, ახალი გმირებით, რომლებიც უშუალოდ პოემიდან გადმოჰქონდა.

²² ს. ცაიშვილი, ხალხური ტარიელის პირველი ჩანაწერი, „სახალხო განათლება“, 20 მარტი, 1957, № 12, გვ. 4.

²³ იქვე.

²⁴ ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, 1961, გვ. 116.

ხალხურ ტექსტზე დაკვირვებისას ხშირად შეინიშნება ცდა — შენარჩუნებულ იყოს ის შედარება, ეპითეტი, რითმა ან ცალკეული გამოთქმა თუ სიტყვა, რომელიც გვხვდება პოემაში. ამის შედეგად ზოგჯერ ხალხურ ტექსტში გვხვდება შეუსაბამობა, რომელიც ხშირად გაუგებარს ხდის აზრს. თვალსაჩინოებისათვის მოვიყვანთ „ვეფხისტყაოსნისა“ და ხალხური „ტარიელიანის“ ზოგიერთი მსგავსი ეპიზოდების ურთიერთშეპირისპირების რამდენიმე მაგალითს:

შავი ცხენი სადავითა
 ჰყვა ლომსა და ვითა გმირსა. (8).
 დილასა აღრე მოვიდა
 იგი ნაზარდი სოსანი,
 ძოწუელითა მოსილი
 პირად ბროლ-ბალახშოსანი. (71).

ხელთ ექ რა შავი რაში
 ედემი და ლომი გმირსა. (1888, ყიზლარი).
 დილას აღრიან მოპრძანდა
 იგი ნაზარდი შრომანი;
 ბროწუელით ამოვსილი,
 პირსა მზე ბალახ-სოსანი. (1890, ქართლი).

ხალხური ტექსტის ზემოთ მოყვანილ მაგალითებში გაუგებარია — ვის ეხება ეპითეტი „ედემი და ლომი“, ან რას ნიშნავს „ბროწუელით ამოვსილი“. ცხადია, აქ პოემის ტექსტია დამახინჯებული. ასევე პოემის ტექსტის სახეცვლილებას წარმოადგენს გამოთქმა „პირსა მზე ბალახ-სოსანი“.

ხალხურ ვარიანტში პოემის ზოგიერთი სიტყვა შეცვლილია ხალხში უფრო გავრცელებული სიტყვით.

ხშირად ესხა მარგალიტი
 ლაგამ-აბჯარ უნავირსა (83).

წერილად ესხდა მარგალიტი
 იმის ტახტა-უნავირსა. (1888, ფშავე).
 ხშირად ესხდა მარგალიტი
 ლაგამ-აეშარ-უნავირსა. (კახეთი).
 ხშირად ესხა მარგალიტი
 აღვირ-აეშარ-უნავირსა. (1894, ქალა).
 ტურფათ ესხდა მარგალიტი
 ლახტი, ლაგამ-უნავირსა. (1924, ტფილისი).

ვინიდან ამ სტრიქონში ლაპარაკია ცხენის აკაზმულობაზე, ხალხურმა მთქმელმა ბუნებრივად ჩათვალა სიტყვა „აბჯარის“ მაგივრად „აეშარის“ ხმარება. „აეშარა“, — ულაგმო აღვირი (ქ. გ. ლ), იხმარებოდა ყოველდღიურ ცხოვრებაში და უფრო გასაგები იყო ხალხისათვის.

მსგავსი ეპიზოდების შედარებისას ჩვენ ვრწმუნდებით, რომ მსგავსია რითმა, მეორდება სარითმო სიტყვები. პოემიდან ხალხურ ტექსტში გადასულია ხანდახან მთელი გამოთქმები, ხან შეუცვლელად, ხან ოდნავ შეცვლილი სახით.

ნახეს უცხი მოყმე ვინმე
 ჯდა მტირალი წყლისა პირსა.
 შავი ცხენი სადავითა
 ჰყვა ლომსა და ვითა გმირსა. (83).

ხვარაზმშას სისხლი უბრალო
 სახლად რად დამადებინე? (555).
 ... მოყმე ამაყად ყოიდა,
 შემოირბედა ზღვის პირ-პირ,
 მას თურე წყლული სტკიოდა. (585).

წყლისა პირსა მოყმე ვნახე
 დამტირალი ჰვეანდა გმირსა. (1888, ყიზლარი).
 ერთი ვინმე მოყმე ვნახე,
 მომტირალი ჰვეანდა გმირსა. (1890, კახეთი).
 ერთი კაცი ზღვისა პირსა,
 ნამტირალსა ჰვეანდა გმირსა. (1888, ფშავე).
 ქიქაველთ მეფის თავ-სისხლი
 თავზედ რად დამადებინე? (1890, ხევსურეთი).
 დილას რო კარჩი გამოვეულ,
 ვეზულ ქორიეთთ კოიდა.
 მე მონადირე მეგონა,
 იმას თუ წყლული ჰტკიოდა. (1890, ხევსურეთი).

ჩემსა სიმკროსა გამზრდელნი
სამუშაითოდ მზრდიდინ. (1380)
შენ მკვდარსა გნახე, დაიწვი,
ვითა აბელი კვესითა. (1288)

ღეღა-მამანი წმინდანი
ცოდვა-ჭირითა მზრდიდინ. (1888, ფშავი).
თუ არ მოვიდა, დაიწვი
ვითა აბელი კვესითა. (1887, კახეთი).

ამგვარად, შეიძლება ითქვას, რომ „ტარიელიანის“ ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტები შექმნილია „ვეფხისტყაოსნის“ საფუძველზე. პოემის მსგავსად „ტარიელიანის“ სხვადასხვა ტაეპს სხვადასხვა რითმა აქვს, რაც არ არის დამახასიათებელი ხალხური ტექსტისათვის (მდრ. ვაჟა-ფშაველას ზემოაღნიშნული აზრი). მსგავს ეპიზოდებში მსგავსია რითმა. ხალხურ ვარიანტებში პოემიდან გადასულია მთელი გამოთქმები და ცალკეული სიტყვები. შეინიშნება მათი უცვლელად შენარჩუნების ცდა მაშინაც, როდესაც მოქმელისათვის გაუგებარია ესა თუ ის სიტყვა.

რუსთაველის მიერ ზღაპრული და მითოლოგიური მასალის გამოყენება, რაც არაერთხელ აღუნიშნავთ „ვეფხისტყაოსნის“ მკვლევართ, არ წარმოადგენს საკმარის საბუთს იმისათვის, რომ პოემის საფუძველად რაღაც გარკვეული ძეგლი ვივარაუდოთ. მიუხედავად ამისა, ხალხურობა, რომელიც შ. ნუცუბიძის თქმით წითელ ზოლად გასდევს მთელ პოემას²⁵, კიდევ უფრო აახლოებდა „ვეფხისტყაოსანს“ ქართულ ძირებთან, ქართულ ხალხურ ეპოსთან. ამავე აზრის იყო ვ. კოტეტიშვილი, რომელსაც მოჰყავს კ. ბალმონტის სიტყვები: „გინდა, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ პროტოტიპად ზღაპარი არსებობდესო“²⁶.

როგორც ვხედავთ, შემდგომმა კვლევამ არ დაადასტურა ალ. ხახანაშვილის მიერ წამოყენებული ჰიპოთეზა, მაგრამ მას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს იყო ხალხური „ტარიელიანის“ ლიტერატურულ პოემასთან ურთიერთობის გარკვევის პირველი მეცნიერული ცდა. იმ დროისათვის ეს საკითხი მეტად აქტუალური იყო და მას მრავალი მიმდევარიც ჰყავდა. სწორედ ეს მოსაზრება დაუპირისპირდა „ვეფხისტყაოსნის“ უცხოური წარმომავლობის თეორიას და რუსთაველოლოგთა შემდგომ თაობებს მისცა გეზი, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ფესვები ეროვნულ ნიადაგში ეძებნათ.

²⁵ Ш. Н у ц у б и д з е, Творчество Руставели, Тбилиси, 1958, стр. 53.

²⁶ ვ. კოტეტიშვილი, რჩეული ნაწერები, II, თბილისი, 1967, გვ. 310.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა)

ციალა ჯღამაია

მეათე საუკუნის ქართული ჰიმნოგრაფია

სტიფანი სანანოძის მკვლევარი*

მიქაელ მოდრეკილის საგალობელთა კრებულში — იადგარში აბოს ერთ საგალობელს აშიაზე წარწერა აქვს: „სტეფანე ჭყონდიდელისა ნეტარისა სანანოაძისანი“. წარწერა აბოს საგალობლის ავტორზე მიუთითებს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სტეფანე სანანოაძეს აკუთვნებენ და მის ორიგინალურ შრომად თვლიან აბოს გარდა, მიქაელის კრებულში 27 დეკემბრის თარიღით შესულ სტეფანე პირველმოწამის საგალობელს², რომლის სტიქარონის აკროსტიქი იძლევა სახელს ს ტ ე ფ ა ნ ე. ამის მიხედვით მკვლევარმა პ. ინგოროყვამ „ძველ-ქართულ სასულიერო პოეზიაში“ სტეფანე სანანოაძე სწორედ ამ ორი საგალობლით წარმოადგინა.

აბოს საგალობელთან მინაწერი უეჭვოს ხდის, რომ საგალობელი სტეფანე სანანოაძეს ეკუთვნის. (საგალობელთან დაკავშირებით გასარკვევია: საგალობლისა და აბოს მარტილობის ურთიერთობა, საგალობლის ურთიერთობა მე-10 საუკუნის ქართულ ჰიმნოგრაფიულ კრებულებთან, და ბოლოს, საკითხი საგალობლის ძლისპირების შესახებ.

სტეფანე სანანოაძის სახელით წარწერილი აბოს საგალობელი მიქაელთან 7 იანვარსაა დადებული. ეს გარემოება არ არის მოულოდნელი. მართალია, აბო აწამეს 6 იანვარს, ნათლისღების დღეს, მაგრამ ქართულმა ეკლესიამ მისი ხსენება 7 იანვარს დააწესა. აკად. კ. კეკელიძის მიხედვით, „აქ ჩვენ გვაქვს გამოძახილი ლიტურგიკული პრაქტიკისა, რომლის მიხედვით საუფლო დღესასწაულებში, როგორცაა 6 იანვარი — ნათლისღება, ზრ-შეიძლებოდა დადებული ყოფილიყო სხვა დღესასწაული, განსაკუთრებით მოწამეთა ხსენება, რომელიც ამიტომ მეორე დღეს გადაჰქონდათ. ასე მოქცეულან ამ შემთხვევაშიც: თუმცა აბო 6 იანვარს აღესრულა, მისი ხსენება ქართლის ეკლესიამ მეორე დღეს, 7 იანვარს დააწესა“³.

სტეფანე სანანოაძის საგალობელში შექებულია ერთი მხრივ ნათლისღება, მეორე მხრივ — აბო, რაც საგალობლის სახელწოდებიდანაც ჩანს: „დასდებელნი ნათლისღებისანი და წმიდისა მოწამისა ჰაბოაძისნი“. მიქაელთან მო-

* წაკითხულია მოხსენებლად 1969 წ. ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა და ასპირანტთა კონფერენციაზე.

¹ კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1960, გვ. 180. პ. ინგოროყვა, თხზ. კრ., III, 1965, გვ. 455.

² სტეფანე სანანოაძის ეს ორი საგალობელი გამოცემულია: პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, I, 1913, გვ. რნა.

³ კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935, გვ. 38.

თავსებული საგალობლები აბოსი, ასეთი კი ოთხია, ყველა 7 იანვრის თარიღითაა შესული და მიძღვნილია ნათლისღებისა და აბოსადმი. ამ მხრივ გამოჩნაკოსია ჭილ-ეტრატის იადგარში (H—2123) დაცული საგალობელი, რომელსაც სამეცნიერო ლიტერატურაში იოანე საბანისძეს აკუთვნებენ და რომელიც მხოლოდ აბოსადმია მიძღვნილი. მეათე საუკუნის ქართულ ლიტურგიულ კრებულებში ჩვეულებრივია საუფლო დღესასწაულების ხსენება და საგალობლები, დაწესებული დღის წინა და მომდევნო დღეებში. ასეა, მაგალითად, შობის საგალობელი იერუსალიმურსა და სინურ პიმნოგრაფიულ კრებულებში, რაც, რა თქმა უნდა, ბიზანტიური ლიტურგიული პრაქტიკის ასახვაა: 20 დეკემბრიდან იწყება შობის ხსენება და გრძელდება 25 დეკემბრის შემდეგ რამდენიმე დღეს. წინა და მომდევნო დღეებში მოწამისა და საუფლო დღესასწაულისადმი მიძღვნილ ტროპარებს განსხვავებისათვის აშიაზე აწერენ მოწამის სახელს. დაახლოებით ასეთი სურათია მიქაელის კრებულში შესული აბოს ყველა საგალობელთან, რომლებშიც ნათლისღება და აბო 7 იანვარს ერთადაა შექმებული.

რა დამოკიდებულებაა აბოს „მარტილობასა“ და სტეფანე სანანოაძის საგალობელს შორის? ტექსტობრივმა შედარებამ გაარკვია, რომ მასალის თვალსაზრისით საგალობელი „მარტილობასთან“ შედარებით ახალს არაფერს შეიცავს. პირიქით, ფრაზეოლოგიური შეხვედრები „მარტილობასთან“ ამტკიცებს, რომ სტეფანე სანანოაძის საგალობელი „მარტილობის“ მიხედვითაა დაწერილი. ამის ნიმუშებია:

აბოს მარტილობა⁴

საგალობელი

1. ... შენ... მარტულთა თანა ვკრგვნოსან
იქმენ... 78,3.

... ნათელს იღო აბო ყოვლად საგალობელ-
მან და ვკრგვნოსან იქმნა... (განძ.
11 ტრ.).

2. ვიყავ თვთ მენელსაცხებლე, კეთილად
წემშაადებელ სულნელთა მათ
საცხებელთა... 69,3.

იყავ, ნეტარო, კეთილად შემშავებ-
ბელ ნელსაცხებელთა სულნელ-
თა... (კურთხ. 11 ტრ.).

3. ... ქრისტემან ისმაიტელთა შორის, ვითარცა
ვარდი ეკალთაგან გამოგარჩია
და მიგიპყრა თვისა მას ეკლესიასა. 80,17.

ავარის ნათესავთა ძირთა მათ უნაყოფოთა
ნერგთა მათგან ეკლოვანთა, ვითარ-
ცა ვარდი შუენიერი, ფერითა მე-
წამულითა გამოჩნდა ნეტარი აბო... (უფ.
ლაღტ. 111 ტრ.).

4. ... დაუბრვე მე პირველი იგი კაცთა ქე-
ლოვნებითა შეთხზული შჭული...
... და აწ შეუღღვ კემშარიტსა... სარწმუნოება-
სა... 65,7.

... მოიძულე შენ სიცრუვით შეთხ-
ზული იგი ისმაიტელთა მოძ-
ღურებაჲ და შეიყურე ქრისტეს მცნე-
ზაჲ... (კურთხ. 1 ტრ.).

5. ... ნათელ-ვიღო სისხლითა ჩემითა და
ცეცხლითა და სულითა... 68,10.

... ნათლისღებაჲ სამი მოიგე, მოწაფე,
წვლით სულითა და სისხლითა და
შემდგომად ცეცხლითა...

6. ... განშიშულეებითა ქორციითა ჩემ-
თაჲთა მტერისა მის მზაკუარისა მანქანება-
ნი... დაეტკებნენ... 68,14.

რომელი განიშულდა დღეს იორ-
დანეს შინა ქორციითა... (უფ. 11
ტრ.).

⁴ იხ. კ. კეკელიძე, აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935.

7. ... სიღრმესა მას შინა წყალთაჲ და მამა-შეჰმუსრე, მაცხოვარ; იორდანეს თავები ლულისა მის ვეშაპისა თავები ვეშაპისაჲ დამალული წყალთა ძალითა ღმრთეებისაჲთა შემუსრა. 68,6. შინა პირველთაგან... (მოიხ. 1 ტრ.).

სტეფანე სანანოაძის აბოს საგალობელი არ გვხვდება მე-10 საუკუნის ქართულ ჰიმნოგრაფიულ კრებულებში, არც სინურში, არც იერუსალიმურში. გიორგი მთაწმიდლის „თვენი“ კი აბოს ხსენებაც არ არის შეტანილი. იქ მხოლოდ ნათლისღებაა. მაგრამ თვენიში აბოს ხსენება და საგალობელი არც იყო მოსალოდნელი თვით „თვენი“ შედგენის პრინციპის გამო: გიორგი მთაწმიდელმა „თვენი“ ბერძნულიდან მის მიერვე თარგმნილი სვინაქსარის მიხედვით შეადგინა, მაგრამ შეავსო მსოფლიო ეკლესიის მიერ აღიარებული ნაციონალური წმიდანებით. ასეთები იყვნენ: ექვთიმე მთაწმიდელი, ილარიონ ქართველი, ნინო და იოდასფი. ამ პოზიციებიდან აბოს შეტანა „თვენი“ სრულიად გაუშართლებელი იქნებოდა.

მეათე საუკუნის ჰიმნოგრაფიული კრებულებიდან ერთადერთი მიქაელ მოღრეცილის იადგარია, სადაც სტეფანე სანანოაძის აბოს საგალობელია შეტანილი. უფრო მეტიც: სწორედ მიქაელის კრებულმა გამოავლინა სტეფანე სანანოაძე, როგორც პოეტი-ჰიმნოგრაფი. სტეფანე სანანოაძის აბოს საგალობლის ძლისპირითაა გამართული (ზღვსა მის მეწ.) მიქაელის კრებულში შესული ექვთიმე დიდის სახელზე დაწერილი საგალობელი ეზრასი. მკვლევარი პ. ინგოროყვა ამ საზომს აკუთვნებს ძლისპირთა უძველეს ფენას და ავტორად გრიგოლ ხანძთელს მიიჩნევს⁵. მაგრამ, როგორც შედარებამ გამოარკვია, ძლისპირს „ზღვსა მის მეწამულსა“ სინურ და იერუსალიმურ ჰიმნოგრაფიულ კრებულებში (Sin. 1, Sin 14; იელის იადგარი) ქართული ტრანსკრიფციით აქვს წარწერილი სტებეის თალასის. ამ გარემოებამ კი სრულიად გამოორიცხა იმის შესაძლებლობა, რომ საზომი გრიგოლ ხანძთელს ეკუთვნის⁶. მართლაც, ეს ძლისპირი უძველესი ფენისაა. მისი ავტორია იოანე დამასკელი.

სტეფანე პირველმოწამის სახელზე დაწერილი საგალობელი შეიცავს მთელს კანონს 3 სტიქარონით. ერთი სტიქარონი, რომელიც კანონს უშუალოდ წინ ერთვის, ძლისპირის გარეშეა. მისი კიდურწერილობა იძლევა სახელს სტეფანე. ამავე სტიქარონს აშიაზეც წარწერა აქვს — სტეფანე. ეს ორი მომენტი ქმნის აკად. კ. კეკელიძისა და მკვლევარ პ. ინგოროყვასათვის იმის საფუძველს, რომ საგალობლის ავტორად სტეფანე სანანოაძე ჭყონდიდელი მიიჩნინონ⁷. მაგრამ საგალობლის შედარებამ მე-10 საუკუნის ქართულ იადგარებთან და გიორგი მთაწმიდლის „თვენთან“ სრულიად სხვა სურათი წამოაჩინა.

სტიქარონი, რომლის კიდურწერილობა სტეფანეს იძლევა, ძლისპირის გარეშეა წარმოდგენილი. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს აკროსტიქული სტიქონი თვითნია. ასევეა ეს სტიქარონი კანონთან ერთად შესული მე-10 საუკუნის სინურ იადგარებში (Sin. 14,65) და გიორგი მთაწმიდლის „თვენი“⁸. მაგრამ პალესტინური რედაქციის იადგარებსა და „თვენი“ პირველ რედაქციაში (Ier. 42) სტიქარონის I მუხლი აკროსტიქის ხ ასოზე — სუფევს

⁵ პ. ინგოროყვა, თხზ. კრ., III, 1965, გვ. 125.

⁶ ე. მეტრეველი, ძლისპირნი, 1972, გვ. 022.

⁷ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1960, გვ. 180; პ. ინგოროყვა, თხზ. კრ., III, 1965, გვ. 455.

ღმერთი წარმართთა ზედა — უკვე ძლისპირად არის გაგებული და წარმოდგენილია მხოლოდ დასაწყისით. როგორც ჩანს, ამ კრებულების შემდგენლებს ვერ გაუთვალისწინებიათ, რომ სტიქარონი აკროსტიქულია და ძლისპირად მისი სტროფის გამოყენება არღვევს აკროსტიქს. უფრო მეტიც: ერთ სინურ ჰიმნოგრაფიულ კრებულში მე-10 საუკუნის (Sin. 64) ეს სტიქარონი ძლისპირის გარეშეა წარმოდგენილი. აქ უკვე აკროსტიქი მთლიანად დაცარგულია.

მაგრამ შემდეგ, როგორც ჩანს, თვითნი-სტიქარონის I მუხლი — „სუფევს ღმერთი წარმართთა ზედა“ — ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ საზომად და გამოყენებაც პოვა. ამ საზომითაა დაწერილი სინურ იადგარებში შესული კონონ წმინდანის სახელზე სტიქარონი; ამავე საზომითაა გამართული წმ. გიორგის საგალობლის უფ. დაღატყავისა.

ეს ფაქტი, თვითნის გამოყენება დამოუკიდებელ საზომად, საინტერესოა ძლისპირთა ჩამოყალიბებისა და განვითარების გზის გასათვალისწინებლად. სამწუხაროდ, ჩვენს ხელთ არსებული ძლისპირთა კრებულები და ძლისპირების შემცველი იადგარები სწორედ უფ. დაღატყავისას ძლისპირებითაა ნაკლულად მოღწეული. ამიტომ შესაძლებლობა არა გვაქვს უკვე ძლისპირად ჩამოყალიბებულ „სუფევს ღმერთი წარმართთა ზედას“ ძლისპირთა კრებულებში დადასტურება ქრონოლოგიურად. მაგრამ რომ მას გამოყენება ჰქონდა პრაქტიკულად, ამას იადგარებიდან მოყვანილი ორიოდე მაგალითიც ადასტურებს. ყოველივე ეს კი საშუალებას გვაძლევს მიქაელის კრებულში შესული აკროსტიქული თვითნი-სტიქარონისა და საერთოდ მთელი საგალობლის წარმომავლობისა და ავტორობის საკითხის ახლებურად დაყენებისა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიქაელის კრებულში შესული სტეფანე პირველმოწამის საგალობელს სტიქარონითურთ სტეფანე ჭყონდიდლის ორიგინალურ შრომად თვლიან. პ. ინგოროყვა ძლისპირში „სუფევს ღმერთი წარმართთა ზედა“ IX საუკუნის ტაოელი ჰიმნოგრაფის ბასილი ხანძთელისეულ საზომს ხედავს⁸. სტეფანე პირველმოწამის საგალობლის შედარებამ გიორგი მთაწმიდლის თვენთან გაარკვეა, რომ სტეფანე პირველმოწამის კანონი ეკუთვნის იოანე დამასკელს. გიორგი მთაწმიდლის „თვენში“ ამ საგალობელს ავტოროზე მითითება აქვს — იოანე დამასკელი. აქედან გამომდინარე, აშკარაა, რომ სტეფანე პირველმოწამის კანონი, რომელსაც სტეფანე ჭყონდიდელს მიაწერდნენ, იოანე დამასკელისაა და თარგმნილია ბერძნულიდან.

გიორგის „თვენში“ იოანე დამასკელის კანონს წინ ერთვის აკროსტიქული თვითნი-სტიქარონი, რომელსაც აშიაზე წარწერა აქვს: სტეფანე. შეიძლება გვევარაუდო, რომ გიორგისთან ჰიმნოგრაფის სახელი — სტეფანე — მიქაელის კრებულიდან გადმოვიდა, მით უმეტეს, რომ გიორგის „თვენის“ ერთ-ერთი წყარო მიქაელის საგალობელთა კრებულია (და ამდენად, გაგვეზიარებინა სტეფანე სანანოაძის ავტორობა). მაგრამ ასეთი ვარაუდის დაშვება შეუძლებელია, თუ გავითვალისწინებთ „თვენის“ აგების პრინციპს: გიორგი მთაწმიდელი „თვენს“ ბერძნულის მიხედვით ადგენს, ბერძნულ დედნებს უჭერებს, ამოწმებს უკვე თარგმნილ მასალას, უთითებს ჰიმნოგრაფს და

⁸ პ. ინგოროყვა, თხზ. კრ., III, 1965, გვ. 155.

ტექსტი ისე გადმოაქვს მე-10 საუკუნის იადგარებიდან. ის არ ერიდება ექვთიმე მთაწმიდლის ავტორიტეტსაც კი და მის მიერ თარგმნილ გალობებს ბერძნულისავე მიხედვით უკეთებს რედაქციას. ასეთ გარემოში შეუძლებელია გიორგი მთაწმიდელს მიქაელიდან გადმოტანილი სტეფანე პირველმოწამის საგალობელი სტიქარონითურთ ბერძნულთან შეუწყამებლად შეეცანა „თვენიში“, მით უმეტეს, რომ თვითონ-სტიქარონი აკროსტიქულია და, გარდა ამისა, აშიაზე წარწერა აქვს — სტეფანე.

როგორც „თვენიდან“ ჩანს, ვიორგი ასეც მოქცეულა და სწორედ ბერძნული ღედნის მიხედვით მიუკვლევია კიდევ კანონის ავტორისათვის. სტეფანე პირველმოწამის აკროსტიქული თვითონ სტიქარონისთვისაც შეკვრების შედეგად ავტორი სტეფანე მოუძებნა⁹. ამ სტეფანეში, ჩვენი ვარაუდით, იგულისხმება სტეფანე საბაწმიდელი, VIII საუკუნის საბაწმიდელი ჰიმნოგრაფი, რომლის მოღვაწეობაც ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიაში კარგადაა ცნობილი.

მიქაელის საგალობელთა კრებულის მინაწერებში კიდევ რამდენსამე ადგილასაა სტეფანე მოხსენიებული.

1. 14 იანვარს — ქსენებაჲ სახელით ღმერთშემოსილთა ყოველთა სკიტელთა მამათაჲ. „უფალო ღალატყავისას“ შემდეგ მინაწერია: „ქრისტე, შეიწყალე სტეფანე“ (104r).
2. 26 იანვარს — ქსენებაჲ იოანე კონსტანტინეპოლელ მამათათარისა მმარხველისა. სტიქარონის შემდეგ მინაწერია: „ქრისტე, შეიწყალე სტეფანე“ (126r).
3. 23 დეკემბერს — წინაღღესასწაულობა შობისათვის იესუ ქრისტესი, დასდებლნი თქუმულნი ანდრია მოძღუარისა. საგალობლის შემდეგ მინაწერია: „ქრისტე, შეიწყალე სტეფანე“ (34r).
4. დასდებლნი წმიდისა ადგომისანი, ქართლნი. „უფ. ღალატყავისას“ შემდეგ მინაწერია: „მოიქსენე სული გლაბაქისა მიქაელისი (219v). განძლიერდითსას გასწვრივ: „ქრისტე, სტეფანე მოძღვარი ჩემი შეიწყალე“ (219v).
5. დასდებლნი აღდგომისანი. „უფ. ღალატყავისას“ შემდეგ მინაწერია: „ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ“ (244r). თვითონ სტიქარონის შემდეგ: „ქრისტე, შეიწყალე სტეფანე“ (243r). ამავე გვერდის ქვემო კიდევ: „მინჩხი“.

შესაძლებელია მინაწერებში მოხსენიებულ სტეფანეში სტეფანე სანანოასძე ჭყონდიდელი ვივარაუდოთ, მაგრამ ერთი ცხადია: მინაწერების სტეფანეს არავითარი კავშირი არა აქვს საგალობელთან. ამას კარგად გვიჩვენებს მეხუთე მინაწერი: აღდგომის საგალობლის ერთი თვითონ მინჩხისეულია, სტიქარონის შემდეგ კი მინაწერია: „ქრისტე, შეიწყალე სტეფანე“.

უფრო მეტიც: ერთი საგალობლის ფარგლებში ორი მინაწერია (იხ. მინაწერი № 4, 5): „უფ. ღალატყავისას“ მინაწერი მიქაელს მოიხსენიებს, საგალობლის შემდეგ კი სტეფანე მოძღვარი იხსენიება.

ამრიგად, ვინც არ უნდა იგულისხმებოდეს მინაწერებში, ერთი ცხადია: ის არც საგალობლის ავტორი, არც მთარგმნელია.

და ბოლოს. თვით სტეფანე სანანოასძე ჭყონდიდელის შესახებ.

სტეფანე სანანოასძეს აკად. კ. კეკელიძე მე-10 საუკუნის ბოლო მეოთხედისა, ხოლო მკვლევარი პ. ინგოროყვა მე-10 საუკუნის მეორე მეოთხედის

⁹ XVIII საუკუნის ბერძნული ნაბეჭდი ჰიმნოგრაფიულ-ლიტურგიკული კრებულის ე. წ. ვატიკანურ ნუსხაში დაიძებნა ბერძნული ღედანი იოანე დამასკელის ამ საგალობლისა. ამით შესაძლებელია მოგვეცე ერთხელ კიდევ ფაქტობრივ დაკვედასტურებინა გიორგი მთაწმიდლის თვენიში საგალობლების ბერძენ ავტორებზე მითითების ქვეშარიტება.

მოღვაწედ მიიჩნევენ. ძველი ქართული მწერლობის ისტორიაში ერთად მოიხსენება განუყრელად ორი სახელი — დავითი და სტეფანე. როგორც გარკვეულია¹⁰, სტეფანე-ჰყონდიდლის ეპისკოპოსი სანანოაძეა, დავით კი — ეპისკოპოსი ტბეთისა. დავით და სტეფანე აგიოგრაფიულ ნაწარმოებების მთარგმნელებად არიან ცნობილი ჩვენი მწერლობის ისტორიაში. ეფრემ მცირის მიხედვით სტეფანე სანანოაძეს უთარგმნია დაუჯდომელთაჲ, ცხოვრება თეოქთისტე ლეზველისა და სხუანიცა. პ. ინგოროყვა სტეფანე სანანოაძეს დასავლეთ საქართველოს ჰიმნოგრაფიული სკოლის წარმომადგენლად თვლის. კ. კეკელიძე და პ. ინგოროყვა მის ორიგინალურ ნაწარმოებად მიიჩნევენ აბოსა და სტეფანე პირველმოწამის საგალობლებს. მაგრამ, როგორც შეჯერებამ გაარკვია, სტეფანე პირველმოწამის საგალობელი თარგმნილია ბერძნულიდან: კანონის ავტორია იოანე დამასკელი, თვითნი-სტიქარონის ავტორად კი შესაძლებელია სტეფანე საბაწმიდელი ვივარაუდოთ. ჩვენ არ გამოვრიცხავთ იმის შესაძლებლობას, რომ სტეფანე სანანოაძე ჰყონდიდელი შესაძლოა, საგალობლის მთარგმნელი იყოს, რომლის საფუძველს ქმნის მხოლოდ ის, რომ სტეფანე სანანოაძე ჰყონდიდელი საერთოდ მთარგმნელობითი საქმიანობითაა ცნობილი.

დამატება

1. თუესა იანვარსა 7. დახდებლნი ნათლისღებისა და წმიდისა მოწამისა ბაბოაძენივე.

უფ. დალატყავსა, დ, ც ა თ ა და უ ტ. ცეცხლი. რომელი სინას ეჩუენა შჯულის-მღებელსა მგზებარე მაყოფანსა მას. უფროას ცნობისა და ზეშთა სიტყუსა შეეზავა. წყალთა მათ იორდანისათა. შემწუველად ნივთსა მას ცოდვისასა. მოვედით ერნო მივისწრაფოთ საღმრთოსა მას საბანელსა. რაათა განვწმიდნეთ კორცითა და განვნათლდეთ ჩუენ სულითა:.

აღსრულებად მოხუედი. ყოელისა სიმართლისა. სიტყუაო მხოლოდ შობილო. შემოსელი ცათაჲ ღრუბლითა განშოშულდი იორდანეს. ნათლის-ღებად სიმდაბლით მოხუედ. თვთმნათობი შეუქმნელი ნათელი. რომლისა მსგავსებითა განშოშულდა მოწამე შენი აბო. და სისხლისა დათხევიათა. შეიწირა მსხუერპლად შენდა:.

აგარის ნათესავთა. ძირთა მათ უნაყოფოთა. ნერგთა მათგან ეკლოვანთა.

ვითარცა ვარდი შუენიერი. ფერთა მეწამულითა. გამოჩნდა ნეტარი აბო. და სულნელ-ყო ეკლესიაჲ. ნელსაცხებელთა წილ სხურებითა სისხლისაჲთა. ამას შინა მორწმუნენო. ვაქებდეთ ღუაწლთა მათ მისთა:.

მ ო ვ ე დ ი თ ვ ა დ ი დ.

უგალობდითსა, ზ დ ჯ ს ა მ ი ს მ ე წ.

იესუ ღმრთისა სიტყუაო. მასწავე ჩუენ სიტყუაჲ სიბრძნისაჲ. ქებად ნათლის-ღებასა წმიდასა. შენსა და გალობად. უძლეველთა ღუაწლთა მოწამისა. აბო კეთილად. მოღუაწისათა:.

რომელი განშოშულდა დღეს. იორდანეს შინა კორცითა. სანატრელმან მოწამემან [90v] აბო. მისთვის განიძარცუა ძუელი კაცი საქმიეთრთ. და შეიმოსა ძალი ქრისტეჲსი:.

ყოველნი თესლნი მოვედით. მკვდრთა თანა ქართლისათა დღეს. და იხილეთ ღუაწლისა მძლე აბო. განშუენებული ბრწყინვალედ სისხლითა წამები-

¹⁰ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1960, გვ. 179.

საბთა. ღირსად გალობით მას უგალობ-
 დეთ:

მიდგომით იქ.

მოიხილესა, ისმენდინ ქუეყა-
 ნაჲსიხ.

შეჰმუსრე მაცხოვარ. იორდანეს თა-
 ვეები ვეშაპისაჲ. დამალული წყალთა
 შინა პირველითგან. რამეთუ კმაჲ საღ-
 მრთოთა მქადაგებელთაჲ. აღასრულე
 განგებულებით ღმრთისა სიტყუაო. რა-
 ეჲმს მონისაგან. ნათელს-იღე მესნელო.
 და განანათლე სოფელი:.

მაცხოვრისა თანა. ნათელს-იღე ღუ-
 აწლისა მძლეო ჰაბო. რაჲჲმს შთაჰკედ
 ემბაზსა ღუაწლისასა. ვითარცა მესნე-
 ლი ჩუენი იორდანესა. და სისხლისა
 დათხევითა განჰბანე. გუამი შენი რა-
 ეჲმს. დაიკალ უწყალოდ. მახვლითა
 მტერთაჲთა:.

სისხლთა დათხევითა. მეწამულ ჰყავ
 ღუაწლი სანატრელო. ყოვლად ქებუ-
 ლო მოწამეო ჰაბო. და შეამკვე ვითარ-
 ცა ძოწეულითა. ეკლესიაჲ წარმართ-
 თაჲ და შეჰკრიბენ მას შინა. ერთობით
 ყოველნი. მგალობლად ღუაწლთა მათ.
 შენთა ქრისტეს მოწამეო:.

არცხვნე ნეტარო. ნაშობთა მათ მკვე-
 ლისათა უღმრთოთა. და დაუყვენ პირ-
 ნი მათნი მგმობარნი. საღმრთოთა მით
 სიბრძნითა ზეგარდამოჲთა. რაჲჲმს ჰქა-
 დაგე სამებაჲ ერთღმრთეებაჲ. და გან-
 სწმიდე ქართლი. სისხლისა შენისა. და-
 თხევითა. მოწამეო:.

საღმრთოჲსა ვედ.

განძლიერდითსა, იხარებს ეკ-
 ლესიაჲ.

იხარებს ეკლესიაჲ. შვილთა თანა
 დღეს სხურებული. წყლითა სიწმიდი-
 საბთა. და მძლე ჰყოფს ღუაწლსა მო-
 წამეთასა:.

ნათლის-ღებასა შენსა. თანა სიხარუ-
 ლით ნათელს-იღო. ყოვლად საგალო-

ბელმან. აბო და მით გვრგვოსან იქ-
 ნნა:.

მესნელო დღეს დაემტყიცა. თქუმე-
 ლი იგი პირველი ვითარმედ. აღმოსა-
 ვალით ბლუარით. მოვიდენ წიაღად აბ-
 რაჰამისადა:.

შენ მხოლოჲ ხარ მიზეზი.

უფ. მესმასა, სიტყუამან კორ-
 ცნი შეისხა.

სიყუარულისა საკრველმან. შეკრა
 გონებაჲ მოწამისაჲ მოთმინებად სა-
 ტანჯველთა ურიცხუთა. რომლითაცა
 დაამტყუა. სიქადული უღმრთოთაჲ:.

შფოთი დაუტევე ღირსო. მამულთა
 მათ მედგრობათაჲ და ქრისტესა. შეუ-
 დეგი წმიდაო. და ვნებათა თავს-ღები-
 თა. ემსგავსე მას ნეტრეულო:.

უცხო იყავ და სტუმარ. შჯულითა
 საღმრთოთაჲ მცნეო მოწამეო. არამედ
 მოიწრაფე. და სახლეულ იქმენი. მცნე-
 ბათა მისთა ღირსო:.

მარხვითა განიკაფე შენ. დიდისა ან-
 ტონის მსგავსად სანატრელო. და მოა-
 კუდინენ კორცნი. და ღირს იქმენ ნე-
 ტარო. წამებისა გვრგვნსა:.

საშინელ და დი.

ღამითგანსა, შენ უფალო ნა-
 თელ იხ.

შენ უფალო. იორდანეს განაქიქე
 მაცთური. შენვე განამტყიცე გული.
 მოწამისა ჰაბოჲსი. რომელმანცა აღ-
 გიარა:.

პურობილ იქმენ. ძვრის მოქმედებ
 სანატრელო. არამედ გამოიგნინდი.
 სულთა მიმძლავრებულთა. მტერისაგან
 ბოროტისა:.

ნათლისღებაჲ. სამი მოიგე მოწამეო.
 წყლითა სულითა და სისხლითა. და
 შემდგომად ცეცხლითა. გამობრწყინდა
 ღუაწლი შენი:.

შენ საჭურველი ხარ.

ლაღატყავსა, ლაღადებდა წი-
ნაწარმეტყ.

ლაღადებდა. კადნიერად სანატრელი
აბო და ეტყოდა. უშჯულოთა. ისმაი-
ტელთა განმეშოვრენით მე ჰ უკეთურ-
ნო. და გამოვიძინე. ღმრთისა მცნე-
ბანი:.

განშიშულდი შენ. სათნოვებათა მო-
გებითა ღირსო და ჰყუაოდე. გვრგვნი-
თა მოღუაწებისადათა. სრულითა და ეს-
რეთ. კმა ჰყავ სასო ჩემდა. არს ქრის-
ტე ღმერთი:.

ლუაწლსა სრულსა. მკნედ გამოჩნდა
მოწამე ჰაბო. და ადავსო. ეკლესიაჲ
სულნელებითა ნელსაცხებელთადათა და
წმიდა-ყო ერი. მადლითა საღმრთოთაჲთა.
გა [91r] მორჩეული:.

უმეტეს ხარ ყოველთა.

კურთხეულარსა, საჯუმისა ში-
ნა აბრ.

მოძულე შენ. სიცრუვით შეთხზუ-
ლი იგი ისმაიტელთა. მოძღურებაჲ და
შეიყუარე ქრისტეს მცნებაჲ. და სიხა-
რულით ჰლაღადებდი. კურთხე:.

იყავ ნეტარო. კეთილად შემზავებელ
ნელსაცხებელთა სულნელთა და დაუ-
ტევე. მწრაფლ და მიხუედ. სურვილით
ქრისტეს ნელსაცხებელთა. კუალსა და
ჰბრიოდე. მსგავსებითა ვნებათა მათ
მისთადათა:.

გეტყოდა მძლავრი. ლიქნით რაჲსა
დაუტევე შჯული ჩუენი. და წინააღუდ-
გები შენ შჯულითა მით. რომელი არა
გისწავეთ ჩუენ. და აწ განიკაფოს. გუა-
მი შენი მრავლითა. სატანჯველითა:.

გიხაროდენ შენ
ღმრთისმშობ.

აკურთხევდითსა, მკსნელო ყო-
ველთაო ძლიე.

მოსლვაჲ შენი მკსნელო. იორდანე-
სა. გზა გუექმნა ჩუენ კსნისა. და განა-
ქრვა ძალი მტერისაჲ და მოსცა. ძლე-

ვაჲ მტერთაჲ და ვლაღადებთ. აკურ-
თხევდით ღმერთსა საქმენი მისნი:.

სოფლისა დიდებაჲ. და საშუებელი.
შეთრაცხ-ჰყავ მკნეო. ღუაწლისა მძლეო.
და შეიყუარე შენ ქრისტე. და აწ მის
თანა მკვდრ ხარ მეოხ გუეყავ. რო-
მელნი გვედრებით სანატრელო:.

გაქუნდა საჭურველად. ჯუარი ქრის-
ტესი. მტკიცე სასოვებაჲ. და სიყუა-
რული. და სარწმუნოვებითა მით. განს-
ილიერდი და კმა ჰყავ აკურთხევე:.

მორწმუნეთა ერი.

ადიდებდითსა, შობაჲ შენი უხ-
რწნელ.

კმითა მამისადათა წყალთა ზედა. გან-
ბანითა ძისადათა მათ შინა. და სულისა
წმიდისა. სახედ ტრედისა გარდამოსლ-
ვითა მათ ზედა. განწმიდნეს წყალნი.
და გუექმნნეს ჩუენ მეორედ მშობელ:.

განჰბრწყინდი შენ სულითა მკნეო.
აღანთენ სანთელნი და ჰგალობდი. ვი-
თარცა შემწირველი. საკურთხითა
უბიწოთაჲ მღდელი. და თავსა თვსსა.
სიხარულით მოგზაურ ექმენ:.

დავითის კმასა ჰლაღადებდი აბო. და
ნეტარისა მის ავაზაკისა. თანა ჰკმობდი
ძლიერად. მომიკსენე მკსნელო სასუ-
ფეველსა. აწ მეოხ გუეყავ. მადიდე-
ბელთა შენთა წმიდაო:.

განწყობილსა შორის ანგელოზთასა.
და დასსა წმიდათა მოწამეთასა. გან-
ბრწყინებულნი იხარებ. სანატრელო
ჰაბო აწ ევედრე. ქრისტესა რაჲთა.
ძლევა მოჰმადლოს მეფესა ჩუენსა:.

არსებისა ხატსა.

აქებდითსა, პირველქმნული
აღამ.

ღმერთი უხილავი. იხილვე კორცითა
იორდანეს. ნათელი თვთმნათობი. მო-
ხუედ ნათლის-ღებად უცოდველო. შე-
იწყნარე განწმედაჲ. რომელი განსწმედ

ცოდვისა მწინკულსა. ამისთვის მორწმუნენი. ნათლის-ღებასა შენსა. სარწმუნოვებით თაყუანის-ვსცემთ და ერთობით უგალობთ:.

შემდგომად ნათლითა. განბრწყინებულისა ამის დღისა. საუფლოჲსა კრებისა. ქრისტეს უფლისა ნათლისღებისა. მოიწია მოწამისა. აბოჲს ბრწყინვალე საკსენებელი ამბორს-უყოთ სურვილით. ღუაწლთა მისთა სიმკნესა. და შევაძკობდეთ. საკსენებელსა მისსა წმიდასა:.

მოუძღურდა ენაჲ. მითხრობად ღუაწლთა შენთა ნეტარო. რამეთუ უკუანაჲსკნელ. დაბეჭდვასა დევნულებისასა. იპოვე სწორად პირველთა. მოწამეთა სისხლთა დათხვევითა მკნეო. და მათ თანა იხარებ. სასუფეველსა ღირსო. მეოხ გუეყავ ჩუენ. მაღიდებელთა შენთა ნეტარო ჰაბო:.

დ ე დ ა ს ა შ ა . ქ .

2. დეკემბერსა 27. წმიდისა სტეფანე პირველმოწამისაჲ.

უფ. დაღატყავსა, დ. თ ა ნ ა ს წ ო რ მ ა ნ .

სულისა მიერ წმიდისა. აღვსებულ იქმენ სტეფანე. ხატითა ანგლოზებრითა გამოჰჩნდი. და მისცენ კორცნი შენნი ღირსო. მოღუაწებით გუემასა. და განჰნათლდი ბრწყინვალედ. [51r] სულისა ბრწყინვალეებითა. რომლისათვისცა. მიემთხვე ნათელსა. ხილვისასა. ცანი ღიდებით განგებუნეს. სიქადულლო ნოწამეთაო:.

ვითარცა კიბენი ზეცად. აღმართებულნი გექმნეს შენ. აღსავალად ქვისა დაკრებაჲ სტეფანე. და მით აჰკედ და იხილე ძეჲ. მარჯულ მამისა მკდომარე. გიჩუენებდა გვრგვნსა. უხრწნელსა და მოგიპყრობდა. მარჯუენითა მით. განმაცხოველებელითა. რომლისაცა. წინაშე წარსდევ ნეტარო. წინამძღუარო მოწამეთაო:.

სასწაულთა ნიშებითა. და სწავლითა სიბრძნისაჲთა. ამხილე შენ კრებულსა. უმჯულოთასა. და მათ მიერ. მოიკალ ღირსო. და ქვითა განიტკნე. და გკლველთა შენთათვის ილოცვედ. მიმსგავსებული კმასა მას. მაცხოვარისასა. რომლისა კელთა შინა. შეჰვედრე შენ. სული შენი განწმედილი. პირველმოწამეო სტეფანე:.

ს ა ღ მ რ თ ო თ ა წ ე :

სხუანი, დ გ ო .

მოვედით მორწმუნენო. სულიერითა ქებითა ერთობით შევასხმიდეთ. ყოვლად განბრწყინებულსა. საღმრთოჲთა მით ნათლითა. მოღუაწისა კსენებასა. სტეფანე პირველმოწამისასა. რომელიცა. გამოჩნდა ჰეშმარიტად. მოწამედ ვნებათა მკსნელისა ჩუენისათა. რომლისა იგი. თუალთა წინაშე მას აქუნდა. კორციითა. ჯუარცუმული სიტყუაჲ ღმრთისაჲ. და თანა ხატ ექმნა ვნებათა მისთა ვნებითა და სიკუდილითა. ამას უგალობდეთ. პირველ მოწამეო სტეფანე. მეოხ გ:.

მოვედით მორწმუნენო. დასაბამსა მართალთასა. წინამძღუარსა წმიდათსა. პირშოსა მოწამეთასა. სამკაულსა მარტვლთასა. შემწესა მორწმუნეთასა. სტეფანეს. უძლეველსა მოწამესა. გალობითა. სულიერითა შევაძკობდეთ ჩუენ. რამეთუ ამან სახელი მაცხოვრისაჲ. ქადაგა სიმკნით. უშოშად წინაშე უმჯულოთა. და ქვისა. დაკრებითა აღწევნულ იქმნა. კამარათა ცისათა. და აწ იხარებს. ზეცისა უკორცოთა თანა. ამას უგალობდეთ. პირველ მო:.

მოვედით მორწმუნენო. გვრგვნი ქებისაჲ დღეს. შეევთხათ სარწმუნოვებით. ყუაგილთაგან სულნელთა. საღმრთოჲსა გალობისათა. და გვრგვნოსან ყოთ ღირსად. სტეფანე. მოწამე უძლეველი. რომელმანცა. იხილნა ცანი განხუმულნი. და ძეჲ და სიტყუაჲ ღმრთისაჲ. დაუსაბამოჲ. გამოუთქუ-

მელსა. დიდებასა მჯღომარე ღმრთე-
ებით. მარჯუენით. დაუსაბამოჲსა მამი-
სა. და მოილო მალლით. მოღუაწებისა.
გვრგვნი დაუჭნობელი. ამას უგალობ:.
მოვედით მორწმ.

ცისკრად ნეტარიანთა ზედა.
ქმაჲ, ა გრი.

სუფევს ღმერთი წარმართთა ზედა.
გხზაროდენ ყოველსა ერსა. რომელიცა
ქალწულისაგან. გამოგვჩი:.

ტლავარნი ზეცისანი. განგებუნეს
შენ ზესკნელისანი. სტეფანე და იხი-
ლენ. საყდარნი და ერნი ნათლისანი.
ზეშთა კრებულისანი. მაქებელნი მამი-
სანი. ძისა და სულისა წმიდისანი:.

ეჰა სრული სათნობითა. საცე იგი
სსოებითა. სან[ა]ტრელი სტეფანე.
სარწმუნოებითა მამისა აღსარებითა.
ძისა დიდებითა. სულისა წმიდისა მად-
ლითა. სამებისა ქადაგებითა:.

ფარისეველმან მოშურნემან. და შემ-
დგომად ჭურმან რჩეულმან. სიკუდილდ
მისცა სტეფანე პავლე მოციქულმან.
ხოლო ერმან უშჯულომან. კრებულმან
ამოთმან. ქვა დაჰკრიბა უწყალომან.
და გვრგვნოსან-ყო უფალომან:.

ანგელოზნი აღიარებენ. აღამეანნი
აღიდებენ. ღუაწლსა შენსა სტეფანე.
აქებენ მღდელნი. და დღესასწაულო-
ბენ. მთავარნი უგალობენ. მეფენი იხა-
რებენ. და მეოხად აღგვიარებენ:.

ნათლისა წარუქალისამან. მოწამეთა
მით წინამძღურისამან. წამა ძეჲ მარ-
ჯულ მამისა. პირველ მოწამემან მას-
წველელმან. მარტკლთამან. მოღუაწე-
მან მწირთამან. მოძღუარმან მოღუაწე-
თამან. და მეოხმან მორწმუნეთამან:.

ერი ბრალსა დასდებდა. და კრებუ-
ლი ქვასა დაჰკრებდა. ხოლო წმიდაჲ
სტეფანე. ქრისტესა აღიარებდა სიკუ-
დილსა მას იხარებდა. სულსა შეჰვედ-
რებდა. ერისათჳს ევედრებოდა. და
გვრგვნოსან [51v] იქმნებოდა.

საღმართოსა.

ო ხ ი თ ა ჲ, გიხაროდენ თავო ყოველ-
თა. მოწამეთაო და მოღუაწეთაო დასაბა-
მო. რამეთუ ცხადად ჰქადაგე შენ ქრის-
ტს ერსა შორის. რომელ კორცითა. ქალ-
წულისაგან. იშვა. და დაკრებითა ქვი-
საჲთა. მხიარულ იქმენ. რომლითაცა.
აღიწიე სიმაღლედ ღირსო. და მოიღე
შენ გვრგვნი იგი ბრწყინვალეჲ. რო-
მელიცა მოგანაჰა. სტეფანე მაცხო-
ვარ. მან. მდგომარემან მარჯუენით.
რლიერებასა მას მამისასა. და აწ. მას
ევედრე. მონიჭებად სულთა ჩუენთა
დღეს დიდი. წყალობაჲ:

უგალობდითსა, ე ტ ლ თ ა ს ი მ რ.

ქრისტეს მორწმუნენო მოვედით. დი-
დებითა ღირსად. გვრგვნოსან ვყოთ
პირველ. მოწამე სტეფანე. და ჩუენ.
გვრგვნოსან ვიქმნეთ მადლითა. საღმრ-
თოჲთა მგალობელნი დღეს. მოწამისა-
ნი:.

მოიგე ზრუნვაჲ მოძღურისაჲ. თჳსი-
საჲ მდაბალი. ზეჲ ამამაღლებელი. და
სიყუარული სტეფანე. ღირსო სახელი-
საო და იქმენ შენ. წინამძღუარ მსა-
ხურთა და ზედამდგომელ ქურითა:.

შენ შეწევნასა მას ქრისტესასა. მო-
ციქულთა თანა. გამოჩეულ იქმენი.
მსახურად სარწმუნოდ ღირსო. წმიდაო
სტეფანე და მიიცვალე. სისხლთა შენ-
თა დათხევითა ქრისტეს თანა დღეს:.

ქალწულისაგან შეიმოსე. კაცებაჲ
ქრისტე. და ჩჩვლად შეიხვე. ხოლო მო-
წამემან შენმან. სტეფანე. ქვისა და-
კრებითა დაფლულმან. განიძარცუა
დღეს. განხრწნილ კაცთაჲ:.

და ჰ ჰ ს ს დ ე ს.

მოიხილესა, უ კ უ დ ა ვ თ ა მ ა თ.

უხილავსა. ნათელსა საღმრთოსა.
ღირს იქმენ. თუალითა ხილვად, რაჲჲმს
იგი. განგებუნეს ცანი. პირველმოწამეო
სტეფანე და იხილე მჯღომარეჲ. ძეჲ

ღმრთისაჲ დაუსაბამოჲ. მარჯუენით
 მამისა. სუფევასა გამოუთქუმელსა:.

უწყალომან. კრებულმან უღმრთო-
 მან. ვითარცა ძვრის მოქმედ[დ]სა. ქვაჲ
 დაჰკრიბეს. ღუაწლისა მძლესა. პირ-
 ველმოწამესა სტეფანეს. რომლითა შე-
 იმოსა. გვრგვნი იგი ბრწყინვალეჲ. და
 კრებულსა თანა უქორცოთასა იხარებს:.

უბრწყინვე[ა]ლეს. ნათელსა მზისასა
 განჰბრწყინდი ღუაწლისა მძლეო. და
 იხილე. საღმრთოჲ ნათელი. და მიიწიე
 დიდებასა. ზეცისასა სტეფანე. და აჰ-
 კედ კამართა მათ. უქორცოთა თანა.
 დაკრებითა ქვისაჲთა მკნეო:.

ს ი ბ რ ძ ნ ი.

განძლიერდითსა, რ ო მ ე ლ მ ა ნ დ ა -
 ღ ა რ ნ ა.

მკედარი. ქრისტესი სტეფანე წინა
 აღუდგა. სიმკნითა. ღმრთისმკლველთა
 მათ და შეიმოსა. ძალი ქრისტესი. უძ-
 ლეველი. და მით განუცხადა მან. უმ-
 ჯულოთა მათ წინა აღდგომაჲ. და ქრის-
 ტეს თანა. სუფევს მარადის:.

ქადაგმან. საღმრთოჲსა ცხორებისა-
 მან. და მავიწყებელმან წინამდებარი-
 სამან. საქმით. მოასწავა ბრწყინვალე
 პირველმოწამემან. ვითარმედ ჭეშმა-
 რიტი ღუაწლი არს. ვინაჲთვან აღი. რჩია
 სიკუდილი:.

განჰქურდი. სიყუარულითა ქრისტე-
 სითა ღირსო. და განე. მზადე წინა აღ-
 დგომად ღუაწლსა. სარწმუნოებითა.
 აღივსე და სულითა. წმიდითა. და ქა-
 დაგებული მეთევზურთაჲ. დაუმტკიცე
 შენ. ყოველსა ერსა:.

უფალი. შევიდა ცხორებისა ქუაბსა
 ჩუენთვს. ხოლო დღეს. თავი მოწაფე-
 თაჲ სტეფანე. გამოვიდა ქუაბისა მის-
 ვან. ბუნებითისა სიმკნით. ქვისა დაკრე-
 ბითა ღმრთისმბრძოლთაგან. ნებისა-
 თვს უფალი. სა თვისსა:.

დ ე დ ა ო.

მესმასა, ე ს მ ა მ ო ს ლ ვ ა ჲ.

მიემსგავსე ზრახვითა ანგელოზთა.
 და ბრწყინვალედ გამობრწყინდა. პირი
 შენი ანგელოზებრი. და იხილე დიდე-
 ბაჲ ღმრთისაჲ. და ბრწყინვალეებაჲ
 დაუსრულებელი:.

ახოვქანი დიდი ღუაწლსა მას შინა.
 არაჲ შეძრწუნებულ იქმნა. მტერისა.
 მისგან ბოროტისა. არამედ სიმკნით
 იღუაწა. და განკრძალვით სძლო წინა-
 აღმდგომთა:.

კაცის მკლველ იყო აღმაშფოთებელ.
 მსაჯულ და მამა სიცრუვის. ხოლო სტე-
 ფანე დაამდაბლა. ახოვნად მოთმინები-
 თა. და შეაყენა მახესავე თვისსა:.

ვითარცა პირველ მოწამემან სტეფა-
 ნე. გჳჩუენა გზაჲ სიწმიდისაჲ. გვრგვ-
 ნოსანი იხარებს დღეს. და გუნდსა მო-
 ციქულთასა. შეერთებული აწ გვრგვ-
 ნოსან არს:.

გამოჰბრწყინდა ქალწულისაგან [52r]
 ქრისტეჲ. და შენ თანა გამობრწყინდა.
 მთავარმოწამე. სტეფანე. ვითარცა
 მთიები დღისაჲ. ბრწყინვალეჲ დიდე-
 ბისაგან შენისა:.

გ ა ნ უ ხ რ წ ნ ე ლ ი

ღამითვანსა, რ ო მ ე ლ მ ა ნ შ ე ი -
 მ ო ს ე ნ ა თ ე ლ ი ს ა მ ო ს ლ ა დ.

გამობრწყინდა პირთა ანგელოზთა
 სახედ. მთავარი ყოველთა მოწამეთაჲ.
 რაჲჲამს მიწევნულ იქმნა. ცისა კამარა-
 თა სავსეჲ. საღმრთოჲთა მადლთა:.

მთავარმოწამემან. დაჰკრიბა. ქვაჲ
 სიტყვთა. პირისა მისისაჲთა საღმრთოჲ-
 თა. კაცისმკლველთა მათ ბილწთა. და
 ცუარითა ქვათა მათგან გვრგვნოსან
 იქმნა:.

მძლე არს კადნიერებაჲ შურისა სა-
 ღმრთოჲსაჲ. პირველმოწამისა სტეფა-
 ნესი. რამეთუ დათხევამდე სისხლთა.
 სიმკნით წინა აღუდგა იგი. კაცის-
 მკლველთა მათ ბილწთა:.

იხილა რაჲ პირველმოწამემან შობი-
 ლი. უქორწინებელისა დედისა. მარ-

ჯულ მამისა მკდომარეა. ღმრთეებისა
დიდებასა. ერსა უქადაგა:
და აჰკსენ.

ღალატყავსა, ზღუაჲ აღძრული
იხილეთ მორწმუნენო, მთავარი ქრის-
ტეს მოწამეთაჲ. განსრული საზღვრი-
საგან. ბუნებითისა მადლითა. განბრ-
წყინვებული ღმრთისა მიერ:.

იქმნა მსგავს პატიოსან. ქრისტე
ღმერთო ვნებათა შენთა. დიდებულ-
თა სტეფანე. და მიაგო მქ[ლ]ველთა
თვსთა. მისაგებელად დღეს კურთხე-
ვაჲ:.

დაგვცვენ უვნებელად. ქრისტე კაცის
მკლველობისაგან. და ღირს მყვენ ჩუენ
სადგურსა. მოწამეთა. წინამძღურისასა.
ზადიდებელნი ძალსა შენსა:.

შობაჲ შენი უფალო. სულისა ქსნისა
დასაბამ არს. და მიზეზ აღსარებისა.
შემდგომთა მათ მოწამეთა. მოწამე შე-
ნი დიდებული:.

ქალწულ მან:.

კურთხეულარსა, უფრო მსად
ამაღდე.

მოკლვად მოსწრაფეთა მათ. შჯული-
სა გარდამავალთა. მოკლეს პირველ-
მოწამე. მკეცთაებრ მძვნვარეთა. და
იგი ღალადებდა. ღმერთო შენ. კურ-
თხეულ ხარ:.

შეიმკვე შეუნიერად. ვითარცა ყუა-
[ვი]ლთა ქვისა დაკრებითა შით. სტეფა-
ნე და შესწირე, თავი შენი ქრისტესა.
ცხოვრების მომცემელისა:.

ვითარ მკნე იყო წინა. აღდგომაჲ იგი
პავლესი. იავარის ყოფასა. მორწმუნე-
თასა პირველ შემწირველისა წარმართ-
თასა. ქრისტესა უკუნისამდე:.

აჰმალდი სულისაგან. წმიდისა დღეს
სტეფანე. და ღირს იქმენ შენ ხილვად.
ძესა მამისა თანა. და ჰქადაგე სამებაჲ,
ღმრთეებაჲ განუყოფელი:.

შენდა მომართ შობილო. ქალწული-
საგან სძლისა. შეიწირა სტეფანე.

გვრჯნად სულიერად. და გიღალადებ-
და. ღმერთო შენ კურთხეულ ხარ:.

ერთგუამითურთითა.

აკურთხევდითსა, შენ მხოლოსა
და:.

მოვედით ერნო. სიხარულით ვადი-
დოთ. კსენებაჲ სტეფანესი და ესრეთ
ღალადებდა:.

გამოგჩნდა შენ. ქრისტე მამისა თა-
ნა. მოსაგებელად. ღუაწლთა შენთა და
ესრეთ ღალადებდა:.

ღუაწლისა მძლეო. უშჯულოთა ცთო-
ნამან. შეგითხზა შენ გვრჯნი ბრწყინ-
ვალე. და კმაჰყავ. ყოველნი:.

შეგვთხზა ჩუენცა. გვრჯნი დიდები-
საჲ. შობამან უფლისამან. და საქსენე-
ბელმან პირველმოწამისამან. და ღმერთ-
სა უ:.

შენ ხარ სამებაჲ.

აღიდებდითსა, ესაია მხიარულ
იყავ.

თანაწარკედ ყოველსა. შჯულსა ქე-
ზისასა სტეფანე. და მისწუთ ჰეშმა-
რიტსა. სიტყუასა მას. ვერ შემძლებ[ლ]-
არს. გონებაჲ. ესე კაცობრივი. შეთხ-
ზვად გვრჯვნსა. ქებისასა ვითარ. იგი
შენ ღირს ხარ:.

ესა საკვრველი კმისაჲ მის.

შუენიერისაჲ რომელ. აღმოთქუა
სტეფანე ღირსმან. ქრისტე ღმერთო.
ნუ შეურაცხებ. კაცისმკლველთა ცთო-
მასა ამას. არამედ სული. ჩემი შეივედ-
რე. ვითარცა მსხუერპლი:.

იქმნა დაწყებასა ეამთასა. კორციელ
ძეა უქამოჲ. რომელისათვისცა მოიკლა.
მსგავსად მისა. პირველმოწამეჲ. და აწ
მიიღო დასაბამი. ცხოვრებისა მის და-
უსრულებელისაჲ მარადის:.

შენ მკნეო გვრჯვნოსან იქმენ. ღუაწ-
ლისა გვრჯვნითა მარჯუენისაგან მად-
ლისა. და აწ ნეტარო. მდგომარე ხარ
შენ. წინაშე ღმრთისა მეოხ გუეყავ. და-
უცხრომელად. მადიდებელთა. ღუაწლ-
სა მას შენსა:.

არათუგუამითა:.

აქებდითსა, მოვედით მორწმუნენო და იხ.

რომელი იშვა ჩუენთჳს ბეთლემს კორციტა ქალწულისაგან. დღეს მოწამე სტეფანე. ვითარცა ოქროჲ. მისა ძღუნად შეიწირვის. და ნაყოფსა. ღუაწლისასა. მსხუერპლად სიმართლისად მიუპყრობს. განუღებს ასპარეზსა მოწამეთა. და ეტყჳს მოვედით ვიხარებდეთ. წინაშე მეუფისა:.

სამეუფოა გვრგვნი ქრისტეს ეკლესიისაჲ გამოშინდი. ყოვლად საგალობლო. პირველ მოწამედ. უფლისად წოდებულო. და საკსენებელსა შენსა. შემოკრებულნი გნატრით ვითარცა. პირველად ამღებელსა. ცხორებისა გვრგვნსა. და ვიტყვთ. მეოხ გუეყავ მოწამეო:.

სახელ დიდად მოწამედ. ქეშმარიტად გამოშინდი სტეფანე. და ბრწყინვალედ შეამკვენ. ეკლესიანი. ღუაწლითა მით შენითა. საღმრთოჲთა. მით სიბრძნითა. რომელი მკვდრ იყო შენ თანა. ამისთვისცა მადლითა. სავსე წარსდევ წინაშე ქრისტესა. მეოხ გუეყავ მაქებელთა შენთა:.

გ ი ხ ა რ ო დ ე ნ დ მ რ თ ი ს .

სხუანი, დ გ^წ, მიუწოდომელსა.

სტეფანეს ერნო უგალობდეთ. რამეთუ ქეშმარიტად. ღმრთისა მიმართ მადლი ჰოვა. ღირსად გამორჩეულმან ქრისტეს მოწამემან. რამეთუ ამან ყოველთა უჩუენა. ლოცვისა ყოფაჲ მდევართათჳსთა. ჰ სანატრელო მოწამეთა უღირესო. რომელმანცა მოითმინე ქვისა დაკრებაჲ მეოხ გუეყავ ჩუენ:.

სიმტიცედ ქეშმარიტებისა. ქრისტეს ეკლესიასა. კეთილად შეუმოსიეს. მართალთა ზღუდუო და მოწამეთა სიმკნეო. ღუაწლი შენი უზეშთაეს განბრწყინდა. რაჟამს დაუთმე ქვისა დაკრებასა. ჰ ღირსო მოწამეო. მთავარო სტეფანე. ქეშმარიტად გილადადებთ შენ მორწმუნნი. პირველმოწამეო:.

ყოველი ქუეყანაჲ მოირწყა პატიოსანთა სისხლთა. შენთა დიდებითა ღირსო და ეშმაკთა სიმრავლე განსდევნე მოღუაწეო. და სნეულთა უძღურებაჲ დააცხრვე. შეწევნითა ქრისტესითა ნეტარო. ჰ მკნეო მოწამეთა მთავარო სტეფანე. ვითხოვთ შენგან ქრისტესა ევედრე ჩუენთჳს ყოვლად დიდებულო:.

ჰ დ ი დ ე ბ უ ლ ი .

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ ეკლესიებისა აკადემიის
 დ. კვეციანის სახელობის ხელისუფალთა ინსტიტუტმა)

მანუა მამაცაშვილი

„შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების ახალი ხელნაწერის გამო

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა ახლახან შეიძინა „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების ახალი და ძალზე საინტერესო ხელნაწერი Q—1440. ხელნაწერი შედგება 205 ფურცლისაგან, თავ-ბოლო ნაკლულია და ხელის, ქაღალდისა და ჭვირნიშნების მიხედვით თარიღდება მე-17 საუკუნით. Q—1440-ის ძირითადი ნაწილი ერთი ხელითაა გადაწერილი. სხვათა შორის, ამავე ხელითაა გადანუსხული „როსტომიანის“ S—428 ხელნაწერი, მაგრამ, სამწუხაროდ, არც მისი გამაწერის ვინაობაა ცნობილი. Q—1440-ში „შაჰ-ნამეს“ ლექსითი ვერსიების გარდა ჩართულია აგრეთვე პროზაული „ფრიდონიანის“ ერთი ნაწილი, რომელიც შეიცავს ზააქის ამბებს და სრულდება ფრიდონის გახელმწიფებით. ეს ჩანამატები გვიანდელი ხანისაა და დაახლოებით მე-18 საუკუნეში უნდა იყოს წესრულებული. ამავე ხელითაა აღდგენილი ნუსხაში ძირითადი ტექსტის ყველა ლაქუნა. სიძველის გარდა Q—1440 ყურადღებას იქცევს თავისი რედაქციული შედგენილობითაც:

1. 1r—24r-მდე Q—1440-ში იკითხება ანონიმი ავტორის მიერ გალექსილი „უთრუთიანის“ პირველი ნაწილი (ზააქის ამბამდე).
2. 24r—49v-მდე — მოთავსებულია პროზაული „ზააქიანი“ („ფრიდონიანის“ ის ნაწილი, რომელიც ძირითადად ზააქის ამბავს შეიცავს).
3. 50v—62r-ზე მოტანილია მამუკა თავაქალაშვილის მიერ გალექსილი „ზააქიანი“.
4. 62r—150v-მდე იკითხება ბარძიმ ვაჩნაძის „საამიანი“ და
5. 150v—205v-მდე კი — გალექსილი „როსტომიანი“, რომელსაც აკლია დასასრული (ხელნაწერი წყდება სიტყვებზე: „მწვარ-ხარშულსა მოიღებდეს, ოქროსა და ბაკანია“, ე. ი. თხრობა დაახლოებით მიტანილია „როსტომიანის“ თავამდე: „აქა ქორწილი ზაალისა და როადამისა“).

ამრიგად, ხელნაწერი იხსნება ჩვენთვის დღემდე უცნობი ლექსითი ვერსიით, რომელიც შეიცავს ქაიუმარსის, უთრუთის, გოსტამის, გორჯასპის, თეიმურაზის, ჯიმშედის, აშქაშის და მურადის, ე. ი. „შაჰ-ნამეს“ ლეგენდარულ ზეფთა და მათ ფალაგანთა, საგმირო ამბების შემცველ ეპიზოდებს ზააქის გამეფებამდე. აქედან, ფაქტიურად, უკვე ჩანს, რომ იგი უკავშირდება „უთრუთიანის“ (როგორც ლექსითი, ასევე პროზაული ვერსიის) პირველ ნაწილს.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე „უთრუთ-საამიანის“ ლექსითი (H—61 და მისგან მომდინარე S—4000) და პროზაული ვერსიის (H—921 და S—1594) ორ-ორი ხელნაწერია ცნობილი. ისიც ცნობილია, რომ „უთრუთ-საამიანის“ ლექსითი ვერსიის წყარო ქართული პროზაული ვერსია უნდა იყოს.

ახლა აღმოჩნდა Q—1440 ნუსხაში შემავალი „უთრუთიანის“ ახალი ლექსითი ვერსია, რომლის გამლექსავი უცნობი პირია. ეს ვერსია რომ ანონიმ ავტორს ეკუთვნის, ცხადი ვახდა მას შემდეგ, რაც იგი შევეუდარეთ ქართული „უთრუთ-საამიანის“ ლექსითი ვერსიის შესაბამ ნაწილის (H—61 იმ ნაწილს, რომლის გამლექსავად პროფ. დ. კობიძე თვლის ბარძიმ ვაჩნაძეს)¹. თუმცა ორივე ვერსია შინაარსის თვალსაზრისით ძირითადად ერთსა და იმავე ამბავს გადმოგვცემს, ამკარაა, რომ მათი გამლექსავი ორი სხვადასხვა პირია. ახალი ვერსიის ავტორი თავის ეინაობას არსად ამხელს, მხოლოდ იმას გვაუწყებს, სად გალექსა ეს „სასმენლად ტკბილი წიგნი“:

ისპანს ვიყავ გავლექსე სასმენლად წიგნი ტკბილი,
 ღთო მომცემს წყალობასა, მაჰადგების მისი ჩრდილი,
 იმედი მაქვს, მე ღთისაგან არ შევიქნა ამით წბილი,
 ვინც შენდობით მოგვიხსენით ღთან მოგვეს ორი წილი (Q—1440, 23V)

ისპანს მყოფი ქართველი გამლექსავის ეინაობა ჯერჯერობით გაურკვეველია. ვასარკვევია ისიც, რა უნდა ყოფილიყო მისი ლიტერატურული წყარო — ტრადიციულად შემუშავებული ქართული პროზაული ვერსია „უთრუთიანისა“, თუ რომელიმე სპარსული ვერსია. ანონიმის ლექსითი ვერსიის ქართულ პროზაულ ვერსიის ხელნაწერებთან შეჯერებამ (H—921 და S—1594) ცხადყო, რომ საერთო ადგილების მიუხედავად, ანონიმის ავტორის წყარო ან სხვა ქართული პროზაული ვერსიაა (და არა H—921 და S—1594-ში წარმოდგენილი ტექსტი), ან არადა უშუალოდ „შაჰ-ნამეს“ რომელიღაც მიმბაძველ-გამგრძელბლის სპარსული ვერსია. „უთრუთიანის“ ახალი ლექსითი ვერსია ნაკლულია შუაში (8r-v და 16r—18v-ზე) და შევსებულია ხელით ქართული პროზაული ვერსიით გვიანდელი უცნობი რესტავრატორის მიერ. რადგან მხოლოდ ორი ქართული პროზაული ვერსიაა ცნობილი ჯერჯერობით, ბუნებრივია, რომ ჩვენ „უთრუთ-საამიანის“ ამ ორი ხელნაწერის შესაბამ ადგილებს შევეუდარეთ ანონიმი ავტორის ლექსითი ვერსია. აღმოჩნდა, რომ შევსებული ნაწილი მომდინარეობს რომელიღაც სხვა ხელნაწერიდან, რაც გვაფიქრებინებს, რომ იმ დროისათვის არსებობდა პროზაული „უთრუთ-საამიანის“ სხვა ნუსხებიც და, შესაძლოა, სხვა ვერსიებიც.

ანონიმის ლექსით ვერსიას აკლია დასაწყისიც, მაგრამ ავტორისავე ბოლოსიტყვაობიდან ჩანს, რომ თხრობა მას დაუწყია ქაიომარსის მეფობის ამბით და მიუტანია იგი ზაქის გამეფებამდე:

თავს ქაიომარ ვახსენე მისისა ფალანგებითა,
 უთრუთ, გოსტამ და გორჯასპი მათის ლახტით და გმლებითა,
 თემურაზ, ჯიმშედ, აშქაში და მურად მულამ ქებითა,
 ზაქაძისინ გავლექსე, მე ღთისა დამონებითა. (Q—1440, გვ. 23V)

ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ დასაწყისში უთუოდ იქნებოდა მოთხრობილი ქაიომარსის მეფობის შესახებაც, თუმცა შემორჩენილი ტექსტის მიხედვით თხრობა იწყება უთრუთის საგმირო ეპიზოდებით. ანონიმი ავტორის მაინცდამაინც ამ მეფეთა და ფალანგათა საგმირო ამბების თხრობით შემოფარგვლა შემთხვევითი არაა. შესაძლოა, მისთვის არც იყო ცნობილი შესაბამი ნაწილის გალექსილი ქართული ვერსიის არსებობა.

¹ დ. კობიძე, „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, თბილისი, 1959, გვ. 237.

ამ თვალსაზრისით საინტერესო ჩანს მისი შედარება H—61-ში წარმოდგენილ ქართულ გალექსილ ვერსიასთან. შედარებამ გაარკვია, რომ „უთრუთიანის“ ანონიმისეული ახალი ვარიანტი დამყარებული უნდა იყოს უფრო სანდო და სრულ წყაროზე. მოვიყვანთ ამის ერთ მაგალითს:

H—61 ხელნაწერის 33r-ზე იკითხება საინტერესო მინაწერი: „აქა დედა ასრე იყო, რომ თეიმურაზ კელმწიფის არც სიკვდილი ეწერა და არც როგორცაღა მოხდა მისი საქმე ანბაეად არავის დაუწერია. მე რაც ანბაეად იყო გავლექსე, რომ არა დამიკლია რა. ჯერეთ ამის მეტად არ მენახა უთრუთიანი“. შემდეგ მოდის სამი სტროფი (ძირითადი ტექსტის ხელით), სადაც გამლექსავი უსაყვედურებს პროზაული ვერსიის ავტორს თეიმურაზის ამბის ნაკლებულად გადმოცემას. ამ ფაქტს თავის დროზე ყურადღება მიაქცია პროფ. დ. კობიძემ, რომლის აზრით „პროზაული მინაწერის ეს ლექსათი ვარიანტი, შესაძლებელია, გამლექსავს ეკუთვნოდეს და არა სხვა ვინმეს“²:

ეს ამბვად იყო ნათქვამი, რაც ლექსად დამიწერია,
რა იქნა აწ თიმურაზ (sic!) ტახტისა შესაფერია,
მოკულდა თუ დარჩა რა უყო, ვის ამბვად დაუწერია,
ამისთვის დიად, მიგმია, მართლად შევიქვენ მტერია.
ჯიმშედ თქუა, მაგრამ რა ჯყო იკ თაიმურაზ მქდომელი,
ერც ნახავს კაცი რას იტყუის, ნეტარ შემცდარა რომელი,
მე უბრალო ვარ, იყუნით ამბვის მწერლისა მგმობელი,
რაც ამბვად იყო, გავლექსე, მიფიცავს ყოვლის მპყრობელი.
დედამ ეს მითხრა, რაცა ვთქუო ზემოდაც დამიწერია,
წაუღდე მათსა შარასა, ტყუილი ვით გამერია. . . (H—61, 33v).

ჩვენი აზრითაც, ეს სტროფები (და შესაძლოა პროზაული მინაწერიც) გამლექსავს უნდა ეკუთვნოდეს. ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს სტროფების სტილი, რომელიც სავსებით ეკუთვნა მთელი ვერსიის მხატვრულ სტილს, და ის კატეგორიული ტონი, რომლითაც არის გადმოცემული გამლექსავის სამდღურავი. ეს საყვედური შეეძლო გამოეთქვა მხოლოდ გამლექსავს, რომელმაც პროზაულ დედანში ვერ იპოვა თეიმურაზის ამბის ლოგიკური დასასრული. ეს მინაწერი იმითაცაა საყურადღებო, რომ მისი ავტორი პირდაპირ აცხადებს: «ამის მეტად არ მენახა „უთრუთიანიო“», ე. ი. იგი იცნობდა „უთრუთიანის“ მხოლოდ ერთ პროზაულ ვერსიას და ამ ვერსიას ერქვა „უთრუთიანი“ და არა „უთრუთ-საამიანი“³.

ახლა ვნახოთ, როგორ გამოიყურება თეიმურაზის ამბავი ქართული პროზაული ვერსიით: დევებთან მეომარი ჯიმშედ ხელმწიფე და მისი ფალავანი გორჯასპი გამარჯვებულნი ბრუნდებიან სარა ქალაქში „ხმა გაისმა, ვითა ხელმწიფე მოვიდა გამარჯვებულო. შეიყარა ყუელაი, მოვიდეს და ნახეს და დალოცეს. მერმე თამურაზისათვის და ფათრათისათვის გლოვა დაიდვეს. მრავალი ზროხა და ცხვარი დახოცეს და ორმოცა მღრდელსა გაუყუეს და სულისა საქმე ქნეს. რა ორმოცი დღე გამოვიდა, გლოვისაგან გამოვიდეს და უხმნა თავადნი, დიდებულნი ფალავანნი და ყულაზხედა საქონელი გასცა, ოქრო, თვალმარგალიტი, ვერცხლი სტავრა...“ (S—1574, 44v და H—921, 27r). ასე რომ, პროზაული ვერსიით თეიმურაზი მიიცვალა და ჯემშიდმა იგი

² დ. კობიძე, ხს. შრ., გვ. 233.

³ იქვე.

40 დღე იგლოვბა. მაშ, რას საყვედურობს ლექსითი ვერსიის გამლექსავი „დღდა-წყაროს“? უნდა ვიფიქროთ, რომ გამლექსავი უკმაყოფილოა ასეთი ძუნწი ცნობებით და ამით აიხსნება მისი საყვედური, ანდა იგი საერთოდ არ იცნობდა პროზაული ვერსიის S—1594 და H—921 ხელნაწერებს და მის ხელში მყოფ ნუსხაში, მართლაც, არაფერი იყო ნათქვამი თეიმურაზის სიკვდილის შესახებ. ეს უკანასკნელი ვარაუდი ჩვენ უფრო ახლოს გვგონია სინამდვილესთან.

სამაგიეროდ გალექსილი „უთრუთიანის“ ანონიმისეული ვერსია დაწვრილებით გვიამბობს თეიმურაზის ავადმყოფობის, მისი სიკვდილისათვის მზადების და თვით სიკვდილის ამბავს:

ამაშიგან თეიმურაზ ავად ვახდა ჰქონდა რიდი,
ვერ დაატყო თავის-თავსა, ვერც უქცია სიკვდილს გვერდი,
უნდა სოფელს გაესალმოს უკუღმართი მისი ბედი,
კმუნვა რამე გარდევდეს, გაუხვიოლა პირი ვეარდი“ (Q—1440, 6V).

ამის შემდეგ მოდის მთელი თავი: „აქა თეიმურაზის სიკუდილი და მისის შვილის ჯიმშედის გაქვლმწიფება“:

თეიმურაზ ჯარი ივმო, ანდერძი მაქუს, მოდიო, [მნახეთ.]
შვეიდნენ და შორს დაუდგნენ, ზოგნი დასხდეს უკუ[სახეთ.]
მათ უბრძანა, არ დაერჩები საწუთროსა მო[ნახახეთ]
ჯიმშედს მიესცე ტელმწიფობა და [აშქართა შვინახეთ]

მოიყვანა, ტახტზე დასვა, შვილი მისი შეკაზმული,
მას გვირგვინი თავს დახურა, ლაშქარი ჰყავს დარაზმული,
დაიჭირე პატრონობა, იყავ შენთვის გულდაზმული,
სულ ტყველეთი დაულოცა, არ წაუწყმედეს მამას სული.

ტახტი, შვილი, საველმწიფო შეავედრა მის ტელითა,
გორჯასპს უთხრა: „ნიადაგმეა შენ ხარ გულითა მთელითა,
ჯიმშედ შენი ანაბარი, არ შენგან საწყუნელითა,
მძლავრი მტერი დამარჩომია დავითა საშინელითა.“

მოითხოვა მან ფარმანი, საქაოს სოფლიდაღმა,
ოცდაათი წელიწადი იპატრონა თემიდაღმა.
მას თაბუთი აღუშენეს, სრას წაიღეს ლაშქრიდაღმა,
თავს იცემდეს ფალავნები, თავადები ამ გზიდაღმა.

საყელონი გარდიხიენეს, ორმოც დღესა გლოვა იყო,
რა ფალანგმა ვაიგონა, გულის ნება მისი იყო,
თეიმურაზ ტელმწიფისა სიკუდილისა დრო მგონ იყო,
მაღვით დევი გაუგზავნა, ჯინჯიბანის მოსულა იყო“. (Q—1440, 6V—7R)

ცხადია, ანონიმის ლიტერატურულ წყაროში უფრო სრულად უნდა ყოფილიყო აღწერილი თეიმურაზის გარდაცვალების ამბავი, ვიდრე ამას ვხედავთ ჩვენ „უთრუთ-საამიანის“ პროზაული ვერსიის აქამდე ცნობილ ხელნაწერებში.

ჩვენ ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ „უთრუთიანას“ ანონიმისეული ახალი ვერსია დამოუკიდებელი თხზულების ხასიათს ატარებს და საგანგებოდ არის გალექსილი მხოლოდ ზაქის ამბამდე. რატომ შემოიფარგლა ანონიმი ავტორი მარტო წინა ნაწილის გალექსევით, ამაზე პასუხის გაცემა ჯერჯერობით ჭირს.

„უთრუთიანის“ ანონიმის ლექსითს ვერსიას Q—1440 ნუსხაში აგრძელებს ქართული პროზაული „ფრედონიანის“ ის ნაწილი, რომელიც ძირითა-

დად გადმოგვცემს ზააქის გამეფების ამბავს და სრულდება ფრიდონის გახელმწიფებით. ეს ნაწილიც სრულიად დამოუკიდებელი სახითაა წარმოდგენილი ახალ ნუსხაში. ეს კარგად ჩანს „ზააქიანის“ დასასრულიდანაც. ტექსტი სრულდება Q—1440-ის 49r-ზე შემდეგი სიტყვებით: „ქვეყანა ისრე მოკაზმა და სამოთხე ვითა ასურნელა. ბალახისა მავიერად ვარდი დათესა (ლაპარაკია ფრიდონ ხელმწიფეზე. — მ. მ.). რა თემი შემოიარა, მოვიდა, ამულსა დაჯდა და ამული თავის ტახტად მოკაზმა და ორმოცდაათსა წელიწადსა უკან სამნი შევნიერნი შევლნი მიეცნეს“. შემდეგ იმავე ხელით სინგურით არის მიწერილი: „ღოთ აცხოვნე მწერალი ამისი და პატრონს ჭავჭავაძე ქიხოსროს მოახმარე კეთილად“ (ჩანს, ქიხოსრო ჭავჭავაძე იყო ამ ნუსხის დამკვეთი).

ამგვარად, მართლდება პროფ. დ. კობიძის ვარაუდი, რომ „შაჰ-ნამეს“ პროზაული ვერსიიდან გამოყოფილი იყო ზააქის ამბების შემცველი ნაწილი, რომელიც „ზააქიანის“ სახელით გავრცელდა საქართველოში⁴. პროზაული „ზააქიანი“ ამავე დროს ნაწილი იყო ქართული „ფრიდონიანისა“.

„ფრიდონიანის“ ტექსტი დაბეჭდილია „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების II ტომში⁵. როგორც მისი პირველი შემსწავლელი და გამომცემელი აკად. აღ. ბარამიძე აღნიშნავს, ტექსტი ქართული „ფრიდონიანისა“ ძალზე დეფექტურია და ბევრი ხარვეზის შემცველიცაა⁶.

Q—1440 ნუსხაში დაცული პროზაული „ზააქიანი“ ავსებს „ფრიდონიანის“ ზოგიერთ ნაკლებად აღიღს. ჩვენ აქ აღარ შევეხებით დასაწყისს, რადგან Q—1440 ხელნაწერი ზუსტად იმეორებს ლენინგრადული ნუსხის დასაწყისს, რომელიც აკად. აღ. ბარამიძემ არ შეიტანა „ფრიდონიანის“ დაბეჭდილ ტექსტში, როგორც „შაჰ-ნამეს“ გამგრძელებლის მონათესავე ტექსტი. მოვიყვანთ მხოლოდ იმ ადგილებს, რომლითაც ახალი ნუსხა ავსებს „ფრიდონიანის“ წარყვნილ ტექსტს. დაბეჭდილი „ფრიდონიანის“ 394-ე გვერდზე სქოლიოში აღნიშნულია, რომ ხელნაწერს ამ ადგილას უნდა აკლდეს დაახლოებით ორი ფურცელი (ზააქის ვეჟილის ქუნდრუს გაპარვა, ზააქის და ფრიდონის შებმა, ზააქის დამარცხება და მისი შეკვრა)⁷, რომელიც იკითხება Q—1440-ის ტექსტში: „სხვა ტანისამოსი ჩაიცვა, მალვით მნათობთა ღარბაზი დამ გამოვიდა, ციხის კარი გაიარა და წავიდა მძღავრის ზააქისაკენ და რა მიახლოვდა, ნახა მიწდორი. ზააქის ვეზირი ქუნდრავ ნადირობდა. რა დაინახა იგი კაცი, ისრე სირბილით, ვაკვირდა და წინ მიეგება და რა ბერმა კაცმა ვეზირი იცნა, პირი მიწას გააერთა და სალამი მოახსენა. მერმე ქუნდრავ კითხა: „რა ნახე, რომ ავრე გაყუთილებული ხარ?“. მერმე მოახსენა, რაც ენახა და ტახტისა წაღება და პირმთვარეთა ამბავი ყველა გათავებით მოახსენა. რა მოისმინა ქუნდრავ უჭკოდ გახდა და ცხენისაგან ჩამოიჭრა. დიდხნამდის იეავლახა და რა ჭკუად მოვიდა, შეჯდა ცხენსა და კელმწიფესა ზააქს მომართა და ტირილითა იგი კაცი წინ მოაყენა და ზააქს მოახსენა და კელმწიფემან მოისმინა, ვაკვირდა და უბრძანა: „რაცა გინახამს, მართლად მითხარ ანუ ვინ იყო ანუ სახელად რა ფალავანი ჰქვიანო“. მოახსენა: „თქვენ ცათამდის ამა-

⁴ დ. კობიძე, ხს. შრ., გვ. 151.

⁵ „შაჰ-ნამე“, ტ. II, თბილისი, 1934, გვ. 369—445.

⁶ აღ. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბილისი, 1940, გვ. 40.

⁷ „შაჰ-ნამე“, ტ. II, გვ. 394.

ღღებულს შარიერო, პირველ რა ქალაქსა და ციხესა შემოადვა, გარსა შეეკაზ-
 მა ის ფალავანი საომართა იარაღითა და თუითონ ომი დაიწყო. ერთითა კუ-
 რითა ციხის კარი დაღეწა და შიგან შევიდა და შენთა ფალავანთა და მეომარ-
 თა დევთა მისითა მძიმითა თავძროხიანითა ლახტითა თავები ზედ დაამტვრია.
 ტენი და თმა სისხლსა შიგან გაურია. შენთა საკელმწიფოთა დარბაზთა შიგან
 ცხენით შევიდა. გარდახდა და ტახტსა ზედან დაჯდა და შენი გვირგვინი თავ-
 ზედა დაიდგა. უბრძანა ზააქ: „იმას რომ ძროხის სახე ლახტი აქვს, როგორ
 იკმარებს ანუ რას აქნევს?“ „კელმწიფო, ნახო, გაგიკვირდების, ძროხისა სა-
 ხესა ლახტსა ეძახის, ბასრისა რკინისა არის შექნილი, საშინლად დიდი. რა
 მოქნევს, მისსა ნაკრავსა რკინისა მთა ვერ დაუდგამს. ერთისა მოქნევითა ქა-
 ლაქის კარი და ზღუდე დაამტვერა და ცხენითა ზედა გაიბრძანა“. ზააქს გაუ-
 კვირდა და უბძანა: „ეგების სტუმარნი იყუნენ და სტუმრის მოსულასა კარგა
 დახვედრა უნდა“. კულავ ქუნდრავ მოახსენა: „რას იტყვი, კელმწიფო, შენი
 ძალი ტანისაგან გავიდა და ბედიდამ დაგიმოკლდა. სტუმარნი რასა ჰქვიან,
 მძიმე ლახტოსანი ფალავანი დაჯდომილა შენსა საწუთროსა ტახტსა ზედა.
 შენი სახელი ამოუკვეთია. გვირგვინი აღარა გაქვს. ყოველი სული მისა სჯულ-
 სა ზედან მიუყენებია“. ზააქ გაგულსდა და ეგრე ბრძანა: „უჰკო სტუმარი
 გლისპი სჯობს“. ქუნდრავ კულავ მოახსენა: „ჩემი მოხსენებული არად დაი-
 ჯერე. თუ ის ფალავანი შენი სტუმარი არის, შენსა ტახტსა და გვირგვინსა
 ზედა რასათვის ზის და შენთა პირდაბურვილთა თანა რა საქმე უც? ორთა
 მნათობთა ქალთა, ჯიმედის დათა შუა ზის და ლაპარაკობს. ერთითა კელითა
 დაუჭირავს პირი შარინაზისა და მეორითა ხელითა ბაგე-აყიყისა არნავაზისა.
 რაცა ურჩევნია, მასა იქმს. მისთა მრავალკეცთა თმათა სასთაულთა ზედან
 დასდებს და სურვილსა გარდხდის — მათცა ნება უქნიათ და მისი სიყვარული
 აქუსთ“. რა ესე საუბარი გაიგონა, ზააქ წყენისაგან მკეცი მგელი ვითა წამო-
 იჭრა და სიკუდილი ინატრა. პირი სანდალოზის ფერად გაუხდა. ავითა თვა-
 ლითა შეხედნა და მწარითა გულითა შეუზახნა თუ: „რა სთქვი, შმაგო, დაუ-
 ჯერებელ! ამას იქით, ჩემი ვაზირი ნულარა ხარ და ნუცა ჩემისა სახლისა გა-
 საგებელსა გააგებ“. ქუნდრავ კულავ მოახსენა: „მართლისა თქმისათვის ნუ
 გაგულსდები. დიდი კელმწიფე შამარიერი ხარ, გული დაიწყნარე, გამორ-
 ჩევა გიჯობს. ჩემითა აზრითა ესე შემიტყვია, რომე ტახტისა და გვირგვინი-
 სავან დაცარიელებულხარ. ამას იქით მე რაღა კალიბად მომცემ შენისა სახ-
 ლისა მამასახლისობასა. მადლისა გვირგვინისა და შარიერობისაგან, როგო-
 რათაც ბეწვი ცომისაგან, ეგრეთ გამოსულხარ, რომე შენთა დღეთა შენგან ამის
 უარესი შენ თავს არა მოვა რა. დასწყნარდი, თავისა ღონე მოინახე, გყვანან
 სახელდებულნი დევნი და მრავალნი ლაშქარნი, უბრძანე და შეაგროვე, ეგე-
 ბის ბედი შენი კიდევ მობრუნდეს და კარგმან ეტლმან შენზედა ბრუნვა და-
 იწყოს. რასათვის არა ჰკაზმავ და არა ნახავ შენთა ლაშქართა? მიეც მრავა-
 ლი და ნუ გინდა განძი დასადებელად. ამის უფრო აროს დაგვიჭირების“.

წარმართი ზააქ დაწყნარდა მისისა საუბრისაგან და უბძანა მისთა ლაშქართა
 კმობა. მოვიდა ეზომი ლაშქარი, რომე მიწის პირი გაშავდა და აივსო ქვეყა-
 ნა მეომრითა და მთვრლითა პილოთი. შეჰყარნეს ლაშქარნი და გააღებინა
 ქველისა საჭურჭლისა კარნი და მეტად ურიცხვი საქონელი, განძი და აბჯარი
 მისცა ლაშქართა ზედა. აღარა დაიწყალობა რა, აღარცა დაიყოვნა; ღამე და
 დღე სწორად იარა ესეთი დიდითა ლაშქრითა და გულოვნითა მეომრითა, რო-

მე მათნი და მინდორნი დაფარნა; მათისა სიმრავლისა და მტვერისაგან თვალთა წინა აღარა ჩნდა. ყვიროდეს მეომარნი დევნი, რომელ მათისა ძახილისაგან კმანი ცალ გაიწეოდეს. გზასა და უგზოსა ყველასა სწორად გავიდეს. მივიდეს განზანდისა ციხესა და ქალაქსა, სადა ფრიდონ ჯემშიფე იყო. გარე ლაშქარნი შემოადგა. ზააქ დაიძახნა ვითა: „გზები შეჰკარით და ცოცხალსა ნურცა ერთსა გაუშვებთ. სახელი თქვენი ცათამდისინ აამდლეთ, მოიჭირვეთ, რომე ჩემგან დიდი წყალობა იშოოთ“. რა ფრიდონ ჯემშიფისა ლაშქართა შეიტყვეს, ქალაქი დააგდეს და გამოვიდეს საფადარნი ფრიდონისანი. შეიქნა ომი ასეთი, რომე მრავალთა თავი ტვირისაგან განეშორა. ასეთი მტვერი ააყენეს, რომე თვალთა წინა გზა აღარსით არა ჩნდა. გახშირდა დიდი ომი და ძახილი დევთა, რომე ჰყახსა ჰგვანდა. მუნ მყოფნი მოქალაქენი სახელდებულნი იბრძოდეს მახვილითა კლმითა და წვიმისა მსგავსად ხანდაკათა ისართა ესროდეს და ამას იტყოდეს: „ჩვენ კელმწიფე ფრიდონ გვინდა და იგი არის მოსამართლე და ჩვენი ჯემშიფე და ქვეყნისა პატრონი. ყოველი სული, ბერი და ყმაწვილი, ყველა ბძანებისა მისისა მონა ვართ. ზააქ ლეთისა მოკიცხავს და მისთა ჯავრითა გული სისხლითა სავსე გვაქვს, აღარ ტახტისა პატრონად გვინდა. მისითა უსამართლობითა ქვეყანა ცეცხლითა იწვების“. იყო ომი დიდი და საშინელი. ესეთი მტვერი ადგა, რომე მზე დაბნელდა და ღამესა გვანდა ორგნითვე. ომი დასწყყნარდა და ღამე შემოვიდა. მოუგონა მისნი პირმთვარენი და პირდაპურვილნი ტურფანი ქალნი, რომე ხელთა არცა ერთი ჰყვა, არცა ტახტი და გვირგვინი ეიმედებოდა. ჯავრითა ცეცხლი ვითა თავა გაეებრა. ადგა ჰარტომან ჩაიცვა საომარი აბჯარი, რომე არავის გამოეცხადა. რკინითა შემოსილი ქალაქად შევიდა. ჰქონდა კელთა საგდებელი და მეორესა ხელსა აღმასის ფერი ხანჯალი და სადა ფრიდონ და იგი ქალნი სხდეს ტახტსა ზედან მივიდა და შეხედნა ახალსა ფალავანსა და ბროლისა ტანსა მზისა ნაყუეთსა შარინაზს. ფრიდონს ეუბნებოდა და ზააქს სწყყევლიდა და ამას ეუბნებოდა: „უსამართლოსა და მძლავრობისა მოქმედს და ავის მგონებელს ესე საქმე ღთისაგან დაემართა. მისთანა შარიერი ჯემშიფე, ძმა ჩვენი, უბრალოდ მოკლ; ჩემმედ ხერხითა შუა გახერხნა, რომე თვალითა მისთანა ტურფა არა ინახოდა. ქვეყანა მოსამართლობით მან ააშენა. მასუკანით იმისითა გონებითა თვალთა ცრემლი არა შეგვეშრობა, ტირილი და მოთქმა არ დაგვლევი. ახ, ნეტარბი, ყოვლისა საწუთროსა დამბადებელისა ღთისა, რომე ესე მოვინახეთ, დამწვარი გული გავიზიარულეთ და ჩვენსა წადილსა და ნებასა თქვენგან მივხედით“. ესე საუბარი შარინაზისაგან ზააქს ესმოდა. თავსა ცეცხლი მოედვა და გული აუჩქარდა და იქდა და ამას ანბობდა: „მათითა სისხლითა პირი არ დავიბანო?“ და თავისა თვისისა არა იცოდა თუ რა დაემართებოდა. საგდებელი აიკეცა და მოწუდილითა ხანჯლითა მიმართა ფრიდონს. რა გამოეცხადა, თქვა თუ: „რა არის ესე; ეშმაკი ანუ ქაჯი?“ ფიცხლად ტახტით ჩამოიჭრა და იგი მძიმე თავძროხიანი ლახტი კელთა აიღო, მიეგება და თავსა დაჰკრა და მიწასა ზედა გორვიდა. ფიცხლად თავისა კვეთასა ლამოდა. მოვიდეს ორნი ზენიერნი სახითა ანგელოზნი და ფრიდონსა ეგრე უთხრეს: „ნუ მოჰკლავ, ბედნიერო კელმწიფეო, ჯერეთ დღენი არ გასთავებინ. ორნივე მკარნი ლომისა ტყავისა შეუტრენ და წაიყვანე იგი, სადა ორნივე კლდენი ახლო მახლო არის, ვიწრო და ჯურღმული, რომე ბევრი გესლიანი, ავი მოქმედი მას შიგან არის, მიიყვანე ეგე ავისა რჯულისა კუნესითა და მას შიგან ჩააგდე, რომე

დღენი მისნი მას შიგან იყუნენ და ნურცა მათსა გვარსა და თესლსა მაგისა საქმესა შინა ნუ დაიხვედრებ“. რა ფრიდონ ანგელოზთა სიტყვა ესმა, შეკრთა და ვაკვირდა. იგინი გაუჩინარდეს. ფრიდონ საწუთროსა დამბადებელსა ღთსა შეეხვეწა და მისგან ითხოვა შეწყენა. ლომისა ტყავისა მოსაკრავი მოაღებინა და ორნივე კელნი მაგრად შეუკრნა, რომე ვერავინ ვახსნიდა და აგეთი მიწასა ზედან იღვა. მობრუნდა და ტახტსა ზედავე დაჯდა. უბრძანა და დაიძახა კაცი: „ლაშქართა შიგან ომი და სისხლი ნუღარ არის. იგი, ვეშაპასა მზიდავი წარმართი ზააქ, უწყალოდ ჩემს წინა ძეს, რომე ქვეყანა მისითა ხელითა აოხრებულყო. ამას იქით მოსვენებით, მხიარულად თქვენსა ნებასა ზედან იყვენით...“. მერე დაბეჭდილ „ფრიდონიანში“ ტექსტი გრძელდება ასე: „დასწყნარდა ომი. მოდგეს...“.

„ფრიდონიანის“ დაბეჭდილ ნაკლულ ტექსტს „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების II ტომის 395 გვერდზეც ავსებს Q—1440 ნუსხაში წარმოდგენილი პროზაული „ზაქიანის“ ერთი ადგილი. „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების II ტომის აღნიშნულ გვერდზე სქოლიოში მითითებულია, რომ ამ ადგილას ტექსტს აკლია ერთი სტრიქონი. სინამდვილეში მას აკლია დაახლოებით სამი გვერდი. ეს ნაკლული ტექსტი ასე გამოიყურება: „უსამართლო არას არგებს, ოქრო... იყენეს“. შესაბამ ადგილას Q—1440 ნუსხის ტექსტში 47r-ზე იკითხება: „უსამართლო არას არგებს ოქრო და ვეცხლი დასადებელად; არცა ვის ტახტი და გვირგვინი გაუთავდების. იგი ახალი, ბედნიერი ფრიდონ მოსამართლობით გახემაწიფდა. არცა ანგელოზი იყო და არცა მუშკითა და ამბრითა გასურლი. მოჩივართა მოსმენითა და შეწყალებითა პოვა ღთისაგან წყალობა. პირველი, ქვეყანა გარეცხა ავის მოქმედთაგან; ზააქ წარმართი სარჯლითა დაიჭირა, რომე იგი ავის გზისა და უწმიდური იყო: მამისა სისხლი აიღო და ქვეყანა ბძანებასა მისა ქვეშე დაიმორჩილა. წაუღო ტახტი და გვირგვინი, შესარიერობა ზააქს, უკო უუყოფობა. რა ახალი ხელმწიფე ფრიდონ გაქელმწიფდა მოსამართლეობა აროს დაადგო. მისგან უფროსი არავინ იყო. უფროსითა წესითა ტახტი და გვირგვინი გამართა. თვალმარგალიტითა ფრქვეულსა ოქროსა ტახტსა საწუთროსა მჭირავი ზედან დაჯდა. გვირგვინითა, ტყავითა და საყურითა მოკაზმა. ერთსა თუშსა ქვეყანისა საქმესა გააგებდა, მშვიდობასა სთესვიდა, ყოველი ქვეყანა ავისა და უსამართლოსაგან გაწმიდა. რაცა ოხერი იყო, ააშენა, გლახაკთა და შეჭირვებულთა გული გაუმხიარულა. ყველამან რჯული ღვთისა და საქმე კარგი იჭირის და მართალითა გულითა ღთსა აღიდებდეს და იწყო მოსამართლეობა და გაცემა; ყოველი სული დაამდიდრა, ქვეყანა მშვიდობითა აავსო. ეშმაკთა დევთა კელი ყველგან შეიკრა. მერმე ნახეს ღზინი მხიარულობისა; კელთა აიღეს იაგუნდის სასმელი და ბროლისა ჭიქები ხომვარითა ფრქვეულითა წმიდითა ღვინითა; დალოციან ბედნიერის ახლის კემწიფისა პირი და ჟამმხიარულობისა აკმევდეს ამბარსა და ზაფრანსა და სუნელისა სუნითა გამოისვენებდეს. ფარანგ დედოფალსა, დედასა კემწიფისასა, მოუვიდა ამბავი: „თქვენმან შვილმან ქვეყანანისა შარიერობა დაიჭირა, იგი ვეშაპიანი წარმართი ზააქ მოკლა და მამის სისხლი აიღო და მისსა ტახტსა ზედან დაჯდა და გვირგვინი თავსა ადგს“. ფარანგ პირველად ღთსა მადლი მისცა და სიხარული გაადიდა, მახარობელსა პირი წითლითა იაგუნდითა გაუტენა, ამაღ რომე შვილი კემწიფე შარიერი შეიქნა მისითა ბედნიერობითა. ქვეყანა სჯულზედა მოაყენა და წყეულმან ზააქ დღე და ბედი მისი

დაკარგა, რომელმან სისხლი ჩვენი უსამართლობით დაღვარნა. მერმე ბრძანა გლახათა დამდიდრება. ერთსა თუშსა საქონელი გასცა უშურველად, ყოველნივე გლახანი და საბრალონი დამდიდრნეს; მერმე მოკაზმეს თავის დარბაზი სამოთხევითა. იხმნა თავადნი, მეცნიერნი და დიდებულნი, ერთსა თუშსა მასპინძლობითა და ლხინითა გამოისვენეს. მერმე უბრძანა: „ამას იქით მხიარულობასა მოეკიდენით და ნურას შეიჭირვებთ, ვისცა ვის მალვით განძი და საქონელი გაქუსთ, ნუსვინ მალავთ, ამოიღევით და იხმარეთ. აწ ხამს ედემისა განძისა და საქურჭლეთა კარისა ვადება. გააჭუმევიანა და გამოიღო საქონელი მრავალი, რომე მითა თვლითა არად ჩნდა. გასცა უზომო თავადთა ზედა, რომე ყოველნივე აავსნა საქონლითა. ფარანგ შვილისა სანახავად აემხედრა. კემწიფისა საკადრისი ძღვენი, კარგი ტანისამოსი, მრავალი ლალ-ფეროზი, იავუნდი, ზურმუხტი გვარიანი, გვირგვინი, ვითა მზე მნათობი ოქროსი, კარგი საყურები, სალტე-ტყავი დიადი, მუშკი-ამბარი, კარგი დაკაზმული ბედაურები მურასა უნავრებთა ლავმიანები, აბჯარი და მუზარადი, ხმალი, ზუფინი აპკიდეს მათ მოკაზმულთა ჯორ-აქლემებს. შეჯდა ფარანგ ცხენსა და შესხნა მრავალნი სეფე-ქალნი მოახლენი საყურითა გვარიანნი ოქროს სალტე ტყავითა. დიდითა და სახელდებულთა ლაშქრითა გაემართნეს და რა მიეწურნეს, მოახსენეს ხელმწიფესა: „ერანისა ქვეყანითა დიდი მტვერი მოვა, რომე ცამდინს ამაღლებულა“. მივიდა დედისა მისისა მახარობელი. განძი და საქონელი მოიღეს და კემწიფესა შესძღვნეს და მოახსენეს: „ბანოვანთა უთავადესი დედოფალი, დედა თქვენი, ფარანგ, ერანის ქვეყანით მოვა. ესე ყველა თქვენთვის მოუღია“. რა საქურჭლისა სიმრავლე ნახეს, კემწიფე და სრულად თავადნი, გაკვირდეს. წინა გაეგებნეს ლაშქარი და სალამი გარდაიხადეს და აღრე გამოუძღვნეს შარიერი. კემწიფე ტახტით ჩამოვიდა, წინა გამოეგება. რა ნახეს ერთმანეთი პირი ვარდივითა აუყვავდათ, სალამითა მიეგებნეს და ამას ჰგვანდეს, მზე, და მთვარე შეყრილიყვნეს. პირმზე დედა და კემწიფე, სარონი ვითა, ერთმანერთსა მოეხვივნეს. დედა ელვარეთა პირითა დაწვთა და პირთა აკოცებდა და ღთსა ადიდებდა, სიხარულითა ცრემლსა ადენდა. გული სამოთხისა ყვავილივითა უყვავდა; თვალცემულისა ლოცვანი ულოცა, შებრუნდეს და ტახტსა ზედა კემწიფე დაჯდა. მიღგა დედოფალი და ტახტისა ფეკსა აკოცა. დალოცნა: „დიდ გვირგვინოსანო ჯა ღთის მოყვარეო, ეტლბედნიერო, კურთხეულ არს ღთი, რომლისაგან შენ ვეგ ბედი მოგვცა. დღე შენი ბედნიერიმცა არის და ბედი ბედნიერი და სვიანი, თქვენზედა ავის მდომელი და მტრისამცა ბედი თავდაღმა და უკულმამცა არის“. თავსა ოქრო და გუარი გარდააყარა და მარგალიტი და მერმე შებრუნდა საუფლისწულოთა დარბაზთა, ტურფად მოკაზმულთა. შევიდა შინა; წინა ფარდავითა გამოეგებნეს ორნი პირმზენი, დიდისა კემწიფისა დანი. თაყვანი სცეს და ფარანგს მოეხვივნეს და ფარანგ მათ მზეთა აკოცებდა და უკვირდა მათი სიტურფე და შვენიერობა, მათსა ელვარესა პირსა და სახესა გაეკვირვებინა. აგრევე სხვანი პირდაბურვილნი გამოვიდეს, სალამი და სურვილი ვადაიხადეს. შეიხვივნინან, პირითა პირსა აკოცებდინან და ამას გვანდის, რომე შვიდნი მნათობნი ცით ქვეშეთ ჩამოსულ იყვნენ.“ (ეს სიტყვა იკითხება დაბეჭდილი „ფრიდონიანის“ 395-ე გვერდზე). შემდეგ უკვე დაბეჭდილ ტექსტში გრძელდება თხრობა: „წაიარნეს და დასხდეს...“, რომელიც Q—1440-ის ტექსტშიც არის დამოწმებული. პროზაული „ზააქიანის“ ტექსტი სრულდება სიტყვებით: „ქვეყანა ისრე მოკაზმა და სამოთხე ვითა ასურნელა. ბალახისა მაგიერად ვარდი დათესა. რა თემი

შემოიარა, მოვიდა, ამულსა დაჯდა და ამული თავის ტახტად მოკაზმა და ორ-მოცდაათსა წელიწადსა უკან სამნი შვენიერნი შვილნი მიეცნეს“ (49r).

Q—1440 ნუსხაში დამოწმებულ „ზაქიანის“ პროზაულ ვერსიას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, როგორც „შაჰნამესთან“ ყველაზე ახლოს მდგომ ტექსტს. აქ თავისთავად დგება საკითხი მამუკა მდივნის მიერ გალექსილი „ზაქიანის“ წყაროს შესახებ. და თითქოს ამის პასუხად, Q—1440-ში პროზაულ „ზაქიანს“ მოჰყვება მამუკას გალექსილი „ზაქიანი“.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ადრევე იყო გამოთქმული მოსაზრება, რომ მამუკას „ზაქიანი“ ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ შესატყვისი მოთხრობის ქართული პროზაული თარგმნიდან მომდინარეობს⁸.

1927 წელს აკად. ალ. ბარამიძემ აღმოაჩინა მამუკა თავაქალაშვილის მიერ 1647 წელს გადაწერილი ხელნაწერი (S—1594), რომელიც შეიცავდა „შაჰ-ნამეს“ რომელიღაც მიმბაძველის ქართულ პროზაულ ვერსიას „უთრუთ-საამიანისას“. მოსალოდნელი იყო, რომ სწორედ ეს პროზაული ვერსია იქნებოდა მამუკა მდივნის „ზაქიანის“ წყარო. მაგრამ მათი შედარების შემდეგ აღმოჩნდა, რომ „მამუკას რედაქცია უფრო ემხრობა ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ და რომ მამუკას ტექსტი შეიცავს მთელ რიგ ისეთ ფაქტობრივ მომენტებს, რომლებიც სრულიად უცნობია მიმბაძველის ქართული ვერსიისათვის⁹. ამის საფუძველზე მკვლევარმა დაასკვნა, რომ „თუმცა მამუკას წყარო უნდა ყოფილიყო მის მიერ გადაწერილი პროზაული ტექსტი, მაგრამ ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ შესატყვისი მოთხრობის გათვალისწინებით“¹⁰. შემდეგ აღმოჩნდა ქართული პროზაული „ფრიდონიანის“ ვერსია, რის საფუძველზე აკად. ალ. ბარამიძემ დაასკვნა: „მამუკა იცნობდა „შაჰ-ნამეს“ მიმბაძველის ქართულ პროზით ვერსიას და თავის გალექსილ რედაქციაში აქედან ზოგიერთი დეტალიც შეუტანია, ... მაგრამ ძირითად წყაროდ მას ჰქონია საკუთრივ ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ თარგმანი“¹¹ (ხაზგასმა ავტორისეულია. — მ. შ.).

Q—1440-ის პროზაული „ზაქიანის“ ის ნაწილი, რომელიც ავსებს ფრიდონიანის ზოგიერთ ნაკლებ ადგილს, იკითხება მამუკა მდივნის მიერ გალექსილ „ზაქიანში“ და თვით „შაჰ-ნამეს“ შესაბამ მოთხრობაში. გასაოცარია ის სიახლოვე, რომელსაც იჩენს პროზაული „ზაქიანი“ მამუკას გალექსილ ვერსიასთან და ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ შესატყვის ადგილთან. სულ რამდენიმე მომენტია ისეთი, როდესაც მამუკა სცილდება პროზაულ „ზაქიანს“ და გვერდში უდგას „შაჰ-ნამეს“ სპარსულ ტექსტს. ასე მაგალითად: 1. Q—1440 ნუსხის მიხედვით ქუნდრუ არის ვეზირი, მამუკასთან იგი არის „იმ ქალაქის მოურავი, ხოლო ფირდოუსის „შაჰ-ნამესში“ — ხაზინდარი, ზაქის მმართველი. 2. Q—1440-ით ქუნდრუ არაა მონაწილე ფრიდონის ღრეობისა და „ერთი კაცისაგან იგებს ამბავს“. მამუკასთან კი ვკითხულობთ:

ერთსა კაცსა ქუნდრუ ერქუა, იმ ქალაქის მოურავსა,

წადგა, ფრიდონს უსალამა, ქებას ჰკადრებს მეტად სრულსა. (73,12).

⁸ „შაჰ-ნამეს“ ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები, ი. აბულაძის რედაქციით, ტფილისი, 1916. გვ. XXV.

⁹ ალ. ბარამიძე, ნარკვევები, II, გვ. 46.

¹⁰ იქვე.

¹¹ იქვე, გვ. 47.

ასევეა „შაჰ-ნამეს“ მიხედვითაც. 3. სხვაობა შეიმჩნევა აგრეთვე ფალავანთა რიცხვის დასახელებაშიც. Q—1440-ით ჩანს „ერთი ფალავანი“ (იგულისხმება ფრიდონი), მაშინ როდესაც მამუკას „ზააქიანში“ და „შაჰ-ნამეშიც“ სამი ფალავანი არის დასახელებული (ოღონდ „შაჰ-ნამეს“ მიხედვით ისინი ძმები არიან, ხოლო მამუკასთან ნათესაური კავშირი ამ სამ ფალავანთა შორის არაა მითითებული — იქ მოხსენიებულია მხოლოდ „სამი ვინმე ფალავანი“).

განსხვავება ყველაზე შესამჩნევია პროზაული „ზააქიანის“ დასასრულსა და მამუკას ბოლო თავს შორის. როგორც პროფესორ დ. კობიძის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიებიდან ჩანს, ბოლო თავი გალექსილი „ზააქიანისა“ საერთოდ არ უნდა ეკუთვნოდეს მამუკას კალამს და ამდენად არც „ზააქიანის“ ნაწილად შეიძლება ჩაითვალოს იგი¹². მკვლევრის აზრით, უფრო ბუნებრივია, რომ მამუკა მდივნის „ზააქიანი“ თავდებოდეს შემდეგი სტრიქონებით:

ზაჰ რა ქნა არ გასმია? — ეშმაკს მიჰყუა თავის ნებით
 (სტრ. 102, 103)

გალექსილი „ზააქიანის“ ბოლო თავი: „ნარიმანს ესმა ამბავი ფრიდონ მოსულა მთიდაღმა“ (რომელიც სრულიად უადგილოდაა ჩართული „ზააქიანში“) პროფ. დ. კობიძის ვარაუდით ერთგვარი შემკავშირებელი ხილია „ზააქიანსა“ და „საამიანს“ შორის. გალექსილ „ზააქიანს“ „შაჰ-ნამეს“ ლექსითი ვერსიების კრებულში გაერთიანებისას ბარძიმ ვაჩნაძის „საამიანის“ ნაწილი შეირვეა¹³.

სპარსული წყაროების შესწავლის ნიადაგზე პროფ. დ. კობიძე იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ის თხზულება, საიდანაც ნარიმანის ბრძოლისა და სიკვდილის ეპიზოდი მომდინარეობს, ყოფილა ასადის სავამირო-ეპიკური პოემა „გერშასპ-ნამე“. გამოდის რომ, თუ მამუკას კალამს ეკუთვნის ჩვენამდე დღევანდელი სახით მოღწეული „ზააქიანის“ გალექსილი ვერსია (რომელიც შეიცავს ბოლო თავსაც), მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ მამუკა მდივანს უსარგებლია იმ პროზაული ვერსიით, რომელიც „გერშასპ-ნამეს“ ეპიზოდების შემცველი იქნებოდა¹⁴. მაგრამ მამუკას „ზააქიანს“ ბოლო თავის გარდა არსად არ ატყვია „გერშასპ-ნამეს“ კვალი, რაც ძალზე ნიშანდობლივია¹⁵. ისე რომ, სინამდვილესთან უფრო ახლოს ჩანს ის ვარაუდი, რომელიც მკვლევარმა გამოთქვა მამუკას „ზააქიანის“ უკანასკნელი და ბარძიმ ვაჩნაძის „საამიანის“ დასაწყისი თავების აღრევის შესახებ.

როგორაა წარმოდგენილი პროზაული „ზააქიანის“ დასასრული Q—1440 ნუსხაში? იგი აქაც „შაჰ-ნამეს“ შესაბამ ნაწილს მისდევს. ფრიდონის გახელწიფების ამბავი ესემა არა ნარიმანს (როგორც ეს მამუკას „ზააქიანში“ იკითხება), არამედ ფარანგეს, ფრიდონის დედას. ძირითადად გადმოცემული ამბავი მიჰყვება „შაჰ-ნამეს“ შესატყვის ადგილს, ოღონდ ერთი განსხვავებით: „შაჰ-ნამეში“ ფარანგესი კი არ მიდის შვილის სანახავად, არამედ მხოლოდ ნადიმს გადაიხდის და ძღვენს უგზავნის ფრიდონს. პროზაული „ზააქია-

¹² დ. კობიძე, ხს. შრ., გვ. 150.

¹³ იქვე, გვ. 151.

¹⁴ იქვე, გვ. 186.

¹⁵ იქვე, გვ. 187.

ნის“ მიხედვით ფრიდონის დედა ურიცხვი ძღვენით მიემართება შვილის სა-
 ნახავად. ფრიდონი ეგებება მას და ა. შ. ამგვარად პროზაულ „ზააქიანს“ მართ-
 ლაც უნდა განეცადა „დრო და დრო“ გარკვეული ცვლილება¹⁶.

მამუკას „ზააქიანს“ Q—1440-ში მოსდევს ბარძიმ ვაჩნაძის მიერ გალექ-
 სილი „საამიანი“, ხოლო 150v-დან ხელნაწერში იწყება გალექსილი „როსტო-
 მიანი“. მას აკლია შესავალი და ამბის დასაწყისი: „ამბავი მანუჩარ ჭელმწი-
 ფისა და საამ ფალავნისა“. იგი იწყება პირდაპირ თავით: „აქა საამ ფალავა-
 ნის სიზმარის ზმანება“. „როსტომიანის“ ტექსტი ნუსხაში წყდება შემდეგი
 სიტყვებით:

მწვარ-ხარშულსა მოიღებდეს, ოჭროთა და ბაკანია. (205v).

ასეთია Q—1440-ის საერთო იერი და შედგენილობა. როგორც მისი ძი-
 რითადი ნაწილიდან ჩანს, თავდაპირველად ნუსხა შეიცავდა ანონიმი ავტორის
 მიერ გალექსილ „უთრუთიანის“ პირველ ნაწილს (რომელიც მიტანილია ზაა-
 ქის გამეფებამდე), მამუკას „ზააქიანს“. ბარძიმ ვაჩნაძის „საამიანს“ და „როს-
 ტომიანის“ ნაწილს. მე-18 საუკუნეში ხელნაწერის გვიანდელ რესტავრატორს
 რედაქციული მუშაობაც ჩაუტარებია: ნუსხაში „უთრუთიანის“ ანონიმისეულ
 ლექსით ვერსიასა და მამუკა მდივნის „ზააქიანს“ შორის ჩაურთავს „შაჰ-ნა-
 მეს“ ტექსტიდან მომდინარე ქართული პროზაული „ზააქიანის“ „ცვლილება-
 განაცადი“ ვერსია და ამით ერთგვარად დასრულებული სახე მიუცია „შაჰ-
 ნამეს“ ქართული ვერსიებისათვის. ჩანს, იგი საკმარისად ვაცნობიერებული
 ყოფილა „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების წარმომავლობის საკითხში.

¹⁶ დ. კობიძე, ხს. შრ., გვ. 151.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
 აკადემიის აკადემიკოსმა ალ. ბარანიძემ)

ლატავრა ღვალამე

გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების XVIII—XIX საუკუნის
ქართულ ხელნაწერთა შრტირთმომიხართება

„გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრება“ ქრისტიანული მწერლობის ერთ-ერთი საყურადღებო ძეგლია, რასაც მოწმობს ამ ნაწარმოების თარგმანები ბერძნულ, ქართულ, არაბულ და ეთიოპურ ენებზე. ქართული ტექსტი ბერძნულიდან მომდინარედ ითვლება და ორი თარგმანით არის ცნობილი: ერთ-ერთი მთარგმნელია XI საუკუნის მეორე ნახევრის ათონის ივერთა მონასტრის მოღვაწე თეოფილე ხუცესმონაზონი, ხოლო ავტორი მეორე თარგმანისა უცნობია¹. პირველი ცნობები ქართული რედაქციის შესახებ მოცემულია ზღვდელმონაზონ ილარიონის მიერ 1836 წელს შედგენილ ათონის ივერთა მონასტრის ხელნაწერთა აღწერილობაში². შემდგომ ათონის ივერთა მონასტრის ქართული ხელნაწერების აღწერილობაში პროფ. ა. ცაგარელსაც³ (№ 29) და პროფ. რ. ბლასაც (№ 20) აქვთ იგი შეტანილი. თეოფილეს უთარგმანია სვიმეონ ლოღოთეტის მეტაფრასების კრებულიდან სექტემბრის თვის საკითხავები, რომელშიც შესულია გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრება⁴. დიდი ხნის განმავლობაში ფიქრობდნენ, რომ ეს თარგმანი ერთადერთი იყო, მაგრამ როგორც შემდგომმა გამოკვლევებმა ცხადყო, თეოფილეს თარგმანი შემონახულა მხოლოდ ათონის ხელნაწერთა კრებულში, რომელსაც საქართველომდე არც მოუღწევია⁵.

უცნობი ავტორის მიერ თარგმნილი ტექსტი დაცულია სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ადგილას დამზადებულ ხელნაწერ კრებულებში. სულ გვაქვს გრიგოლის ცხოვრების შემცველი 17 ხელნაწერი. აღსანიშნავია, რომ ამ ხელნაწერებიდან მხოლოდ ორშია დაცული გრიგოლის ცხოვრების სრული ტექსტი: ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეტაფრასების კრებულში შესული XI—XII საუკუნის S № 384 ხელნაწერი, რომლის მიხედვითაც ტექსტი გამოსცა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა⁶, ხოლო მეორე — ქუთაისის საისტორიო მუზეუმის XVI საუკუნის № 437 ხელნაწერი.

¹ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძვ. ქართული ლიტ. ისტორიიდან, ტ. V, თბილისი, 1957, გვ. 156.

² А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, Вып. I, СПб, 1887, დამატ. გვ. 7, § 4.

³ იქვე.

⁴ R. P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de Laure d'Iviron au mont Athes, Paris, 1932—34, გვ. 34.

⁵ კ. კეკელიძე, დასახ. შრ., გვ. 155.

⁶ იქვე, გვ. 157.

⁷ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ცხოვრება წმიდა გრიგოლ ბართელისაჲ, ტფილისი, 1920.

როგორც ცნობილია, გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრება სომხურად არის დაწერილი და მის ავტორად აგათანგელოსი ითვლება⁸. ამიტომ სწორად მას აგათანგელოსის ისტორიასაც უწოდებენ. ქართული ტექსტის როგორც სათაური („ცხოვრება და მოქალაქობა და ამისა შემდგომად წამება წმიდისა მღვდელმოწამისა გრიგოლ პართეველისა“), ისე მისი შესწავლა გვიჩვენებს, რომ მასში არსად არ არის აგათანგელოსის ნსენება. ქართული ტექსტის მიზანია გრიგოლის ცხოვრებისა და მარტვილობის და შემდგომ სომეხთა მოქცევის ისტორიის გადმოცემა. ა. ტერ-გევონდიანი თავის გამოკვლევაში⁹ გრიგოლ განმანათლებლის ხელნაწერებს ყოფს ორ ჯგუფად: აგათანგელოსის ისტორიად და გრიგოლის ცხოვრებად და ქართულ ტექსტს, რატომღაც, იგი უკავშირებს აგათანგელოსის ისტორიიდან ნათარგმნ ტექსტს.

გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების შესასწავლად და ქართული ხელნაწერების წარმომავლობის თუ შედგენილობის გასარკვევად საგულისხმო მასალას იძლევა XVIII—XIX საუკუნის ხელნაწერები, რომლებიც დაცულია აპოკრიფულ მოთხრობებსა და სადღესასწაულო კრებულებში. მართალია, ეს ხელნაწერები გვიანდელი ხანისაა და ზოგიერთი მათგანი არასრულიც, მაგრამ მათი მონაცემები საინტერესო და ყურადსაღებია.

გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების ტექსტი იმ სახით, როგორც მან ჩვენამდე მოაღწია, შედგება სამი ნაწილისაგან: შესავალისა, ისტორიისა, რომელშიც შედის გრიგოლისა და წმინდა მოწამე ქალწულთა მარტვილობა, და ქადაგება-ჩვენებისაგან.

ეს ხელნაწერები ერთმანეთისაგან განსხვავდება არა მხოლოდ მოცულობითა და შედგენილობით, არამედ თავისი წარმომავლობით და ხასიათითაც.

წარმომავლობის თვალსაზრისით გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების გვიანდელი ხელნაწერები შეიძლება დაიყოს ორ ჯგუფად: ერთში გაერთიანდება ბერძნულიდან თარგმნილი ხელნაწერები, ხოლო მეორეში ისინი, რომლებიც უშუალოდ სომხურიდან უნდა იყოს თარგმნილი¹⁰. სომხურიდან ნათარგმნი ხელნაწერებია H № 42, H № 1284, A № 1169 და Q № 750. ამას გვაპარაულებინებს თხრობის ისეთი მანერა და ისეთი შეცდომები, რომლის ახსნა მარტოოდენ გადაშვრის უმეცრებით არ შეიძლება. XIX საუკუნის Q № 750 ხელნაწერი სომხის — იაგორ იოსებიჩ ალელპეტოვის გადაწერილია, რასაც ვგამცნობს მინაწერი მეშვიდე გვერდზე. საფიქრებელია, რომ დანარჩენი სამი ხელნაწერის გადაშვრნიც სომხები იყვნენ, რომლებიც ცუდად ფლობდნენ ქართულ ენას. ამ ხელნაწერებში სწორად გვხვდება ქართულად მოლაპარაკე სომხისათვის დამახასიათებელი შეცდომები, ასე მაგალითად: დანარჩომი ნათესავნი ჩემი შეინახე; როცა რომ ნახა ხოსროვმან; დაისევმდა სკამზედა; ზოგნიც ხიდიდან წინ მოუბრინეს; ამტოლი წელიწადია, რომ მემსახურებოდი ერთგულებითა; რადგან ეგეც შეიძელ კერბი გათლილი და გაფხეცილი უთხარი და სხვ.

⁸ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, ტფილისი, 1935, გვ. 71.

⁹ A. Тер-Гевондян, Новая арабская редакция Агафангела, Ереван, 1968, გვ. 111.

¹⁰ იქვე, დასახ. შრ., გვ. 112 (ამ ნაშრომში ავტორის მოცემული აქვს გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების თარგმანების სქემა, სადაც ქართული არასრული რედაქციების ერთი ნაწილი სომხურიდან ნათარგმნად მიაჩნია).

ამასთან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საკუთარ სახელთა ხმარების ტრადიცია ბერძნულიდან მომდინარე ხელნაწერებსა და სომხურიდან ნათარგმნ ხელნაწერებში. ბერძნულიდან მომდინარე ხელნაწერებში სომეხთა მეფის სახელი „კუსარ“ ფორმით არის ნახმარი, ხოლო ამ ხელნაწერებში ვველვან „ხოსროვი“ იხმარება; ლიკინიოსის ნაცვლად ლიკიანე ან ლუნკიანე ვგვხვდება, ხოლო ქალაქ „ვალეროშენის“ ნაცვლად „ვალარშაპატი“ ან „ვალარშაფათი“ დასტურდება.

ამთავითვე ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ ამ ოთხი ხელნაწერიდან სამი — H № 42, H № 1284 და A № 1169 — შეიცავს მხოლოდ და მხოლოდ გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების იმ მონაკვეთს, რომელშიც აღწერილია მისი წამების ამბავი და ცნობები თრდატისა და გრიგოლის მშობლების შესახებ იმდენად, რამდენადაც ეს საჭიროა ტექსტისათვის. ამიტომ, როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ ხელნაწერის სისრულეზე, ჩვენ ვგულისხმობთ სისრულეს სწორედ ამ თვალსაზრისით.

სომხურიდან თარგმნილი ამ ოთხი ხელნაწერიდან სამი — (XIX საუკუნის ხელნაწერ კრებულებში დატული) H № 42, H № 1284 და A № 1169 — ერთი რედაქციიდან მომდინარედ შეიძლება ჩაითვალოს, ხოლო Q № 750 ხელნაწერის წყარო — სხვა რედაქცია უნდა იყოს. სამივე ხელნაწერს სათაურად აქვს: „სატანჯელი წმიდა (წმინდა) გრიგოლისა სომხითის განათლებლისა ტრდათ (ტრდატ, ტერდატ) სომხის მეფისაგან ვალარშაფათის ქალაქში“. H № 42 და H № 1284 ხელნაწერი სრულია, ხოლო A № 1169 ხელნაწერში თხრობა წყდება იქ, როდესაც უთანხმოება იწყება თრდატ მეფესა და გრიგოლს შორის. H № 42 და H № 1284 ხელნაწერების ტექსტი უფრო ახლოს დგას ერთმანეთთან, ვიდრე A № 1169-ისა. სამივე ხელნაწერში გვხვდება ქვესათური: „სატანჯელი ათორმეტი (ათორმეტ) წაა გრიგოლისა“.

ტექსტში გვხვდება საკუთარ სახელთა დამახინჯებები, მაგალითად: აღუქსანდრე მაკიდონი (მაკედონელი), პარსეთი (სპარსეთი), ანაკა (ანაკი), ლუნკიანე (ლიკინიოს), ვართანე (ვრთანესი), არესტაკე (არისტაკესი), არდამუნი (არდაშირი).

ხელნაწერი H № 42 უფრო სრულია, ვიდრე A № 1169, მაგალითად:

H № 42

A № 1169

1. იხელმწიფა პარსისტანსა	იხელმწიფა
2. შეკრიბა ავღანნი, ქართველნი, უტნი	შეკრიბა ქართველნი, უტნი
3. ძალით და ძლიერებით კარს მიადგნენ	ძალით კარს მიადგნენ
4. გამოვიდა ისიცა ლაშკრითა წინაღმდეგ და შესაბამელათ	გამოვიდა ისიცა ლაშკრითა შესაბამელათ
5. ამან წაასხა ესენი	ამან წაასხა
6. დაზღვედა ეკლესიასა ქრისტესასა და აწვაღებდა ქრისტეანეთა	აწვაღებდა ქრისტეანებსა
7. მიემართა მეფე ბალხისა	მიემართა მეფე
8. ნუ შევებშით ლაშკრითათ და ერთმანეთის ჯარს ნუ გავწყვეტთ ხლმითათ	ნუ შევებშით და ერთმანეთის ლაშკარსა ნუ გავწყვეტთ
9. მოვიდეს ხელმწიფესთანა და თავადნი და აზნაურნი თავთავის ლაშკრითა შეიყარონ	მოვიდეს ხელმწიფესთანა აზნაურნი თავთავის ლაშკრითა შეიყარონ
10. შეხედეს შიგნიდან გალაგანში	შეხედეს შიგნიდან

ამის საპირისპიროდ, მართალია უფრო იშვიათად, მაგრამ დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც A № 1169 ხელნაწერის ტექსტი უფრო სრულია:

H № 42

1. მაშინ არაზი მოდიოდა ადლებულში
2. შეუძლია მორევა ბალხის მეფესა
3. და გაფანტა პარსისტანისაკენ
4. აღარავინ გაუშვეს იმის სახსენებელში

A № 1169

- მაშინ არაზი მოდიოდა ასეთი მოვლელბულში
 შეუძლია იმათი მორევა ბალხის მეფესა
 და სულ გაფანტა პარსისტანისაკენ
 აღარავინ გაუშვეს ცოცხალი იმის სახსენებელში

ხელნაწერი H № 1284 თითქმის მისდევს H № 42, მაგრამ გვხვდება შემთხვევები, როდესაც H № 1284-ის ტექსტი უფრო სრულია, ვიდრე H № 42-ისა.

H № 1284

1. დანგრევდნენ დაქცევდნენ ყოველს ქვეყანასა და სიმაგრესა
2. გაქელვინონ ყველა სულნი და სულდგმულნი
3. დიდის სახელითა და ბევრის ნაშოვრითა
4. დიბითა და ნაქსოვითა
5. მაშინვე მოეკაზმა და მოემზადა
6. ზოგნი ვერცხლისა და ზოგი ხისა
7. გასტანჯონ ძრიელ ხელმწიფის ბრძანებითა და უყვეს ისრე
8. და ჩამოხსნეს იქიდგანა
9. ნაცარი ცხვირში და პირში აუვიდეს
10. უბრძანა რკინის საფხეკელით დაბალი რომ ტყავებს დაფხეკს იმით დაფხვიონ

H № 42

- დაანგრევდნენ ყოველს ქვეყანას
 გაქელვინონ ყველა სულნი
 დიდის სახელითა
 დიბითა
 მაშინვე მოეკაზმა
 ზოგნი ხისა
 გასტანჯონ ძრიელ
 და ჩამოხსნეს
 ნაცარი ცხვირში აუვიდეს
 უბრძანა რკინის საფხეკელით გაფხვიონ

ამ სამივე ხელნაწერში ყურადღებას იქცევს პარალელური წაკითხვები, რომლებიც თითქმის არ ცვლიან ტექსტის შინაარსს:

H № 42

1. მაკედონის
2. თავის
3. და მიიყვანა თავისკენ სულ თავადნი
4. მწველათ
5. ასორისტანისა
6. ყოველს ქვეყანას
7. თითონ ამოვარდეს მეფობიდგან და იმათ არ მოვირევო
8. იმედულობდა
9. დიდის რისხვითა და წყრომითა

H № 1284

- მაკედონელი მეფის
 თავისი
 და მიყენა თავისკენ სულ თავადნი
 მწვეთ
 ასორისტანის
 ყოველსა ქვეყანასა და სიმაგრესა
 ან იმათი ჯავრი ამოიყარონ
 იმედულობდა
 დიდის რისხვითა და წყრომითა

A № 1169

- მაკედონის
 თავისი
 და სულ თავისკენ მოგდო თავადები
 დიდათ
 აისორისტანის
 ყოველსა ქვეყანასა
 ან მე მოკვდები და ან იმის მეფობას ამოვადებო
 იმედი ჰქონდა
 დიდად ჯავრობდა და ბლღვიანადა

ხელნაწერი H № 42 საშუალებას იძლევა გასწორდეს H № 1284 და A № 1169 ხელნაწერის ტექსტი:

H № 42

H № 1284

A № 1169

1. მეორე იყო პარსის ხელმწიფისა და არშაკს უკან
2. მიიყვანა
3. იხელმწიფა... პართევში ხოსროვმა მამამ ტერდატისამა
4. ჭეყანა პარსთ დაიმონავეს
5. უარყეს მეფობა პართევისა
6. მოველ რომ ორთავ ერთად ვეცადოთ
7. რომელნიც დარჩომილ იყვნენ კიდევ ნათესავი პართევისა
8. შემოსეს
9. გრგოლსავით
10. გამჩენი ღმერთი ჩემი
11. ნაყოფსა

- მეორე იყო პარსის ხელმწიფე და არშაკს უკან მიყენა იხელმწიფა ...პართევში ხოსროვმა ტრტატის ძემა ჭეყანა პარსეთისა დაიმონავე დაულოცეს მეფობა პართევისა მოვალ რომ ორთავ ერთად ვეცადოთ რომელიც დარჩომილ იყვნენ კიდევ პართევისა შემოსეს გრგოლსავით გამჩენი მლთისა ჩემისა ნაყოფსა

მეორე მხრივ, დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც H № 1284 ხელნაწერის მონაცემებით შეიძლება გასწორდეს H № 42 ხელნაწერის ტექსტი:

H № 1284

H № 42

1. მოუვიდა ამბავი ხოსროვ მეფეს
2. რომ ნახა ხოსროვმან ანაი
3. მოიგონებდა თავის მკვიდრს მამულს
4. ხელმწიფეს შემოეხვივნენ
5. შენ აქ დაგვყამ ცეცხლითა
6. ეგ შვილი არის... მკვლელის მამის თქვენის

- მოუვიდა ამბავი ხოსროვ მეფე რომ ნახა ხოსროვმან ანაი მოიგონებდა თავის მკვიდრის მამულს ხელმწიფე შემოეხვივნენ შენ აქ დაგვყამ ცეცხლითა ეგ შვილი არის... მკვლელი მამის თქვენისა

H № 1284 და A № 1169 ხელნაწერებში თითქმის რეგულარულად მოსალოდნელი ორი ხმოვნის ნაცვლად გვხვდება ერთი, მაგალითად: ისპანის, დანგრევდნენ, გაქელვინონ, გამიღირონ, გატარეს, დამზადებდა, გაჰენეს, დატყვევა, გაქციეს, მიყვანეს და სხვა მრავალი.

ხელნაწერ H № 1284-ში „მეფის“ ნაცვლად სისტემატურად იხმარება „ნეფე“, „მეფობის“ ნაცვლად „ნეფობა“, „ამბავის“ ნაცვლად „ანბავი“, „უამბოს“ ნაცვლად „უანბო“, „ანბავი“ და „უანბო“ დადასტურებულია აგრეთვე A № 1169 ხელნაწერში. აქვე „ხელმწიფის“ ნაცვლად გვხვდება „ხემწიფე“.

სომეხთა მეფის — თრდატის სახელი სამსავე ხელნაწერში სხვადასხვაგვარი დაწერილობით გვხვდება: H № 42-ში — ტერდატი, H № 1284-ში — თერთატი, ხოლო A № 1169-ში — ტრდადი.

ხელნაწერი Q № 750 XIX საუკუნის კრებულშია დაცული. მასში შესული გრიგოლის ცხოვრების ტექსტი სრულია, მაგრამ მოკლე რედაქციით. მთელი კრებული ერთი ხელით არის გადაწერილი და როგორც მინაწერიდან ვტყობილობთ, მისი ვადაწერი სომეხია. ეს ტექსტიც სომეხურიდან უნდა იყოს თარგმნილი.

დასაწყისში ზოგადი ცნობებია მოცემული გრიგოლ განმანათლებლის შესახებ. ტექსტში გვხვდება ერთი სომეხური წინადადება. გეოგრაფიული თუ ლამინათა საკუთარი სახელები დამახინჯებული ფორმით გვხვდება: არტა ნაცვლად არარატისა, თადე ნაცვლად თედეოზისა, ღაისარე ან ღაისერი ნაცვლად კესარიისა, იეფრატ ნაცვლად ეფერატისა და სხვ.

განცალკევებით დგას ხელნაწერი S № 2569, რომელიც 1756 წლის სეი-ნაქსარების კრებულში დაცული აპოკრიფული მოთხრობაა. მისი სათაურია „თა სეკდენბერსა ლ წწისა მღვდელმოწამისა გრიგოლი სომხითის ეპისკოპო-სისა და გაიანესი და რიფსიმესი და მათ თა“.

ეს ხელნაწერი ბერძნულიდან ნათარგმნი უნდა იყოს. ტექსტი სრულია, მაგრამ მოკლე რედაქციაა. როგორც ადამიანთა საკუთარ, ისე გეოგრაფიულ სახელთა ხმარებით მიპყვება S № 384 ხელნაწერს.

XIX საუკუნის მარტირიკის კრებულში Q № 764 დაცულია გრიგოლ გან-მანათლებლის ცხოვრების ტექსტი, სათაურით: „წწისა მღვდელმოწამისა გრიგოლ დიდისა სომხითისა ეპისკოპოსისთვის“.

ტექსტი სრულია, მაგრამ ესეც მოკლე რედაქციაა. მასში, როგორც XIX საუკუნის სხვა ხელნაწერებში, გაკვრითაა მოცემული ცნობები გრიგოლის წარმოშობის შესახებ. ხელნაწერი თითქმის დაზღვეულია შეცდომებისა-გან, ტექსტში ნახმარია ჰ, ზ და ჯ. მაგალითად: ჰუჭლა, უკუჭ, მსხუჭრპლი, ქუჭმე, წმიდაჲ, სარწმუნოებაჲ, საკვრელი, მღვმე, გვრგვნი და სხვ. თრდატ მეფის სახელი აქ ტირდატ-ის ფორმით გვხვდება, ხოლო ქალაქი ვალეროშე-ნი — ვლარშაპატის ფორმით; გრიგოლის ვაჟის სახელის — არისტაკესის ნა-ცვლად აქ არისტაკოსია დადასტურებული.

სრულიად მოულოდნელი იყო თხზულებაში წმინდა ნინოს ხსენება. იქ, სადაც მოთხრობილია წმინდა ქალწულთა წამების შესახებ, ვკითხულობთ: „ამათ სძალთა ქტესთა რიცხვსაგან არს დამბეჭუჭლი ჩწი და სახარებისა ქტესისა ჩუენდა მახარებელი ნინო“. მოულოდნელია აგრეთვე „მართლმადი-დებლის“ ხმარება ფრაზაში: „აღტაცებულ იქმნა ზეცად სული მისი (გრიგო-ლისი) და... აწ მეოხ არს ჩუჭნ ყოველთა მართლმადიდებელთა ქრისტეანე-თათჱს“.

ცალკე დგას XVIII და XIX საუკუნის სადღესასწაულო კრებულებში დაცული ხელნაწერები სათაურით: „თა სკდნბრსა ლ წწისა გრიგოლი ბარ-თევწლისა მღღლოწამისა სომხითის ეპისკოპოსისა და წწთა ქწულთა დდთა რიფსიმესი და გაიანესი“. აქ თხრობა მეორე პირშია და ხოტბაშეხსმულია წმინდა გრიგოლი და მოწამე ქალწულები, რომლებმაც თავი დასდევს სარწმუ-ნობისათვის და მრავალი ტანჯვა-წამება გადაიტანეს. შინაარსის მხრივ ეს ხელნაწერები თითქმის ემთხვევა ერთმანეთს, უმნიშვნელო ტექსტობრივი სხვაობებით, რაც ერთი რედაქციის შობაზე მიუთითებს.

გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების XVIII—XIX საუკუნის აპოკრი-ფული მოთხრობები საინტერესო მონაცემებს შეიცავს. ზოგიერთ მათგანში დადასტურებულია ისეთი ცნობა, რომელიც არ არის აღრიხნული ხანის სრულ ქართულ ხელნაწერებში. ასე მაგალითად, Q № 750 ხელნაწერში ვკი-თხულობთ: „ამის მამას ერქვა ანაკ და დედას ვომოხე“. გრიგოლის დედას სახელი უცხოა ყველა დანარჩენი ქართული სრული თუ არასრული ხელნა-წერებისათვის. XIX საუკუნის H № 42, H № 1284 და A № 1169 ხელნაწერებ-ში დადასტურებულია გრიგოლ განმანათლებლის ძიძის სახელი სოფიო — სოფია, თრდატის გამზრდელის სახელი — ბურდარ და აგრეთვე გრიგოლის მეუღლის სახელი — მარიამი.

გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების ქართულ რედაქციას მნიშვნელო-ვანი ადგილი უჭირავს ამ თხზულების სხვადასხვა ენებზე არსებულ თარგმა-

ნებს შორის და „ამ ძეგლის აგებულების შესასწავლად ფრიად საყურადღებო ცნობებს შეიცავს“¹¹.

გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების ქართული ხელნაწერების შესწავლის შედეგად გაიჩვენა, რომ შედგენილობის თვალსაზრისით არსებობს გრიგოლის ცხოვრების ვრცელი და მოკლე რედაქციები. ამ ხელნაწერებში მოცემულია შესავალი, შემდგომ გრიგოლისა და წმინდა მოწამე ქალწულთა ამბავი და სომხეთის მოქცევის ისტორია თავიდან ბოლომდე. მეორე მხრივ, გვაქვს ისეთი ხელნაწერებიც, სადაც მხოლოდ გრიგოლის მოწამებრივი ამბავია გადმოცემული, რომელსაც წინ უძღვის შესავალი ნაწილი მცირე ისტორიული ექსკურსით.

წარმომავლობის თვალსაზრისით ქართული ხელნაწერები ორ ჯგუფად იყოფა: ერთში შედის ხელნაწერები, რომელთა წყარო ბერძნული ტექსტია, ხოლო მეორე ჯგუფში ისინი, რომლებიც სომხურიდან უნდა იყოს თარგმნილი.

11 ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. შრ., გვ. 79.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა)

ანტონ კივირია

საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემია და ქართველური ენების შესწავლა

რუსეთში (პეტერბურგში) მეცნიერებათა აკადემია — პეტერბურგის აკადემია — დაარსდა 1724 წლის 29 იანვარს პეტრე პირველის ინიციატივით. 1841 წელს რუსული ენისა და სიტყვიერების განყოფილების სახით მას შეუერთდა 1783 წელს დაარსებული რუსეთის აკადემია (Российская Академия).

საბჭოთა კავშირის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისა და სახალხო კომისართა საბჭოს 1925 წლის 27 ივლისის გადაწყვეტილებით აკადემიას ეწოდა საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის მეცნიერებათა აკადემია.

არსებობის 250 წლის მანძილზე საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემია დიდად გაიზარდა თავისი სამეცნიერო დაწესებულებებითა და მეცნიერული კადრებით.

პეტერბურგში ქართული ენის შესწავლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. პეტერბურგის უნივერსიტეტში პირველი ლექტორი ქართული ენისა და ასევე პირველი გამგე ქართული ენის კათედრისა იყო დავით ჩუბინაშვილი, რომელმაც შეადგინა „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“, „ქართულ-ფრანგულ-რუსული ლექსიკონი“, „ქართული ენის გრამატიკა“ და სხვა.

ამავე უნივერსიტეტში ინტენსიური კვლევა ქართულისა და საერთოდ ქართველური ენებისა იწყება ალ. ცაგარლის ინიციატივით. ჯერ იყო-და, 1872 წელს მან გამოაქვეყნა „Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков“, მას მოჰყვა „О Грамматической литературе грузинского языка“ (СПБ, 1873), უფრო გვიან კი — სადოქტორო დისერტაცია „Мингрельские этюды, вып. I, Мингрельские тексты с переводом и объяснениями“ (СПБ, 1880); вып. II, „Опыт фонетики мингрельского языка“ (СПБ, 1880).

„მეგრული ტექსტები“ თავისი შედგენილობით მრავალფეროვანია. საყურადღებოა ის ვარემოება, რომ „ალ. ცაგარლის მეგრული ტექსტების სახით პირველად არის ჩაწერილი ქართველურ ენათა მასალა საენათმეცნიერო მიზნით“ (არნ. ნიჭობაეა). მეორე ნაწილში განხილულია მეგრულის ფონეტიკური თავისებურებანი. არის ცდა, ესა თუ ის მოვლენა განხილულ იქნეს ქართულთან შედარებით.

თუ ადრე მეცნიერებათა აკადემიაში ერთეული მეცნიერები (მარი ბროსე და სხვ.) იკვლევდნენ ქართულ ენას, 1909 წელს ნ. მარის თაოსნობით დაარსდა სერია „მასალები იაფეტურ ენათმეცნიერებაში“ („Материалы по яфетическому языкознанию“), სადაც დაიბეჭდა:

1. ილია ჭყონიას „სიტყვის კონა, საბა-სულხან ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები“ (1910);

2. ნ. მარის „ჭანური (ლაზური) ენის გრამატიკა ქრესტომათითა და ლექსიკონითურთ“ (Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматиею и словарем, СПБ, 1910);

3. ი. ყიფშიძის „დამატებითი ცნობები ჭანური ენის შესახებ“ (Дополнительные сведения о чанском языке, СПБ, 1911);

4. ჰ. ჭარაიას „აფხაზურის დამოკიდებულების შესახებ იაფეტურ ენებთან“ (Об отношении абхазского языка к яфетическим, СПБ, 1912);

5. ვ. ბერიძის „სიტყვისკონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“ (Грузинский (картский) глоссарий по имерскому и рачинскому говорам, СПБ, 1912);

6. ი. ყიფშიძის „მეგრული (ივერული) ენის გრამატიკა ქრესტომათითა და ლექსიკონითურთ“ (Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматиею и словарем, СПБ, 1914);

7. ა. ონიანის „მეგმარეშ ი ბალხარე უახლეს ხორავ“ (Сборник сванских названий деревьев и растений, СПБ, 1917);

8. ა. ონიანის „ლუშნუ ამზარ ლღლშხუ შუმი ნინშუ“ (Сванские тексты на лашхском наречии..., СПБ, 1917);

9. ნ. მარის „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა“ (Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925).

ნ. მარის „ჭანური (ლაზური) ენის გრამატიკის“ „საგრამატიკო სისტემა იგივეა, რაც „ძირითად ტაბულებში“ გვქონდა: სემიტურ ენათა სტრუქტურის პრინციპებს ემყარება და მაინც „ჭანურის გრამატიკა“ ნ. მარის ერთი საუკეთესო შრომათაგანია: მასალა თუმც უკმარია, მაგრამ — სანდო, გრამატიკის მიმოხილვა უფრო სრული და ზუსტია, ვინემ ჭანურის შესახებ მანამდე არსებულ ლიტერატურაში“¹.

ნ. მარის „ჭანური (ლაზური) ენის გრამატიკის“ შესავალში აღნიშნულია, რომ ნოეტური ოჯახის წარმომადგენელია იაფეტური ენები, რომლის შედგენილობაში ოთხი ჯგუფია წარმოდგენილი: თუბალ-კაინური, სონ-სომეხური¹, კაშდ-მოსოხური და ჯგუფი გამოუცნობი ენებისა.

თუბალ-კაინური ჯგუფის ენებია ივერული (მეგრული), ჭანური (ლაზური) და წინარეარიული (პაიური); სონ-სომეხურია — სვანური, წინარეარიული (სომეხური?); კაშდ-მოსოხური ენებია ქართული და ქართულთან შერწყმული მესხური².

ნ. მარის „ჭანური (ლაზური) ენის გრამატიკის“ მოჰყვა ი. ყიფშიძის „დამატებითი ცნობები ჭანურის შესახებ“. მასში გრამატიკის შევსების მიზნით მოცემულია გრამატიკული მიმოხილვა (გვ. 1—8), გამოქვეყნებულია ტექსტები (გვ. 9—23) და ჭანურ-რუსული ლექსიკონი (გვ. 24—33).

ნ. მარის მიხედვით ი. ყიფშიძეც „მეგრული ენის გრამატიკის“ წინასიტყვაობაში მიუთითებს, რომ მეგრული ენა უახლოესი ნათესავია ჭანურისა და

¹ არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბილისი, 1965, გვ. 342.

² დაწვრილებით — არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, გვ. 342.

მასთან ერთად ქმნის იაფეტურ ენათა შტოს ერთგვარ თუბალ-კაინურ ენათა ჯგუფსო.

შედგენილობით ი. ყიფშიძის „მეგრული (ივერული) ენის გრამატიკა“ მოგვაგონებს ნ. მარის „ქანური (ლაზური) ენის გრამატიკას“, ოღონდ ტექსტები ნ. მარის „ქანური ენის გრამატიკაში“ ცოტაა, ძლიერ ცოტა (შეადგენს 43 გვერდს რუსული თარგმნითურთ), სამაგიეროდ ლექსიკონი ვრცელია. ი. ყიფშიძის „მეგრული ენის გრამატიკაში“ წარმოდგენილი ტექსტები მოიცავს ზუგდიდურ-სამურზაყანულსა და სენაკურ კილოკავებს და შეადგენს 188 გვერდს.

ქართულ ენათმეცნიერებაში ქანური და მეგრული ადრეც ერთი ენის ორ დიალექტად იყო მიჩნეული (ა. შანიძე). შემდგომმა კვლევამ ეს ფაქტი უფრო დაადასტურა. ენას, რომლის დიალექტებია მეგრული და ქანური, არნ. ჩიქობავამ ზ ა ნ უ რ ი ე ნ ა უწოდა. ეს ტერმინი შეესაბამება ისტორიულ ვითარებას.

ნ. მარის „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა“ იბეჭდებოდა დიდხანს: დაიწყო 1918 წელს და დამთავრდა 1925 წელს. ავტორისავე სიტყვით, ეს გრამატიკა გამოქვეყნდა მისი აგებულების იდეოლოგიური სიკვდილის შემდეგ... გარდაიცვალა არა მარტო ძვირფასი მოწაფე იოსებ ყიფშიძე, ... არამედ მოკვდა ის იდეოლოგიაც, რომელიც იმ ეპოქის ჩვენს გრამატიკულ ნაშრომებს ედო საფუძვლადო (გვ. IV).

ამ გრამატიკას ვრცელი და ამომწურავი რეცენზია უძღვნა არნ. ჩიქობავამ³.

რეცენზიაში აღნიშნულია, რომ წიგნს დასტუბობია ბეჭდვის ბედი. მთლიანობა, რომელიც ახსიათებს ამავე ავტორის „ქანური ენის გრამატიკას“ არსადა ჩანს; მასალების დალაგებაც, კერძოდ ზმნები, სასურველი მდგომარეობიდან შორსაა... 1923 წელს აღმოჩენილი ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტების შესახებ შენიშვნაც არსად ჩანს; არც სათანადო მასალაა გათვალისწინებული.

აღნუსხულ დიდძალ შეუსაბამობასთან ერთად რეცენზიაში გახაზულია ამ გრამატიკის მნიშვნელობაც: ეს პირველი ნაშრომია, რომელშიც მთლიანად წარმოგვიდგა ძველი ქართულის ენობრივი სახეობაო⁴. სხვაგანაც ნათქვამია: ბოლოდროინდელი შრომები („ქართული ენა“ [ივლისსმება, მ. ბრიერის თანავტორობით რომ გამოქვეყნდა პარიზში 1931 წელს], „ძველი ქართულის გრამატიკა“) პალეონტოლოგიური ინტერპრეტაციით არის დატვირთული (უკეთეს დაბნელებული), მაინც ამ მონოგრაფიებს ქართული ენით დაინტერესებულ სპეციალისტები გვერდს ვერ აუვლისო⁵. ეს შეფასება მთლიანად შეეფერება „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკას“.

ანალოგიური აზრი აქვს გამოთქმული ჰანს ფოგტსაც: ნ. მარის „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა“ გამოქვეყნებისთანავე მოძველებული იყო და მოლოდინი არ გაამართლაო⁶.

ი. ჭყონიას „სიტყვის-კონაში“ წარმოდგენილია ისეთი სიტყვები, რომლებიც არაა შეტანილი სულხან-საბა ორბელიანის „ქართულ ლექსიკონსა“ და და-

³ „მომომხილველი“, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ორგანო, I, ტფილისი, 1926, გვ. 285—330.

⁴ იქვე, გვ. 330.

⁵ არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, გვ. 372.

⁶ ესარგებლობთ ივ. ჯავახიშვილის დამოწმებით. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფილისი, 1937, გვ. 62.

ვით ჩუბინაშვილის „ქართულ-რუსულ ლექსიკონში“, ან ახსნილია, მაგრამ ამ სიტყვებს აქვს სხვა მნიშვნელობაც.

3. ჰარაიას „აფხაზურის დამოკიდებულების შესახებ იაფეტურ ენებთან“ საყურადღებოა იმით, რომ აქ შედარებულია აფხაზურის ფონეტიკური შედგენილობა და მორფოლოგიური თავისებურებანი ქართულთან (და სხვა ქართველურ ენებთან) და გამოთქმულია მოსაზრება ქართულისა და აფხაზური ენების ნათესაობის შესახებ.

ვ. ბერიძის „სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“ პირველი ლექსიკონთაგანია, რომელშიც მოცემულია ქვემოიმერულსა და რაჭულში დადასტურებული ყოფითი სიტყვები და ტერმინები შესაფერისი დოკუმენტაციით.

ა. ონიანის პირველ წიგნში თავმოყრილია სვანეთში გავრცელებული მცენარეების სახელები, მეორეში კი აღწერილია ამ უბნის მცხოვრებთა ზნე-ჩვეულებანი. ამასთან ერთად გამოქვეყნებულია ზღაპრები, არაკები, შაირები და შელოცვები. ორივე წიგნი შეიცავს მდიდარ მასალას სვანური ენის ლაშხური კილოს შესასწავლად.

მონოგრაფიებისა და გამოკვლევების სახით საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ორგანოებში 1950 წლის საენათმეცნიერო დისკუსიამდე სხვა მრავალი შრომაცაა გამოქვეყნებული ქართული და ქართველური ენების შესახებ. ცალკეული ავტორები სპეციალურად იკვლევენ ქართულისა და ქართველური ენების ფონეტიკურ შედგენილობასა და გრამატიკულ თავისებურებებს, ან ეხებიან სხვა ენებთან მიმართებით.

ამ ნიშნის მიხედვით შეიძლება დავასახელოთ ნ. მარის, ივ. მეშჩანინოვის, კ. დონდუას, ბ. რუდენკოს, ი. მეგრელიძის, შ. ძიძიგურის, ს. ბიზოვსკაიასა და სხვათა შრომები.

საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და აზროვნების (შემდეგ ენათმეცნიერების) ინსტიტუტში ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდა ამავე ინსტიტუტის კავკასიურ და ირანულ ენათა სექტორის ხელმძღვანელი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი კ. დონდუა. მის სახელთან დაკავშირებულია მრავალი შრომა ძველი თუ ახალი ქართულისა და ქართველური ენების ფონეტიკური და გრამატიკული თავისებურებებიდან. ეს შრომებია: „К вопросу о родительном эмпатическом в древнелитературном грузинском языке“⁷; „О двух суффиксах множественности в грузинском“⁸; „Категория инклюзива-эксклюзива в сванском и её следы в древнегрузинском“⁹; „მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში“¹⁰; „დამოკიდებული წინადადების განვითარების ისტორიიდან ძველ ქართულში“¹¹; „Месхский говор грузинского языка“¹² და სხვა.

1940 წელს საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტმა გამოსცა ბ. რუდენკოს „ქართული ენის გრამატიკა“

⁷ „Известия Академии наук СССР“, 1930.
⁸ „Язык и мышление“, I, 1934.
⁹ „Памяти акад. Н. Я. Марра“, М., 1939.
¹⁰ „ენიკის მოამბე“, V—VI, 1940.
¹¹ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 37, 1949.
¹² კ. დონდუა, რჩეული შრომები, თბილისი, 1967.

(Б. Т. Руденко, Грамматика грузинского языка, М.—Л., 1940). ეს გრამატიკა ძირითადად ემყარება ქართველ გრამატიკოსთა გამოკვლევებს.

1950 წლის საენათმეცნიერო დისკუსიამ, რომელიც გაიხსნა „პრადის“ ფურცლებზე არნ. ჩიქობავას ვრცელი სტატიით, და შემდგომმა ვითარებამ, ერთი მხრით, აღნიშნა ნ. მარისა და მისი „მოწაფეების“ შრომების დადებითი მხარეები, მეორე მხრით კი წათელი გახადა და დაგმო მათი თეორიული შეხედულებების ვულგარულ-მატერიალისტური ხასიათი.

საენათმეცნიერო დისკუსიის შემდეგ უფრო მეტი კონტაქტი დამყარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტსა და სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტს შორის. ამ კეთილ დამოკიდებულებას ჰქონდა თავისი საფუძველი: დასახელებულ მკვლევართა გარდა, ჯერ კიდევ 1913 წელს აკაკი შანიძემ გამოაქვეყნა „მეცნიერებათა აკადემიის მოამბეში“ „Отчет о летней командировке 1913 года в Душетский и Тшонетский уезды Тифлисской губернии для изучения грузинских говоров“. ამავე ავტორმა 1946 წელს საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ლიტერატურისა და ენის განყოფილების ორგანოში გამოაქვეყნა გამოკვლევა „Глагольные категории акта и контакта на примерах грузинского языка“¹³. ერთი წლით ადრე კი (1945 წ.) ამავე ორგანოში დაიბეჭდა ვრცელი ანგარიში ა. შანიძის მოხსენებისა „О некоторых глагольных категориях грузинского языка“¹⁴. 1954 წელს საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიისა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკების მეცნიერებათა აკადემიების გაერთიანებულ სამეცნიერო სესიაზე ა. შანიძე გამოვიდა მოხსენებით „Принципы классификации грузинских диалектов“¹⁵.

საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ლიტერატურისა და ენის განყოფილების სხდომაზე 1940 წლის 27 მაისს არნ. ჩიქობავა გამოვიდა ვრცელი მოხსენებით „Проблема языка, как предмета лингвистики, в свете основных задач Советского языкознания“¹⁶. ამ მოხსენებას პრინციპული მნიშვნელობა ჰქონდა განსაკუთრებით იმ პერიოდში, როდესაც საენათმეცნიერო დაწესებულებების ზოგი წამყვანი მუშაკი და საერთოდ რიგი ხელმძღვანელები ახშობდნენ ნ. მარისა და მისი „მოწაფეების“ მოძღვრებისადმი მიმართულ სამართლიან კრიტიკულ დამოკიდებულებას.

1948 წელს საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის „ლიტერატურისა და ენის განყოფილების მოამბეში“ გამოქვეყნდა ამავე ავტორის „О лингвистических чертах картвельских языков“¹⁷ და „Историческое взаимоотношение номинативной и эргативной конструкций по данным древнегрузинского языка“¹⁸.

პირველში მოცემულია ქართველურ ენათა შედგენილობისა და ისტორიული ურთიერთობის საკვანძო საკითხები, მეორეში მეცნიერულად დადგენი-

¹³ „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка“, т. V, вып. 2.

¹⁴ „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка“, т. IV, вып. 6.

¹⁵ Труды объединенной научной сессии Академии наук СССР и Академий наук Закавказских республик по общественным наукам, Баку, 1957.

¹⁶ გამოქვეყნდა 1941 წელს: „ენიმკის მოამბე“, X.

¹⁷ „Известия АН СССР. Отделение лит. и языка“, т. VII, вып. I.

¹⁸ „Известия АН СССР. Отделение лит. и языка“, т. VII, вып. 3.

ლია ძველი ქართული ენის მდიდარი მასალების ანალიზით ნომინატიური, ერ-
გატიული და დატიური კონსტრუქციები და მათი მიმართებები.

საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიისა და ამიერკავკასიის რეს-
პუბლიკების მეცნიერებათა აკადემიების გაერთიანებულ სამეცნიერო სესიაზე
1954 წლის აპრილში მოხსენებით გამოვიდნენ ვ. თოფურია და ივ. გიგინეიშვი-
ლი თემაზე „К вопросу о формировании грузинского литературного
языка“¹⁹.

საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის სხვადასხვა ორგანოში ხში-
რად ქვეყნდება არნ. ჩიქობავას, ქ. ლომთათიძის, თ. შარაძენიძის, გ. როგავასა
და სხვათა გამოკვლევები და სტატიები ზოგადი ენათმეცნიერების საკვანძო სა-
კითხებიდან. ამავე ავტორებს და აგრეთვე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სხვა თანამშრომლებს ხშირად უხდე-
ბათ გაერთიანებულ სამეცნიერო სესიებში მონაწილეობის მიღება.

აღსანიშნავია საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ ხუთ
ტომად გამოცემული „საბჭოთა კავშირის ხალხთა ენები“ (1966—1968 წწ.),
რომლის მეოთხე ტომი იბერიულ-კავკასიურ ენებს ეძღვნება. მასში მოცემუ-
ლია იბერიულ-კავკასიური ენების ვრცელი დახასიათებები. გამოქვეყნებული
45 ნაშრომიდან თბილისელ ენათმეცნიერთა მიერ შესრულებულია 19. ტომის
რედაქტორები არიან ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი ე. ბოკარევი და
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი ქ. ლომ-
თათიძე. ამ ტომში ქართველურ ენებს ეძღვნება აკად. არნ. ჩიქობავას, აკად.
ვ. თოფურიასა და სხვათა გამოკვლევები.

უკანასკნელ ხანებში საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენათ-
მეცნიერების ინსტიტუტმა გამოაქვეყნა გ. კლიმოვის „ბრუნება ქართველურ
ენებში შედარებით-ისტორიულ ასპექტში“ („Склонение в картвельских
языках в сравнительно-историческом аспекте“, М., 1962) და „ქართვე-
ლურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ („Этимологический словарь кар-
твельских языков“, М., 1963).

ქართული (ქართველური) ენის მასალას იყენებენ სხვა მკვლევრებიც, რო-
მელთაც არაერთი საყურადღებო გამოკვლევა აქვთ გამოქვეყნებული.

ცხადია, მთელი საქმიანობის გადმოცემა შეუძლებელია. აქ ხაზი გავუსვით
მხოლოდ იმ გამოკვლევებს, რომლებიც საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკა-
დემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის თანამშრომლების მიერაა შესრულე-
ბული, ან კიდევ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტის ძალებით შესრულებულა და გამოქვეყნებულა საბჭოთა კავში-
რის მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანოებში.

¹⁹ Труды объединенной научной сессии Академии наук СССР и Академий наук
Закавказских республик по общественным наукам, Баку, 1957.

ილია გაგულაშვილი

ძველი ქართული ტერმინის გამო

სახრვა

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ბიბლიის ქართულ თარგმანში დაცულია „უძველესი ქართული ტერმინი „სახრვა“ და გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის მიხედვით იგი წარმოადგენდა „შელოცვის უძველეს ეკვივალენტს“¹. მართლაც, იერემიას წინასწარმეტყველების² ერთ-ერთ თავში ვკითხულობთ: „რამეთუ აჰა ესერა მოვაღონ(ნ)ე თქუენ ზედა გუენი მომსგრელნი, რომელთა მიმართ არა არს სახრვა“³ და გიკბენდნენ თქუენ, იტყვს უფალი“ (იერ. 8, 17)⁴. მკვლევარი იმოწმებს ბიბლიის რუსულ თარგმანს, რომელიც მხარს უჭერს მის მიერ წამოყენებულ მოსაზრებას: Ибо вот я пошлю на вас змею василисков, против которых нет заговаривания, и они будут уязвлять вас, говорит Господь⁵. ამის საფუძველზე წამოყენებული იყო ორი შესაძლებელი მოსაზრება, რომლის თანახმად „სახრვა“ ან „შელოცვის პროცესის ამსახველი ტერმინია, ან კიდევ გრძნეულობისა. თუმცადა იქვე მკვლევარი უფრო მისაღებად თვლის, რომ „სახრვა“ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს „შელოცვის უძველეს ქართულ ტერმინად“.

მოვიყვანო ზოგიერთ დამატებით მასალას ამ საკითხთან დაკავშირებით.

ვიდრე სხვა ძეგლებიდან სათანადო ადგილების დამოწმებას და მათს განხილვას შევუდგებოდეთ, აქვე გვინდა გავარკვიოთ ტერმინ „სახრვა“-სთან დაკავშირებული ზოგიერთი არსებითი საკითხი. სულხან-საბა, „სახრვას“ განმარტავს როგორც „მოგობის შელოცვას“, ხოლო „მსახრვალის“ შესახებ შემდეგს ამბობს: „თოიჩი და მსახრვალი იგი არს, რომელი მოგობითა და გრძნებითა მძვინვარებანი მკეცთანი მოამშვიდიან, სიზმართ ამხსნელსაც მსახრვალად უწოდენ“⁶. თილისმის შესახებ ასეთ საინტერესო განმარტებას გვაწვდის ლექსიკოგრაფი: „სპარსულად თილისმი სახრვა არს გრძნეულთა“, თოიჩის შესახებ ვკითხულობთ, რომ იგი „სომხურია, ქართულად მსახრვალი ჰქვიან“⁷.

სომხურში მართლაც დასტურდება ასეთი ფორმა: *խիլს*, რომელიც საწყისია და ნიშნავს მოჭადროებას, შელოცვას; ხოლო *მთილ* სახელია *მთი* ძირიდან ნაწარმოები და იხმარება კუდიანის, მისანის მნაშენელობით. სულხან-საბა სწორედ ამ უკანასკნელს გულისხმობს, როცა სომხურ „თოიჩ“-ზე მიუთითებს და ამბობს: „ქართულად მსახრვალს“ ეძახიან, ე. ი. მსახრვალი ამ განმარტების თანახმად არის პირი, რომელიც გრძნეულებას ჩადის.

კიდევ უფრო საინტერესოა ლექსიკოგრაფის მითითება, რომ „სპარსულად თილისმი სახრვა არს გრძნეულთა“⁸. თილისმა არაბულსა და სპარსულშიც (არაბ. *ṭalsim* ← სპარს. *telesm*) ავგაროზს ნიშნავს, ხოლო სულხან-საბას სიტყვებიდან გამომდინარე ავგაროზი გრძნეულთა სახრვა ყოფილა, ე. ი. გრძნეულთა ჯადოქრობა. სპარსულში კი ამ (ჯადოქრობის) მნიშვნელობით გვხვდება არა-

ბული سحر *shir* ძირიდან ნაწარმოები სიტყვა *sehr*. მისგან ნაწარმოებია سحرور *sehrvar* ფორმა, სადაც *var* დაუფლების გამომატველი სუფიქსია. „სახრვა“, როგორც ბევრი სხვა არაბული სიტყვა, ქართულში ზეპირი გზით შემოსული ჩანს სპარსულის მეშვეობით.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართულმა სპარსული *sehr* სიტყვიდან აწარმოა მასდარი „სახრვა“, ჩიბვა და მისთანა სიტყვების ანალოგიით. ქართულმა ენამ შემდეგ თავისი ვრამატიკული შესაძლებლობისდა მიხედვით აწარმოა სიტყვა „მსახერელი“, რომელიც იმასვე ნიშნავს, რასაც სპარსული *sehrvar* „ჯადოქარი, გრძნული“.

ბიბლიაში იქ, სადაც „სახრვა“ გვხვდება (იერ. 8,17), გვაქვს **שׁוֹר** (*lāḥas*)⁷, რაც პირდაპირი მნიშვნელობით ჩურჩულს ნიშნავს, მაგრამ შელოცვის მნიშვნელობითაც იხმარება. კერძოდ, ის შეიძლება დაუკავშირდეს გველის შელოცვას (*Schlangenbeschwören*)⁸. აქ ერთ საინტერესო მომენტთან გვაქვს საქმე: ჩურჩული გაიგივებული ჩანს შელოცვასთან. ეს შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, რადგან შელოცვის ჩურჩულით წარმოთქმა ერთ-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი მხარეა მაგიური მოქმედებისათვის⁹.

ბიბლიის ბერძნულ თარგმანში იერემიას წინასწარმეტყველების სათანადო ადგილას გვხვდება **ἰνκάντη**¹⁰, რომელიც სიმღერით მოჯადოებას, მონუსხვას, კონტექსტში კი შელოცვას ნიშნავს. ლათინურად იგივე სიტყვა გადმოცემულია *incantatio*¹¹, რომლის ერთ-ერთი მნიშვნელობა შელოცვაა.

ბიბლიის სომხურ თარგმანში ანალოგიურ ადგილას იკითხება **խօլչօ խիհ**¹². მას გრძნული მოქმედების შინაარსის მქონე სხვადასხვა გაგება აქვს; საგულისხმებელია, რომ კონტექსტში შელოცვის გააზრება პქონდეს (შდრ. **խօլչ** სომხურში მონუსხვას, შელოცვას ნიშნავს). გერმანულად ბიბლიის ლუთერიკულ თარგმანში იგივე წარმოდგენილია ასე: *beschwören*¹³, ხოლო ე. პენნეს და ა. რომის მიერ ძველი აღთქმის გერმანულ გამოცემაში სათანადო ადგილას დამოწმებულია *beschwörung*¹⁴. ბიბლიის გერმანული თარგმანის მიხედვით შედგენილ ლექსიკონში *beschwören*¹⁵ ღვთის წინაშე (ღვთის სახელით) დამუქრების ან დაშინების მეშვეობით რაღაცის აღიარებას ან პირობის იძულებას ნიშნავს¹⁶. საერთოდ კი *beschwören* სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობაა შელოცვა, მით უფრო ამავე გაგების არის *beschwörung*.

ძველი აღთქმის არაბულ თარგმანში სათანადო ადგილი წარმოდგენილია **ترقي** *turkā* (ძირი **رقى** *raḳā*) სიტყვით, რაც გველის კბენის საწინააღმდეგო შელოცვას ნიშნავს¹⁷.

ბიბლიის სხვადასხვაენოვანი თარგმანებიდან ანალოგიური ადგილების დამოწმებით და მათი მნიშვნელობების გარკვევით როდი წყდება საძიებელი საკითხი. საყურადღებოა, რომ ბიბლიაში **שׁוֹר** რამდენსამე ადგილას გვხვდება. მაგალითად: ეკლესიასტე 10,11; ესაია, 3,3; 3,20; 26,16; საკუთრივ იერემია 8,17... აქედან ქართულ თარგმანში (ბაქარის ბიბლიის მიხედვით), ისე როგორც სომხურსა და ბერძნულში, ესაია 3,20 და ესაია 26,16 მუხლებში ბიბლიაში კონტექსტის მიხედვით **שׁוֹר** სიტყვის სხვადასხვა მნიშვნელობა *w^hal-l^h*šim* (ეს. 3,20) — *волшебный привески*¹⁸; *lahas* (ეს. 26, 16) — *в молитве*¹⁹ — არ გვხვდება.

ხმარების დროს²⁴. როგორც ჩანს, სულხან-საბას დროს უკვე საკმაოდ შერყეული ყოფილა მათი მტკიცე, განსაზღვრული ხმარების წესები.

ქართულში „სახრვა“ სიტყვის შინაარსი ძირითადად ორი მნიშვნელობისაა: გრძნეულობისა და შელოცვისა. პირველი გაგება მეცნიერებაში დღეს მიღებულია²⁵, რაც შეეხება მეორე მნიშვნელობას, მის შესახებ თუმცა აღნიშნული იყო სპეციალურ ლიტერატურაში²⁶, მაგრამ რატომღაც საბოლოოდ ყურადღება სათანადოდ მაინც არ ყოფილა გამახვილებული. სულხან-საბა დაბეჭდვით აღნიშნავს, რომ „სახრვა“ „მოგობის შელოცვაა“. ამ სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობა რომ შელოცვა იყო ძველ ქართულში, ეს არა მარტო ბიბლიის ქართულმა თარგმანმა დაგვიდასტურა, არამედ ამას მხარს უჭერს ისეთი ძველი, როგორცაა ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთაჲსა“ და სხვ.²⁷ სიტყვა „სახრვა“ გვხვდება ქართულ წერილობით სხვადასხვა ძეგლში. მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი²⁸: 1. რომელი სახვრავა გრძნეულთაა შემძლებელ არს შერყევად მისა, რომელი-იგი მან თავადმან დააფუძნა?²⁹ 2. ხოლო ნეტარმან მან დედაკაცმან ყოვლადვე უგუნურებით სახრვა იგი მქეცისაჲ მის სულთა განმრყუნელისაჲ არა თავს იღვა³⁰. 3. და ვითარმცა აღძრა იგი სახრვამან გრძნეულთამან, რომელი-იგი მან თავადმან დააფუძნა მალაღმან?³¹ 4. და კუალად იოსიბოსცა მრავალთა მოიქსენებს წერიით-ნამუშავეთა მისთა, ვიდრემდის სახრვანიცა ფუცებანი ეშმაკეულთა ზედა წარსათქმელი მოიგონნა?³² 5. მეგვიპტური გულმძიმობაჲ, ქანანელთა ჩეჩლუბანი, მსხუერპვაჲ ნაშობთაჲ, ზმნაჲ და სახრვაჲ, კოწოლი თმათაჲ და სხუანი, რომელთა შენ ჰბრძანე არამსგავსებაჲ, უწარმდებესად მოვიგენ თვთ მათ პირმშოთა სახელასაცაჲ³³.

გრძნეული მოქმედების და ამ მოქმედების ჩამდენ პირთა გამოსახატავად ქართულში მოგვეპოვება სხვა ტერმინებიც, რომლებიც წერილობითი ძეგლებით დასტურდება. ესენია: მკითხაობა, მუცლით-მეზღაპრეობა, გრძნეულობა, მისნობა, კუდიანობა და მისთ. მუცლით-მეზღაპრე სხვადასხვა ფორმითაც შეიძლება შეგვხვდეს. მაგალითად: მუცელ-მოგვ, ზღაპრმეტყუჭლი, მისან-მეზღაპრე და სხვ. მუცლით-მეზღაპრე დასტურდება ბიბლიაში (ესაია 8,19; 19,3; 44,25) და სხვ. ძეგლებშიც (ხრონოგრაფი 75,23; 113,13; 116,28 და სხვ.)³⁴. მას შესატყვისება რუსული *предвешатель*, ბერძნული *ἔγχεσταις*, გერმანული *wahrsagegeister* ან *wahrsager*.

მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითს თვით ბიბლიის ქართული თარგმანის მიხედვით გრძნეულობის მოქმედ პირთა გამომხატველი სხვადასხვა ტერმინების საილუსტრაციოდ³⁵. მაგალითები მოგვყავს რ. ბლეიკის გამოცემის მიხედვით (*Patrologia orientalis*, tome XXIX — fascicule 5): 1. და ჰრქუა მეფემან მოწოდებაჲ მოგუთაჲ და მსახვრელთაჲ და გრძნეულთაჲ (დანეელ, 2,2). 2. მიუგო დანიელ წინაშე მეფისა და თქუა, საიდუმლოსა მას, რომელსა მეფეჲ იკითხვიდა არა არს სიბრძნეთა და მოგუთაჲ და მისანთაჲ და გაზარინელთაჲ თბრობად მეფისა (დანეელ, 2,27).

მაგალითების გაზრდა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ კმარა, რადგან ზემოთქმულიც ნათლად ადასტურებს გრძნეული მოქმედების გამომხატველი ტერმინის პარალელურად ხმარების ფაქტს ბიბლიის ქართულ თარგმანში და მათ კონკრეტულ, შინაარსობრივი განსხვავების რეალურ სურათს.

მაგიური, გრძნეული მოქმედების შინაარსს შეიცავენ სიტყვები: ჩხიბვა (მჩხიბავი), ჩხაბვა (მჩხაბავი), ჩხრევა (მჩხრეველი), წერა (მწერალი, ბედის მწერალი)³⁶, თუმცა ზოგიერთი მათგანი ქართულ წერალობითს ძეგლებში უკვე სხვა მნიშვნელობით დასტურდება³⁷.

ზემოთქმულიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ „სახრვა“ (ამ სიტყვის პირიანი ფორმა ჯერ შენიშნული არ არის) არაბული წარმოშობის სიტყვაა სპარსულის გზით შემოსული ქართულში. მისი მნიშვნელობაა: გრძნეულობა და შელოცვა. ეს უკანასკნელი გააზრება „სახრვა“ ტერმინისა დადასტურა ძველმა ქართულმა წერილობითმა ძეგლებმა. ძველი აღთქმის ქართულ ტექსტში შელოცვის მნიშვნელობით იხმარება ტერმინი „ჩურჩუნვით“ (ეკლეს. 10,11), ე. ი. ჩურჩული. ამ ტერმინს სხვა ენებშიც მოეპოვება ტიპოლოგიური პარალელები: ებრაულად **שׁוּחַ** *šūḥ* ჩურჩულსაც ნიშნავს და შელოცვასაც. ებრაული წყაროდან უნდა მომდინარეობდეს კონტექსტში ამავე მნიშვნელობების მქონე ბერძნული ტერმინი *ψιψυφισμα* (ეკლეს. 10,11) (შდრ. სომხური *թոփխ*, გერმანული *beschwören* || *beschwörung*).

რუსულ ენაში შელოცვის გამოსახატავად სხვადასხვა ტერმინი არსებობს. ერთ-ერთი მათგანი არის დღემდე ხალხურ მეტყველებაში კარგად შემონახული „шпентагия“ — ჩურჩული, ჩურჩულით წარმოთქმული, ჩურჩულით თქმა³⁸.

ჩურჩულის მაგიური მნიშვნელობა დასტურდება ძველ გერმანულ კულტურულ მსოფლიოში. კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს მეცნიერებისათვის დღეს კარგად ცნობილი რუნული (*raunen* — ნიშნავს ჩურჩულს) დამწერლობა³⁹. „*Runnische писма были известны лишь как тайнопись и служило только для религиозно-магических целей*“, — წერს ფრიდრიხ ენგელსი⁴⁰ და კარგად მიუთითებს წარმართული რწმენის სამოსელში გახვეულ რუნული დამწერლობის მაგიურ დანიშნულებებზე.

მეტად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მეგრულში არ გვაქვს სპეციალური ტერმინი, რომელიც ქართულში დღეს ხმარებული სიტყვის — შელოცვის შინაარსისა იქნებოდა. სამეგრელოში ყველგან „შელოცვას“ ხმარობენ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზუგდიდის რაიონში ჩვენ მიერ ფიქსირებულ „შელორსა“-ს, რომელიც მხოლოდ ფონეტიკურ სახესხვაობას იძლევა ქართული ტერმინისა.

სვანურ ენაში, განსხვავებით მეგრული ენისაგან, გვაქვს ტერმინი „ნინიშლიქვისგ“, რაც პირდაპირი მნიშვნელობით თქმას (თქმის პროცესს) აღნიშნავს⁴¹ და ამასთანავე მას შელოცვის მნიშვნელობაც აქვს. დასტურდება აგრეთვე ტერმინი „ფხტრე ლიჯგრი“. „ამას უფრო ბავშვებზე იტყვიან, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ზნე შეაწუხებთ“, — ასე აგვიხსნა მთქმელმა დასახელებული ტერმინი და თან დასძინა: „ჩვენში ამას ღვთის წინაშე მიძღვნაზე და სხვა რამეზედაც იტყვიანო...“ აღნიშნული თვალსაზრისით მუშაობა ბევრ საინტერესო მასალას შესძენს არა მარტო ფოლკლორისტიკას და ეთნოგრაფიას, არამედ ენათმეცნიერებასაც.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ბ ი

- 1 თ. ო ქ რ ო შ ი ძ ე, „შელოცვის უძველესი ქართული ტერმინი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XVI, № 2, 1955.
- 2 სულხან-საბა „ასპიჭის“ განმარტებისას, მიუთითებს რა უსალმუნის 57,5, წერს: „... (მარომ.) გველი არს, რომელი მსახრვალსა არა უსმენს სახრვასა... (1)“.
- 3 გელათურ ნუსხაში და ზაქარის ბიბლიაშიც ანალოგიურ ადგილას დასტურდება „სახრვა“, ხოლო ოსკური ნუსხის მიხედვით: „სახრვ“.
- 4 *Patrologia orientalis*, tome XXIX — fascicule 4. The old Georgian version of the prop-hets, Critical edition with a latin translation by R. P. Blake and C. M. Briere, Paris, 1961.
- 5 Священные книги Ветхого завета, в переводе с еврейского текста, т. II, издание британского и иностр. библейского общества, Берлин, 1913.
- 6 თ. ო ქ რ ო შ ი ძ ე, დასახ. წერილი, გვ. 176.
- 7 *lahāš* შელოცვის მნიშვნელობით სხვაგანაც დასტურდება (იხ. ქვემოთ).
- 8 W. Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch*, Leipzig, 1910.
- 9 ებრაული ტექსტის მნიშვნელობა საძიებელი საკითხის გარკვევითავეს კიდევ უფრო საინტერესო ჩანს. თუ გაითვალისწინებთ იმასაც, რომ ბიბლიის იერემიას წინასწარმეტყველების ქართული თარგმანი ბერძნული სეპტანტიდან არ უნდა მომდინარეობდეს. საყურადღებოა აგრეთვე ზოგი მკვლევარის მოსაზრება, რომელიც ბიბლიის ქართული თარგმანის ზოგიერთი წიგნის უშუალოდ ადამიანურ (ებრაული, სირიული) წყაროდან მომდინარეობასაც არ გამოორციხავს (კონიბერი, კ. გველიძე, ა. შანიძე, პ. ინგოროყვა და სხვ.) (იხ. კ. დ ა ნ ე ლ ი ა, იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები და მათი მომდინარეობის საკითხი, სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. IX, თბილისი, 1964, გვ. 160). თუმცა უნდა აღინიშნოს, ისიც კი დასაშვებია, რომ ჩვენამდგ მოღწეული ბიბლიის ქართულ ხელნაწერებში მუხობილი მუხლებიც კი სხვადასხვა რედაქციისა იყოს.
- 10 *Septuaginta id est Vetus Testamentum graece juxta LXX interpretes* editit Alfred Rahlfs, vol. II, Stuttgart, 1952.
- 11 *Patrologia orientalis*, tome XXIX—fascicule 4.
12. **ს ა თ ი ლ ა ბ ა ჯ ი ე ნ ე**, წიხნ ნარკოასარანა ნამანათოიხნამ ნერკაკანს ხ მონაკან ჩნაყრავ. **ჿათანგნილაიქსა**. თაყარიქსნ ჳ, ჿოლოათქსან, 1895. ეს ფორმა ბიბლიის სომხურ თარგმანში დადასტურებულია მხოლოდ ერთხელ (იხ. ჿამარაყრა ნჩნ ხ ნარკოასარანავ, სერაოიქნ, 1895).
- 13 *Die Bibel oder die ganze, Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments, nach der deutschen, Uebersetzung, Dr. Martin Luthers*, Berlin, 1888.
- 14 *Das alte Testament aus dem Grundtext übersetzt und erläutert* von P. Dr. lic. Bibl Eugen Henne O. M. cap. II, Teil V, 1847.
- 15 ქართულში, რუსულსა და სხვ. იერემიას წინასწარმეტყველების სათანადო ადგილას (იერ. 8, 17) კონტექსტში „არა არს სახრვა“ და нег заговаривания გაიგება როგორც „შეულოცვადი“, ე. ი. რომელთა საწინააღმდეგოდ არ არსებობს არავითარი შელოცვა. ასევეა ე. ჰენნეს და ა. რომის მიერ გამოცემულ ბიბლიის გერმანულ ტექსტში: *beschwörung*, ხოლო ლუთერის თარგმანში *beschwören* (. . . die nicht beschwören sind. . .) კონტექსტში ნამყო სრულით არის გაღმაცემული და წაიკითხება ასე: შეულოცვანი, ან უეცი, ვერ არ არიან შეულოციანი.
- 16 *Bibel-lexikon*, Herausgegeben von Prof. Herbert Haag Tübingen, st. Benno-Verlang, Gintbe, Leipzig.
- 17 Библия или книги Ветхого и нозого завета, изд. американского, британского и иностранного библейских обществ, Бейрут, 1941 (на арабском языке).
- 18 Священные книги Ветхого завета, в переводе с еврейского текста, т. II, Берлин, 1913.
- 19 იქვე.
- 20 ნაშრომში ბიბლიის სომხური თარგმანიდან პარადიგმები მოყვანილია სხვადასხვა გამოცემის მიხედვით.
- 21 სათანადო მუხლები ებრაულად ტექნიკური მიზეზების გამო აქ ვერ მოგვეყვას.
- 22 ქართულ „მსახრვალს“ მეორე შემთხვევაში (ფს. 57,6; ებრაულის მიხედვით ფს. 58,6) ბიბლიაში შესატყვისებია *m'lahšim*.

²³ Священные книги Ветхого завета, Берлин, 1913.

²⁴ ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, I, გამოსცა მჭეჭალა შანიძემ, თბილისი, 1960.

^{25a} სიტყვა „მოგკ“ სულხან-საბასთან განპარტებულია ასე: „ვარსკვლავთმრიცხველი, გინა გრძნულა“. ქვევით კი ამბობს: მოგობა, გრძნელობა, მწამელობა განყოფილიან, რამეთუ მოგობა წოდება არს ეშმაკთა კეთილის-ყოფელთაჲ ქველის მოქმედებად ვისამე; ხოლო გრძნელობა საულაკთა, გინა ქმნილი წოდებაჲ ბოროტთა ეშმაკთაჲ ბოროტისმოქმედებად ვისამე, ხოლო მწამელობა რაჟამს მიცემითა წამლისაჲთა ფარულად მოკიდონს ვინმე, ანუ შეცვალება შეამთხვიოს; ხოლო როცა ერთგან ლექსიკოგრაფი „გრძნეულის“ განმარტებას იძლევა — „ეშმაკურობის მოქმედო“, ამის მიხედვით უკვე ჭირს კონკრეტულად რამე შეინაარსოს მრცმა, რადგან ძნელი სათქმელია რომელი ეშმაკური მოქმედება იგულისხმება, რამეთუ ისინი სხვადასხვაგვარნი იყო და არცთუ ისე ცოტა იმ დროისათვის.

²⁵ თ. ოქროშიძე, დასახ. ნაშრომი; ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973; ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ, თბილისი, 1946.

²⁶ თ. ოქროშიძე, დასახ. ნაშრომი; უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექესთა დღესაჲთა“ და გრიგოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა ავებულებისათვის“, X—XIII სს-ის ხელნაწერთა მიხედვით გამოსცა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ილია აბულაძემ, თბილისი, 1964; ბასილი დიდი, ექესთა დღეთაჲ, ტექსტი გამოსცა და გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო მ. კახაძემ, „მასალური საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, თბილისი, 1947; ივ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ტრესტომათია, ტ. I, ნაწილი I, ტექსტები და ლექსიკონი, 1970; ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, აღ. დლონტის რედაქციითა და გამოკლევეთ, თბილისი, 1961.

²⁷ მეტად საყურადღებოა, რომ მ. კახაძის მიერ გამოცემულ ბასილი დიდის „ექესთა დღეთაჲს“ დართულ ლექსიკონში მითითებულია, რომ იქ, სადაც ტექსტში გვხვდება „სახრვა“ შელოკვის მნიშვნელობით (7,96), ბერძნულში ანალოგიურ ადგილას იკითხება *ἐκλασθή* (შდრ. ჩვენ მიერ ზემოთ განხილულ მაგალითებს).

²⁸ მაგალითები მოვეყავს „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიასთან კარსებული კარათიჯის მიხედვით.

²⁹ უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექესთა დღესაჲთა“. . . , თბილისი, 1954. გვ. 94, 16.

³⁰ წმიდათა ყრმათა ორთა ძმათა დაეითისა და ტირიქანისა საიხთხაჲ, „ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში“, თბილისი, 1944, გვ. 179, 3.

³¹ ბასილი დიდი, ექესთა დღეთაჲ. . . , თბილისი, 1947, გვ. 79, 6.

³² ს. ყაუხჩიშვილი, ხრონოლოგიკი გორგი მონოზონისა, ტფილისი, 1920, გვ. 91, 11.

³³ ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, თბილისი, 1946, გვ. 374, 17.

³⁴ იმნაიშვილი, კომპოზიტები ძველ ქართულში, საღისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიურ მეცნიერებათა საკანდიდატო ხარისხის მოსაპოვებლად (მანქანაზე გადაბეჭდილი), თბილისი, 1970.

³⁵ იხ. სათანადო მუხლები ბიბლიის ებრაულ, ბერძნულ და სომხურ ტექსტებში.

³⁶ ირ. სურგულაძე, „წერა“ ცნების გაგება-სათვის“, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI—XVII, თბილისი, 1974, გვ. 280—287.

³⁷ იხ. A—1064, 32, 14; A—1358, 44, 4; S—2715, 156, 37; S—3708, 214, 34 და სხვ.

³⁸ Ю. М. Соколов, Русский фольклор, М., 1941, გვ. 192.

³⁹ იხ. გრ. ხავეთასი, ნარკვევები გერმანული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბილისი, 1953, გვ. 12.

⁴⁰ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, в кн.: К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, М., 1961, გვ. 141.

⁴¹ პროფ. ეს. სიხარულძე შელოკვის სეანურ ტერმინად ლიტერატურის ადასტურებს. იხ. ეს. სიხარულძე, ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, 1953, გვ. 408.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა გ. ჩიტაიამ)

და რ ა ჯ ა ნ ჩ ხ შ ბ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი

ძველი ქართულის ლექსიკიდან

(ბურთუ, ბირთუ)

ბურთი ქართულში ფართოდ გავრცელებული სიტყვაა. იგი ძველ ქართულშიც გვხვდება, მაგრამ ოდნავ განსხვავებული ფორმით: **ბურთუ** (ბურთ, ბურთუსა, ბურთუსა და ა. შ.). ძირითადი მნიშვნელობაა — „სათამაშო გუნდა, მრგვალი საგანი“. გარკვეულ კონტექსტებში იგი „სფეროსაც“ აღნიშნავს. მაგალითები:

ბურთუსა: ... ვითარცა იგი ბურთუსა, რაჟამს უხეთქის ვინმე ადგილსა ჩამრცესა, სიმრგულითა მითცა და ადგილისა შთამრცობითა მძაფრიად შთაგორდის იგი შთამართ... ექუს. დღ. 124, 14.

ბურთ, ბურთუსა: ... ყრმანი მომღერალნი მბურთველობდეს. ვითარ უკუე ბურთუსა ურთიერთის მიუგდებდეს, შეემთხვა მას კარაულისა ფერტა მიერ, რომელსა მჭდომარებად ლუკოს, დათრგუნელისა დაგრდომილობა. ხოლო ყრმთა მყის აღიზახეს, საძაგებელად რეცა ბურთუს მექუელთა...

ხოლო ჰაბუკთა მეყსეულად აღაგზნეს ცეცხლი და ბურთუ ორ და სამ გზის განავლეს მას შინა... და ეგრეთღა კუალად იქუმის იგი მღერისა მიმართ: ევს. სამოსატ. 144, 1—10.

ამ კონტექსტში ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა ოთხჯერ არის დადასტურებული სამი სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით: სახელობითში, მიცემითსა და ნათესაობითში. ფუძისეული უ შემონახულია ნაწარმოებ ზმნაშიც: მბურთველობდეს.

ბურთ: და ვითარცა რამ ბურთუ შთამართსა გინა ჰუნე ვაკესა ველსა, ეგრეთ ნეტარი დით საღმრთოთა წერილთა სწავლისა და მართალთა რწმენათა დამტკიცებისა მიმართ ერსა ზედა მიუტევა: დიოს კოსტ. 178, 13.

ბურთუსა: ქუეყანაჲ ესე აღვსებულ არს ნათლითა, ხოლო ზნელი საბურველი არს გუამისა მის ქუეყანისაჲ დარდილებული. და ესე ამის გამო იქმნების, რამეთუ არს იგი მსგავსი ბურთუსა, ზედა-კერძო კუერსა მას მზისასა ინაჲით მსგავსად სანობარისა: კაც. ეგებ. 194, 4.

ბურთუს: ... მრავალთა აღწერეს ხატთათვის ქუეყანისათა, ვითარმედ ბურთუს სახე არს იგი...: ექუს. დღ. 123, 20.

დამოწმებული მასალა ამოღებულია ნათარგმნი ძეგლებიდან, მათგან ყველაზე ძველი („კაცისა აგებულებისათს“) მე-10 საუკუნის 70-იანი წლებით თარიღდება¹.

„ვეფხისტყაოსანსა“ და საერო მწერლობის სხვა ძეგლებში უკვე ამ სიტყვის გამარტივებული ფორმაა დადასტურებული. გვხვდება როგორც

¹ ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათს“, X—XIII სს-ის ხელნაწერთა მიხედვით გამოსცა, გამოკლევდა და ლექსიკონი დაურთო ილია აბულაძემ, თბილისი, 1964.

ბუროთი. ისე მისგან ნაწარმოები ზმნისა და ნაზმნარი სახელების ნაირნაირი ფორმები. მაგალითები:

ბუროი და მოედანია: ვტ. 67, 4; ბუროთისა საბურთაღისა: იქვე, 1366, 3; ბუროთი, ჩოვანი, ცხენი უკეთესი მოილოს: ქ. კ. ვარ. 15, 7; რა ყუანჯი ბუროთისა ჰკრის, მის ყუანჯისაგან ბუროთი ცად გავიდის: ვისრ. 69, 9.

საინტერესოა, რომ ზმნისა და სათანადო ნაზმნარი სახელის პარალელური ფორმები დასტურდება, ორსავე შემთხვევაში -ობ-სუფიქსიანი წარმოებაა, ოღონდ იგი ხან უშუალოდ სახელის ფუქეს ერთვის, ხან -ავ-სუფიქსიანი თემის: ბუროთობს (ბურთობდა, იბურთა, ბურთობა) და ბუროთაობს (ბურთაობდის, იბურთავის, ბურთაობა). მაგალითები:

ბურთობენ: ესე ყოველნი რომ ბუროთობენ, რასათვის ყაისს არ აბურთებთ: რუს. 354, 11.

ბურთობდით: მოედანში ვბუროთობდით და ვთამაშობდით: რუს. 203, 9.

ბურთობდა: ბუროთობდა და სანადიროდ ველნი მოვლას...: თანიაშ. ამირ. დარეჯ. 2124, 2.

იბურთა: იბურთა დილითგან სიცხის ჟამამდი: რუს. 354, 34.

ეპურთა: ... უნდოდა ებურთა: რუს. 25, 21.

ბურთობა: ... მოედანს მღერა, ბუროთობა, დგრიალი ცხენთა დვენისა: ვტ. 1122. მათა ომი ლხინად მიჩანს ვით ბურთობა, ველთა რბენა: შანავაზ. 2382, 23. იწყონ მოჭირვით ბუროთობა, ცდილობდენ გადახრასაო: თეიმ. II, 594, 2, ... დედოფალს მოახსენა: ხეალ ბუროთობა მწადსო: რუს. 224, 10—11.

მეორეს მხრივ:

ვბურთაობ: ... ვეღარ ვბუროთაობ: ქრონ. II, 517, 9.

ბურთაობდის: ყოველდღე ბუროთაობდის და შეექცეოდის: რუს. 293, 6.

ვიბურთაებთ: ... აღარ ვიბურთაებთო... რუს. 26, 25.

იბურთავის: ... შეიღდა დღესა ასე იბურთავის, რომე ღამეც არ ჩამოხდის... რუს. 24, 22.

ბურთაობდა: ... თვითონ მეფე ყარამან უკეთ ბუროთაობდა...: რუს. 330, 16. რა ორისა წლისა შეიქმნა, ისარს ესროდა, ბუროთაობდა, ლხინობდის და თამაშობდის. რუს. 327, 17.

ბურთაობა: იწყეს ბუროთაობა: რუს. 330, 14.

არ არის იშვიათი ბუროთ თემისაგან ნაწარმოები აქტივის ფორმებიც: აბურთებს, აბურთო...

... რაისთვის ყაისს არ აბურთებთ, გეთაილების სიძედ, თუ რა არისო: რუს. 354, 11. ანადირებდენ, აბურთებდენ მათ ხელმწიფეთა შეილთა, ასწავლიდენ სახელმწიფეთა ზნეთა: რუს. 513, 23. დათვი მეადანს აბურთო, ცირი ქნაკაი მზხელია: ვახტ. სატრე. 94, 2.

გვხვდება, აგრეთვე, ბუროთი-თ-ცემა, ბუროთიანი, ბუროთ-ჩოგანი, ბუროთ-ბუროთი და სხვა.

„ბურთის“, „გუნდის“, „გორგალის“ მნიშვნელობით ძველ ქართულში იხმარება აგრეთვე სიტყვა „ბირთუ“². „მამათა სწავლანის“ ლექსიკის დახასიათებისას ილ. აბულაძე ცალკე ჯგუფად გამოყოფს საკუთრივ ქართულსა და იშვიათი ხმარების სიტყვებს, რომელთა შორის ბირთუცაა დასახელებული³. ეს სიტყვა იშვიათია არა მხოლოდ ძველ ქართულში, არამედ უფრო მოგვიანო ხანის მწერლობაშიც. მაგალითები:

² ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973, გვ. 32.

³ მამათა სწავლანი X და XI საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილია აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1955, გვ. XVIII—XX.

... დღენი და ღამენი... გუმღეროან ჩუენ, ვითარცა ყრმანი რაჲ იმღეროდ ბირთვთა მიმოგდებით: მამ. სწ. 253,5 (მღრ. ბურთვთ მღერა)⁴. არს რ^აიმე იძრვისი, რ^აი იწოდების გრძობი. მომრგვალუ არს ბირთვს სახმ^ს ხატითა: ფიზ. 22,3. ... აღესრულა ჩუენებაჲ წმიდისა საჰაიისი, რომელ იხილა ბირთვ ოქროსა და ინაფორი... ქრონ. I, 322,15.

მოყვანილი კონტექსტების მიხედვით, ბირთვ იმასვე უნდა ნიშნავდეს, რასაც ბურთვ. მღერა ბირთვს მიმოგდებით იგივეა, რაც მღერა ბურთვს მიმოგდებით. ბირთვს სახე — მრგვალი, ბურთისებრი, სფეროსებრი, გუნდისებრი⁵.

საინტერესოა, რომ ბირთუ იხმარება ბიბლიურ ტექსტებშიც. „გამოსლვათას“ 25-ე თავში გადმოცემულია უფლის ბრძანება მოსეს მიმართ, სადაც უფალი უბრძანებს მოსეს, რომ მან მოამზადოს საკურთხეველი, კილობანი, სასანთლე უფლის გამოცხადებისათვის. დაწვრილებითაა აღწერილი თითოეული მათგანი. სასანთლის აღწერისას რამდენჯერმეა ნახმარი სიტყვა ბირთვ.

და ჰქმნე სასანთლჱ ოქროსაგან წმიდისა... კერი იგი მისი და რტონი და ტაჟუნი და ბირთუნი და შრომანნი მისგანვე იყვენ: გამ. 25,30 (31).

Και ποιήσεις λυχνίαν ἐκ χρυσαίου καιθαῖον... ὁ καιλὸς ἀντῆς καὶ οἱ καιλαῖσχοι καὶ οἱ κρατῆρες καὶ οἱ σφαιρωτῆρες καὶ τὰ χρίνα ἐξ ἀντῆς ἕσται.

... გი რინს ხ სოხიონს ხ სიანს ხ გნყაყრს ხ ჯიჯანს ანგოთინ 'ი ნანანქ ხგნს.

...стебель его, ветви его, чашечки его, яблочкнего и цветы должны выходить из него: (31).

... ბირთვ ქუეშე-კერძო რტოთა მათ ორთა მისგანვე და ბირთვ ქუეშე-კერძო ოთხთა ნათ რტოთა მისგანვე: გამ. 25,34 (35).

... ὁ σφαιρωτῆρ ὅπου τὸς τῆς χρίνα καιλαῖσχοις ἐξ ἀντῆς, καὶ σφαιρωτῆρ ὅπου τὸς τῆς ἑσσοარας καιλαῖσχοις ἐξ ἀντῆς.

ზნყას 'ი ნერჳი ზრციე სახეანენ ანგოთინ 'ი ნანანქ...

ბირთუე ბი იგი და რტონი მისგანვე იყვენ, ყოვლად მყარი ერთისაგან ოქროსა, წმიდისა: გამ. 25,36.

... ὁ σφαιρωτῆρες καὶ οἱ καιλαῖσχοις ἐξ ἀντῆς ἕσασαν.

... ში გნყაყრს ხ სოხიონს ანგოთინ 'ი ნანანქ ხგნს.

ერთსა მას რტოსა ბირთუნი იგი და შრომანნი მისნი. გამ. 25,33.

... ἐν τῷ ἐνὶ καιλαῖσχοι ὁ σφαιρωτῆρες καὶ τὰ χρίνα ἀντῆς.

... 'ი შიოთ სოხიონს ხ გნყაყრს ხ ჯიჯანს.

ბირთვს შესატყვისად, როგორც მოყვანილი მასალიდან ჩანს, ბერძნულ ტექსტში იხმარება *σφαιρῶν* ზმნიდან ნაწარმოები სიტყვა ὁ σφαιρωτῆρ, რომელიც აღნიშნავს ამობურცულ რაიმეს, კვარტს, კოკორს, გირჩას⁶. სომხურის სათანადო შესატყვისის *გნყას* „გუნდას“, „გორგალის“ მნიშვნელობა აქვს⁷. როგორც ჩანს, აქ საქმე გვაქვს მნიშვნელობის ერთგვარ დავიწროებასთან — „ბურთის“, „გუნდის“ მნიშვნელობიდან „კვირტის“, „გირჩას“ მნიშვნელობისაკენ. მაგრამ აქაც მაინც მომრგვალო, ამობურცული ფორმის საგანთან გვაქვს საქმე. დავასახელებთ კიდევ რამდენიმე მაგალითს:

⁴ იხ. ზევით, გვ. 1.

⁵ იხ. ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 32.

⁶ ასეა განმარტებული ეს სიტყვა სწორედ ჩვენი კონტექსტის საფუძველზე: E. A. Soper, *Greek Lexicon of the roman and bizantine periods*, New-York.

⁷ იხ. ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ქართულ-სომხური ლექსიკონი.

და დასხენ ბირთვი და ჯაჭვი ოქროსა, ორსა ზედა საბურველსა ორთავე კერძო საკითხავსა. და ორს კერძოს ორი ბირთვი დასხენ ორსა ზედა ღილსა: გამ. 28, 24, 25⁸. და ბირთვი იგი სადგმელნი სამოსელთა მათთანი ზეზიანი და ჰქმნე ვარშამანგები ზეზისა და სარტყელი ჰქმნე ჰრელურულად: გამ. 28,40.

ბირთვ ოქროსაჲ მძივსა სარდიონსა თქუმაღ სიტყუაჲ: იავ. სოლომ. 25,12.

...εἰς ἔνωσιν χριστὸν καὶ ἀχρῖστον πῶσταλξὲς ἐმῆεταί....

დასახელებულ მაგალითში ბირთვს შესატყვისად ბერძნულში, როგორც ვხედავთ, τὸ ἔνωσιν (=საყურე) დასტურდება, შესაბამის სომხურ ტექსტში, ისევე როგორც ხელაძისეულ და რუსულ ბიბლიაში, ოდნავ განსხვავებული შინაარსია, კერძოდ, ბირთვს ნაცვლად ვაშლია მოცემული: სომხ. **խնձոր**, ЯБЛОКО.

და ბირთვ ერთი თმაჲ სთუნლით დაუდვა და დაბურა იგი სამოსლითა: I მეფ. 19,13. „ბირთვ ერთი თმაჲ“, ე. ი. თმის ერთი შეკვრა, გორგალი. სომხურში შესაბამისი კონტექსტია და ბირთვს შესატყვისად **კბჩკ** (МОТОК, КЛУБОК) გვხვდება (**კბჩკ ძაგიო სე 'ი ანარე...**).

საბას ლექსიკონში⁹ ბირთვ განმარტებულია ასე: „შეკონილი ZAB, კონა, გინა მრგვალი C“. ილია აბულაძის ლექსიკონის მიხედვით, ბირთვ ნიშნავს გუნდას, გორგალს, ბურთს. ჩვენი მასალა ყველა ამ მნიშვნელობას ადასტურებს. როგორც ჩანს, ესაა ამ სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობა ძველ ქართულში. შემოთქმულისთვის შეიძლება დაგვემატებინა მნიშვნელობის ერთგვარი გადახრის თუ დავიწროების შედეგად მიღებული რაიმე ამობურცულის, გირჩას, კვირტის ან კოკრის მნიშვნელობა, რომელიც „გამოსლეთას“ ტექსტის ერთ ნაწილშია დადასტურებული.

ბურთვ და ბირთვ სემანტიკურად ერთმანეთს ფარავს შემთხვევითა ერთ ნაწილში: ... იჭუმიეს იგი (ბურთვ) მღერისა მიმართ, შდრ. ... ყრმანი იმღეროდ ბირთვთა მიმოგდებით, ანდა, ... ბურთვის სახე არს იგი (ქუეყანაჲ), შდრ. მომრგულაჲ არს ბირთვს სახე ხატითა (გრძობაჲ) და სხვ. მოულოდნელი არ არის, რომ ეს ორი სიტყვა მატერიალურადაც ერთმანეთს დაუკავშირდეს, ერთისა და იმავე სიტყვის ვარიანტებად ჩაითვალოს.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა „მამათა სწავლანის“ ნუსხათა ჩვენება, კერძოდ A ხელნაწერში, რომელსაც ემყარება გამოქვეყნებული ტექსტი, წარმოდგენილია ბირთვთა (... ყრმანი რაჲ იმღეროდ ბირთვთა მიმოგდებით...). სათანადო ადგილას B ხელნაწერში ბურთვთ იკითხება, C-ში ბურთუთ¹⁰. ამ შემთხვევაში ბირთვსა და ბურთვს მონაცვლეობა ერთსა და იმავე კონტექსტში ფაქტია და ეს ამ ორი სიტყვის როგორც სემანტიკურ, ისე ფორმალურ (მატერიალურ) იგივეობაზე მეტყველებს.

პირველად ნ. მარმა სცადა ამ ორი სიტყვის დაკავშირება. მისი აზრით, ბირთვ მიღებულია **birw**-ისაგან ბავისმიერი ნახევარბმოვნის უ-ს (**w**) გადასმის შედეგად (შდრ. კიკუ — კვიცი). თავის მხრივ, ***birw** resp. **birw** არის დიალექტური სახესხვაობა ბურთისა, რომელიც სომხური **բարբ**-

⁸ ტექსტი მოგვყავს ბიბლიის ხელაძისეული გამოცემის მიხედვით (1884), ენილიდან ა. შანიძის გამოცემაში ეს ადგილი არ არის წარმოდგენილი. შესაბამისი ბერძნული ტექსტი ნაკლებია. სომხური განსხვავებულია და ბირთვის შესატყვისს არ ვეჩვენებს (რუსულშია — А два конца двух цепочек прикрепил к двум гнездам).

⁹ 1966 წლის გამოცემა.

¹⁰ იხ. „მამათა სწავლანი“, 253, 5.

დან (burd) მომდინარეობს. *բուրդ* ნიშნავს შალს, шерсть. თავდაპირველად საქართველოში ბურთს უნდა ჰქონოდა დაგორგოლავებული შალის სახე. ბ ი რ თ უნდა ყოფილიყო გამოყენებული ყველაფერი მრგვალის, ბურთისებურის, სფეროსებურის აღსანიშნავად¹¹.

„ფიზიოლოგის“ ტექსტი, რომლის კომენტარებშია წარმოდგენილი ზემომოყვანილი მსჯელობა, გამოთქმული ვარაუდის საფუძველს არ ქმნის, რამდენადაც ბირთვს შესატყვისად აქ სულ სხვა სიტყვაა (*գանդ*—resp. *դնգակ*). ამიტომ ავტორი ფიქრობს, რომ იგი ზეპირი გზით უნდა იყოს შემოსული ქართულში¹².

საპირისპირო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ილ. აბულაძეს, რომლის მიხედვით ბ ი რ თ უ საქუთრივ ქართული და იშვიათად ხმარებული სიტყვაა¹³.

ნ. მარის ზემოგანხილულ თვალსაზრისთან დაკავშირებით შეიძლება აღგვენიშნა შემდეგი: ტექსტოლოგიური მონაცემები (ნ. მარის ხელთ არსებული და ჩვენეი მასალა) აღნიშნულ ვარაუდს მხარს არ უჭერს. არსად ბ ი რ თ უ ს შესატყვისად სომხურ ტექსტში ამოსავლად ნაგარაუდვეი სიტყვა არ დასტურდება. მეორეც, ნ. მარს ბ უ რ თ ი სომხური *բուրդ*-იდან მომდინარედ მიაჩნია. ძველ ქართულში კი ბ უ რ თ უ ფორმაა დადასტურებული, რომელიც, როგორც ჩანს, ნ. მარისთვის ცნობილი არ ყოფილა¹⁴. მასასადამე, გასარკვევია უ-ნიანი ფორმის ადგილი. ამდენად, თვალსაზრისი ბ უ რ თ ი ს სომხურიდან მომდინარეობის შესახებ დამატებით დასაბუთებას საჭიროებს.

მეორედ ეს ორი სიტყვა ივ. იმნაიშვილმა დააკავშირა ერთმანეთთან, როდესაც ძველ ქართულში ხმოვანთა სუბსტიტუციის განხილვისას ერთ-ერთ მაგალითად ბ ი რ თ უ და ბ უ რ თ უ დაასახელა¹⁵.

როგორც დავინახეთ, ბ ი რ თ უ და ბ უ რ თ უ იმდენად ახლოს მდგომი სიტყვებია ძველ ქართულში, რომ ისინი ერთი სიტყვის ფონეტიკურ ვარიანტებად (ივ. იმნაიშვილი), დიალექტურ ვარიანტებად (ნ. მარი) მიიჩნიეს. და მაინც, ძველ ქართულშივე, როგორც ჩანს, უკვე ორ ოდენობასთან გვაქვს საქმე, სადაც ბ ი რ თ უ ს შემთხვევაში ფორმალურ განსხვავებას ძირითადი მნიშვნელობიდან ერთგვარი გადახრაც მოჰყვა, ახალი სემანტიკური ნიუანსი გაჩნდა.

ამოსავლად შეიძლება გვევარაუდა ბ უ რ თ უ ი ფორმა. უ-ს გადასვლა ი-ში შეიძლება აიხსნას იმ პროცესის ანალოგიურად, რომელსაც ვარაუდობენ ფ უ ც ← ფ ი ც-ის¹⁶ შემთხვევაში. გ. როგავას თვალსაზრისით, „ქართულში შეიმჩნევა უ-ს შენაცვლება ი-თ...“ ბრუნვისნიშნისეული ი-ს გავლენით „უნდა მომხდარიყო უ-ს არტიკულაციის წინ გადაწევა (ერთგვარი უმ-

¹¹ Н. М а р р, Т е к с т ы и р а з ы с к а н и я п о а р м я н о - г р у з и н с к о й ф и л о л о გ ი ი, VI, 1904, გვ. 88—89; მისივე, Т е к с т ы и р а з ы с к а н и я, IV, 1902, გვ. 88; ავრთვე, გვ. XXXVI. სიტყვის ტრანსკრიპცია მოგვეყავს ნ. მარის მიხედვით.

¹² იქვე.

¹³ მამათა სწავლანი X და XI ს-თა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილ. აბულაძემ ა. შა-ნიძის რედაქციით, თბილისი, 1950, გვ. XVIII—XX.

¹⁴ შდრ. ნ. მ ა რ ი, Т е к с т ы и р а з ы с к а н и я, IV, გვ. 88.

¹⁵ ივ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწილი II, თბილისი, 1971, გვ. 114.

¹⁶ ფ ი ც-ის მეორეული ხასიათის შესახებ (ფუც←ფიც) აზრი გამოთქმული იყო გაცილებით ადრე: იხ. არნ. ჩ ი ქ ი ბ ა ვ ა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 332.

ლაუტიზაცია) ... ქართული ფუც სახელური ფუძის უ შეიძლებოდა დამ-
ლილიყო უი-დ და შემდეგ ლაბიალიზებული ელემენტი გაუჩინარებულიყო
ფ-სთან¹⁷. ანალოგიური ვითარება დასტურდება სვანურში¹⁸.

მსგავსი პროცესის არსებობას ვარაუდობს ივ. ჭავთარაძე ქართული ენის
ზოგ დიალექტში, რომლის დროსაც ხდება გაუმლაუტებული ხმოვნის დაშლა
დიფთონგად, ხოლო შემდეგ დელაბიალიზაცია, რომლის შედეგად დიფთონ-
გის მეორე კომპონენტიღარჩება. ეს ერთგვარ გამომხატურებას პოულობს სა-
შუალო ქართულის ტექსტებშიც (სურსული—სვირსვილი—სირსვილი, შდრ.
სურსილისათვის: ფანასკერტ. 312, 8: სუსამბარი—სისამბარი: სისამბარის...
იქვე, 417, 18)¹⁹. ავტორის აზრით, უმლაუტნიანი ხმოვნის წარმოთქმაში მერ-
ყეობის ამსახველი უნდა იყოს ძველი ქართულის ძეგლებში დადასტურებული
დაწერილობის ნაირგვარობა, მაგალითად, დ უ რ ე ს ა (მთ 7,3) // დ ვ რ ე ს ა //
// დ ი რ ე ს ა (მთ 7, 4)²⁰.

თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ ბურთუი—*ბუთრთუი—ბირთუი.

ისმის კითხვა: წარმოდგენილ ვარაუდს ხომ არ შეუშლიდა ხელს ის ფაქ-
ტი, რომ ჩვენს შემთხვევაში, ყველა სხვა დასახელებულ შემთხვევათაგან გან-
სხვავებით, ფუძის ბოლოკიდურად გვაქვს უ (ბურთუი, შდრ. ფუცი). ამ ფაქტს
ახსნა, სჭირდება.

შეიძლებოდა ახსნის მეორე გზაც დაგვეშვა. ამ შემთხვევაში ამოსავლად
ბურთი²¹ უნდა ვივარაუდოთ (შდრ. ნ. მარის ზემომოყვანილი თვალსაზრისი),
რომელიც ზემოთ ნავარაუდები პროცესის გავლით მოგვეცემდა ბუთრთი—ბირ-
თუი (შდრ. სვანური *ფური—ფური—ფირუ). ამ უკანასკნელის ასიმილაციით
მივიღეთ ბ უ რ თ უ ი. მეორე ვარაუდის შემთხვევაში ქრონოლოგიური სიძ-
ნელებები იჩენს თავს, კერძოდ აღრინდელ ძეგლებში დადასტურებულია მხო-
ლოდ უ-იანი, ფორმა, ბურთი — არ ჩანს. მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ
ნავარაუდევ პროცესებს გაცილებით ადრე უნდა ჰქონოდა ადგილი, ვიდრე
ძველ ქართულში წარმოდგენილი ვითარებაა.

შესაძლებელია, ანალოგიური პროცესის შედეგთან გვექონდეს საქმე სხვა
შემთხვევებშიც, კერძოდ:

ა) ფ უ ტ ი და ფ ი ტ ი. ფ უ ტ ი-ს ორი მნიშვნელობიდან, რომელსაც საბა
გვაძლევს, ჩვენთვის საინტერესოა პირველი: ხის ქერქი ანაძრობი დიდი²²

¹⁷ გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, თბილისი,
1962, გვ. 47—48.

¹⁸ მ. ქალღანი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბილი-
სი, 1969, გვ. 145—147.

¹⁹ ივ. ჭავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, XII—XVIII სს., თბილისი, 1964,
გვ. 84, გვ. 77—84.

²⁰ ივ. ჭავთარაძე, იქვე, გვ. 80; ამ მაგალითთან დაკავშირებით იხ. ავრეთევ მ. ძი-
ძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბილისი, 1960, გვ. 32.

²¹ იქნება ეს სიტყვა სომხურიდან მომდინარე, თუ საკუთრივ ქართული, ამ შემთხვევაში
მნიშვნელობა არა აქვს.

²² მეორე მნიშვნელობაა — ავი კვალი: იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი,
IV, ავტორგრაფული ნუსხების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1966.
ფუტთან უნდა იყოს კავშირი ფუჭი, ფუცი/ფუყე.

ფუტის ამ მნიშვნელობას უკავშირებენ ჭანურ ოფეტეს, რაც აღნიშნავს ადგილს სახლის გარ-
შემო, ეზოს: იხ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართულ შედარებითი ლექსიკონი, ტფი-
ლისი, 1938.

იქვეა მითითებული ფიტი²³, ფუტისაგანაა ნაწარმოები ფუტურო, ფუ-
ღურო, რომელიც იმერულში, გარდა თავისი ძირითადი მნიშვნელობისა
გამხმარ ხეს აღნიშნავს²⁴. შდრ. აგრეთვე ქანური ფუწი — x, v, полуст-
левшее дерево²⁵.

მეორე მხრივ, ფიტი — თავლის ნაჩენი (საბა), თავლაგამოცილი,
უთავლო ფიჭაა. ფიტავს — ფიტივით ხდის, სინოტივეს აცლის, აშრობს²⁶
ვეფირობთ, ფუტისა და ფიტის სემანტიკური დაკავშირება დიდ სიძ-
ნელეს არ წარმოადგენს (ამაზე საბაც მიუთითებდა). თუ ასეა, მაშინ შესაძ-
ლოა აქაც თავის დროზე უ-ს ი-ში გადასვლის შემოაღნიშნული პროცესი
ვივარაუდოთ.

ბ) შესაძლოა, ამავე რიგის ფაქტი იყოს ფუფქი და ფიფქი (ძაფი).
ფუფქი — ცხელი ნაცარი (საბა). ფუფქავს — მდულარეში ავლებს.
ფიფქი ძაფი შემოიმერულში აღნიშნავს ნაცარტუტაში, ან საპნიან მდუ-
ლარეში გამოხარშულ აბრეშუმის ძაფს (შდრ. ფუფქი)²⁷. საინტერესოა, რომ
ფიფქისა და ფუფქის დაკავშირება საბაზე დამყარებით შესაძლებლად
მიიჩნია ჰანს ფოხტმაც, რომლის ვარაუდით. ამ სიტყვათა ფქ ძირი უნდა უკავ-
შირდებოდეს აფრქუევს ან აფრქვეევს და ფქვავს ზმნებსაც²⁸.

მაშასადამე, ერთი მხრივ ბურთვ—ბირთვ, მეორე მხრივ, ბურთვ—
ბურთი²⁹ ამ ვარიანტებში, შესაძლებელია, სხვადასხვა დიალექტში მიმდი-
ნარე პროცესებმა იჩინა თავი.

ბურთე-ი ფორმაში ბოლოკიდური უ-ს დაკარგვა შეიძლებოდა გამოეწვია
ამ სიტყვაში ლაბიალური ბგერების არსებობას. უ-ს დაკარგვა შეიმჩნევა მსგავსი
სტრუქტურის სხვა სიტყვებშიც, მაგალითად, ძველი ქართულის ბუზუი
— ახალი ქართულის ბუზი. ბიბლიის ტექსტებში ორივე ფორმა დასტურ-
დება, მაგრამ საშუალო საუკუნეებდან მოყოლებული (სიბრძნე-სიცრუისა,
რუსულდანიანი, კალმასობა, შაჰ-ნამე, სამკურნალო წიგნი, უსწორო კარაბადი-
ნი და სხვ.) დღემდის ოდენ გამარტივებული ფორმა გვხვდება. მაგალითები³⁰:

... ნეშტი იგი მკლისაჲ შეჰამა ბუზუ მან: იოველ 1, 4. ... ნეშტი ეგი ბუზვსაჲ
ნეჰამა გესლმან: იქვე, 1, 4. ... მკალსა და ბუზუსა გრსცნა ნყოფნი მათნი: S—417,222,25.
ესე არა სჰამოთ ნთვანი... ბუზვი და მსგესი მისი...: ლევიტ. 11,22. ...ბუზვ გესლო
უქშ თუ იყოს და თუ აქირვებდენ მთ მტერნი ერთსა შაჰ ქლტვან მთ...: 3 მეფ. 8,35.

²³ ასევე ვკითხულობთ, ფიტი, გინა ხის ქერქი ანაძრობი, გინა ავი კვამლი B. ფუტი ეწოდება ფიტსა თავლისასა, კვალად ხის ქერქსა დიდად შემოქერქილსა, კვალად ავსა კვამლსა Cab. ხის ქველი ქერქი CqD. ხის ტყავი სქელი E : სულხან-საბა ორბელიანი, IV₂, იქვე.

²⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 207.

²⁵ H. M a p p, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматиею и словарем. СПб, 1910.

²⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 119.

²⁷ იქვე, გვ. 121. თუმცა არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა ფიფქი ძაფი ფოქ-
ლის ფიფქთან იყოს კავშირში.

²⁸ ჰანს ფოხტი, ზმნური სუფიქსები ძველ ქართულში: მიმოძილველი, 1968, № 4—5, გვ. 295—296.

²⁹ შდრ. აღ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თვისებურებანი, 1960, გვ. 25, სადაც ვამ სიტყვაში განუთარხულად ა მიწვეულა.

³⁰ სისრულისათვის ჩვენი მასალის გარდა გავითვალისწინეთ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტთან არსებული ქართული ენის ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ლექსიკონის ფონდი და აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული ვეფხისტყაოსნის ტექსტის დამდგენი კომისიის ძველი ქართული ლექსიკის ფონდი.

... მკლად უწოდა ასკრიასა და ბუზუად ბაბილონსა: S—417, 222, 22. შდრ. ... მოქდა მკალი და ბუზი, რომლისა არა იყო რიცხვ: ფს. 104,34.

ამავე რიგის უნდა იყოს ბუშტუი — ბუშტი. თუმცა ძველ ქართულში ბუშტუ ფორმა (და საერთოდ ეს ძირი) ვერ დავადასტურეთ, მაგრამ „სამკურნალო წიგნში (კარაბადინი)“ გვხვდება რამდენიმე უნიანი ფორმა გამარტივებული ფორმის პარალელურად:

... ბუშტუისაგან გამოვლენ: გიგმი, კეთრი, მზიობარი, ნიოხარი...: სამკ. წ. კარაბ. 52,6—7. სახლი შავისანავლიისა ტყირბი არის და უფლება მისი არს თირკმელთა და ბუშტუსა და წერილთა ნაწლევეთა შიგან: სამკ. წ. კარაბ. 71,4. თუ ამა წამალმან ვერ უშეუღლოს, და ესე ქვა ქუემო ბუშტუშაგან იყოს, და ვერ უშეუღლოს, მეშორიმემან ამოართუას: იქვე, 304,24 (1950). წინანი მკურნალნი უზახდეს ნავლელა კისასა, უმცროსსა ბუშტუსა დაარქუეს კისა დიდი: იქვე. 232,5 (1950). ბუშტუისაგან შირიმი რომე იყოს, მის წამალი მეტადრე ყმაწურობასა როზე სჭირდეს... იქვე, 303,23 (1950). მამცი ბუშტუისა სივრილისაგან არს: იქვე 83,3. შდრ. ... მერმე ცხურისა ბუშტუშიგა ჩაასახს და იმა აღვილსა დაიდვას: იქვე 58,6 (1960).

აქვე შეიძლება განვიხილოთ თოკუ (... დახუეე წუივთა მისთა თოკუი ფიცხლად... სამკ. წ. კარაბ. 372,4 (1950), მაგრამ აქ მასალის სიმცირის გამო (აგრეთვე იმის გამო, რომ ძველ ქართულში მას ცვლიდა საბელი), ამ შემთხვევას დამაჯერებლობა აკლია.

საინტერესოა, რომ უნიანი ფორმები შემორჩენილია დღესაც ზოგიერთ დიალექტში, კერძოდ, ხევსურულში (... ოქროს ბურთვივით ვაქა ხყვანდ სანდუას³¹), ფშურში (... ანა მქნა ოქროს ბურთვაი, კალთაში ჩაგეშლებოდი: რაზიკ. 150,76³²), თუშურში (მწვაქესგორ ცეცხლის ბურთვებ გადიოდისა დ' ჭვარნ ბურთვაცობენავ — თქვიან...)³³.

ქართველურ ენათა მონაცემები ჩვენს საკითხს ახალს არაფერს ჰმატებს. მეგრულში ბურთი, ქანურში — ბულთი, რაც შეეხება სვანურს, აქ ბურთის შესატყვისად გვაქვს ბილთუ, რომელიც ქართულიდან ჩანს შესული: ბილთუ—ბუილთ—ბურთი, შდრ. *ფური—ფური—ფირუ³⁴.

მაშასადამე, ბურთუი $\begin{matrix} \nearrow \text{ბირთუი} \\ \searrow \text{ბურთი} \end{matrix}$

სამუალო საუკუნეებიდან მოყოლებული ეს ერთეულები დაშორდნენ ერთმანეთს სემანტიკურადაც.

შემოკლებათა ბანმარტბა

გ ა მ. — გამოსლეთათა, წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, I, ნაკვ. I, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1947.

დ ი ო ს კ ო ს ტ. — ცხოვრება დიოს კოსტანტინეპოლელისა, კ. კეკელიძე, ეტიუდები..., VI, თბილისი, 1960.

ე ვ ს. ს ა მ ო ს ა ტ. — ქსენება წმიდისა მამისა აღმსაარებელისა ევსევი სამოსატელისა ეპისკოპოსისა, კ. კეკელიძე, ეტიუდები..., VI, თბილისი, 1960.

³¹ ალ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960, გვ. 85.

³² იქვე.

³³ თ. უთურგაიძე, თუშურის ტექსტები.

³⁴ მ. ქალდანი, დასახ. შრ., გვ. 144—146.

- ეჭუს. დღ. — უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ეჭუსთა დღეთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათჳს“, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1964.
- ვახტ. სატრფ. — ვახტანგ VI, ლექსები და პოემები, ალ. ბარამიძის რედაქციით, თბილისი, 1947.
- ვისრ. — ვისრამიანი, ალ. გვახარია და მ. თოდუას რედაქციით, თბილისი, 1962.
- ვტ. — შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბილისი, 1937.
- თანიაშ. აშირ. დარეჯ. — თანიაშვილი, გალექსილი ამირანდარეჯანიანი, გ. ჯაყობიას რედაქციით, თბილისი, 1941.
- თეიმ. II. — თეიმურაზ მეორე, თხზულებათა სრული კრებული, გ. ჯაყობიას რედაქციით, თბილისი, 1939.
- იგავ. სოლომ. — იგავნი სოლომონისნი, ტექსტი დადგენილია ბ. გვიგინიშვილის მიერ (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში).
- იოველ. — წინაწარმეტყულებამა იოველისი, ტექსტი დადგენილია ბ. გვიგინიშვილის მიერ (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში).
- კაც. აგებ. — იხ. ეჭუს. დღ.
- ლევიტ. — ლევიტელთაჲ, ტექსტი დადგენილია ბ. გვიგინიშვილის მიერ (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში).
- მამ. სწ. — მამათა სწავლანი X—XI საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილ. აბულაძემ ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1955.
- მეფ. I, III — წიგნი მეფეთაჲ, ტექსტი დადგენილია უჩა ცინდელიანის მიერ (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში).
- რუს. — რუსუდანიანი, ილ. აბულაძის და ივ. გვიგინიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1957.
- სამკ. წ. კარაბ. — ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი, სამკურნალო წიგნი — კარაბადინი, გამოსცა მის. შენგელიამ, თბილისი, 1959.
- სამ. წ. კარაბ. (1950) — ზაზა ფანასკერტელი, სამკურნალო წიგნი — კარაბადინი, მ. სააკაშვილის რედაქციით, თბილისი, 1950.
- ფიზ. — მჭეცათათჳს სახისა სიტყუაჲ, ნ. მარის გამოცემა, ტ. VI, 1904.
- ფს. — ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა მზ. შანიძემ, თბილისი, 1960.
- ქრონ. I, II — ქრონიკები..., გამოსცა თ. ჯორდანიამ, ტფილისი, 1892, 1897.
- შე. მთ. — ნოდარ ციციშვილი, შვიდი მოთხე, კ. კეკელიძის რედაქციით, 1930.
- ტ. კ. გარ. — ჯელმწიფის კარის გარიგება, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, ტფილისი, 1920.
- S — 417. — მეტაფრასული კრებული XII საუკუნისა (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში).

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

ამბაკო ჰაკაძე

რამდენიმე საერთო-ქართველური ფუძის მქონე ტოპონიმის ისტორიისათვის

როგორც ცნობილია, ტოპონიმთა ძირითადი ნაწილი უძველესი წარმომავლობისაა და მას არსებობის გრძელ მანძილზე იმდენი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური ცვლილებები განუცდია, რომ მრავალი მათგანი დღეს საიდუმლოების ბურუსითაა მოცული და მათი თავდაპირველი სავარაუდო ფორმების აღსადგენად საჭიროა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მოწვევით ღრმა მეცნიერული კვლევა-ძიების ჩატარება. ფაქტები ამისა უამრავია საზოგადოდ და უამრავია იგი სვანეთის ტოპონიმის სინამდვილეშიც. აქ უხვად მოგვეპოვება ისეთი გეოგრაფიული სახელები, რომელთა სახელდების მოტივაცია, პირდაპირი თუ გადატანითი მნიშვნელობით, მხოლოდ მის გარესამყაროსაგან რაიმე განმასხვავებელი ნიშნების ან ნიშან-თვისებების მიხედვით არის გაპირობებული და ჩანს, რომ სახელდების საფუძველი ქართველურია, ქართველური წარმომავლობისაა, მაგრამ დროთა მსვლელობას ისე შეუცვლია ამა თუ იმ გეოგრაფიული სახელისათვის ფორმა და შინაარსი, რომ შეუიარაღებელ თვალს უცხო წარმოშობისადაც კი მოეჩვენება. ნათქვამის ზოგადი წარმოდგენისათვის ამჯერად დავკმაყოფილდებით მხოლოდ ისეთი ტოპონიმების ეტიმოლოგიურ-ეტიმოლოგიური ანალიზით, რომელთა ერთი ნაწილისათვის სახელდების საფუძველს წარმოადგენს თანამედროვე სვანურ ენაში არსებული საზოგადო სახელები (ოღონდ ეს სახელები, რეალიზებული გეოგრაფიულ სახელწოდებებში, საზოგადო სახელებისაგან განირჩევიან ტოპონიმისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური დისტინქციური ნიშან-თვისების მქონეობით), ხოლო მეორე ნაწილი ტოპონიმებისა წარმოშობით აგრეთვე საზოგადო სახელებია, მაგრამ, სინქრონიული კვლევის დონეზე, ისინი ფუნქციურობას მოკლებულნი არიან და მნიშვნელობას დაკვირვებულნი. ამ უკანასკნელთა ძირეული თუ ფორმანტული ელემენტების სავარაუდო ახსნა შესაძლებელი ხდება მხოლოდ ისტორიულ-შედარებითი ინტერპრეტაციის საფუძველზე. საბოლოოდ აღმოჩნდება, რომ ყველა განსახილველი ტოპონიმის სახელდებისათვის გამოყენებული მორფემა ისტორიულად უკავშირდება საერთო-ქართველური ფუძე-ენის მორფემებს და ტოპონიმიკურ თუ საზოგადო სახელებში რეალიზდებიან, როგორც ალომორფები საერთო-ქართველური ფუძე-ენის არქეტიპებისა.

1. **შდაჭლერ**. მდინარე ჭუბრულასა და მდინარე ნაკრას ხეობათა გამყოფ ქედზე 12-მდე მეტ-ნაკლები სიმაღლის მწვერვალია¹. მათ შორის ყველაზე მაღალია მწვერვალი **შდაჭლერ**².

ტოპონიმი **შდაჭლერ** წარმოქმნილი სახელია. ძირეული მორფემა **შდაჭლ-**, ხოლო **-ერ** საკმაოდ გავრცელებული ფორმანტია სვანურ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში (შდრ.: ჭუბ-ერ სას. საბჭო, ჩხვტ-ერ სათიბი, ნურყმ-ერ კლდე — ორივე ეცერის ს. ს.). ძირეული ლექსემის ბოლო პოზიციაში სონანტთა თავმოყრა გამოწვეულია ა ხმოვნის ჩავარდნით. მართლაც, **შდაჭლერ**-ში რომ რედუცირებულია ა და არა რომელიმე სხვა ხმოვანი, ამას წინამავალი ა-ს უშუალოდ ადასტურებს. ზემოთქმულის თანახმად, საძიებელი სიტყვის სრული ფორმა უნდა ყოფილიყო ***შდაჭალ-**. ინტერსონანტურ პოზიციაში ა ხმოვნის სინკოპირება -ერ ფორმანტს მიეწერება. მაშასადამე, გახმოვნების ნორმალურ საფეხურზე ტოპონიმი **შდაჭლერ** უნდა წარმოედგინოთ, როგორც ***შდაჭალერ**. იბადება კითხვა: როგორი წარმომავლობისაა ეს სიტყვა და რა საერთო შეიძლება დაეძებნოს თვისტომ ნებთან?

ქართული ენის ზოგ დიალექტში დასტურდება სიტყვა თაველ-ი სახელწოდებად ყოველგვარი თავთავისა³. ჩვენი ვარაუდით, თაველ- სიტყვის თანამედროვე გაგება არ შეესაბამება მის თავდაპირველ მნიშვნელობას. ადრეულ საფეხურზე მისი სემანტიკური არე არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ მარცვლეულის თავთავის აღნიშვნით, მითუმეტეს, ამგვარი კვალიფიკაცია მას ეძლევა არა ისტორიული წყაროების მიხედვით, არამედ მხოლოდ გვიანდელი მწერლების ნაწარმოებებისა თუ დიალექტური მონაცემების საფუძველზე. თაველ-ის დღევანდელი სემანტიკური გაგება ან მეორეულია და გვიანდელი, ანდა მისი მნიშვნელობა დავიწროებულ-დაკონკრეტებულია. ქართული ენის ძველ ძეგლებსა და ლექსიკონებში (ს.ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა; დ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი; ილ. აბულაძე; ძველი ქართული ენის ლექსიკონი) თაველ-ი არ დასტურდება. როგორც ჩანს, ძველ ქართულში თაველ- სიტყვის ფუნქცია, სხვა მნიშვნელობებთან ერთად, დაკისრებული ჰქონია თავ- სიტყვას: ხოლო მოწაფენი მისი მოპჭირდეს თავსა ჭუვილისასა (ლ. 6,1), — ... და აღცდის თავსა ჭუვილისასა და მუსრვად მარცვლისასა („ცხოვრებაჲ წმიდისა ნინოჲსი“) და სხვ.⁴

¹ სპეციალურ ლიტერატურაში მდ. ჭუბრულას (resp. ნესკრას) და მდ. ნაკრას წყალგამყოფი ქედი **შდაჭლერის ქედი**-ითაა აღნიშნული. სვანებისათვის ქედი უსახელია. სახელდება ჰედისა გვიანდელია და წარმოქმნილია მწვერვალის სახელწოდების მიხედვით. სახელწოდებას კორექტივი სჭირდება. უნდა იკოს — **შდაჭლერი** და **შდაჭლერის ქედი** (შდრ. ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნ.წ. I, თბ., 1949, გვ. 32).

² იხ. ალ. ჭავჭავაძის მიხედვით ხელმოკლეა ნომერი 1932 წ. გამოცემული 1:200 000 რუკა. აქაც **შდაჭლერ** **შტავლერ**-ითაა აღნიშნული. რამდენადაც ზემო სვანურისათვის **შდ>შტ** დამახასიათებელი არაა (იხ. ა. შანიძისა და ვ. თოფურიას მიერ 1939 წ. გამოცემული სვანური პროზაული ტექსტები, I, გვ. XIV), ამდენად რუკაზე აღნიშნული **შტავლერ** დამახასიათებელი ფორმაა **შდაჭლერ** სახელწოდებისა.

³ იხ. ქ. გლ. IV.

⁴ ციტატები განმარტებულით: იხ.: ივ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრისტომათია, ტ. I, ნაწ. I, თბ., 1970, გვ. 176, თავი 6, 1; 238, 25; მისივე, ქართული ენის სიმოხონია-ლექსიკონი, თბ., 1948—1949, გვ. 216.

მიუხედავად ამისა, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ უძველეს ქართულში არსებული ყველა სიტყვა ჩვენამდე მოღწეულ ძეგლებში ვერ მოხვდებოდა. დიალექტებში შემონახული ფორმები ამის სასარგებლოდ მეტყველებენ. ყოველ შემთხვევაში, ქართულ-სვანურის ერთიანობის ეპოქაში თაველ სიტყვის არსებობა საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს, რომლის კანონზომიერი შესატყვისი სვანურში უნდა იყოს შ და ტ ლ ე რ-ში აღდგენილი ფუძე *შ და ტ ა ლ. ამ უკანასკნელს აბსოლუტურ ბოლოში ა ხმოვანი უნდა ჰქონოდა, რამაც განაპირობა წინამავალი ა ხმოვნის ეუმლაუტობაცა და ქართ. თავ ე ლ-ის ე-ს სვანურში ა ვოკალით შეცვლა: ქართ. თავ ე ლ-: სვან. *შ და ტ ა ლ < *შ და ტ ე ლ < *შ და ტ ე ლ ა (შდრ. ფონემათა ისტორიული მიმართებანი ერთგვარად წარმოქმნილ სახელებთან ერთსა და იმავე ფონეტიკურ გარემოცვაში: ქართ. თ: სვან. შდ; ქართ. ე: სვან. ა < *ე⁵. ქართ. თავ: სვან. შდა < *შდაჟჟ „თავთავი“...⁶ ქართ. მელა: სვან. მალ...id.⁷

სემასიოლოგიური თვალსაზრისით, ტოპონიმი შ და ტ ლ ე რ გააზრებულია, როგორც მ თავ ა რ ი, თავ ი, resp. თავ ე ლ⁸ მახლობლად მდებარე ყველა მწვერვალს შორის. ამდენად, ტოპონიმ შ და ტ ლ ე რ ის მნიშვნელობაც ლოგიკურ მიმართებაშია ქართულ-სვანურ ბგერობრივ შესატყვისობებთან, სემანტიკურ-ფონეტიკური დამთხვევა კანონზომიერი⁹.

⁵ ქართ. ე—სვან. ა/ჲ მიმართებების შესახებ იხ. მ. ჭკალუა ნ ი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, თბ., 1969, გვ. 125. . .

ტოპონიმში რეკონსტრუირებული ფუძე *შ და ტ ა ლ სემანტიკურად განსხვავებული, მაგრამ ისტორიულად იგივე წარმოშობისაა, რაც სვანურში მერცხლის აღმნიშვნელი სიტყვა შ და ტ ა ლ (შდრ. გამოთქმები: პ ი რ ვ ე ლ ი მ ე რ ც ხ ა ლ ი, რაც გადატანით ნიშნავს „ჩრდამე წამოწყები, თოსანი“, ჭკალ, V; „ერთი მერცხლის ჭიკჭიკი ვახუხულს ვერ მოიყვანა“ — ხალხ.). მიუხედავად ამისა, სვანურში მერცხლის აღმნიშვნელი „შდატალის“ მიხედვით სხენებული ტოპონიმის სახელდება ნაკლებ მოსალოდნელია, როგორც ამას კ. ვ ა ნ ი ფიქრობს (შდრ. მ ი ს ი Опыты объяснения кавказских географических названий, Тифлис, 1909, გვ. 161), რადგანც მერცხალი ნიაღვრ ზონაში, იქ, სადაც ვაჟინვარებაა, არ ბინდარაას. სხევილური ლიტერატურის მიხედვით, მერცხალი resp. კლდის მერცხალი *Riparia rupestris Scopoli* ვერცხტიკალურად ერთკლდეა მხოლოდ 2500 მ-მდე ზღვის დანიდან, იხ. ა. ჭკალუა ნ ი, ლ. კუბტუბიძე, დ. ზარქუა, საქართველოს ფრინველების სარკვევი, თბ., 1950, გვ. 311.

⁶ იხ.: ე. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, „მომოხილველი“, თბ., 1926, გვ. 201; თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანთა სისტემა და აბლატური ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 136, 148. . .

⁷ იხ. მ. ჭკალუა ნ ი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, გვ. 21. . .

⁸ „თაველს“ რომ მხოლოდ „თავთავის“ მნიშვნელობა არა აქვს, ეს თანამედროვე ქართულშიც იგრძნობა:

„მცინეაწწერის თოვლის თეთრო თავ ე ლ ი, (ხაზი ჩვენია. — ა. ჭ.) ლურჯ. . . ნისლი, მტკერიდან ცაზე ასულა“ . . .

(აილ. ა ხ ა შ ე ლ ის ლექსიდან „ახალ საქარაელოს“, თბზ. კრებ., II, თბ., 1960).

⁹ შ და ტ ლ ე რ-ის ზემოთ მოყვულ სემანტიკურ და ეტიმოლოგიურ ანალოზს გვერდში უდგას მისი ეტიმოლოგიური მხარეც, საბგერობრივ: სვანეთს, შორეული წარსულიდანვე ჰქონდა სამეურნეო-ეკონომიური ურთიერთობა როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებთან, ისე მეზობელ მხარეებთანაც. მიმოსვლა ამა თუ იმ მხარეში ქედებისა და უღელტეხილების გადალახვით ხდებოდა, რომელიც სამკლდო სიმაღლე ზღვის დონიდან 2500—3900 მეტრს აღწევდა (იხ. ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, თბ., 1962, გვ. 174; ა. ჩარკვიანი, სვანეთი, თბ., 1967, გვ. 34—47). უმარაგი ქედისა და ხევის მონაცვლეობა მგზავრების გზის აკლენას მოსწყველდა, ამიტომ საჭირო იყო გზის მაჩვენებელი ორიენტირი. ამგვარ ორიენტირად გამოყენებულ უნდა ყოფილიყო რელიეფის შედარებით ადიდლად საცნობი ბუნებრივი ნიშანი. ამ დანიშნულებით სიეთის მდ. ჭუბრულასა და მდ. ნაკრას წყალგამყოფ ქუბზე სწორედ მწვერვალი შ და ტ ლ ე რ

2. **მაშდაშია / მაშდაშა ნენზ.** ტოპონიმი მაშდაშია საბალახოს სახელწოდებაა მდ. ნაკრას ხეობის მარცხენა კალთაზე (ნაკის ს. ს., მესტიის რ.), ხოლო მაშდაშა ნენზ-ს უწოდებენ ღელე რომაშ ტუბის თავზე სუბალპურ ზონაში მდგომ სოქს (ს. იდლიანი, მესტიის რ.). სემანტიკურად ორივე ტოპონიმი გამჟღავნებელია. პირველი ნიშნავს „ეულს, მარტოხელას, ობოლს“, მეორე კი — „ეულად მდგომ, მარტოდ თუ ობლად დარჩენილ სოქს“.

ტოპონიმიკური სახელდება მოტივირებულია იმით, რომ ორივე გეოგრაფიული ობიექტი იმ გარემოში განსხვავდება ყველა დანარჩენისაგან: მაშდაშია ჰქვია იმიტომ, რომ იგი ტყეში მოქცეული ერთადერთი პატარა ვაკობია, სათიბ-საბალახოდ გამოყენებული; მაშდაშა ნენზ დარქმევია იმიტომ, რომ საკმაოდ დიდ მინდორზე ერთადერთი სოქი დგას.

მაშასადამე, ორი ერთმანეთისაგან დაახლოებით 50 კმ-ით დაშორებული ტოპონიმის ერთგვარად ეგზოტიკური სახელწოდებით „მონათვლა“ გამოწვეულია მათი ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოსა და სუბიექტ-შემგმეცნებლის ცნობიერებაში გეოგრაფიული ობიექტის მეტაფორული აღქმით¹⁰.

შედგენილობის მიხედვით მაშდაშია საზღვრულდაკარგულია, ხოლო მაშდაშა ნენზ — მსაზღვრელ-საზღვრულიანი. სტრუქტურულად: მაშდაშია მომდინარეობს მა-შდა-ში-ა-საგან; მაშდაშა < მა-შდა-შ-ა-საგან. მა- — ა ორივე შემთხვევაში განყენებული სახელების მაწარმოებელი აფიქსებია სვანურში¹¹. შ სიბილანტი მოქმედებითი ბრუნვის -ჟშ ფორმანტის ნაშთია, ხოლო მაშდაშია-ს ბოლოკიდური პოზიციის ფონემათა ია მიმდევრობის ი ვოკალი კნინობითობის -ილ სუფიქსის გამარტივების შედეგად მიღებული ჩანს: მაშდაშია < *მა-შდა-ჟშ-ილ-ა < *მა-შდა-ჟშ-ჟშ-ილ-ა (-ილ) > ი პროცესისათვის შდრ. ლხმ. ყ ჯ რ მი < ჩხხ. ყ ჯ რ მი ლ თოფი, ეტიმოლოგ. ყირიმის თოფი, ლხმ. შ გ ი ნ ი < ჩხხ. შ გ ი ნ ი ლ ერთგვარი პატარა ჩიტია¹².

თუ განხილული ტოპონიმების ფუძეებს მაწარმოებელ ფორმანტებს ჩამოვაცილებთ, დაგვრჩება შდა (< *შდაჟ) მორფემა, ქართული თავსიტყვის კანონზომიერი შესატყვისი (ქართ. თ : სვან. შდ. შდრ. ბხ. შდა-ჟშ < *შდაჟ-ჟშ, ბქვ. შდაშჟ // < შდაჟშჟ < *შდაჟ-ჟშ „ცალკე, მარტო“, ეტიმოლოგ. თ ა ვ-ი)¹³.

3. **ფიშყორ / ფუშყურ / ნაფშყორ.** ბუნებრივი ეროზიით წარმოქმნილ გეოგრაფიულ სახელთა რიგს განეკუთვნება: ა. ფიშყორ (მდინარეა ლაშხეთში), ბ. ფუშყურ 1. მდ. მესტია-ჭალაჰს მარჯვენა შენაკადი, 2. მდ.

ო გამოკვეთილი, როგორც ყველაზე უფრო მაღალი და საცნობ-მისათითებელი (resp. პორიენტირებული) ნიშანი. აღინაღ, სრულიად ბუნებრივია, მწვერვალ შდაჟღერ - ის სახელდება მოტივირებულ იქნას გარემომცველი გეოგრაფიული რელიეფის მომართ მისი სიმაღლის მიხედვით.

¹⁰ მეტათორული წარმოშობის ტოპონიმები საზოგადოდ ცნობილია. საილუტრაციოდ მოვიხმთ რამდენიმე მაგალითი ქართველური ტოპონიმების სამყაროდან: სვან. დაშღჟწ ნებგჟაკლდი, ეტიმოლოგ. — „დათვის შუბლი“, ქათლწ გუგუფ ჯალსასელი, ეტიმოლოგ. — „ქათმის მკერდი“; მეგრ. ოჩიოქა კლდე, ეტიმოლოგ. — „უკის რქა“ (ყველა მესტიის რ.); ობოლა სათეხი, ობოლყანა სათიბი, ობოლქვა, საძოვარი... იხ. ი. სიხარულძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I, ბათუმი, 1958, გვ. შესაბამისად: 62, 63, 103, 69, 105.

¹¹ ვ. თ. დ. უ რ ი ა, შრომები, I, თბ., 1967, გვ. 212.

¹² იხ. მ ქალდანი, სვანური ენის ლაზამულური კოლოკაციის ფონეტიკური თავისებურებანი, იკვ, VII, 1955, გვ. 171.

¹³ იხ. ვ. თ. დ. უ რ ი ა, ფონეტიკური დაგვირგვანი. I, გვ. 201—202.

ენგურის მარჯვენა შენაკადი, გ. ნაფშყორ 1. მდ. ხაიშურას მარჯვენა შენაკადის — ნაჩელის ზემო წელი¹⁴, 2. ვერხვის სანერგეა ღელე ნაჩელის ხეობაში, 3. ციცაბოკალთებიანი ხრამი მდ. კასლეთურას ხეობას მარცხენა კალთაზე.

XVII—XVIII საუკუნეების სვანეთის საისტორიო ძეგლებშიც დასტურდება ტოპონიმი ფშყურ: ვინ ჩხუბ ქნას კახარას ფშყურს შუა, სახლო დააწუს მისი¹⁵.

თავისი ფიზიკური ნიშან-თვისებებით ფშყორ / ფუშყურ / ნაფშყორ-ის ოდენობისა სვანეთში ერთი მეგრულა სახელწოდების ტოპონიმი ნაპიჭყორი // ნაპიჭკორი — პატარა ღელე-ხევი მდ. კასლეთურას მარცხენა მხარეზე¹⁶. სვანები ხსენებულ გეოგრაფიულ ობიექტს ჭყონაშ ნატყიციტ-ს უწოდებენ, რაც „მთა ჭყონას (მეგრ. ჭყონი „მუხა“) ჩამონანგრევს, ჩამონაშალს“ ნიშნავს.

მეგრული ნაპიჭყორი // ნაპიჭკორი-სა და სვანური ფშყორ / ფუშყურ / ნაფშყორ-ის მნიშვნელობა გაუგებარია როგორც მეგრულენისათვის, ისე სვანებისათვის.

სვანურ-მეგრული ტოპონიმების სტრუქტურული ანალიზი გვიჩვენებს, რომ: 1. მეგრულის ნაპიჭყორი // ნაპიჭკორი და სვანურის ნაფშყორ ტოპონიმების ნა- წინავითარების გამომხატველი პრეფიქსია: მეგრ. ნაპიჭყორი < *ნა-პიჭყორი, ნაპიჭკორი < *ნა-პიჭკორი; სვან. ნაფშყორ < *ნა-ფშყორ. მეგრულ ტოპონიმში ჭყ/ჭკ მონაცვლეობა მეორეულია, უკანაველარული ბგერის წინაველარულში გადასვლა — ყ>კ, განსაკუთრებით მკვეთრი ფონემების მეზობლობაში, ზანურისთვის დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენა¹⁷.

ზემოთქმულის მიხედვით, სვან. ნაფშყორ < *ნა-ფშყორ, ფუძისეულია *ფშყორ; მეგრ. ნაპიჭკორი // < ნაპიჭყორი < *ნა-პიჭყორი, ფუძისეულია *პიჭყორ. სვან. *ფშყორ მორთემის ანლაუტში თანხმოვან-

¹⁴ ნაჩელ წინაეთარების გამომხატველი საზოგადო სახელია სვანურში და ნიშნავს „ნაღვარებს“. ტოპონიმის სახელწოდება მომდინარეობს *ნაჩტელ დიან (მდრ. ჩტლ „ღვარცთო, მეწყერი“).

¹⁵ იხ. პ. ინგოროევა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, თბ., 1941, გვ. 119.

¹⁶ ჩამოთვლილი ტოპონიმების სახელდების მიზეზი დაკავშირებული უნდა იყოს ხსენებულ ადგილებზე ენდოგენური ჩაღებისაგან გამოწვეულ მოქმედებასთან. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს ის, რომ ყველა შემთხვევაში საემე გვაქვს ისეთ გეოგრაფიულ ობიექტებთან, სადაც რელიეფის ზედაპირი ჩამორეცხილია, არის ციცაბო კალთები და მის ღირში ან კალთის რომელიმე ადგილიდან მოედინება წყლები, ხოლო ზოგი მათგანი, მაგ.: ფშყორ, ფუშყურ (1) და ნაფშყორ (1), არას ხეობის სათავე, საიდანაც მოვარდნილი ღვარცთო თითქმის ყოველ წელს ზიანს აყენებს სოფლის მეურნეობას — წაილეება გზები, ინგრევა ხიდეზი, ზიანდება სახანავ-სათიბები. მაგალითად, 30-ოდე წლის წინ ნაპიჭყორი-დან ჩამოსულმა მეწყერმა მდ. კასლეთურა დააგუბა და ჭლისპირა კარეებიც დაგუბებულმა წყალმა მოიცვა. ტბა დაახლოებით 100—150 კვ. მ. იყო. იგი რამდენიმე წელს არსებობდა და სახელწოდებაც ჭქონდა — კასლეთიშტობ „კასლეთის ტბა“ (სახელწოდება მთა კასლეთისაგან მომდინარეობს). დროთა განმავლობაში ტბა დაილექა, ამჟამად მხოლოდ ნატბევილა და ჭქეია მის კასლეთიშნატობ „კასლეთის ნატბევი“.

¹⁷ ყ>კ პროცესისათვის იხ. არნ. ჩაქობაძე, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1936, გვ. 17. . .

თა თავმოყრა მეორეულია. ფონეტიკური პროცესი შემდეგნაირადაა მომხდარი: ნ ა ფ შ ყ ო რ < *ნ ა ფ უ შ ყ ო რ < *ნ ა ფ უ შ ყ ო რ. უ ხმოვნის რედუქცია (უ > უ) ნ ა- პრეფიქსის დართვითაა გამოწვეული¹⁸, უ ლაბიალური სონანტის სინკოპირება წინამავალ პოზიციაში ფ ლაბიალის არსებობამ განაპირობა, ხოლო ფუძისეული ო ხმოვნის უშუალოდ სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში არამულაუტებელი ხმოვნის არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს¹⁹.

ტოპონიმ ნ ა ფ შ ყ ო რ-ის *ფ შ ყ ო რ მორფემის რეკონსტრუირებულ ი *ფ უ შ ყ ო რ იმის საშუალებას იძლევა, რომ სვანური ენის ბზ.-ის ტერიტორიაზე ორგან ლოკალიზებული ფ უ შ ყ უ ტ ე რ ტოპონიმის ამოსავლადაც *ფ უ შ ყ ო რ მივიჩნიოთ: *ფ უ შ ყ ო რ- > *ფ უ შ ყ ო რ- > ფ უ შ ყ უ ტ ე რ. ო ხმოვნის უშუალოდ (ო > ო > უ) *ფ უ შ ყ ო რ-ის აუსლაუტში მულაუტებელ ხმოვანს აღგვადგენინებს.

ამრიგად, ზემო სვანეთში ლოკალიზებული ნ ა ფ შ ყ ო რ / ფ უ შ ყ უ ტ ე რ ტოპონიმებისათვის ამოსავალია *ფ უ შ ყ ო რ; მეგრული წარმოშობის ნ ა-ბ ი ჰ ყ ო რ ი // ნ ა ბ ი ჰ ყ ო რ ი ტოპონიმებისათვის — ბ ი ჰ ყ ო რ-.

II. სვანურში აღდგენილი *ფ უ შ ყ ო რ-ის არქეტიპად მეგრული *ბ ი ჰ ყ ო რ-ი უნდა ვიგულოვოთ სვანურისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესების ასახვითურთ, ხოლო მეგრ. *ბ ი ჰ ყ ო რ-ი-სა და ზემო სვან. *ფ უ შ ყ ო რ მორფემების გარდამავალ საფეხურს კი უნდა წარმოადგენდეს ქვემო სვანეთში (ლაშხეთში) დადასტურებული ტოპონიმი ფ ი შ ყ ო რ. ლექსემათა ისტორიული ცვლილებების თანმიმდევრობა ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: მეგრ. *ბ ი ჰ ყ ო რ-ი > სვან. *ბ ი შ ყ ო რ-²⁰ > *ფ ი შ ყ ო რ- > *ფ გ შ ყ ო რ- > *ფ უ შ ყ ო რ-, აქედან, ერთი მხრივ, ფ უ შ ყ უ ტ ე რ, მეორე მხრივ, *ნ ა-ფ უ შ ყ ო რ > *ნ ა-ფ უ შ ყ ო რ > ნ ა-ფ შ ყ ო რ. სვანურშივე *ბ ი შ ყ ო რ მორფემის დასაწყის პოზიციაში ბ აბრუპტივის ასპირაცია (ბ > ფ) შ სპირანტის გავლენით აიხსნება²¹, ხოლო ლაბიალურ ფონემათა გარემოცვაში ი > (გ >) უ ფონეტიკურად დასაშვებია²².

როგორც აღინიშნა, ფ ი შ ყ ო რ / ფ უ შ ყ უ ტ ე რ / ნ ა ფ შ ყ ო რ და ნ ა-ბ ი ჰ ყ ო რ ი (// ნ ა ბ ი ჰ ყ ო რ ი) სახელწოდების მატარებელი ტოპონიმების სახელდება ნიშანდობლივია მხოლოდ ისეთი გეოგრაფიული ობიექტებისათვის, რომელთათვისაც დამახასიათებელია იგივე ფიზიკური მოვლენა, რაც იე წყ ე რ- სიტყვის ცნებასთანაა დაკავშირებული²³.

რა ისტორიული მიმართებაა მოსალოდნელი მათ შორის? ჩვენი აზრით, „მეწყერ-“ სიტყვა ორგანულ კავშირშია ზემოხსენებულ ტოპონიმებთან. სა-

¹⁸ იხ. ვ. თოფურია, რეალექციისათვის ქართველურ ენებში, იკვ, I, თბ., 1946, გვ. 68.

¹⁹ იხ. ვ. თოფურია, შრომები, I, გვ. 223.

²⁰ ჰყ პარმონიულ კომპლექსში უ ფონემის დისიმილაციური დეზაფორმაცია (ჰ აფორმაცია) ვსპირანტება — ჰ > შ) ცნობილი ფონეტიკური მოვლენა სვანურში (მდრ. ვართ. მწყერ-ი: ზან. ჰ ყ ო რ-ი: სვან. შ ყ შ ყ უ იდ...).

²¹ აბრუპტივითა ასიმილაციური გაფშვინიერება საერთო-ქართველური მოვლენა ჩანს (იხ. ივ. ჯავთარაძე, ჰართული ენის ისტორიისათვის, XII—XVIII სს., I, თბ., 1964, გვ. 341. . .).

²² სვანეთის საისტორიო ძეგლებში ლოკალიზებული ფ უ შ ყ უ ტ ე რ ფუძის შემოკლებული ვარიანტი უნდა იყოს. მიდიან-შვიგნობრის მიერ ზელოვნურად შემოკლებული სიტყვი იხ. იმავე ტექსტში: „შეგვეყუ, ლეხეთს, ლეხთის, გლხს, წა გორგის და სხვ.“

²³ მეწყერი ვულწარმობი დამზღულეული (ს.-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სიჩუვის კონა, თბ., 1949); მიწის მანაკეთის (ჩვეულებრივ ფერდობისა) დაძვრა, ცოცხით ან დინებით, ვ ქ ლ, V.

ხელდობრ, სავარაუდებელია, რომ სვანურ-მეგრულის ხსენებული ტოპონიმებისათვის ამოსავალი ფუძეა *მ ი ჰ ყ ო რ-ი. ეს უკანასკნელი კი ისტორიულად ტრანსფორმირებული ფორმაა ქართული მე წ ყ ე რ-მორფემისა. მათ შორის განსხვავებას მხოლოდ მათივე ქრინოლოგიური ევოლუცია უნდა ქმნიდეს: სვანურ-მეგრული ნორფემების მნიშვნელობათა დაჩრდილვა გამოწვეულია ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი შესატყვისობებითა და ამ კანონზომიერ ბგერათმომართებათა შემდგომი ევოლუციის დროს, სხვადასხვა ფონეტიკურ გარემოცვაში, ფონემათა პოზიციური შემგუებლობითა და რეალიზაციით. ეს ვარაუდი საფუძველს მოკლებული არ იქნება, თუ დაუშვებთ, რომ ქართული მე წ ყ ე რ- ლექსემის არქეტიპად *მ ე წ ყ ა რ-ს აღვადგენთ. სავარაუდოდ რეკონსტრუირებული საერთო-ქართველური *მ ე წ ყ ა რ- ფუძის კანონზომიერ შესატყვისად ზანურში უნდა მივიჩნიოთ სვანურ-მეგრულ ტოპონიმებისათვის აღდგენილი *მ ი ჰ ყ ო რ-ი²⁴. ისტორიულად მოქმედი ფონეტიკური კანონის თანახმად, საერთო-ქართვ. *მ ე წ ყ ა რ- არქეტიპმა მოსალოდნელი ფონეტიკური ევოლუცია განიცადა: საერთო-ქართვ. *მ ე წ ყ ა რ-ი > { ქართ. მე წ ყ ე რ-ი²⁵.
 { მეგრ. *მ ი ჰ ყ ო რ-ი > *პ ი ჰ ყ ო რ-ი (წინავითარების ნა- პრეფიქსით: ნ ა პ ი ჰ ყ ო რ ი // > ნ ა პ ი ჰ ყ ო რ ი). მაგრამ დროთა ვითარებაში პ ი ჰ ყ ო რ-მა დაკარგა თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა და, ბუნებრივია, სემანტიკურად გაუგებარი ტერმინი ენამაც განდევნა, რასაც, როგორც ჩანს, ხელოვნურწყო უფრო გვიან სესხების გზით შეთვისებულმა იმავე მნიშვნელობის

²⁴ გ. შ ა ჰ ა ვ ა რ ი ა ნ ი ს აზრიო, „იქ. სადაც ქართ. ე-ს ზანურში ო შეგოაბება, ისტორიულად ყველგან *ა უნდა ვიკარაუდოთ“, — იხ. მ ი ს ი, ხმოვანთა შესატყვისობის ისტორიიდან ქართველურ ენებში, თს უ შ რ., 69, თბ., 1958, გვ. 269. იგივე აზრია გამოთქმული თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ი ს ი ა და გ. შ ა ჰ ა ვ ა რ ი ა ნ ი ს ფრთხილვ ნაშრომში — სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 157. . .

²⁵ მე წ ყ ე რ- სიტყვის არქეტიპი *მ ე წ ყ ა რ- მიმღობური წარმოშობისა უნდა იყოს: *მ ე წ ყ ა რ- > მე წ ყ ე რ- (შდრ. წყარ-ო), სადც მე- წყოს მიმღობის გაქვევებული ფორმანტი ჩანს (შდრ. „მე-ტეხ-“ ტიპის მაგალითები. ანალოგიური წარმოებისა: ქართ. მე ჩ ხ ე რ-ი < *მე-ჩხარი, შდრ. მეჩხარი „მუხთი“ (ს ა ბ ა)—სვან. (ბქვ.) ჩხარ „მეჩხერი“ > || ჯღარ „მეჩხერი“ (კბილები); ქართ. მე ს ე რ-ი < *მე-სარ-ი, შდრ. სარ-ი „ვაზის მანა“ (ს ა ბ ა). შდრ. ავრეთე—ი-სარ-ი).

შენიშვნა: თუ მე წ ყ ე რ- < *მ ე წ ყ ა რ- სწორია და მე- გამოყოფა როგორც ფორმანტი, მაშინ მეგრ. *პ ი ჰ ყ ო რ- < *პ ი ჰ ყ ო რ-ის თავიკლური პი- ქართ. მე- ფორმანტის მორფოლოგიური ექვივალენტი იქნება, ხოლო *ჰ ყ ო რ- მორფემა დაუკავშირდება არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ზ იერ ქართ. წ ყ ა ლ- ფუძის კანონზომიერ შესატყვისად აღდგენილ *ჰ ყ ო რ-ს (იხ. მ ი ს ი: ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1933, გვ. 182).

მართალია, ქართ. *მ ე წ ყ ა რ-ისა და მეგრ. *პ ი ჰ ყ ო რ-ის თავიკლური მარცვლის ხმოვნებში შესატყვისობა ქართ. ე: ზან. ა არ დასტურდება, მაგრამ ქართ. ე ზან. ი ხმოვნების სუბსტრუქტის შემთხვევებში საკმარის თვალსაჩინოა: ქართ. ენა—მეგრ. ნინა ი.ი., ქართ. ვენახი—მეგრ. ბინეხი „ვაზი“, ქართ. კედელი—მეგრ. კილა ი.ი., ქართ. კვვრნა—მეგრ. კვინორი ი.ი. ხოლო მეგრულში აბრუპტივაცია (მ > პ) სიტყვის ანალუტში, განსაკუთრებით მკვეთრი ფონემების მიზობლობაში, ცნობილი ფაქტია საზოგადოდ და კერძო შემთხვევებშიც მეგრული მ სონანტის რეგრესიული ასმილიციით დაყრუება მოცემული მორფემის თავიკლურ პოზიციამ იზოლირებულად არ დგას, ანალოგიური დუბლეტები ზანურის დიალექტებში არა ერთი და ორი (იხ.: И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, СПб., 1914, გვ. 055... არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 88. . . А. Кизиря, Занский язык, Языки народов СССР, т. IV, ИКЯ, Москва, 1967, გვ. 68—69).

ღვარ- (ქართ. ღვარ-ი) და ნ-წყუ- მორფემების შემცველმა ლექსებმა²⁶, ხოლო ზანურის ისტორიული ფორმა შემოინახა სვანეთში მეგრელების საზაფხულო საძოვარი მთების (ყყონას, ობორიას...) მიჯნად ლოკალიზებულმა წინავითარების ნაკვიწყოზი (> // ნაკვიჰკორი) ტოპონიმმა და სვანურში შემორჩენილმა ამავე ფუძის რეფლექსებმა: ფიწყორ / ფუწყურ / ნაფწყორ.

4. ნეშკაშ / ნეშკა. ზემო სვანეთში დადასტურებული ტოპონიმები ნეშკაშ (საძოვარია 2-გან მულახის ს. ს.) და ნეშკა (კლდის სახელია, ხაიშის ს. ს.) ერთი და იმავე სემანტიკისა და წარმოშობის გეოგრაფიული სახელწოდებებია²⁷. ტოპონიმთა სახელდებისათვის ამოსავალი ფუძეა სვანურ ეხაში საყოველთაოდ ხმარებული საზოგადო სახელი ნეშკა (ბზ.) და ნეშკა (ბქვ.)²⁸.

ბქვ.-ის სვანურში გეოგრაფიული ობიექტის გადმოსაცემად აღებულია სინქრონიულად მარტივი ფუძის საზოგადო სახელი ნეშკა. ამ შემთხვევაში ტოპონიმიაში სახელდების ცნობილ ანალოგიასთან გვაქვს საქმე — საზოგადო სახელმა ფუძის შეუცვლელად საკუთარი სახელის ლოკალიზაცია იკისრა. ბზ.-ში ტოპონიმად საზღვრულგაუჩინარებული ნაგენეტივარი მართული ფუძეა აღებული — ნეშკაშ. აუსლაუტის უკანასიბილანტური შფონემა ნათესაობითი ბრუნვის -იშ ფორმანტის ნაშთია²⁹. ბრუნვისეულ იხმოვანმა, სვანურში არსებული ფონეტიკური წესების თანახმად, მომდევნო ავოკალი გააუმლაუტა, ხოლო თვით ჯერ დასუსტდა და შემდგომ დაიკარგა, რომლის საკომპენსაციოდაც ძირისეული ახმოვანი დაგრძელდა. კანონზომიერი კომპინატორული ცვლილებების შედეგად ნეშკაშ შემდეგნაირად ჩანოყალიბდა: *ნეშკა-იშ > *ნეშკაშ > ნეშკაშ.

როგორც ცნობილია, ბქვ. სვანურა მეტყველება ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლეს არ განარჩევს. ამდენად, ბქვ.-ში ტოპონიმების სახელწოდებად გამოყენებული საზოგადო სახელი ნეშკა და ბზ.-ის ნეშკაშ-ის ფუძისეული მორფემა ნეშკა ერთი და იგივე ფუძის ფონეტიკურად განსხვავებული ალომორფებია.

პირველადი მნიშვნელობა ნეშკა / ნეშკა სიტყვებისა მხოლოდ და მხოლოდ ბოსლის (სვან. გჷალის) ჭერთანაა დაკავშირებული. საზოგადო სახელის

²⁶ მეგრ. ნ-წყუ- (ნ-წყუ-ალა „ჩამოქცევა, ჩაფლობა“, შდრ. მეგრ. დინწყუ ქიანაჰ „ჩამოქცა ქვეყანა“ — წვიმიანობასთან დაკავშირებით იტყვიან ხოლმე) ეტიმოლოგიურად წყალ-ს უკავშირდება (იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტოა სისტემა. . . გვ. 90). სამეგრელოს ტერიტორიაზე ამავე ფუძის ტოპონიმები ბევრგანაა დამოწმებული: ნანწყვი „ფერდობი“ (წალენჯიხის რ.), მგკნანწყვი „ფერდობი“ (ჩხორიწყუს რ.) — იხ. ტოპონიმის ლაბორატორიის არქივი).

²⁷ გვაქვს ამავე სიტყვის შემცველი ტოპონიმებიც: აიბე ნეშკაშ (საბალახო მულახის ს. ს.), ნეშკაშ ჯარჯადასავლელი, ჩუბე ნეშკა, აიბე ნეშკა, აშბე ნეშკა, ჩუშბე ნეშკა (კლდეებია ყველა ხაიშის ს. ს.), მაგრამ ჩვენ მხოლოდ ნეშკა / ნეშკა მორფემების შემცველი სიტყვები გვაინტერესებს. რთული ტოპონიმების ანალიზი ამჯერად კვლევის ობიექტს არ წარმოადგენს.

²⁸ ძველი სვანური სახლების ქვედა სართულში (მაჩუბში) საქონლის ბინად გამოყოფილი ბოსლის (გჷალის) ჭერს ბზ.-ში ნეშკა, ხოლო ბქვ.-ში ნეშკა ჰქვია (იხ. ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 145).

²⁹ მ. ქალდანი, ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელთა -იშ (/იშ) სუფიქსის საკითხისათვის, ტესს, III, თბ., 1963, გვ. 71.

გადასწრება გეოგრაფიულ სახელწოდებად გამოწვეულია თვით გეოგრაფიული ობიექტის ფიზიკურ მონაცემებსა და სუბიექტურ-შემეცნებლის ფსიქოლოგიურ კომუნიკაციაზე გეოგრაფიული რელიეფის ნ_წშკა/ნ_ეშკა-სთან მსგავსების მიხედვით. გამოდის, რომ ნ_წშკა/ნ_ეშკა გეოგრაფიული ტერმინის — ტერასა-ს ფუნქციური ექვივალენტია და სვანურში, გარდა მისი ძირითადი მნიშვნელობისა, დაეკისრა ლანდშაფტის დამრეც ან შვეულ კალთებზე ნომცრო ტერასული დავაკებების აღნიშვნაც. მისი ამგვარი „შეთავსებითი“ ფუნქცია, რომელიც ტოპონიმიკაში ადგილთა სახელდების ერთგვარად ნაცადი ხერხია, მეორეულია.

ნ_წშკა/ნ_ეშკა ისტორიულად წარმოქმნილი ფუძეებია, რომელთაც გამოეყოფა ნ_წ-/ნ_ე- პრეფიქსები, როგორც გაქვავებული და ფუძეს შეხორცებული ფორმანტიბი³⁰. ოდენძირეული *შკა მორფემის ლიამარცვლიანობაც მეორეული ვითარების მაუწყებელი უნდა იყოს. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ნეტყველებს ის, რომ სუბსტანტივებში ვოკალური დაბოლოება თანამედროვე სვანური ენის ბუნებისათვის ნიშანდობლივი არაა. გარდა ამისა, ნ_წშკა/ნ_ეშკა ისტორიულად ა დაბოლოებიანი რომ ყოფილიყო, მაშინ მოსალოდნელი იქნებოდა ფუძის ბოლოკიდურ ა ხმოვანთან ბრუნვისეული ა (<ი) ხმოვნის შერწყმით მიგველო ე დაბოლოება ისევე, როგორც: სვან. თ ხ წ რ ე / თ ხ ე რ ე <*თ ხ ე რ ა-ა „მგელს“, ნ_წს ყ ე / ნ_ეს ყ ე < *ნ ე ს ყ ა-ა „ნემსი“ (შდრ. მიც. თხწრა/თხერა „მგელს“, მიც. ნწსყა/ნესყა „ნემსს...“)³¹, ხოლო ის სპორადული შემთხვევები, სადაც მორფემათა აბსოლუტურ ბოლოში დასტურდება თანამიმდევრობა თანხმოვანი+ხმოვანი, შემდეგდროინდელი ფონეტიკური პროცესის შედეგი უნდა იყოს და ლიამარცვლიანობაც რომელიმე თანხმოვნის (მეტწილად — სონანტების) გაუჩინარებით უნდა აიხსნას (თუ, რა თქმა უნდა, სესხების გზით გვიანშესული სახელები არაა)³². თანახმად ზემოთქმულისა, მართებულად გვეჩვენება *შკა მორფემის ამოსავალ ფორმად პრე-სვანურში *შკარ ვივარაუდოთ, მაგრამ შემდგომ სავარაუდოდ რეკონსტრუირებულ *შკარ მორფემაზე იატორიულად მოქმედი ფუნქციის მატარებელი ნ_წ-/ნ_ე-პრეფიქსის დართვას შედეგად უნდა მოჰყოლოდა ძირეულ კომპონენტში სხვა სახის ფონეტიკურად გაპირობებული ცვლილებები. სახელდობრ: ნ_წ-/ნ_ე- მიმდევრობათა ნ ნაზალურ ფონემას ნაწილობრივი დისტანციური ასიმილაციით (პროგრესული ასიმილაცია რაგვარობის მიხედვით) შეეძლო რ ვიბრანტის ლ ლატერალურ ფონემაში გადაყვანა (ნ—რ>ნ—ლ)³³, ხოლო აუსლაუტში, გან-

³⁰ საერთოდ, ნ_წ-/ნ_ე- მიჩნეულია ქართ. სა- და სვან. ლე-ფორმანტების მორფოლოგიურ შესატყვისად და, ჩვენი ვარაუდით, ნ_წშკა/ნ_ეშკა-ს ნ_წ-/ნ_ე- თავსართი იგივე ღირებულებისაა, რაც ნ_წ-რწყვი, ნ_ე-სტვი თუ ნ_წ-სგა, ნ_ე-პა... სიტყვების ნ_წ-/ნ_ე-პრეფიქსები (იხ. Н. Марр, Извлечение из сванско-русского словаря, Петроград, 1922, გვ. 23; ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, I, თსუ შრ., VII, 1938, გვ. 83. . .).

³¹ იხ. შ. შკალუა, სვანური ენის ფონეტიკა, I, გვ. 56.

³² იხ.: ვ. თოფურია, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში, ტუმ, VII, 1927, გვ. 288. . . არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 5. . .

³³ სონორთა ანალოგიური პოზიციური მონაცვლეობა სიტყვის თითქმის ნებისმიერ ფონემათა გარემოცვასა თუ მიმდევრობაში ქართველური ენებისათვის ცნობილი მოვლენაა. საილუსტრაციოდ მასალა იხ.: ჯ. ლ. ე. ტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1949, გვ. 183... მ. ისივე, ჰანურ-მეგრულის ფი ნეტია, თბ., 1953, გვ. 113. . . მ. ისივე, ქართული ენის ფონეტიკა, თბ., 1956, გვ. 238... შ. ძიძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960, გვ. 54. . . ივ. ქაჯთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, I. . . გვ. 195.

საკუთრებით ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში, **ლ** სონანტის ლაბიოველარიზაცია (**ლ > ლ**) სვანურში ჩვეულებრივი მოვლენაა და ცნობილი ფაქტია სამეცნიერო ლიტერატურაში³⁴. ისიც ცნობილია, რომ სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში ხშირად სონანტები (ზოგჯერ ლაბიალური ფონემებიც) უჩინარდებიან და მთელი რიგი კომბინატორული ცვლილებების შედეგად ვლელულობთ ღიამარცვლოვანი დაბოლოებების მორფემებს. მაგ.: სვან. გ უ ი < გ უ < *გ უ ლ < ქართ. გ უ ლ-ი, სვან. თ უ ი < თ უ < *თ უ ფ < *თ უ ფ ლ < ქართ. თ ა ფ ლ-ი (< *თ ა ფ ა ლ-), სვან. შ და < *შ და ლ „თავთავი“ (ეტიმოლოგ. თ ა ვ-ი) სვან. ი ჩ ო < ი ჩ ო მ „იქმს“ და სხვ.³⁵ სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციაში სონორ თანხმოვანთა გაუჩინარება განსაკუთრებით თვალსაჩინოა რედუპლიცირებულ ფორმებში: *ძ უ რ - > *ძ უ-, რედუპლიკაციით — ძ უ-ძ უ „ძუძუ“ (მდრ. ცური „ჭიქანი“), ბ ო მ ბ ო „დაბეგვილი კანაფი, ძენძი“ (გურ.) < *ბ ო მ-ბ ო რ (მდრ. ბომბორა „გრძელი, მსხვილი, გაწეწილი ბალნის მქონე, — ბანჯგელიანი“) და სხვ.³⁶ ხოლო ნ ე შ კ ა / ნ ე შ კ ა ლექსემების აუსლაუტური სონანტის დაკარგვისათვის, როგორც დამატებითი ფაქტორი, შესაძლოა, ნ ე-/ნ ე- პრეფიქსის დართვასაც შეეწყო ხელი. ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება: ძ ე. ქართ. ს ტ ვ რ-ი „სასტვინავი“³⁷; „საყვირი“, სალამური, საკრავი, სასტვენი საკრავი“³⁸, მაგრამ — ნ ე ს ტ ვ-ი „ყოველგვარი ჩასაბერი საკრავი“³⁹; კან. ზ უ რ ა „დედალი“ (самка)⁴⁰, სვან. ზ უ რ ა „დედალი წვრილფეხა საქონელი“, ზ უ რ-ალ „ქალი, დედაკაცი“, მაგრამ — ქართ. ნ ე ზ ე-ი „დედალი თხა“⁴¹; „მდედრი“, „მზუელი, ნეზვი“⁴²; „დედალი ღორი, თხა ან ცხვარი“⁴³, მეგრ. ნ ე ზ ე ი, სვან. ნ ე ზ ლ „დედალი ღორი“; სვან. კ ა პ რ ა „ყბა“, მაგრამ — ნ ე პ კ ა (< *ნ ე კ ა), ნ ი კ ფ ა „ნიკაპი“ და მეგრ.-ქან. ნ ე კ ე / ნ უ კ ე / ნ ი კ ე „ნიკაპი, ყბა, პირისახე“⁴⁴.

ყოველივე თქმულის შემდეგ, დასაშვები ფონეტიკური პროცესების გათვალისწინებით, ნ ე შ კ ა / ნ ე შ კ ა სიტყვათა ისტორია შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: პრე-სვან. *ნ ე-შ კ ა რ > *ნ ე-შ კ ა ლ > *ნ ე-შ კ ა ლ > ბ ზ. ნ ე შ კ ა > ბ ზ. ნ ე შ კ ა.

³⁴ იხ.: Н. М а р р, Где сохранилось сванское склонение, ИИАН, СПб., 1911, გვ. 1201; მ. ქ ა ლ და ნ ი, სვანური ენის ლაბიალური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 154. გ. რ ო გ ა ვ ა, ფუძის ბოლოკიდურ სონორთა პოზიციური ცვლილებებისათვის ქართველურ ენებში, ს მ გ მ, I, თბ., 1962, გვ. 227. . . თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა. . . გვ. 82—83.

³⁵ იხ.: გ. შ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, ა ხმოვნის ლაბიალიზაციის შემთხვევები სვანურში, ს მ ა მ, XVII, № 4, 1956, გვ. 366. . . თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა, გვ. 118, 148; ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, შრომები, I, გვ. 71.

³⁶ იხ. ფ. ე რ თ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ზნური ფუძეების დონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში, თბ., 1970, გვ. 150. . .

³⁷ ს.-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

³⁸ ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

³⁹ ქ ე ლ, V.

⁴⁰ Н. М а р р, Грамматика чанского (лазского) языка, СПб., 1910, გვ. 8.

⁴¹ ს.-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

⁴² ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

⁴³ ქ ე ლ, V.

⁴⁴ Н. М а р р, Извлечение из сванско-русского словаря, გვ. 25; ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, I, თ ს უ შ რ., VII, 1938, გვ. 88—89; არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 49.

ისმის კითხვა: გვაქვს რაიმე საფუძველი იმისა, რომ *შკა მორფემის არქეტებად *შკარ აღვადგინოთ?

გვარაუდობთ, რომ *შკა < *შკარ მხოლოდ თეორიულად აღდგენილი მორფემა არაა.

ქართულის დიალექტებში დასტურდება სიტყვა ჭერ-ი მნიშვნელობით: 1. გაუთლელი, დაუმუშავებელი, წვრილი ხე (აჭარ.-ხევს.); 2. სასიმიდის იატაკი, შედგენილი მრგვალი წვრილი ხეებისაგან (გურ.); 3. ბოსლის იატაკი, ერთმანეთზე მიწყობილი მრგვალი ხეებისაგან გაკეთებული (იმერ.)⁴⁵. საბასთან ჭერ-ი სართულია, ხოლო ნ. ჩუბინაშვილთან — „სართული სახლისა შიგნიდამ“ (ПОТОЛОК). ამავე ფუძის შემცველია ხევსურული ჭერხო „ხევსურული სახლის მეორე სართული“⁴⁶ და თუშური ჭერხო „ადგილი სახურავსა და ჭერს შორის“⁴⁷.

ჭერ- მორფემის შესაცნობად საყურადღებოა, ერთი მხრივ, აჭარულ-ხევსურული და, მეორე მხრივ, იმერულ-გურული მნიშვნელობები. დანარჩენ განმარტებათა შემცველი სიტყვები ჭერ- მორფემის ისტორიული მნიშვნელობის დიფერენციაციის შედეგად მიღებული სემანტემებია⁴⁸. მაგრამ არც თანამედროვე დიალექტური ჭერ- ფუძის გაგება უნდა იყოს მისი თავდაპირველი მნიშვნელობის ილენტიური. თანამედროვე მისი სემანტიკა გვიანდელია და დიაქრონიულ კრილში ჭერ- სუბსტანტივისათვის ამოსავალია ზმნური ფუძე ჭერ- (დავ-ჭერ,- pezaty)⁴⁹, ხოლო ამ უკანასკნელის ამოსავალ ფუძედ, ზან. ჭკორ- მორფემაზე დაყრდნობით, ქართულში *ჭარ-ს აღადგენენ. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს როგორც ისტორიულად დამოწმებული ფორმები, ისე დიალექტური მონაცემებიც. ამასთან დაკავშირებით გ. მაჭავარიანი წერს: „შეფარდება ქართ-ჭერ- ზან. ჭკორ- ჭარ- ფუძეს გვავარაუდებინებს ამოსავლად. უკანასკნელი მხოლოდ თეორიული ვარაუდი, ვარსკვლავიანი ფორმა კი არ არის, არამედ რეალურად დასტურდება გურულში, ხევსურულში: გურ. და-ვ-ჭარ-ი, ხევს. ნა-ჭარ-ი. ჭარ- ვარიანტი თითქოს უცხო არ უნდა იყოს ძველი ქართულისათვისაც: „... დაჯედ აქა და დაჭარ ეტრატი ესე („სვანური მანუსკრიპტი“)⁵⁰. დამატებით შეიძლება ახმოვნისანი ვარიანტის ორიოდ მეგალითის მოხმობაც: „... შენის რჩევისა ნაკვეთსა რადმცა გარდავხდე ნაჭარსა (ნაჭარ-ი ნაჭე-

⁴⁵ იხ. ქგლ. VIII.

⁴⁶ იხ. ვაეა-ფშაველას მცირე ლექსიკონი, შეადგინა ალ. ჭინჭარაულმა, თბ., 1969.

⁴⁷ პ. ხუბუტიია, თუშური კილო, თბ., 1969, გვ. 280—281.

⁴⁸ გარდა ზემოაღნიშნულისა, ჭერ- ფუძეს სხვა მნიშვნელობებიც შეუთავსებია, მაგრამ ყველა მათგანი ახალი, სემანტიკური დიფერენციაციის შედეგად მიღებული მეორეული ლექსიკური ერთეულია (იხ. ქგლ. VIII).

⁴⁹ დიალექტური ჭერ- მორფემის თანამედროვე გაგება ისტორიულად იგივე უნდა ყოფილიყო, რაც სალიტერატურო ნაზმნარი ნაჭერ- სიტყვისა (შდრ. ნაჭერი- რისამე გარკვეული ნაწილი, მონაკვეთი, მონაჭერი, ქგლ. V).

⁵⁰ გ. მაჭავარიანი, ხმოვანთა შესატყვისობის ისტორიიდან ქართულში, თსუ შრ., 69, თბ., 1958, გვ. 269—270.

რი, ნაფლეთი)⁵¹. „... ნამსხლავი პლანტაციიდან არ გაგვიტანია ან აქარი ბუჩქების მოყინვის შიშით. ან აქარის გატანა მოხდა აპრილის თვეში“...⁵².

ილუსტრირებული მასალის მიხედვით ჩანს, რომ ქართულშივე ნამყო დროის მიმდებარე ნაქერ-სიტყვისათვის ამოსავალია *ნაქარ-ი, ხოლო ქერ-სუბსტანტივისათვის — *ქარ- და ორივე ფორმის ამოსავლად ზმნური ფუძე *ქარ- ივარაუდება.

თანამედროვე სვანურში საერთო-ქართველური *ქარ- მორფემის მორფოლოგიურ-სემანტიკურ შესატყვისად დასტურდება ან ზან. ჰკორ- (რეფლექსებით: ჰკაჟერ-/ჰკაჟრ-), ან სხვა ფუძის შემცველი ქუც/ქუიცი/ქუიცი/ქუიცი. ეს ვითარება კი იმის უფლებას გვაძლევს, რომ პრეისტორიულ სვანურშიც ვეძებოთ ქართულის *ქარ- და ზანური-ის ჰკორ- ფუძეების შესატყვისი ლექსემები. ასეთად, ჩვენი აზრით, მართებული ჩანს რეკონსტრუირებული *შქარ⁵³. მართალია, იგი ამ სახით თანამედროვე სვანურში არ დასტურდება, მაგრამ სვანურში ბოსლის (გჭალის) ჰერის აღმნიშვნელი ნწშქა/ნწშქა-ში გამოყოფილი და რეკონსტრუირებული *შქარ საერთო-ქართველური *ქარ- ფუძის კანონზომიერი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური და, ისტორიულად, სემანტიკური შესატყვისია: საერთო-ქართვ. *ქარ-:

{ ქართ. ჰერ-.

{ ზან. ჰკორ-: სვან. *შქარ⁵⁴.

⁵¹ ციტირებულია „ქილილა და დამანადან“ (იხ. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათა, II, შედგენილი ს. ყუბანეიშვილი ს. მიერ, თბ., 1949, გვ. 376, 444).

⁵² ლანჩხუთის რაიონის ს. აცანის კოლმეურნეობის თავრის ამხანაგ გ. ლლონტის გამოცვლიდან (იხ. ვაზეთ „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1973 წ. 13 მარტი).

⁵³ დასაშვებია ნწშქა/ნწშქა მორფემის ძირეული *შქა ელემენტისათვის აბსოლუტურ ბოლოში საერთო-ქართველური *ქარ- ლექსემის აუსლაუტური რ ფონემის შესატყვისად სვანურში რომელიმე სხვა სონანტის არსებობაც (შდრ. შეფარდებები: ქართ. რ: სვან. რ/ლ/ნ: კართ. მწწრ-ი: სვან. მწრ id. . . ქართ. პირ-ი: სვან. პილ id. . . ქართ. ჯაჯ-ი: სვან. ჯჯნ id. . .).

⁵⁴ არქიტექტურულად სვანური ნწშქა/ნწშქა სწორედ ჰერებისაგან (რუსპ. ნაჭერები-საგან) შედგენილი ბოსლის (გჭალის) ჰერია. ბ. ნიჟარაძის გადმოცემით: „გჭალი ძირს ფილაქნებით არის დაფენილი, ზევით ჰერი აწყვია“ (იხ. მისი: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, გვ. 67).

ჰერ მრგვალი, წერილი ხის მნიშვნელობით სვანურში ფართოდ გავრცელებული საზოგადო სახელია, მაგრამ იგი შედარებით ახალი ლექსიკური ერთეული ჩანს და დამკვიდრებულია ქართულიდან სესხების გზით. გვაქვს ჰერ ფუძისაგან წარმოქმნილი წინაეითარების ტოპონიმებიც: ნწ-ნქერ მნიშვნელობით: ნახოვარი, ნაკაფი, ნაძირკვი. დამოწმებულია, აგრეთვე, ნასოფლარის სახელწოდებად არამარკირებული ჰერ (ხაიშის ს.ს., მესტიის რ.).

ჰერ ფუძის შემცველი ტოპონიმები საქართველოს სხვა კუთხეებშიც დასტურდება (იხ.: ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I, გვ. 100, 117, 119; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, გვ. 42; ს. ჯიქია, გურჯისტანის ეტიმოლოგიის დიდი დავთარი, წ. III, თბ., 1958, გვ. 283; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა თბ., 1941, გვ. 81, 6).

სვან. ნწშქა/ნწშქა და გეოგრაფიულ სახელწოდებად ლოკალიზებული ჰერ- ფუძეთა მიმართებები დამატებით კვლევას მოითხოვს.

გენადი ბურაშულიძე

გემინატთა აოზინციური ცვლილებებისათვის ლაკურში

სალიტერატურო ლაკურში გემინატის ადგილი მყარია: იგი უთუოდ ხმოვნის წინაა. ლაკური ენის ზოგ თქმაში კი გემინატს ვხვდებით სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს და თანხმოვნის წინაც. ვნახოთ მაგალითები¹:

ა) გემინატი სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს:

ნისა „ყველი“, ქუხუქე „კვერცი“, გურუსა „მანეთი“, მაქლისა „კომპანია“, „საზოგადოება“ (ს. წუვეკულ I), სუსა „პატარძალი“, გურგა „მჭიდრო ნასკვი“, ცააცა „ასკილი“² (ს. დრგაზლ), მარგა „გასწვრივი, სიგრძივი ძაფები“, ბაგუტა „ხალვა“ (ს. ქაულ), შარულთა „ბელურები“ (ს. ვიხულ), აშა „ხაზი“ (ს. დრგაზლ, ვიხულ, ქაულ), მახა „რკინა“, მაგა „სიტყვა“ (ს. დრგაზლ, მაშივი), მურხა „ხე“ (ს. დრგაზლ, ვიხულ³, მაშივი).

ბ. გემინატი თანხმოვნის წინ:

ჰანთარაბა „დღე-ღამიდან“, თარაწალდილ „კალოებმა“, „კალოებისა“, ნისარუ „ყველები“, ქუხუქარუ „კვერცხები“, მურხარუ „ხეები“⁴, ავულსარი „ნაყოფები“, ხარი „ზღვა“, ქარი „ნაჭუჭი“ (ს. ვიხულ), რიშოლან „ცემა“, ბაგუტარი „ხალვაები“, ბაგუტაგუ „ხალვაც“, „და ხალვა“, გაათალულ „ოთახმა“, „ოთახისა“, ჰანთალულ „დღემ“, „დღისა“ (ს. ქაულ), შირთარი „მრგვალი ქიები“ (ს. ჰამიმი), ლახალან „შესწავლა“ (ს. ქაულ, ვიხულ), თარალ „სავარცხელი“, ხალუ „თივა“ (ს. ვიხულ, წუვეკულ I⁴), ლახალან „ჩაცმა“ (ს. წუვეკულ I, ჰამიმი), დიურუხალან „კერვა“, შიათარი „გველები“ (ს. დრგაზლ⁵), დუქალან „წაითხვა“ (ს. დრგაზლ⁵, წუვეკულ I), მარხარი „ძირები“, თუქარი „ვირები“ (ს. დრგაზლ⁵, ვიხულ), გაათარი „სახლი“ (ს. დრგაზლ⁵, ვიხულ⁶, წუვეკულ I, ჰამიმი), ჰაიაცირი „ფა-

¹ საილუსტრაციო მასალა მოყვანილია ს. ხაიდაყოვის წიგნიდან «Очерки по лакской диалектологии», М., 1966 და სხვა შრომებიდან, რასაც სათანადო ადგილას ვუთითებთ. ფრჩხილებში მოყვანილია იმ პუნქტის ლაკური სახელწოდება, სადაც ესა თუ ის ფორმა დასტურდება.

² ასეთ ფორმას პ. უსლარის მონოგრაფიაშიც ვხვდებით: Барон П. К. Услар, Этнография Кавказа, Языкознание, IV, Лакский язык, Тифлис, 1890, გვ. 378, 432.

³ ფორმა ჩვენ მთრია ფიქსირებული ს. დუმუქში, 1966 წ.

⁴ Г. Б. Муркелинский, Говоры аштикулинского диалекта лакского языка, УЗИЯЛ, т. XI, серия филологическая, Махачкала, 1962, გვ. 17.

⁵ ს. დრგაზლ-ის მეტყველების ნიმუშები მოყვანილია ნ. ჯიდალაევის ხელნაწერი შრომიდან: «Аракульский диалект лакского языка» (Предварительное сообщение), რომელიც მოხსენდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის კავკასიურ ენათა კათედრას 1960 წლის სექტემბერში.

⁶ С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 94. ოღონდ იქვე (გვ. 226) თანდართულ ტექსტებში ს. ვიხულ-ის მეტყველებისათვის ნაჩვენებია გაათარი „სახლი“ ფორმა, სადაც თ-ს ნაცვლად მოსალოდნელი იყო გემინატი თხ. ალბათ, ბეჭდვის შეცდომაა.

შატები“ (ს. ვიხ'ულ, ქჷულ, წუეკულ I, კჷანიმი), ხარავ „განა“ კავშირი დასტურდება სოფ. წუეკულ I და სუნბატულის⁷, აგრეთვე, ვიხ'ულისა და ვიციხის მეტყველებაში⁸.

წარმოდგენილი სილუსტრაციო მასალის ანალიზიდან ირკვევა, რომ:

1. გემინატი გვხვდება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს მაშინ, როცა ბოლოკიდური ხმოვანია რედუცირებული. მაშასადამე, აქ რედუცირებული ხმოვნის ერთგვარი კომპენსაციაა: სადა თანხმოვანი გვაძლევს მის შესაბამის გემინატს⁹.

1. 1. ნისა < *ნისი „ყველი“; შდრ. სალიტ. ნის „ყველი“—მხ. რ. ერგ.-ნათ. ნისი-რა-ლ „ყველა“, „ყველისა“, სადაც -რა- ირიბ ბრუნვათა „ჩანართია“ მხ. რიცხვში; ფუძეა ნისი-, რომლის ბოლოკიდური ი-ს რედუქციის შედეგად თქმაში სადა ს-ს მოუცია ხა.

სახელობითში *ნისი ფორმის აღდგენას¹⁰ ხელს უწყობს დალესტურ ენათა მონაცემებიც: თაბას., კრიწ. ნისი, ლეზგ. ნისი, ნასუ, დარგ. ნუსი, ბუღუზ. ნუსუ, არჩიბ. ნისო ანდ. ისო, „ყველი“, ხუნდ. ნისო, ნისუ „ხაუო“, „მოხდილი ყველი“.

1. 2. სუსა < *სუს+V „პატარძალი“; შდრ. თაბას. სუსსუ იმავე მნიშვნელობით.

ს. დრგარლ-ის მეტყველებაში სუსა „პატარძალი“ ლეზგიურ ენათაგანა შესული¹¹, სადაც ეს სახელი რედუპლიცირებულია¹². არც ერთ ლეზგიურ ენაში არ გვხვდება ამ ფუძის შემცველ სახელში გემინატი¹³. მაშასადამე, სუსა < *სუს+V „პატარძალი“¹⁴.

1. 3. გაურუსა < *გაურუსი „მანეთი“; შდრ. სალიტ. გაურუს „მანეთი“—მრ. რ. ერგ.-ნათ. გაურუსი-რთო-ა-ლ „მანეთებმა“, „მანეთებისა“, სადაც -რთო- ამ სახელის ირიბ ბრუნვათა „ჩანართია“ მრ. რიცხვში, ხოლო -ა- დამაკავშირებელი ხმოვანი. აღდგენილ *გაურუსი ფორმაში ბოლოკიდური ი ხმოვანი, შესაძლოა, მეორეულია; ოღონდ, იმ დროს, როცა თქმაში ხდებოდა გაურუსა < გაუ-

⁷ Г. Б. Муркелинский, Говоры аштикулинского диалекта. . . , გვ. 25.

⁸ Г. Б. Муркелинский, Краткие сведения о вихлинском диалекте лакского языка, ЯСКД, II, М.-Л., 1949, გვ. 101.

⁹ შდრ. ანდიური, სადაც მსგავს შემთხვევებში არამაგარი თანხმოვანი გვაძლევს მაგარს. ილ. ცერცვაძე, ანდიური ენა, თბილისი, 1965, გვ. 42—43.

¹⁰ შდრ. Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков, М., 1971, გვ. 209.. სადაც ბოლოკიდურ ხმოვნად ლაქურში უ-ს აღადგენენ.

¹¹ С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 33.

¹² Сравнительно-историческая лексика. . . , გვ. 132.

¹³ იქვე.

¹⁴ V, ალბათ, ი ან უ-ა, რადგან უმახვილო, ბოლოკიდური ვიწრო ხმოვნის რედუქცია უფროა მოსალოდნელი, ვიდრე ფართო ხმოვნისა. შდრ. ხუნდურ-ანდიური ენები, სადაც ბოლოკიდური ვიწრო ხმოვნის რედუქციის ტენდენციაა. ტ. ჯულაევა, ერთი რიგის თანხმოვანთა ცვლილებებისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში, სმპ, ტ. XXII, № 1, 1959, გვ. 113; ილ. ცერცვაძე, ბოლოკიდურ ხმოვანთა რედუქციისათვის ანდიურ ენებში, სმპ ტ. XXIII, № 2, 1959; მისივე: ანდიური ენა, გვ. 15—19; 3. Магомедбекова, О фонетических особенностях южного диалекта ахвахского языка, ИКЯ, XIII, გვ. 283; მისივე: Ахвахский язык, Тбилиси, 1967, გვ. 19.

რუსი, ი ფუძისეულად მიიჩნეოდა, რომლის რედუქციის ხარჯზეც ბოლოკიდური სადა $s > s^{15}$.

1. 4. მაელისა < *მაელისი „კომპანია“; შდრ. სალიტ. მაელის „კომპანია“ — მრ. რ. ერგ.-ნათ. მაელისი-რთა-ლ „კომპანიამ“, „კომპანიისა“. *მაელისი „კომპანია“ ფორმაში ბოლოკიდური ი მეორეული ჩანს. მისი რედუქციის შედეგადაა, რომ სადა $s > s^{15}$.

1. 5. ჯაურჯა < *ჯაურჯი „მჭიდრო ნასკვი“; შდრ. სალიტ. ჯაურჯ „მჭიდრო ნასკვი“ — მრ. რ. ერგ.-ნათ. ჯაურჯი-რდ-ა-ლ „მჭიდრო ნასკვებმა“, „მჭიდრო ნასკვებისა“, სადაც -რდ- მრ. რიცხვის ირიბ ბრუნვათა „ჩანართია“, ხოლო -ა- — დამაკავშირებელი ხმოვანი.

როგორც მრ. რ. ერგ.-ნათ. ჯაურჯი-რდ-ა-ლ „მჭიდრო ნასკვებმა“, „მჭიდრო ნასკვებისა“ ფორმიდან ჩანს, ი-ს წინ მდგომი ჯ სადაა; მაშასადამე, ჯაურჯა „მჭიდრო ნასკვი“ ფორმაში ბოლოკიდური ჯა მეორეულია და მიღებულია ჯ-გან ი-ს დაკარგვის ხარჯზე¹⁶.

1. 6. მარჯა < *მარჯა „გასწვრივი, სივრცოვი ძაფები“; შდრ. სალიტ. მარჯ „სახურავის ნაფენი“¹⁷ — მხ. რ. ერგ.-ნათ. მურჯა-ლ < *მარჯა-ლ „სახურავის ნაფენმა“ „სახურავის ნაფენისა“. *მარჯა ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის რედუქციის ხარჯზე ჯ > ჯა. აქაც, ამოსავალი გემინატი რომ ყოფილიყო, იგი სალიტერატურო ლაქურში უთუოდ აღდებოდა ხმოვნისწინა პოზიციაში.

II. გემინატი წარმოდგენილია სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს იქ, სადაც იგი ისტორიულად იყო. გემინატის ამ პოზიციაში შენარჩუნება მისი მომდევნო ხმოვნის რედუქციის კომპენსაციაა¹⁸.

2. 1. ქაუნუქა < *ქაუნუქი „კვერცი“; შდრ. სალიტ. ქაუნუქ „კვერცი“ — მრ. რ. ერგ.-ნათ. ქაუნუქი-რთა-ა-ლ < *ქაუნუქი-რთა-ა-ლ „კვერცხებმა“, „კვერცხებისა“. ღუმუქურში ჩვენ ფიქსირებული გვაქვს ქაუნუქი-რთა-ა-ლ ფორმა¹⁹, სადაც -რთა- მრ. რიცხვის ირიბ ბრუნვათა „ჩანართია“, -ა- კი —

¹⁵ ეს რომ ასეა, კარგად ჩანს შემდეგიდან: იმ თქმებში, სადაც დასტურდება s სიტყვის აბსოლტურ ბოლოს, ყველა s არ გვაძლევს მის შესაბამის გემინატს. მაგ., დუს < დუს „ქალიშვილი“, „გოგონა“ და არა — დუს ს (ს. წუვეულ-ის მეტყველებაში). მიზეზი ნათელია: ამ სახელს ლაქურში ფუძის ბოლოს ხმოვანი არ ახლავს. შდრ. მხ. რიცხვის ერგ.-ნათ. დუს-ნილ „ქალიშვილმა“, „გოგონამ“, „ქალიშვილისა“, „გოგონასი“ ან მრ. რიცხვის ერგ.-ნათ. დუს-ვარა-ლ „ქალიშვილებმა“, „გოგონებმა“, „ქალიშვილებისა“, „გოგონებისა“.

¹⁶ როგორც ჩანს, ს. დრჯაშ-ის მეტყველებაში სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს გვხვდება მეორეული გემინატიც. არაა ზუსტი, რომ «Аракульские формы как правило не реагируют на измененные формы слова и неизменно сохраняют качество согласного». С. М. Х а й д а к о в, Очерки по лаский диалектологии, გვ. 18. შდრ. ამავე წიგნზე დართულ ტექსტებში (გვ. 208—210) ვათავა „ოთახი“, „სახლი“ სახელის ირიბ ბრუნვათა ფორმად ყველგან ჯ ბ ა თ ლ უ - ი; აქ მოყვანილი ციტირების თანხმად კი უნდა გექონდეს ჯ ბ ა თ ლ უ -. ნ. ჭილავეის ზემოთ მოყვანილი მასალების მიხედვით ამ სახელში გემინატი დაცულია თანხმოვნის წინ.

¹⁷ ამ სახელებს ერთმანეთს უკავშირებს ს. ხ ა ი დ ა ყ ო ვ ი, დასახ. შრ., გვ. 87.

¹⁸ ამიტომ, მაგ., -ბ < -*ბ- „თან“, ერთ-ერთი ადგილობითი ბრუნვის ნიშანი ლაქურში, სიტყვის ბოლოს არაგემინატითაა წარმოდგენილი იმ თქმებშიც, სადაც ბ-ს სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს გვხვდება. (მაგ., მურბ- „მუხა“ სოფ. დრჯაშ-ის, მაშვიცისა და ვიზ-ულის მეტყველებაში). მიზეზი ნათელია: -ბ < -*ბ- „თან“-ს ისტორიულად ლაქურში არ ხლვბია ხმოვანი.

¹⁹ ასეთივე ფორმა დასტურდება პ. უ ს ლ ა რ თ ა ნ ა ც. იხ. П. К. У с л а р, Лакский язык, გვ. 294. მხ. რ. ერგ.-ნათ. ქ ა უ ნ უ ქ ი - რ ა - ლ (იქვე).

2. 4. შპრულ-თა<*შპრულ-თაი „ბელურები“; შდრ. სალიტ. შპრულ „ბელურა“ სახელის ირიბ ბრუნვათა ფუძე შპრულ-ლუ-, სადაც -ლუ- მხ. რ. ირიბ ბრუნვათა „ჩანართა“. -თა<-თაი<-თაუ მრ. რიცხვის ერთ-ერთი მორფემა, რომელიც შედის -რთაუ || >-რთაი მორფემათა შემადგენლობაში.

2. 5. აშა<აშაუ „ხაზი“; შდრ. სალიტ. აშ „ხაზი“—მხ. რ. ერგ.-ნათ. აშაუ-ლ „ხაზმა“. „ხაზისა“²⁷.

2. 6. მაჯა<*მაჯაუ „სიტყვა“; შდრ. სალიტ. მაჯ „სიტყვა“—მხ. რ. ერგ.-ნათ. მეჯაუ-ლ<*მაჯაუ-ლ „სიტყვამ“, სიტყვისა“.

2. 7. ბაჯაუჯა<*ბაჯაუჯაი „ხალვა“; შდრ. ამავე თქმაში მხ. რ. ერგ.-ნათ. ბაჯაუჯაი-რა-ლ „ხალვამ“, „ხალვისა“²⁸, სადაც -რა- ირიბ ბრუნვათა „ჩანართა“ მხ. რიცხვში. ბაჯაუჯაირალ „ხალვამ“, „ხალვისა“ ფორმა დასტურდება ს. შადუნის მეტყველებაშიც.

2. 8. მახა<*მახაა „რკინა“; შდრ. სალიტ. მახ „რკინა“—მხ. რ. ერგ.-ნათ. მუხაა-ლ<*მახაა-ლ „რკინამ“, „რკინისა“; აგრეთვე: ხუნძ. მახა „რკინა“.

III. გემინატი დაცულია თანხმოვნის წინ მაშინ, როცა გემინატის მომდევნო ხმოვანი რედუცირებულია:

ა) სახელებში:

3. 1. ჰანთარაბა<*ჰანთა-რა-ბა „დღე-ღამიდან“ (ზედმიწ. „დღე-ღამეში-ით-გან“). ამოსავალია ჰანთაა „დღე-ღამის“ მნიშვნელობით²⁹. აქედანაა ნაწარმოები ამ სახელის აბლატივი ჰანთა-რა-ბ-ა, სადაც -რა- ირიბ ბრუნვათა „ჩანართა“ მრ. რიცხვში, ხოლო -ბ-ა —აბლატივის მორფემა. აშკარაა, რომ ჰანთაა „დღე-ღამე“, „დღე“ სახელის მრ. რიცხვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეში ფუძის ბოლოკიდური ა რედუცირებულა, რის ხარჯზეცა დაცული -რა- მორფემის წინ ფუძისეული თა³⁰. ასევეა თა დაცული ჰანთაა „დღე“ სახელის მხ. რიცხვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეში: ჰანთა-ლუ-. შდრ. სალიტ. ენის შესაბამისი ფორმა ჰანთა-ლუ-<*ჰანთა-ლუ-<*ჰანთა-ლუ-.

3. 2 თარაწალდილ<თარაწალ-დი-ლ „კალომ“, „კალოსი“; შდრ. სალიტ. თარაწალ-ლ-ი-ლ იმავე მნიშვნელობით. ამოსავალია თარაწალუ „კალო“, რომლის ბოლოკიდური ხმოვნის რედუქციის ხარჯზეა თა დაცული თარაწალდილ „კალომ“, „კალოსი“ ფორმაში.

3. 3. ნისარუ<*ნისი-რუ „ყველები“; ნისარუ „ყველები“ ფორმაში სე აშკარად მეორეულია (<ს)³¹, მაგრამ გემინატი მაინცაა დაცული თანხმოვნის წინ. ჩანს, „ყველის“ აღმნიშვნელი სახელი ამ თქმაში გათანაბრებულია ისეთ ფუძეებთან, სადაც ისტორიულად გემინატი გვექონდა. ამიტომაცაა, რომ მრ. რიცხვში თანხმოვნის წინა პოზიციაში მეორეული გემინატი შემოგვრჩა³².

²⁷ ს. წუვეკულ I-ის მეტყველებაშია აშა<აშა „ხაზი“.

²⁸ სალიტ. ენაშია ბაჯაუჯარალ „ხალვამ“, „ხალვისა“.

²⁹ ჰანთაა „დღე-ღამის“ მნიშვნელობით ოდენ მრ. რიცხვში გვხვდება. Г. Б. Муркелинский, Русско-лакский словарь, Махачкала, 1953, გვ. 714.

³⁰ შდრ. ამავე თქმაში სპუჰ3 ბათ-რა-ა „საქორწილო წვეულებაზე“ ფორმა, სადაც მხ. რ. ირიბ ბრუნვათა ფუძეში -რა- „ჩანართის“ წინ სადა თა. მიზეზი ნათელია: ამ ფუძეში ისტორიულად გემინატი არცა გვექონია; შდრ. სალიტ. მრ. რ. ერგ.-ნათ. სფუჰ3 ათი-რთა-ა-ლ „საქორწილო წვეულებებზე“, „საქორწილო წვეულებებისა“, სადაც ხმოვნის წინ სადა თა.

³¹ იხ. ზემოთ.

³² შდრ. ამავე თქმაში უსრუ „ფესსაცმელები“ ფორმა, სადაც ს ისტორიულად გემინატი, რაც ნათლად ჩანს სალიტერატურო ლაქურში: უს „ფესსაცმელი“ — მხ. რ. ერგ.-ნათ. უსაუ-ლ

3. 4. ქუნუქჳორ < *ქუნუქჳი-რუ „კვერცხები“; ამოსავალია *ქუნუქჳი „კვერცხი“ ფორმა, რომელიც აღდგება მრ. რიცხვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეში: ქუნუქჳი-რთა-.

3. 5. მურხ-არუ < *მურხ-ი-რუ „ხეები“; ამოსავალია *მურხ-ი ფორმა, რომელიც ს. დრგზრლ-ის მეტყველებაში დასტურდება მხ. რიცხვის ირიბ ბრუნვათა ფუძეში: მურხ-ი-რა-.

3. 6. წათორი < *წათთა-რი „სახლი“³³; ამოსავალია წათთა „ოთახი“, რომლის მრ. რ. სახელობითი ბრუნვის ფორმას წარმოადგენს წათთარი „სახლი“³⁴ შდრ. სალიტ. წათთარი < *წათთა-რი < *წათთა-რი იმავე მნიშვნელობით. ასევე: წათთა-ლუ-ლ < *წათთა-ლუ-ლ „ოთახმა“, „ოთახისა“, სადაც მხ. რიცხვის ირიბ ბრუნვათა -ლუ- „ჩანართის“ წინ გემინატი დაცულია.

ანალოგიურადაა ნაწარმოები შემდეგი ფორმები:

3. 7. ატულსარი < *ატულსა-რი „ნაყოფები“; ამოსავალია ატულსა „ნაყოფი“, „ხილი“ ფორმა.

3. 8. მარხარი < *მარხა-რი „ძირები“; ამოსავალია მარხა „ძირი“ ფორმა.

3. 9. თაუქარი < *თაუქა-რი „ვირები“; ამოსავალია თაუქა „ვირი“ ფორმა.

3. 10. შათთარი < *შათთა-რი „გველები“; ამოსავალია შათთა „გველი“ ფორმა.

3. 11. წაიცარი < *წაიცა-რი „ფაშატები“; ამოსავალია წაიცა „ფაშატი“ ფორმა.

3. 12. ბაჭუჭარი < *ბაჭუჭა-რი „ხალეები“; ამოსავალია *ბაჭუჭაი ფორმა (იხ. ზემოთ).

3. 13. შირ-თარი „მრგვალი ჭიები“; ამოსავალია შირა „მრგვალი ჭია“, რომლის მრ. რიცხვის ფორმას წარმოადგენს შირ-თარი, სადაც -თარი < -თარი < -თარი < -თარი და, მნიშვნელობა ჰქონია -თარი მორფემის წინ მდგომი ხმოვნის რედუცირებას, რომლის ხარჯზეც -თარი > -თარი.

ზოგჯერ სიტყვის ფუძეშია სინკოპირებული ხმოვანი; ასეთ შემთხვევაში, თუ ხმოვნის წინ გემინატი გეჰონდა, იგი დაცულია:

3. 14. ხარი < ხარი „ზღა“; შდრ. სალიტ. ხარი „ზღა“

3. 15. ქარი < ქარი „ნაჭუჭი“; შდრ. სალიტ. ქარი „ნაჭუჭი“.

3. 16. თარალ < თარალ „სავარცხელი“; შდრ. სალიტ. თარალ „სავარცხელი“.

3. 17. ხალუ < ხალუ „თივა“; შდრ. სალიტ. ხალუ „თივა“.

3. 18. ხარავ < ხარავ „განა“ (კავშ.); შდრ. სალიტ. ხარავ „განა“.

ბ) ზ მ ნ ე ბ შ ი :

3. 19. დიურუხილან < *დიურუხ-ი-ლ-ან „კერვა“, სადაც -ლ- ზმნის განგრძობითობის მორფემაა, ლოლო -ან- — ინფინტივისა. შდრ. სალიტ. დურუხ-ან „კერვა“.

„ფესიკელმა“, „ფესიკელმა“. თუ უსრუ ფორმა ბუქდის შეცდომა არაა, მაშინ ასახნელია, რატომაა უსრუ და არა — უსრუ. შეიძლება ვარაუდო, რომ გემინატის მომდევნო ხმოვანი ფუძისეულად არ გაიზრებოდა და ამიტომაც გვაქვს უსრუ და არა — უსრუ.

³³ -რი < -რი მრ. რიცხვის მორფემა ლაქურში და გვხვდება სახელებთან, რომლებსაც ბოლოკიდური მოკვეცილი ხმოვნის წინ ჩქამფირი თანხმის ვანი აქვთ. იხ. გ. ბურჯულაძე, სახელითა ბრუნების ზოგი საკითხი ლაქურში, „მაცნე“, 1968, № 6, გვ. 179.

³⁴ წათთარი ფორმა „სახლის“ მნიშვნელობით ლაქურში დღეს Pluralia tantum-ს წარმოადგენს. ი. ხ. აბდულაევ, ლ. ი. ჯიროვ, Лакский язык, Фонетика и морфология, М., 1955, ივე, XIII, 1972, გვ. 371.

3. 20. რიშლან < *რიშა-ვლ-ან „დარტყმა“; შდრ. სალიტ. რიშა-უნ „დარტყმა“.

2. 21. დუქოლან < *დუქო-ვლ-ან „წაკითხვა“, „დათვლა“; შდრ. სალიტ. დუქო-ინ „წაკითხვა“, „დათვლა“ ან დუქო-ავუ „სწავლა“.

3. 22. ლახ^ალან < *ლახ^ა-ვლ-ან „შესწავლა“; შდრ. სალიტ. ლახ^ა-ინ „შესწავლა“.

3. 23. ლახლან < ლახა-ვლ-ან „ჩაცმა“; შდრ. სალიტ. ლახა-ან „ჩაცმა“.

განგრობითობის მაწარმოებელ -ლ- მორფემას ლაკურში, როგორც ჩანს, წინ ხმოვანი უნდა ჰქონოდა, რომელიც ინფინიტის მორფემის დართვის შედეგად დაკარგულა. ამ ხმოვნის დაკარგვის კომპენსაცია უნდა გვექონდეს მაშინ, როცა -ლ- მორფემის წინ გემინატია შენარჩუნებული.

მაშასადამე, შესაძლოა დავასკვნათ, რომ სამივე შემთხვევაში ადგილი ჰქონია დაკარგული ხმოვნის ერთგვარ კომპენსაციას:

1. სიტყვის ბოლოს არ იყო მოსალოდნელი გემინატი და გვაქვს: ისტორიულად სიტყვის ბოლოს ხმოვანია დაკარგული — თანხმოვანს შეუძენია სიგრძე.

2. სიტყვის ბოლოს მოსალოდნელი იყო გემინატი და შემოგვრჩა, რადგან მისი მომდევნო ხმოვანია რედუცირებული — თანხმოვანმა შეინარჩუნა სიგრძე.

3. გემინატი დასტურდება თანხმოვნის წინ. ივარაუდება, რომ ამ თანხმოვანს წინ ხმოვანი მიუძღოდა და ეს უკანასკნელი სინკოპირებულია; აქაც სინკოპირებული ხმოვნის ხარჯზე თანხმოვანს შეუნარჩუნებია სიგრძე.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

ცისია კახიანო

ბორჯომის მიდამოებში აღმოჩენილი ორი არაბულენოვანი ეპიტაფიის შესახებ

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული არაბულენოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლების დიდი ნაწილი შეუსწავლელია; მრავალი ეპიგრაფიკული ძეგლი გამოვლენილიც კი არ არის, ამდენად ყოველი ახალი მასალა გარკვეულ ინტერესს იწვევს.

1972 წელს ბორჯომის მიდამოებში, ჩითახევის ხევზე გადებული ხიდის გაგანიერებასთან დაკავშირებით ჩატარებული სამუშაოების შესრულებისას გადმოჩნდნენ არაბულწარწერიან საფლავის ქვებს ყურადღება მიაქცია მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ო. ლამბაშიძემ, რომელმაც წარწერიანი ქვები გადასცა ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმს. ხოლო მათი ფოტოები ჩვენ მოგვანჭოდა.

ჩვენებული წარწერიანი ქვები, საშენ მასალად გამოყენების გამო, საგრძობლად არის დაზიანებული და მათზე შესრულებული წარწერების მხოლოდ ფრაგმენტებია შემორჩენილი.

სტელა № 1, a გვერდი

სტელა № 1 (სიმაღლე 43 სმ, სიგანე 47 სმ, სისქე 16 სმ). სტელას გადატეხილი აქვს ფუძე და ზემოთა ნაწილი, ამიტომ გაურკვეველია, რა ფორმისა იყო სტელის თავი. სტელის a გვერდზე არათანაბარი სისქის ჰორიზონტალური ზოლებით შემოზღუდულ ჩარჩოში ამოკვეთილია სამსტრიქონიანი წარწერა. ზემო რეგისტრში, რომელიც მსხვილი ზოლითა და მარჯვნივ ფართო არე-

თია გამოყოფილი, იქმნება ეპიგრაფიკულ-დეკორატიული კომპოზიცია მსხვილად ამოკვეთილი ასოებით, განსაკუთრებით, თვალში საცემი I-ებით, J-ებით და მათი გადამკვეთი ც-ს წაგრძელებული ბუნით. სულსით შესრულებული წარწერა, რომელიც ე. წ. თავფორმულას წარმოადგენს, შემდეგნაირად იკითხება:

هو الحى الذى لا يموت

ის (ალლაჰი) არის ცოცხალი, რომელიც არ კვდება.

გ. იუსუპოვის აზრით, ეს არის შემოკლებული გამოთქმა, რომელიც მომდინარეობს ბულგართა ტრადიციული ფერმულიდან — هو الحى الذى لا يموت وكل حى سموت ცოცხალი მოკვდება¹.

მომდევნო ნასხით ამოკვეთილ სტრიქონებს, რომელთა ასოები მოხდენილად და ხატოვნად არის გამოყვანილი, თავისუფლად ვკითხულობთ:

هذا لقبر المرحوم المغفور

المحتاج الى رحمة ربه

ესე არს საფლავი განსვენებულისა, შეწყნარებულისა,

რომელიც საჭიროებს მისი უფლის წყალობას.

სტელის ხ გვერდზე სწორკუთხედ ჩარჩოში, რომლის ამკამად დაზიანებული ზემოთა ნაწილი ორმაგი ისრული თაღის ფორმისა უნდა ყოფილიყო.

სტელა № 1, b ვერდი

ამოკვეთილია ნახევარმთვარე და მზის სიმბოლური გამოსახულება. მზის გამოსახულება წარმოადგენს წრისკენ წვეროვებით მიმართულ სოლისებრი ფორ-

¹ Г. В. Ю с у н о в, Введение в Булгаро-Татарскую эпиграфику, М.-Л., 1960, стр. 52, таб. 23, 30, 31, 43.

მის სტილიზებულ გეომეტრიულ ორნამენტს — თერთმეტფურცლიან ვარდულს². ამავე სოლისებრი ფორმის, წვეროებით კუთხეებისკენ მიმართულ შეწყვილებულ გამოსახულებებზე დაყრდნობილია ნახევარმთვარე.

სტელა № 2 (სიმაღლე 50 სმ, სიგანე 40 სმ, სისქე 15 სმ). სტელას გადატეხილი აქვს ფუძე და მარცხენა მხარე, განსაკუთრებით ბოლოსკენ.

ნასხით ამოკვეთილი წარწერის ორსტრიქონიანი ფრაგმენტა ბუნდოვანია:

المرحوم المغفور
[المحتاج الى رحمة ربه]
განსვენებული, შეწყნარებული,
რომელიც საჭიროებს მცხი უფლის წყალობას.

ორივე სტელის წარწერა რელიეფურია. წარწერები ამოკვეთილია ნასხით, № 1 სტელის წარწერის თავფორმულის ხელი კი — სულსით. № 1 სტელის წარწერის ორივე სტრიქონი დაახლოებით ერთ დონეს გასდევს. № 2 სტელის წარწერის მეორე სტრიქონში ეს პრინციპი დარღვეულია. **الى رحمة** სიტყვება არ ემორჩილებიან აღნიშნულ დონეს და საფეხურებად არიან განლაგებული მარჯვნიდან მარცხნივ. დაახლოებით ერთ დონეზეა ამოკვეთილი ორივე წარწერაში **المحتاج** სიტყვის ასო **ح**.

№ 1 სტელის წარწერა შესრულებულია ვაკრული ხელით, ასოთა ბუნები მოქნილია, მოხდენილი. წარწერისათვის დამახასიათებელია ნატიფი ლივატურები, მაგ., **المرحوم**, **رحمة** სიტყვებში (მეორე, მესამე სტრიქონები).

ყურადღებას იპყრობს ასო **ح**-ს მოხაზულობა, რომელიც თავფორმულის **هو** სიტყვაში პატარა შტრიხისა და ორი მარყუქისაგან შედგება; მეორე სტრიქონის **هذا** სიტყვაში — პატარა შტრიხისა და ერთი მარყუქისაგან. **لا** სიტყვის ასო **ذ**, რომელიც მომდევნო **ل**-ის სიმაღლისაა, წაავაგს ასო **ك**-ს.

რაც შეეხება ასო **ل**-ს, მისი ბუნის ქვემო ნაწილი ორივე წარწერაში უფრო ხშირად სოლისებრ ფორმას იღებს. ზოგიერთი **ل**-ის და **ك**-ის წვერო თითქოს ჩამოთლილია ორივე მხარეს, რის გამოც მახვილი კუთხე იქმნება, განსაკუთრებით, № 1 წარწერაში; № 2 სტელის წარწერაში კი უმეტესად უფრო ტლანქად, შელამაზების გარეშეა ამოკვეთილი.

ორივე წარწერაში შეინიშნება კუთხოვანი ასო **ح**-ს ხმარება № 1 სტელის წარწერის **الى** და № 1, 2 სტელეების წარწერების **المرحوم** სიტყვებში. ასევე ორივე წარწერის ბოლოში **رحمة**-ს ასო **ر**-ს მუხლი კუთხეს ქმნის. საერთოდ, ასო **ر**-ს სხვადასხვანაირი მოხაზულობა აქვს: № 1 სტელის წარწერის **قبر** სიტყვაში უფრო მოკლეა და მისი ბუნი ოდნავ მოხრილია; **المرحوم** სიტყვაში საგრძნობლად არის მოხრილი ზემოთკენ; **رحمة** სიტყვაში ბუნი გამოხეჩილია და ოდნავ ზემოთ აზიდული (მისი თავი თითქოს ჩამოთლილია ორივე მხარეს, რის გამოც მახვილი კუთხე იქმნება); № 2 წარწერის **المرحوم** სიტყვაში დახრილი ხაზით გადმოიცემა.

² საფლავის ქვებზე წარწერის საპირისპირო მხარეს ვარდულის მოტივის ამოკვეთა იშვიათად გვხვდება. რვაფურცლიანი ვარდული დამოწმებულია ბულგართა საფლავის ქვაზე, ექვსფურცლიანი ვარდული — ყაზანის თათართა XVI ს. საფლავის ქვაზე. გ. იუსუპოვი, დსახ. შრ., გვ. 152; გვ. 64, ნახ. 7; გვ. 153, ნახ. 13; გვ. 63, სქოლიო 11.

განსაკუთრებით მკაფიოდ არის გამოხატული № 1 წარწერის დიაკრიტიკული ნიშნები, რომლებიც ორივე წარწერაში რომბისებრია, აგრეთვე თემ-დიდები და ტექსტის მოსართავი ნიშანი³. ეს ნიშანი 𐌆𐌇, სიტყვის ასო 𐌆-ის და ასო 𐌇-ს გადაბმის ხაზის ზემოთ არის ამოკვეთილი.

№ 2 სტელის წარწერის ხელი სადაა, შეკავებული, მოკლებულია ყოველგვარ მოქნილ კლაკნილ ბუნებსა და გადაბმის შერწყმულ სისტემას. მასში ნაკლებ არის გამოყენებული კურსივის ელემენტები. ასეთი არაა ხატოვანი, მათი მოხაზულობა მკაცრად არის დაცული, ზოვიერთი გამონაკლისის გარდა. მაგ., 𐌆𐌇𐌆 სიტყვის ბოლო 𐌆-ის მარყუჭი სამკუთხედის ფორმისაა, ხოლო 𐌆𐌇 სიტყვისა — ნუშისებრი მოყვანილობისა.

როგორც ვნახეთ, ორივე სტელის წარწერაში ასოთა მოხაზულობის დაახლოებით ერთი პრინციპია დაცული. ასოები უმეტესად მრგლოვანი მოყვანილობისაა, მეტ-ნაკლებად გვხვდება კუთხოვანიც. ორივე სტელის წარწერაში ასოთა განსხვავებული გაფორმება — ერთში ბუნების სინატიფე და მეორეში დაუდევრად ამოკვეთა — განპირობებული უნდა იყოს იმით, რომ ისინი სხვადასხვა ოსტატის მიერ არის შესრულებული. № 1 სტელის წარწერის მოხდენილი, გაბედული დუქტუსი № 2 სტელის წარწერასთან შედარებით იმაზე მიუთითებს, რომ იგი შესრულებულია მაღალკვალიფიციური, დახლოვნებუ-

სტელა № 2

³ ძველი სლავური ანბანის უკანასკნელ ასოს ы-ს (იტიც-ას) მსგავსი ნიშანი, რომელიც მოგვაგონებს ლამ-ალფს (Л). М. Е. М а с с о н, Фрагменты надписи Караханидского мавзолея с городища Афрасиаб, Эпиграфика Востока, XX, Л., 1971, стр. 81.

ლი კალიგრაფის მიერ. ამითვე უნდა აიხსნას № 1 სტელის განსაკუთრებულად დამუშავებაც. № 1 სტელის წარწერაში დაშვებული შეცდომა — მეორე სტრიქონში **هنا قبر**-ს ამოკვეთა ნაცვლად **قبر هذا**-სი, რადგან **قبر** განსაზღვრულია მომდევნო **المرحوم**-ით, შესაძლებელია იმით აიხსნას, რომ ამომკვეთი წერდა ისე, როგორც წარმოთქვამდა, ანდა შესაძლებელია არაბული ენა ზედმოწევნით არ იცოდა.

აღნიშნული წარწერები წარმოადგენენ ეპიტაფიების ფრაგმენტებს. ძირითადად, ეპიტაფიების ტექსტები დაახლოებით ერთნაირია. № 1 სტელის ეპიტაფიას ახლავს დამატებითი თავფორმულა. ეპიტაფიებში არ არის შემორჩენილი თარიღები, საკუთარი სახელები, არავითარი მონაცემი, რომელიც გადაწყვეტდა გარდაცვლილთა ეთნიკურ ვინაობას და დაადგენდა მათ სოციალურ მდგომარეობას. ტექსტის მიხედვით, ერთი უეჭველია, რომ დაკრძალულები მამაკაცები არიან, რაც ჩანს, მამრობით სქესში დასმულ **المغفور المرحوم** სიტყვებიდან.

ხსენებული წარწერიანი ქვების პირვანდელ ადგილსამყოფელსა და წარმომავლობაზე შეიძლება გამოითქვას მხოლოდ ვარაუდი — ქვები ხიდის მშენებლობისათვის ახლო-მახლო ტერიტორიიდან, სახელდობრ ბორჯომის მიდამოებიდან, იქნებოდა მოზიდული.

როგორც ცნობილია, ეს ტერიტორია 1578 წლიდან 1612 წლამდე ოსმალთა მიერ იყო დაპყრობილი⁴ და შევიდა გურჯისტანის ვილაიეთის ახალციხის და პეტრეს ლივას სანჯაყების შემადგენლობაში⁵. ამ დროს ამ კუთხის უმნიშვნელოვანეს ციხე-სიმაგრეებში, მაგ., პეტრეს ციხეში, ოსმალთა ჯარი იდგა⁶. სავსებით შესაძლებელია, ჩითახევის ხევზე გადებულ ხიდში დატანებული ჩვენთვის საინტერესო არაბულწარწერიანი ქვები ოსმალ-მეციხოვნეთა საფლავის ძეგლები იყოს. გამოდის, რომ ეს ძეგლები შეიძლება მივაკუთვნოთ პერიოდს, რომელიც მოიცავს წლებს XVI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედიდან XVII საუკუნის პირველი ათეულის ჩათვლით, ვიდრე ეს მხარე კვლავ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში შევიდოდა⁷. ეპიტაფიების თარიღის საბოლოო დაზუსტება შესაძლებელი იქნება სათანადო მასალის შემდგომი გამოვლენის შედეგად.

⁴ მ. ს ე ა ნ ი ძ ე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII, თბ., 1971, გვ. 294—297; იხ. ე. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ბორჯომის ხეობა XVI—XIX საუკუნეებში (ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა), 1965, გვ. 119 (სადისერტაციო ნაშრომი).

⁵ ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, თბ., 1958, გვ. 127—132, 479—480.

⁶ ე. ა ბ უ ლ ა ძ ე, დასახ. შრ., გვ. 113.

⁷ ნაკლებ სავარაუდოა, რომ ეს წარწერები უფრო გვიანდელ ხანას განეკუთვნებოდეს, კერძოდ, 1723—1735 წწ. „ოსმალთა“ დროის ეპიტაფიებს წარმოადგენდნენ.

ცნობები და შენიშვნები

მერი გუგუშვილი

რამდენიმე შენიშვნა გალაკტიონის თხზულებათა აკადემიური გამოცემის ტექსტზე

გალაკტიონ ტაბიძის თხზულებათა აკადემიური გამოცემის უკვე თერთმეტი ტომი გამოქვეყნდა. აკადემიური გამოცემა, თავისი მიზანდასახულობის შესაბამისად, თითქმის მთელი სისრულით ითვალისწინებს გ. ტაბიძის ლექსების როგორც ბეჭდურ, ისე ხელნაწერ მემკვიდრეობას და მკითხველს საშუალებას აძლევს თითოეული ლექსის ისტორია გაითვალისწინოს. ეს დიდი და საშვილიშვილო საქმეა. ამ დიდი საქმის გაკეთება ბუნებრივად ვერ მოხერხდებოდა ხარვეზების გარეშე, მაგრამ ამჯერად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს გალაკტიონის თხზულებათა აკადემიური გამოცემის კრიტიკული განხილვა. ჩვენ მხოლოდ გვინდა რამდენიმე შენიშვნა გამოვქვათ გალაკტიონის ამ ლექსებთან დაკავშირებით, რომლებიც რუსთველისადნა მიძღვნილი, ვეფხისტყაოსნითაა შთაგონებული. უპირველესად ჩვენს ყურადღებას იქცევს აკადემიურ გამოცემაში ოთხი ლექსი: „ქარის პირდაპირ, ქარის პირდაპირ“ (ტ. III, გამომცემლები: ცირა კალაძე, ცისანა ყიფშიძე), „ჩემი გულია დღეს ეს შავი ზღვა“ (ტ. IV, გამომცემელი ლეილა სანაძე), „ზღვის სიმფონია“ და „ორმოცი წლის წინ“ (ტ. V, გამომცემლები: ლეილა სანაძე, ლამარა მეგრელიშვილი), რომელთაც ეპიგრაფებად წამძღვარებული აქვთ რუსთველის სტრიქონები. თუ ამ ლექსების ვარიანტებს გადავხედავთ, ვნახავთ, რომ გამომცემლებს თავიანთი პრინციპების შესაბამისად დასახელებული ლექსებისათვის ძირითად დედნად აუღიათ უკანასკნელი პუბლიკაცია ავტორის სიცოცხლეში, კერძოდ კრებულში „ოქრო აჭარის ლაქვარდში“ დაბეჭდილი ტექსტი. ამიტომ ამ ლექსებს აკადემიურ გამოცემაში გადაჰყვა ეპიგრაფი, რომელიც მათ უძღვის კრებულში „ოქრო აჭარის ლაქვარდში“. აქ უნდა რამდენიმე სიტყვით შევჩერდეთ დასახელებულ კრებულზე.

ეს წიგნი — „ოქრო აჭარის ლაქვარდში“, რომელიც 1944 წელს გამოსცა აჭარის სახელმწიფო გამომცემლობამ, მომზადდა სამამულო ომის დღეებში ბათუმში და ზღვისპირეთს, აჭარას მიეძღვნა. როგორც გალაკტიონის საარქივო ჩანაწერებიდან ჩანს, პოეტი დაინტერესებულა პრობლემით — ვეფხისტყაოსანში და საერთოდ ქართულ პოეზიაში რა ადგილი უჭირავს ზღვის საკვირველი მშვენიერების აღწერას, ზღვის მოტივებს. იგი თავის ჩანაწერებში ჩერდება არტურ ლაისტის წიგნზე „ზღვა და ქართველები“, რომელშიც ის აზრია გატარებული, რომ ქართველები უყურადღებოდ ტოვებენ ზღვის საკვირველ მშვენიერებას, „ვეფხისტყაოსანში“ რუსთველი რამდენიმე ადგილას იხსენიებს ზღვას, მაგრამ გულგრილად, აღუფრთოვანებლად. ამის საპასუხოდ

გალაკტიონი ბათუმის საზოგადოებასთან შეხვედრისას 1944 წელს ამბობდა: „— ვეფხისტყაოსანში ზღვა გულგრილად არის თუ არა — ეს შესწავლის საკითხია. ვეფხისტყაოსნის მესამედი ზღვის ასპარეზზე იშლება, ზღვის მოტივეზა აგებული. ყველაფერი ეს გვავალებს, რომ ყურადღება მივაქციოთ ამ მღვდმარეობას... დღეს გვაქვს შესაძლებლობა ვთქვათ, რომ ახალი ქართული ლირიკა ასახავს ზღვას, გაისმის ახალი მოტივები ზღვაზე“.

მართლაც გაისმა ზღვის მოტივები გალაკტიონის პოეზიაში. გამოქვეყნდა ზღვისპირეთისადმი მიძღვნილი კრებული „ოქრო აჭარის ლაყვარდში“. გარდა ამისა, ამ კრებულს ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ მასში შესული სამოცდაოხუთმეტრევე ლექსისათვის დაძებნილია ეპიგრაფად რუსთველის სტრიქონები, რომელთა უმრავლესობა ზღვისადმი მიძღვნილი. ამით გალაკტიონმა თვითონვე უპასუხა დასმულ კითხვას — ვეფხისტყაოსანში ზღვა გულგრილად არის თუ არა — და, არტურ ლისტის მიერ გამოთქმული მოსაზრების საპირისპიროდ, დაასაბუთა თვალსაზრისი, რომ „ვეფხისტყაოსნის მესამედი ზღვის ასპარეზზე იშლება, ზღვის მოტივეზა აგებული“. კრებულში შეტანილი ლექსებისა და მათზე წამძღვარებული ეპიგრაფების ერთმანეთთან მიმართებაში შესწავლა ადასტურებს, რომ ვეფხისტყაოსნის გულანშარო და განსაკუთრებით მულღაზანზარო პოეტს გაუაზრებია როგორც შავი ზღვის სანაპირო — აჭარა. ეპიგრაფი ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში შერჩეულია მოხდენილად და შეესაბამება ლექსის სულისკვეთებას. „ოქრო აჭარის ლაყვარდში“ დიდ ინტერესს იწვევს სწორედ ამ თვალსაზრისით. ამ კრებულის მიხედვით გალაკტიონი ვეფხისტყაოსნის უბადლო მცოდნედ და დამფასებლად წარმოგვიდგება. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ პოეტს შავი ზღვის მომხიბლავი ფერადების აღწერისას გულანშაროს და მულღაზანზაროსადმი მიძღვნილი რუსთველის სტრიქონები გამოუყენებია და ამ მსგავსების ჩვენებით ეგების ისიც გვითხრა, რომ გულანშაროს და მულღაზანზაროს აღწერისას რუსთველის შთაგონება სწორედ საქართველოს ეს ერთი უმშვენიერესი კუთხე იქნებოდა.

ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ვეფხისტყაოსანი ყოფილა პოეტის შთაგონების წყარო, როცა ის ქმნიდა კრებულს „ოქრო აჭარის ლაყვარდში“. ამიტომ ენიჭება ამ წიგნს განსაკუთრებული მნიშვნელობა.

კრებულში „ოქრო აჭარის ლაყვარდში“ დაბეჭდილი ლექსებისათვის გალაკტიონს შემდეგი პუბლიკაციებისას ეპიგრაფები მოუხსნია. ამის გამო, რადგან აკადემიური გამოცემის ტექსტის დადგენისას ძირითად დედნად უკანასკნელი პუბლიკაცია (იგულისხმება ავტორის სიცოცხლეში) იქნა აღებული, ეს ლექსები უეპიგრაფებოდ დაიბეჭდა აკადემიურ გამოცემაშიც. ეს სადავო არ არის. მაგრამ აკადემიურ გამოცემაში ეპიგრაფი გადაჰყვა ზემოთ უკვე დასახელებულ ოთხ ლექსს: „ქარის პირდაპირ, ქარის პირდაპირ“, „ჩემი გულია დღეს ეს შავი ზღვა“, „ზღვის სიმფონია“, „ორმოცი წლის წინ“, რამდენადაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ შემთხვევაში გამომცემლებს ძირითად დედნად აუღიათ კრებულში „ოქრო აჭარის ლაყვარდში“ დაბეჭდილი ტექსტი. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ შემთხვევაში ვარიანტებში ნაჩვენები უნდა ყოფილიყო ეპიგრაფებისადმი სხვა პუბლიკაციებისა და ხელნაწერების მიმართება. ამისა კვალი კი არ ჩანს. ვარიანტებიდან მხოლოდ ის ირკვევა, რომ ამ ლექსებისათვის ძირითად დედნად აღებულია კრებულში „ოქრო აჭარის ლაყვარდში“ დაბეჭდილი ტექსტი, რადგან ეს ტექსტია ამ ლექსების უკანასკნელი პუბლიკაცია ავტორის სიცოცხლეში. ამით გამომცემლებმა თითქოს ერთგვარად და-

იცვეს ავტორის ნება. მაგრამ, თუ ამ ფაქტს ჩაეუყვირდებით, ვნახავთ, რომ ამ შემთხვევაში სრულიადაც არ არის ასე.

კრებულში „ოქრო აჭარის ლაჟვარდში“ დაბეჭდილი ლექსების შემდგომი პუბლიკაციისას ავტორის ნება იმაში გამოიხატა, რომ ამ ლექსებს ეპიგრაფები მოეხსნა. აქ დაბეჭდილი სამოცდათხუთმეტი ლექსიდან სამოცდათერთმეტი შემდეგ უეპიგრაფოდ გამოქვეყნდა. ზემოთ დასახელებული ოთხი ლექსი გალაკტიონს აღარ დაუბეჭდავს. ბუნებრივია, რომ დაებეჭდა, ეპიგრაფებს ამ ლექსებსაც მოხსნიდა. ასეთი იყო ავტორის შემდგომი ნება კრებულში „ოქრო აჭარის ლაჟვარდში“ დაბეჭდილი ლექსების მიმართ. მამასადამე, გამომცემლებს უნდა გაეთვალისწინებინათ ეს ფაქტი და აკადემიურ გამოცემაშიც ეს ოთხი ლექსი სერიიდან „ოქრო აჭარის ლაჟვარდში“, ისე როგორც სხვა ლექსები ამ სერიიდან, უეპიგრაფებოდ უნდა დაბეჭდილიყო. თუმცადა, რასაკვირველია, აკადემიური გამოცემის ტექსტის მომზადებისას ამ ეპიგრაფებს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიქცეოდა და ვარიანტებში ყველა უნდა ყოფილიყო ნაჩვენები. სამწუხაროდ ეს ასე არ არის. ზოგ შემთხვევაში ეპიგრაფის არსებობა ვარიანტებში აღნიშნული არ არის, ზოგჯერ მოყვანილი არაა, ზოგან კი შეცდომითაა ციტირებული. ასეთი შემთხვევები გვხვდება აკადემიური გამოცემის I, II (გამომცემელი იოსებ ლორთქიფანიძე), IV (გამომცემელი ლეილა სანაძე), V (გამომცემლები: ლეილა სანაძე, ლამარა მეგრელი-შვილი), IX (გამომცემელი ლუბა მეფარიშვილი) ტომებში.

მაგალითად, აკადემიური გამოცემის IX ტომის ვარიანტებში მითითებულია, რომ პოემა „ამირანს“ ერთ რედაქციაში (ივლისისხმება კრებული „ოქრო აჭარის ლაჟვარდში“) უძღვის ეპიგრაფები ვეფხისტყაოსნიდან, მაგრამ ეს ეპიგრაფები არც ციტირებულია და არც მითითებულია, თუ რომელი სტრიქონებია. სინამდვილეში კი უნდა ყოფილიყო დასახელებული რუსთველის შემდეგი სტრიქონები:

ეძებს, უძახის, უყვირს
 დღებზე ლამეთა მთვეელი.

კლდესა შიგან ქვაბი იყვეს,
 ძირსა წყალი ჩანადენი,
 ხე დიდრონი, თვალწუდენი,
 მალა კლდემდინ ანაყრდენი.

მან ყმამან ქვაბსა მიმართა. . .
 ქვაბი დახვდა კარ-კანხმული.

იზახდიან, მოთქმიდიან,
 მოსცემდიან კლდენი ხმასა.

ბოროტსა სძლია კეთილმან,
 არსება მისი გრძელა¹.

აკადემიური გამოცემიდან კი მკითხველი ვერ გაიგებს, თუ პოემა „ამირანი“ გალაკტიონმა რუსთველის რომელი სტრიქონებით დაამშვენა. მკვლევრისათვის კი დიდი მნიშვნელობა აქვს და აკადემიური გამოცემის უეჭველი მოვალეობაა გვიჩვენოს ეს, რადგან აქედან ჩანს, თუ გალაკტიონი ამ პოემის წე-

¹ აქაც და ქვემოთაც ვეფხისტყაოსნის სტრიქონები მოყვანილია გალაკტიონისველი ორთოგრაფიით.

რისას ვეფხისტყაოსნის რომელი სტრიქონით იყო შთავგონებული. ამავე მე-9 ტომის ვარიანტებში აღნიშნულია, რომ კრებულში „ოქრო აჭარის ლაევარდში“ პოემას „ძლეული სენი“ უძღვის რუსთველის სტრიქონი ეპიგრაფად და დასახელებულია ერთი: „... სენი მე მჭირს რაცა ჭირად“. ნამდვილად კი პოემა „ძლეული სენი“ დამშვენებულია სამი ეპიგრაფით.

...სენი მე მჭირს რაცა ჭირად.

მზე სწორად მოეფინების.

თქვენვე ბრძანეთ, რაცა გიმძიმს,
ანუ რაცა გვეურნების.

უდავოა, რომ ვარიანტებში სამივე ეს ეპიგრაფი უნდა ყოფილიყო ნაჩვენებ.

ლექსების „წყნარი ზღვა“ (ტ. II), „რას ნიშნავს დღევანდელი დღე“ (ტ. V, აკად. გამოცემაში ლექსის სათაურია: „ორი სამყარო“), „ბოსტნიდან სადაც“... (ტ. V) ეპიგრაფები („ზღვის პირს მივე, ნავი დამხვდა“, „აწ მათი ჭავრი ჩვენზედა ჩვენგან არ დასათმონია“, „გულსა რამე... ია მორგე“) ვარიანტებში ამოწერილი არ არის. ლექსს „ჩვენი ძველი დროშები“, რომელიც აკადემიურ გამოცემაში დაბეჭდილია სათაურით: „... არეს მრავალ გარდასულ წლის“ (ტ. IV), უძღვის ორი ეპიგრაფი: „მაგრა თუ გესმის, გუშაგნი რა ახლო-ახლო ყვიან?!“, „ციხეს ვზი ეზომ მაღალსა თვალნი ძლივ გარდასწვდებიან“. ვარიანტებში ორივე ეპიგრაფია მოყვანილი, ოღონდ აღნიშნულია, რომ პირველი დადასტურებულია ერთ-ერთ ავტოგრაფში, მეორე კი კრებულში „ოქრო აჭარის ლაევარდში“. სინამდვილეში კი ამ უკანასკნელში ლექსს ორივე ეპიგრაფი უძღვის. მეტიც: გარდა იმისა, რომ გამომცემლებს ვარიანტებში ზოგი ეპიგრაფი გამორჩენიათ, ბევრი მათგანი ციტირებულია შეცდომით. ეს შეცდომებია შემდეგი:

„ოქრო აჭარის ლაევარდში“

აკადემიური გამოცემა

ს აცა გინახავს იგი მზე
წამომყევ ზღვისა კიდესა.
(„მზის ამოსვლა ზღვაზე“)

ს ადა გინახავს იგი მზე
წამომყევ ზღვისა კიდესა.
(ტ. V)

აწ ტირილი ვერას მარგებს
ეუღათ ცრემლნი რათა მდიან.
(„ის ადგილები“)

აწ ტირილი არას მარგებს
ეუღად ცრემლნი რასა მდიან.
(ტ. V)

იგია ნივთი და ვალი.
(„სიმფონია ფესვების“)

იგი ნიავი და ვალი.
(ტ. V)

მისმან შუქმან განათლა
სამყარო და ხმელთა კიდე.
(„შედღება ოცნებისა და სინამდვილის“)

მისმან შუქმან განანათლა
სამყარო და ხმელთა კიდე.
(ტ. IV)

... ქვეყანა,
გვაქვს უთვალავი ფერთა.
(„... მხარე ვეთაყვა...“)

... ქვეყანა
გვაქვს უთვალავი ფერთა.
(ტ. V)

გვესმა ამბავი ზღვისი...
(„... ბობოქარ ტალღებს...“)

გვესმა ამბავი ზღვათ...
(ტ. V)

ამოა კორდი მწვანისა,
 („ქალი ლიმონებში“)

დგომა კაცისა ცთომიაა.
 („სხვა ყვავილები“)

ზოგჯერ ზღვისკენ მივიხედნი,
 წარვს დგომოდი ამა გორსა,
 ზღვასა შიგან ცოტა რამე
 დავინახე, თუცა შორსა.
 („მე ვუკვირდები ამ უპირო ზღვას“).

საომარად ატეხილი
 ვიყავ მათად გამტეხელად.
 („იბობოქრე ცხოვრების ზღვაე“)

... ასმათ!

ბიდნი ზღვასა ჩაგვიცვივდეს.
 („ზღვას საღამო ეღებოდა მუქი“)

უგავს სიცილი ბროლისა
 ვარდთათ ფრქვევასა
 („ბუბუხები ზღვის პირად“)

გაქო, ვით გაქო, რა გაქო
 არ საქებელი სმენითა.
 („სიძველენი“)

ამოა კორდი მწვანისა.

(ტ. V)

დგომა კაცისა ცდომიაა.

(ტ. V)

ზოგჯერ ზღვისკენ მივიხედნი,
 წარვს დგებოდი ამა გორსა,
 ზღვასა შიგან ცოტა რამე
 დავინახე, თუმცა შორსა.

(ტ. I)

საომარად ატეხილი
 ვიყავ მათად გამტეხელად.

(ტ. I)

ასმათ!

ბიდენი ზღვისა ჩაგვიცვივდეს.
 (ტ. I, აკადემიურ გამოცემაში სათაუ-
 რია „შენ ზღვის პირად“).

უგავს სიცილი ბროლისა
 ვარდთათ ფრქვევასა
 (ტ. V, აკადემიურ გამოცემაში დაბეჭ-
 დილია უსათაუროდ: „... ზღვა წყნა-
 რია ნამეტანი...“)

გაქო, ვით გაქო, რა გაქო
 არ საქებელი სმენითა.

(ტ. V)

რასაკვირველია, ეს შეცდომები უმთავრესად კორექტურული ხასიათისაა, მაგრამ მეტად მძიმეა. კრებული „ოქრო აქარის ლაქვარდში“ ბიბლიოგრაფიული იშვიათობაც რომ არ იყოს, ამ ეპიგრაფების აკადემიური გამოცემის ვარიანტებში მოყვანა აუცილებელი იყო მწერლის შემოქმედებითი ლაბორატორიის შესწავლისათვის. ამასთან რუსთველის სტრიქონები ციტირებული უნდა იყოს ზუსტად გალაკტიონისეული ორთოგრაფიით, რადგან საყურადღებო ისიცაა, თუ გალაკტიონი „ვეფხისტყაოსნის“ ამა თუ იმ სტრიქონის ციტირებას რა რედაქციით და რომელი გამოცემიდან აწარმოებდა. ამის დადგენა კი აკადემიური გამოცემის საფუძველზე შეუძლებელია.

გალაკტიონის პოეზიის რუსთველთან მიმართებაში შესწავლა აკადემიური გამოცემის ტექსტზე ზოგი სხვა შენიშვნის საფუძველსაც იძლევა.

აკადემიური გამოცემის VII ტომში (გამომცემლები: ეთერ შარაშენიძე, ლევან ჭრელაშვილი) სერიაში „Varia“ (ეს ნაწილი გამოსაცემად მოუშზადენით რუსუდან კუსრაშვილსა და იოსებ ლორთქიფანიძეს) დაბეჭდილია ლექსი „... შოთას უკვდავის“ სახელდება!..“

შოთას „უკვდავის“ სახელდება ხალხის გულია,
 ის მღელვარ ზღვაზე მიმავალი მძლავრი გემია.
 თუმცა რუსთველის სამარეც კი დაქარგულია,
 ვეფხის პოემა — აი, მართლა აკადემია.

ვარიანტებში მითითებულია, რომ ეს ლექსი შემონახულია მხოლოდ ერთი ავტოგრაფით, რომელიც დაცულია საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურულ მუზეუმში, გალაკტიონ ტაბიძის არქივში, ნომრით 1502. იგივე სტროფი მცირეოდენი ვარიანტული სხვაობით (თუმცა] თუმც, რუსთველის] რუსთაველის, მართლა] მართლაც) დაბეჭდილია პოემის „საუბარი ლირიკის შესახებ“ ვარიანტებში (ტ. IX, გვ. 307; გამომცემელი ლ. მეფარიშვილი) და აღნიშნულია, რომ მიწერილია იმავე ხელნაწერ 1502-ში პოემის CXXX თავთან. ამრიგად, ერთი და იგივე სტროფი აკადემიურ გამოცემაში ორჯერ ქვეყნდება: ერთხელ — VII ტომში ცალკე ლექსად, მეორედ — IX ტომში სრულიად სხვა ნაწარმოების ვარიანტებში. ეს კი უეჭველად უნდა თქმულიყო თუ ორივეგან არა, ერთ-ერთი ტომის შენიშვნებში მაინც. გამომცემლებს ამ სტროფების იგივეობა მხედველობიდან არ უნდა გამოპარვოდათ მითუმეტეს, რომ ორივე შემთხვევაში სტროფი ერთი და იმავე ავტოგრაფიდან ქვეყნდება.

გალაკტიონ ტაბიძის პოეზიაში ხშირად გვხვდება რუსთველისეული სახელთა გაზმნავენების შემთხვევები. ერთი ასეთი გაზმნავენებული სახელი „ილანდა“ გვხვდება ლექსებში: „სიმღერის მინდა მე წამოწყება“, „დილა. სკოლისაკენ. მელანი. ჩანთა“ და „ტირიფის“ ვარიანტებში.

ლექსში „სიმღერის მინდა მე წამოწყება“ იკითხება.

დღეს ერთმა შემთხვევამ ილანდა
დილით:
ისეთმა, რომელიც მართობდა
ბავშვობის დროს გადაშტებთ:
ერთი ღრუბელი ცაზე არ ჩანდა —
მე კი სახეზე მეცემოდა
უიშველი წვიმის წვეთები
გრილი!

ეს ლექსი დაბეჭდილია IV ტომში (გამომცემელი ლ. სანაძე) და მისი დაწერის საგარაუდო თარიღად მიჩნეულია 1934 წელი. V ტომში (გამომცემლები: ლ. სანაძე, ლ. მეგრელიშვილი) დაბეჭდილია ლექსი: „დილა. სკოლისაკენ. მელანი. ჩანთა“, რომლის პირველი სტრიქონი „ღრუბელი ცაზე არ ჩანს, არ სჩანდა“ მოგვაგონებს ზემოთ ციტირებული ლექსის („სიმღერის მინდა მე წამოწყება“) ერთ სტრიქონს: „ერთი ღრუბელი ცაზე არ ჩანდა“. ასეთი რამ გალაკტიონის ლექსებში გვხვდება. აქ საგულისხმოა სხვა გარემოება. ლექსის „დილა. სკოლისაკენ. მელანი. ჩანთა“ ვარიანტებში მითითებულია, რომ ერთ ავტოგრაფში ლექსი იწყება შემდეგი სტრიქონებით:

დღეს ერთმა შემთხვევამ ილანდა
ისეთმა, რომელიც მართობდა
ბავშვობის დროს გადაშტებთ.
ცაზე ერთი ღრუბელიც კი არ სჩანდა,
მე კი სახეზე მეცემოდა
უიშველი წვიმის წვეთები. . .

ამგვარაა, რომ ეს სტრიქონები IV ტომში დაბეჭდილი ლექსის „სიმღერის მინდა მე წამოწყება“ ნაწილია. ნამდვილად კი V ტომის შენიშვნებში იგი მოწოდებულია როგორც ლექსის: „დილა. სკოლისაკენ. მელანი. ჩანთა“ ვარიანტი. გამომცემლებს ორივე თუ არა, ერთ-ერთი ტომის შენიშვნებში მაინც უნდა მიეთითებინათ, რომ ლექსის „დილა. სკოლისაკენ. მელანი. ჩანთა“ ვა-

რიანტად მოწოდებული ტექსტი ლექსის „სიმღერის მინდა მე წამოწყება“ ძირითადი ტექსტის ნაწილია. ეს მით უფრო უნდა ყოფილიყო შემჩნეული, რომ ლექსის „დილა. სკოლისაკენ. მელანი. ჩანთა“ ზემოთ ციტირებული ვარიანტის შემცველ ავტოგრაფულ ნუსხას დაუცავს ლექსი „სიმღერის მინდა მე წამოწყება“.

კიდევ ერთი შენიშვნა. ლექსში „ჩვენი დრო ისევ რუსთაველს ელის“ ძველი სასახლე და გეგუთის ნანგრევები თამარის აჩრდილს აყენებს პოეტის წინ, შემდეგ კი ნათქვამია:

არაბეთიდან მოსული მონა
 სდგას, მოიტანა შორით ფარისი
 და სპარსეთიდან ლექსების კონა,
 მიმოდის როგორც ტოტი ქარისი.

აკადემიური გამოცემის II ტომის კომენტარებში (გვ. 421) „ფარისი“ განმარტებულია: „ადამ მიცკევიჩის (1798—1895) (!) ამავე სახელწოდების ლექსის მითიური მერანი“. ეს განმარტება გადმოტანილია IV ტომზე დართულ „დამატებანსა და შესწორებანში“ და შესწორებულია შემდეგნაირად: „ადამ მიცკევიჩის (1798—1855) ლექსი, მითიური მერანი“. ასეთი განმარტებით გამოდის, რომ არაბეთიდან მოსულმა მონამ შორიდან მოიტანა „ადამ მიცკევიჩის ლექსი, მითიური მერანი“. ასეთ ანაქრონიზმს გალაკტიონი არ დაუშვებდა. ლექსში სიტყვა „ფარისი“ ნახმარი უნდა იყოს წერილის, გრაგნილის მნიშვნელობით (მდრ. ფარმანი). სიტყვის ასეთი ფორმა ალბათ რიუმის საჭიროებამ განაპირობა (ფარისი — ქარისი).

ამრიგად, გალაკტიონის პოეზიის ვეფხისტყაოსანთან მიმართებაში შესწავლა აკადემიური გამოცემის ტექსტზე გარკვეული შენიშვნების გამოთქმის საფუძველს იძლევა. ამ შენიშვნათა გათვალისწინება, ვფიქრობთ, აუცილებელია გალაკტიონის თხზულებათა შემდგომ გამოცემებში.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ ზეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა)

ГУРАМ ГАВАШЕЛИ

ТОПОНИМЫ В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ А. АНТОНОВСКОЙ
«ВЕЛИКИЙ МОУРАВИ»

Многотомный исторический роман-эпопея А. Антоновской «Великий Моурави» — одно из замечательных явлений нашей многонациональной литературы, сыгравших выдающуюся роль в формировании идейно-эстетических традиций и принципов советской исторической прозы.

Лучшее художественное произведение, созданное когда-либо русским советским писателем на тему далекого прошлого Грузии, «Великий Моурави» относится к числу наиболее популярных и издаваемых романов нашей историко-художественной литературы и пользуется всеобщей любовью в широких читательских кругах.

Первые же книги эпопеи, вышедшие в свет в 1939 и 1940 годах, получили высокую оценку нашей прессы и литературной критики, которая посвятила этому событию немало восторженных рецензий и высказываний. Маститые писатели и литературоведы в своих статьях и выступлениях неоднократно упоминали «Великий Моурави» в одном ряду с такими этапными произведениями нашей исторической прозы, как историческое повествование В. Я. Шишкова «Емельян Пугачев» и вершинное явление, шедевр советской исторической романистики «Петр Первый» А. Н. Толстого.

Всестороннее, правдивое, конкретно-историческое отображение исторической действительности в ее революционном развитии; беспощадная критика темных, реакционных сил прошлого; воспроизведение лучших, героических страниц национальной истории; изображение народа как движущей силы исторического процесса; художественное воссоздание образов тех замечательных деятелей прошлого, жизнь и творчество которых выражают поступательное движение истории, а их деятельность отражает историческую роль народа; передовое мировоззрение, обусловленное победой социалистической идеологии — вот те основополагающие принципы социалистического реализма, которые лежат в основе этих и ряда других выдающихся произведений советской исторической прозы, входящих в золотой фонд нашей многонациональной советской литературы¹.

Монументальный роман-эпопея «Великий Моурави» — грандиозное художественное полотно, воссоздающее с подлинной исторической правдивостью один из самых мрачных и трагических периодов многовековой истории грузинского народа на рубеже XVI и XVII столетий, и жизнь и деятельность выдающейся личности той суровой эпохи — Георгия Саакадзе — могучего полководца и воина, крупного государственного деятеля, человека титанической воли, посвятившего всю свою яркую, полную драматизма, жизнь самоотверженной борьбе с иноземными завоевателями родины и владетельными князьями, бесконечными распрями и междоусобицами, обескровливающими и разо-

¹ «Одеты камнем», «Радищев» О. Форш, «Кюхля» Ю. Тынянова, «Севастопольская стра-
да» С. Сергеева-Ценского, «Дмитрий Донской» С. Бородина, «Степан Разин» С. Злобина,
«Багратион» С. Голубова и др.

ряющими страну, всю жизнь стремившегося объединить Грузию в единое, централизованное могущественное государство.

Роман создавался более тридцати лет и в течение этого длительного времени произведение от редакции к редакции подвергалось тщательной и довольно эффективной авторской правке. Разумеется, настоящая работа не ставит себе целью анализ всего художественного строения этой гигантской эпопеи. Мы лишь постарались, по мере возможности, рассмотреть те спорные моменты редакционно-текстологического характера, которые обнаружилились в процессе работы над отдельными изданиями эпопеи, в частности, использование автором в тексте произведения географических наименований грузинского и иноязычного происхождения.

Наряду с лучшими произведениями советской историко-художественной литературы — «Петром Первым» А. Толстого, «Емельяном Пугачевым» В. Шишкова, «Севастопольской страдой» С. Сергеева-Ценского, монументальный роман-эпопея А. Антоновской «Великий Моурави» выделяется не только всесторонним, глубоким охватом исторических событий, вводом в сюжетную ткань произведения множества действующих лиц, но также и широчайшим географическим диапазоном действия.

Исторические события, воспроизведенные в романе, разворачиваются в довольно крупных масштабах. Действие охватывает все царства, владетельные княжества и исторические области Грузии конца XVI — начала XVII столетий², переносясь в дальнейшем, по мере разворачивания сюжетных коллизий произведения, на территории сопредельных с Грузией стран — Ирана, Турции, России, и вбирая в себя все новый и новый круг людей и исторических событий.

Столь широкий территориальный охват событий, характерный для «Великого Моурави», требует от исторического романиста помимо глубокого знания исторического материала, народного быта, духовной и материальной культуры изображаемой эпохи, также и не менее глубокого, всестороннего и точного знания географической номенклатуры тех стран и областей, на территории которых разворачиваются описываемые в романе события. Притом, исходя из специфики жанра исторического романа, писатель обязан досконально изучить как современную ему топонимику, так и (и в первую очередь) историческую географию интересующих его стран и областей, так как географические наименования — их написание и произношение, — ввиду различных и довольно частых исторических и общественно-политических изменений более подвержены всевозможной трансформации, чем, скажем, собственные имена, или же предметы материальной культуры и бытовые реалии той или иной страны.

Так, например, некоторые населенные пункты — города и села, упоминающиеся Антоновской в «Великом Моурави», в настоящее время или вовсе не существуют — Квелта (კველთა), Баралети (ბარალეთი), Бахтриони (ბახტრიონი), Гоголаурта (გოგოლაურთა), Гсмецари (გემეწარი), Цоцколаурта (წოწკოლაურთა), Кацалхеви (კაწალხევი)³, или имеют совер-

² Картли, Кахети, Имерети, Гурию, Самегрело, Самцхе-Саатабаго, Абхазети, Горную Тушети, Пшави, Хевсурети и др.

³ Дается по списку сельхий Грузинской ССР из книги проф. Г. И. Зардалишвили, «Словарь географических наименований СССР». Тб., 1972. Пользуясь случаем, приношу проф. Г. И. Зардалишвили благодарность за советы и ценные указания в уточнении ряда вопросов.

шенно иное наименование — Ганджа — современный Кировабад, Бамбора (ბამბორა) — Лихни (ლიხნი), Якубло (იაყუბლო) — нынешняя Чапаевка, Капанахчи (ქაფანახჩი) — Квемо Болниси (ქვემო ბოლნისი), Гиарурх (გიაურარხი) — с. Алгети (ალგეთი)⁴; в ряде случаев изменялось произношение, а соответственно и написание термина — было Ацквери (აწყვერი) — сейчас произносится Ацкури (აწყური), было Жинвани (ქინვანი) — сейчас Жинвали (ქინვალი)⁵ и т. д.

Полное, всестороннее овладение географической номенклатурой, написание того или иного топонима (как родного, так и иноязычного) в форме, максимально приближенной к соответствующему природе термина звучанию, дело весьма и весьма сложное даже для учено-географа — тем более это сложно для литератора, романиста, пишущего к тому же на материале далекого исторического прошлого другого народа.

Трудности, связанные с использованием в тексте произведения многочисленных грузинских и иноязычного происхождения топонимов, их правильным написанием в русской транскрипции, Антоновской были преодолены весьма успешно. Проредел в этом направлении с присущей ей добросовестностью колоссальную научно-подготовительную работу, писательница достигла желаемого результата — географический фон изображаемых в романе исторических событий воспроизведен в основном правдиво, а написания терминов даны в правильной русской транскрипции⁶.

подавляющее большинство употребленных в романе грузинских и иноязычного происхождения топонимов — наименования исторических областей, городов, больших и малых населенных пунктов, рек, озер и морей, гор, хребтов и перевалов, пастбищ и степей — воспроизведены Антоновской в основном верно; написания терминов даны автором в правильной русской транскрипции и по возможности отражают специфику их произношения — Дидгори (დიდგორი), Гударехи (გუდარეხი), Носте (ნოსტე), Шавнабада (შავნაბადა), Норашен (ნორაშენი), Ардебиль (არდებილი), Демавенд-Гора (დემავენდ-გორა) и др.

⁴ Некоторые наименования менялись неоднократно, например, поселени «Сарван (სარვანი) — Борчалло (ბორჩალო) — Марнеули (მარნეული).

⁵ Об указанных топонимах подробнее будет сказано ниже.

⁶ Антоновская досконально изучила многочисленные исторические документы, старинные рукописные книги, летописи; тщательно ознакомилась с описаниями путешествий арабских, французских, итальянских, голландских, русских и иных путешественников и миссионеров, купцов и дипломатов — Ибн-Хаукаля, Арканджело Ламберти, Шардена, Турнефора, Марко Поло, Пьетро делла Валле, Яна Стрейса, Василия Гагары и др. Эти описания включают в себе интереснейшие и ценнейшие сведения по истории и географии средневековой Грузии и ее ближайших соседей — Турции, Ирана и России.

Особое внимание уделила Антоновская грузинским источникам, в частности, «Описанию Царства Грузинского (географии Грузии)» царевича Вахушти, трудам Пл. Иоселиани, «Дидмоуравиани» И. Тбилиди и др.

Однако, нельзя не отметить тот факт, что неточности в написаниях целого ряда географических наименований, имеющихся в монографии Пл. Иоселиани «Жизнь Великого Моурава князя Георгия Саакадзе», в том же виде встречаются и в первоначальных (а некоторые и в окончательной) редакциях «Великого Моурави», из чего можно предположить, что писательница широко, и в какой-то степени, некритично использовала упомянутый источник. (Подробнее об этом будет сказано ниже).

Однако в некоторых ранних изданиях эпоеи наряду с правильно воспроизведенными формами топонимов встречаются немало географических наименований, обозначенных писательницей ошибочно, или же в неточной русской транскрипции. В процессе редакторской работы автора над очередным изданием романа эти неточности ею постепенно устранялись и в последнем, окончательном издании эпоеи они встречаются в гораздо меньшем количестве, чем в предыдущих изданиях.

Разумеется, нет необходимости анализировать все те неточности и спорные моменты, встречающиеся в различных изданиях многотомной эпоеи, однако, наиболее существенные из них в настоящей статье нами будут рассмотрены.

Как было сказано выше, в некоторых изданиях романа «Великий Моурави» часто встречаются неточности в написаниях целого ряда географических наименований (как грузинских, так и иноязычного происхождения), которые в более поздних изданиях эпоеи автором, в большинстве своем, устранены и их форма написания не противоречит общепринятым нормам.

В приводимых ниже примерах первоначально дается неправильное написание термина (в первых изданиях романа), а рядом — уточненная, исправленная форма указанного наименования (последнее издание): было — Нечбиси, есть — Ничбиси (ნეჩბისი), Эзоти—Эзати (ეზოტი)⁷, Самшвильде—Самшвилде (სამშვილდე), Черимела—Чхеримела (ჩხერიმელა), Дикские горы—Лихские горы (ლიხის მთა), Борбала—Борбало (ბობბალო), Борисахо—Барисахо (ბარისახო), Гамбори—Гомбори (გომბორი), Экалто—Икалто (იკალთო), Дсаниси—Дманиси (დმანისი), гора Табор—гора Табори (თაბორის მთა)⁸, Бодьсрма—Бочорха (ბოჭორხა), Циондали—Цинандали (წინანდალი), Дид-гори—Дидгори (დიდგორი), Мкинвари-Мта—Мкинвари-мта (მყინვარი), Тахись-Карские теснины—Тахискарские теснины (ტახისკარის ვიწროები), Хеоба—Хеоба (ხეობა), Картанети—Кортанети (კორტანეთი), Эртацминди—Эртацминда (ერთაწმიდა), Гониа—Гонио (გონიო)⁹, Батами—Батуми (ბათუმე), Панклейское ущелье—Панкисское ущелье (პანკისის ხეობა), г. Храм¹⁰—р. Храми (მდ. ხრამი), Синцхаро—Цинцхаро (წინწყარო), ахалцыхские горы—Ахалцихские горы (ახალციხის მთები), Пирикительское Тушети—Пирикитское Тушети (პირიჭითა თუშეთი)¹¹, Арабаули—Арабули (არაბული)¹², Тионети—Тианети (თიანეთი), Месхийские горы—Месхетские горы (მესხეთის მთები), Ингур—Ингури (ინგური)¹³, Упардисское ущелье—Упадарисское ущелье (უფადარის ხეობა), Ладжини—Лоджини (ლოჯინი)¹⁴, Кастильские горы—Ксильские горы

⁷ Село в Каспском р-не, см. «Грузинская ССР. Административно-территориальное деление», Тб., 1966, стр. 58.

⁸ Гора в Тбилиси, из недр которой вытекают горячие серные источники. См. «1500 лет Тбилиси» (юбилейный сборник), Тб., стр. 138; В а х у ш т и, География Грузии, под редакцией Т. Ломоури и Н. Бердзенишвили, Тб., 1941, стр. 52.

⁹ Старая форма написания. См. В а х у ш т и, География Грузии, стр. 134, 142, 176.

¹⁰ Форма без характерного для грузинского языка окончания на гласные.

¹¹ В отдельных изданиях встречается и формы—Перекильское, Прикильское (последнее написание встречается в окончательном издании романа).

¹² Хевсурское общество. В последнем издании эпоеи имеются неправильные написания ряда Пшавских обществ, напр. Габидаурское вместо Габидаурское (или Габидаурта) (გაბიდაურთა), Цоцкораульское вместо Цоцколаурское (или Цоцколаурта) წოწკოლაურთა).

¹³ Предпочтительней форма — Ингури (ближе к грузинскому произношению).

¹⁴ Правильнее транскрипция — Лочини (ლოჯინი).

(ქსილის მთები)¹⁵, Ламинская гора—Ломисская гора (ლომისის მთა), Глухорский перевал—Клухорский перевал (ქლუხორის უღელტეხილი), Саганлуг—Соганлуги (სოღანლუღი) и т. д.

Существенному изменению подверглось и написание целого ряда географических наименований иноязычного происхождения, в большом количестве включенных в сюжетную ткань произведения. Так, например, было Керман-шах — в последнем издании — Керманшах (ქერმან შახი), Хоросан—Хорасан (ხორასანი), Кашемир—Кашмир (ქაშმირი), Хуррем-Абад—Хорремабад (ხორემაბადი), Агча-Кала—Агджа-Кал (აღჯაყალა), Гебрарабад—Гебраабат (გებრააბადი)¹⁶, Нурашен—Норашен (ნორაშენი), Кескер—Кескар (ქესქარი), Шерван—Ширван (შირვანი), Гурджи-багаз—Гаджи-багаз (გურჯი ბოღაზი)¹⁷, Зендеруд—Заендеруд (ზენდერუღი), Ах-Ахмед—Аг-Ахмед (აღ ახმეღი).

В произведениях научной, художественной и переводной литературы, на страницах газет и журналов часто можно встретить различное написание одного и того же географического наименования. Это вызвано тем, что большое количество иноязычных (и не только иноязычных) наименований до настоящего времени все еще не унифицированы, что мешает выработке единой нормы написания для значительного количества терминов.

Поэтому написание таких городов, как Трабзон, Эрзурум, Тебриз, Исфахан¹⁸ и некоторых других, встречающиеся на страницах много-томной эпопеи А. Антоновской «Великий Моурави» в разных формах и вариантах, не дает нам права, имея в виду вышесказанное, для сколько-нибудь серьезных упреков в адрес автора, тем более, что роман, как известно, создавался в течение трех десятков лет и в отдельные периоды этого долгого времени какая-то из существующих форм была более употребительна, чем иная другая.

Вот в какой последовательности изменялось написание городов в отдельных изданиях (а иногда и в отдельных книгах одного и того же издания) эпопеи: Арзрум — Арзарум—Эрзурум; Трапезонд—Трапезунд—Трабзон; Тавриз—Тавриз—Тебриз; Исфагань—Исфаган.

В русских печатных изданиях и в разговорной речи названия некоторых исторических областей и рек Грузии имеют двоякую форму написания и произношения. Например, Кахетия—Кахети, Имеретия—Имерети, Хевсуретия—Хевсурети, Карталиния—Картли; Арагва—Арагви, Лиахва—Лиахви, Алазань—Алазани, Иора—Иори и т. д.

В разных изданиях эпопеи Антоновская пользуется то одной, то другой формой написания некоторых вышеупомянутых географических наименований; однако, если во всех изданиях романа названия исторических областей Грузии употребляются автором в основном, как мы полагаем, в правильной, соответствующей грузинскому произношению форме — Кахети (კახეთი), Картли (ქართლი), Имерети (იმერეთი), Хевсурети (ხევსურეთი), Абхазети (აფხაზეთი)¹⁹ и т. д., то в написании ряда

¹⁵ Правильно — Ксильские горы (ქსილის მთები). См. Г. Д ж а м б у р и я, Георгий Саакадзе, Тб., 1964, стр. 32.

¹⁶ Правильно—Гебраабат (с характерным окончанием на -абат).

¹⁷ Вахушти употребляет — Гурджи-Багаз (გურჯი ბოღაზი). См. В а х у ш т и, География Грузии, стр. 141.

¹⁸ Написания городов даются по «Малому Атласу мира», Москва, 1966.

¹⁹ В некоторых изданиях «Великого Моурави» (вторая книга первого издания) Антоновская употребляет формы — Хевия, Мтиулетия и совершенно неприемлемое написание — Мегрели (в значении исторической области Грузии—Самегрело). В последующих изданиях

грузинских рек писательница в первых изданиях „Великого Моурави“ отдает предпочтение формам — Арагва, Лиахза, Алазань, Иора и т. д., а в последних изданиях, соответственно, предпочтительному написанию — Арагви (არაგვი), Алазани (ალაზანი), Иори (იორი) и т. д. Правда, в третьей книге окончательной редакции романа писательница наряду с предпочтительными формами Арагви, Риони, Иори, Алазани и т. д. почему-то сохранила форму с нехарактерным для грузинского языка окончанием — Лиахва, Большая Лиахва.

Написание некоторых топонимов в многочисленных изданиях эпопеи менялось неоднократно. Однако, ни одна из промежуточных форм не соответствовала правильному написанию термина. Так, например, Панклесское ущелье — Панкесское ущелье — Панкисское ущелье; Саганлуг — Соганлук — Соганлуги; Дикские горы — Дихские горы — Лихские горы; Упатарские горы — Упардские горы — Упатарские горы; Лехне — Лыхне — Лыхны; Сабаратиано — Сабаратино — Сабаратиано; Ольты — Ольтис — Олту²⁰; Лоре — Лори — Лоре; Жинвани — Джинвани — Жинвали²¹; Агча-Кала — Агач-Кала — Агджа-Кала; Карейские равнины — Каранаские степи — Карайские степи — Караязские степи²².

Имеются и такие случаи, когда писательница, давая вначале в одном из изданий романа правильное написание топонима, изменяет его затем на явно неправильную форму, вновь возвращаясь к первоначальному, иногда в более точной транскрипции, написанию в поздних (или в последнем) изданиях эпопеи²³.

Иногда различное написание одного и того же географического наименования встречается не только в пределах многочисленных изданий шеститомной эпопеи, но часто и в отдельных книгах того или иного издания. Например, в первой книге первого издания на стр. 42 дается написание Мкинвари-Мта, а на стр. 274 той же книги Мкинвари-мта; в третьей книге первого издания на стр. 212 Жинвали, а на стр. 395 — Жинвани; в четвертой книге первого издания — Тианети (325), Тионети (378); в четвертой книге второго издания «Зари Востока» на стр. 732 — Пшавети, а на стр. 735 — Пшави; в третьей книге последнего издания — Трапезонд (71) и Трапезунд (243), во второй книге последнего издания на стр. 455 то Джары, то Чари (ჭარი) и т. д.

Подобный разнобой в написании некоторых идентичных географических наименований ничем не обоснован и в какой-то степени вносит

эти формы были заменены автором соответственно на — Хеви (ხევი), Мтиулет (მთიულეთი) и Самегрело (სამეგრელო), иногда вместо Самегрело писательница использует форму — Одиши (ოდიში), историческое название Самегрело.

В четвертой книге последнего издания «В. М.» встречается то форма — Пшавети, то — Пшави, из которых правильнее форма Пшави (ფშავი). В таком написании употребляется этот термин в грузинской историко-географической и художественной литературе. См. Вахушти, География Грузии, стр. 86, 87, 91, 102; Н. Бердзенишвили, В. Дондуа, М. Думбадзе, Г. Меликишвили, Ш. Месхия, История Грузии, часть I, Тб., 1962, стр. 425; И. Джавахишвили, История грузинского народа, кн. IV, Тб., 1967, стр. 149.

²⁰ Предпочтительнее было бы дать грузинскую форму написания указанного топонима — Олтиси (ოლთისი). Этот населенный пункт находится в настоящее время на территории Турции. Олту — турецкое название исконно грузинской местности.

²¹ Об этом топониме подробнее будет сказано ниже.

²² Две последние формы встречаются в окончательной редакции произведения.

²³ См. примеры — Сабаратиано, Лоре и Агджа-Кала (транскрипция — Агджа-Кала более точно передает оттенок звучания термина, нежели — Агча-Кала).

диссонанс в основном правильно воспроизведенном географическом фоне произведения.

Выше нами были рассмотрены те неточности и несоответствия в написании целого ряда топонимов, которые встречаются в разных изданиях эпопеи «Великий Моурави» и которые в той или иной мере устраняются автором в более поздних (или последнем) изданиях произведения. В этом аспекте писательница проделала довольно трудоемкую и, безусловно, плодотворную редакторскую работу, о чем наглядно свидетельствует последнее, основательно исправленное, издание романа.

Однако и в окончательной редакции «Великого Моурави» имеются существенные неточности и спорные моменты в написании ряда грузинских и иноязычного происхождения географических наименований. Эти неточности весьма различного характера и происхождения. Некоторые из них являются результатом непосредственного использования автором сюжетной ткани произведения тех географических наименований, которые в неправильном написании встречаются в отдельных исторических работах и источниках.

Выше мы уже говорили, что неточности в написании ряда географических наименований, имеющиеся в известной монографии Пл. Иоселиани «Жизнь Великого Моурава князя Георгия Саакадзе», в том же виде встречаются и на страницах отдельных изданий эпопеи. Некоторые из них, например, Ташись-Карские теснины, Эртацминди, Агча-Кала, Гониа, Карайские степи и др., употреблявшиеся в ранних изданиях романа, со временем автором были устранены и заменены более правильными формами написания.

Часть же неправильно обозначенных топонимов, таких, как Викантбери, Желети, Казахия, Лоджини, Квельга и некоторые другие — в неизменном виде сохранились и в последнем издании произведения.

Каково же в действительности правильное написание вышеупомянутых терминов?

Вместо Викантбери должно быть Киканатбери (კიკანათბერი). О Киканатбери упоминается в «Дидмоуравани» И. Тбилели²⁴ и в «Географии Грузии» царевича Вахушти²⁵; фигурирует это географическое наименование и в работе современного грузинского историка Г. Джамбурия. Перечисляя села, входящие в феодальное владение Георгия Саакадзе, автор в числе других называет и Киканатбери. «В Атенском ущелье Саакадзе принадлежали села «...Хандиси (ხანდისი), Сикалети (სიკალეთი), Гведрети (გვედრეთი)..., Киканатბერი (კიკანათბერი)»²⁶.

Так же неверно написание термина — Желети, должно быть Жалети (ჯალეთი). Это местечко, где кахетинскому царю Теймуразу I, во время первого нашествия шаха Аббаса на Грузию, удалось взять верх над персами и вырваться из окружения²⁷. «Теймураз у Жалети одержал победу над отрядом кизилбашей и перешел в Картли», — пишет историк Д. Гвретишвили²⁸.

²⁴ И. Т б и л е л и, Дидмоуравани, Тб., 1939, строфа 223, 226 (употребляет название — Тикнабера — თიკნაბერა).

²⁵ В а х у ш т и, География Грузии, Тб., 1941, стр. 57.

²⁶ Г. Д ж а м б у р и я, Георгий Саакадзе, Тб., 1964, стр. 32.

²⁷ В а х у ш т и, Жизнь Грузии от 1469 до 1744 гг., Тб. 1913, Г. Д ж а м б у р и я, Георгий Саакадзе, Тб., 1964, стр. 91; Очерки истории Грузии, т. I, Тб., 1970, стр. 625.

²⁸ Д. Г в р и т и ш в и л и, Очерки по истории Грузии (XV—XVII века), часть II, Тб., 1965, стр. 301.

Для обозначения ханства, граничавшего с Грузией в средние века, правильно будет Казах (ყაზახი), а не Казахия²⁹.

Написанию Лоджини и Квелта предпочтение следует отдать транскрипции — Лочини (ლოჭინი³⁰ и Квелта (კველთა)³¹.

Помимо вышеприведенных примеров в последнем издании «Великого Моурави» встречается еще немало неточностей в написании как грузинских, так и иноязычного происхождения географических наименований.

Имеется

1. Китеки
2. Цадарети
3. Ахмети
4. Дурич
5. Ялгуджи
6. Чартили
7. Чоухи
8. Месабруци
9. Сабацио

Должно быть

1. Кикети (კიკეთი)³²
2. Цодорети (წოდორეთი)³³
3. Ахмета (ახმეტა)³⁴
4. Дуруджи (დურუჯი)³⁵
5. Яглуджи (იაგლუჯი)³⁶
6. Чартали (ჭართალი)³⁷
7. Чаухи (ჭაუხი)³⁸
8. Месабруни (მოსაბრუნნი)³⁹
9. Саабашно (სააბაშნო) или Саабашидзео (სააბაშიძეო)⁴⁰

²⁹ «В 1755 году он (Ираклий II, — Г. Г.) упразднил ханство в Казахе, поставив во главе этой области своего моурава». История Грузии, учебное пособие под редакцией Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа и Г. А. Меликишвили (на русском языке), стр. 366.

³⁰ «Мы охотились в Лочини, выпускали соколов. Тут я всадника заметил и забыл на время лов», «Дидмоуравиани», изд. «Заря Востока», 1944, стр. 35.

³¹ «В селе Квелта им попался на глаза старый священник Тевдоре». К. Григолия, О чем поведала «Картлис цховреба», Тб., 1973 (на русском языке), стр. 97.

³² Населенный пункт недалеко от Тбилиси, входит в Коджорский сельсовет Гардабанского р-на, см. «Грузинская ССР. Админ.-террит. деление», составитель Ш. О. Гварамдзе, Тб., 1966, стр. 31.

³³ Село недалеко от Тбилиси, входит в Лисский сельсовет Гардабанского р-на. См. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 31.

³⁴ Крупный населенный пункт, районный центр. См. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 26.

³⁵ Река в Кахети. Течет по территории Кварельского р-на. См. Административную карту Грузинской ССР, 1939.

³⁶ Гсра недалеко от Тбилиси. Упоминается в «Дидмоуравиани» И. Тбилели, изд. 1939, строфа 149; в «Географии Грузии» Вахушти, стр. 48. Следует отметить, что во второй книге первого издания написание топонима было правильным: «Эго перегонялась на сочные пастбища высот Яглуджи царская баранта», стр. 92.

³⁷ Село в Душетском р-не, См. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 44; С. Макалатия, Мтиулет, Тб., 1930, стр. 68; В «Географии Грузии» Вахушти упоминается гора и ущелье того же названия — ჭართალის მთა, ჭართალის ხევი, стр. 65.

³⁸ Гора в Мтиулет. Главная вершина Гудамкарского хребта, высота 3856 м. См. С. Макалатия, Мтиулет, стр. 6; «Грузия» (краткий справочник-путеводитель), Тб., 1966, стр. 10; Административную карту Грузинской ССР, 1939.

³⁹ В «Географии Грузии» Вахушти пишет: Эта местность зовется Мосабруни (მოსაბრუნნი). Здесь, напротив Чари (ჭარი) и в конце Карагаджа (ყარაღაჯი), воздвигли ханы высокие дворцы, ныне разрушенные. стр. 177. Действие эпизода, в котором Антоновская употребляет указанное географическое наименование (Месабруци) также развертывается в районе Чари-Белакани (ჭარ-ბელაქანი), однако, как мы видели, написание термина дается автором неверно.

⁴⁰ Удельное владение князей Абашидзе; известны такие владения как Сабаратиано (საბარათიანო), Сацциано (საციციანო), Саджавахо (საჯავახო), Сацретло (საწერეთლო) и т. д. У Вахушти упоминается — Саабашно (სააბაშნო), «География Грузии», стр. 204. В «Истории Грузии» (учебное пособие), 1962, стр. 397 и «Очерках по истории Грузии» Д. Гвретишвили, стр. 465 — Саабашидзео (სააბაშიძეო).

10. Мокчеви	10. Мокчеви (მოქცევი) ⁴¹
11. Кизисхеви	11. Кисисхеви (კისისხევი) ⁴²
12. Пас-гора	12. Пасьсмта (ფასის მთა) ⁴³
13. Брудсабзели	13. Бруцсабдзели (ბრუცსაბძელი) ⁴⁴
14. Базардгов	14. Базар-диози (ბაზარდიოზი) ⁴⁵
15. Табасаранские горы	15. Табасаранские горы (თაბასარანის
მთები) ⁴⁶
16. Караагач	16. Карагадж (ჯარაღაჯი) ⁴⁷

В одном из эпизодов романа говорится о сожжении персидским отрядом нескольких грузинских деревень; среди них упоминаются села — Поси, Кутала, Джачви и др. Однако написание первых двух наименований неверно. Правильное написание указанных топонимов мы встретили в списке деревень, который предваряет историко-географический текст царевича Вахушти. Все три села упоминаются в списке один за другим — Посо (ფოსო), Тутала (ტუტალა), Джачви (ჯაჭვი)⁴⁸.

Существование же некоторых населенных пунктов, таких, как Танаки, Орота, Ашми, которые, если судить по контексту, где они упоминаются, должны находиться на территории Картли (а село Амши недалеко от Носте) установить не удалось. Похожие наименования мы не встретим ни в современной номенклатуре, ни в списках сельбищ. Видимо, названия настолько искажены, что восстановить их в настоящее время невозможно.

Не совсем правильно воспроизведены в романе и наименования некоторых грузинских рек. Так, например, Антоновская пишет — Пцис Проне и Алис Проне, Пшависхевская Арагви, Баралетис-цхали. Это неверно. Пцис Проне и Алис Проне одно и то же⁴⁹. Под таким названием эта река нигде не встречается. Правильно будет писать просто Проне (ფრონე)⁵⁰ или же Западная Проне, т. к. есть еще и Восточная Проне. Давать же ей название от наименования отдельных деревень Пца (ფცა)⁵¹ и Али (ალი)⁵² неправильно. Употреблять термин Пшависхевская

⁴¹ Село в Боржомском р-не, недалеко от Ацкури. См. Административную карту Грузинской ССР, 1939.

⁴² Село в Телавском р-не. См. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 53.

⁴³ Названия гор и вершин Антоновская в романе обозначает двойким образом. В ряде случаев она употребляет форму Ломта-гора (ლომთა გორა), Бочорма-гора (ბოჭორმა გორა), Демавенд-гора (დემავენდ გორა), в других — Мта-Бери (მთა ბერი), Мкинвари-мта (მკინვარი მთა). В данном случае форма Пасьсмта (ფასის მთა) предпочтительна т. к. более соответствует грузинскому звучанию термина.

⁴⁴ В «Географии Грузии» Вахушти имеется двойное написание топонима. Бруцсабдзели (ბრუცსაბძელი) и Бруцсабзели (ბრუცაბზელი); чаще употребляется первое написание. В ранних изданиях «В. М.» встречалась и форма «Брутсабзели».

⁴⁵ Гора в восточной части Кавказа, на границе Азербайджанской ССР и Дагестанской АССР. См. Г. И. З а р д а л и ш в и л и, Словарь географических наименований СССР, Тб., 1972, стр. 22; БСЭ, т. 13, стр. 286.

⁴⁶ Правильно-Табасаранские горы. См. БСЭ, т. 13, стр. 286.

⁴⁷ Село в Сигнахском р-не, входит в Квемо-Мачхаанский сельсовет. См. «Груз. ССР. Адм.-террит. деление», стр. 86; «Крестыне осадиле Телавскую, Карагаджскую, Кодальскую и другие крепости». «История Грузии» (учебное пособие), 1962, стр. 435.

⁴⁸ В а х у ш т и, География Грузии, стр. 205.

⁴⁹ Есть Пцис-цкали (ფცის წყალი) и Алис-цкали (ალის წყალი). См. В а х у ш т ი, География Грузии, стр. 79—80.

⁵⁰ В а х у ш т ი, География Грузии, стр. 81, 145.

⁵¹ «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 262.

⁵² Там же, стр. 174.

Арагви — нельзя. В действительности существует Пшавис-Арагви (ფშავის არაგვი)⁵³. Около Магароскарн (მაგაროსკარნი)⁵⁴ с ней сливается Хевсуретская Арагви (ხევსურეთის არაგვი) и в дальнейшем она известна также под именем Пшавис Арагви. Правильное написание третьего топонима — Баралетис-цкали (ბარალეთის წყალი)⁵⁵. Следует отметить, что писательница не всегда верно воспроизводит некоторые грузинские словосочетания. Так, например, вместо Моуравис Сахли мы в третьей книге первого издания видим неправильное словосочетание Сахлис Моурави⁵⁶; вместо Шервашидзе Абхазетис — Шервашидзе Абхазети⁵⁷ и т. д. Неточность — Баралети-цхалис того же происхождения, что и вышеприведенные неверные словосочетания.

Некоторые грузинские топонимы, встречающиеся в произведениях грузинской научно-исторической и художественной литературы, имеют двойную форму написания и произношения, напр., Ацквери (აწყერი)—Ацкури (აწყური), Жинвани (ქინვანი)—Жинвали (ქინვალი), Тапаравани (თაფარავანი)—Паравани (ფარავანი), Гониа (გონია)—Гонио (გონიო) и т. д. Из них формы—Ацквери, Жинвани, Гониа и т. д. более древние и чаще встречаются в историко-литературных источниках прошлых веков и начала нынешнего столетия⁵⁸; правда, указанные формы можно встретить и в некоторых трудах современных писателей и ученых⁵⁹. Написания же—Ацкури, Жинвали, Гонио и др.—это видоизмененные и в настоящее время более употребительные формы вышеупомянутых топонимов.

В некоторых случаях художник, творящий в жанре исторического романа, для того, чтобы добиться максимального эффекта в воссоздании географического колорита изображаемой эпохи, просто вынужден отдать предпочтение архаичной форме написания того или иного топонима. В «Великом Моурави» Антоновская умеренно, с большим художественным тактом и мастерством использует старогрузинскую географическую номенклатуру; ее нельзя упрекнуть ни в архаизации географического фона произведения, ни в его модернизации.

Единственно, в чем можно упрекнуть автора «Великого Моурави», это то, что в некоторых случаях в отдельной книге (или отдельном издании) произведения встречается и старая и видоизмененная формы одного и того же географического наименования, например, в четвертой книге повторного издания «Зари Востока» на стр. 266 имеется Ац-

⁵³ См. Административная карта Грузинской ССР, 1972.

⁵⁴ Село в Душетском р-не, см. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 42.

⁵⁵ В а х у ш т и, География Грузии, стр. 130.

⁵⁶ «Но умная Русудан предпочла дом, предложенный ей Мухран-батони, пока строители воздвигают Сахлис-Моурави возле Авлабрисских ворот». «Диди Моурави», кн. III, Тб., 1950, стр. 5.

⁵⁷ «Великий Моурави», кн. III, изд. «Лит. და ხელოვნება».

⁵⁸ И. Т б и л е л и, Дидмоуравиани, 1939, стр. 227; В а х у ш т и, География Грузии, 1941, стр. 91, 93, 124; А. П у р ц е л а д з е, Георгий Саакадзе и его время, 1911, стр. 317; П. И о с е л и а н и, Жизнь Великого Моурави князя Георгия Саакадзе, 1848, стр. 65, 56.

⁵⁹ Ив. Д ж а в а х и ш в и л и, История грузинского народа, т. IV, 1967, стр. 119-134, 137; т. III, стр. 242, 263; Д. Г в р и т и ш в и л и, Очерки по истории Грузии (XV—XVII века), часть II, 1965, ср. 42, 43; Ш. М е с х и я, История Грузии (краткий обзор), Тб., 1968, стр. 18.

хури⁶⁰, а на стр. 466 — Ацквери, в третьей книге первого издания на стр. 212 — Жинвали, а на стр. 395 — Жинвани⁶¹; в IV книге первого изд. — Топоравани⁶² (526), а в IV книге повторного издания «Зари Востока» — Паравани (623); во второй книге первого издания — Гониа (113), в третьей книге — Гонио (272), а в IV книге того же издания вновь Гониа.

Использование в таком виде (к тому же без комментариев) в отдельных книгах (или отдельных изданиях) эпопеи обеих форм вышеуказанных, и аналогичных им, географических наименований, как мы думаем, неоправдано и может вызвать недоумение у читателя, не совсем хорошо знакомого с грузинской исторической географией.

В не совсем правильном написании даны в романе и названия некоторых мусульманских поселений, появившихся на территории Грузии во времена нескончаемых нашествий на страну иноземных завоевателей⁶³. Например, есть Оромашен — должно быть Ормашен (ორმაშენი)⁶⁴; Сарачли—Сарачло (სარაჩლო)⁶⁵, Лачбадик—Лежбадин (ლეშბადინი)⁶⁶, Ягупло—Якубло (იაკუბლო)⁶⁷, Капанакчи—Капанахчи (ქაპანახჩი)⁶⁸, Караджали—Караджала (ყარაჯალა)⁶⁹.

Вызывает сомнение правильность написания таких географических наименований, встречающихся в последнем издании «Великого Моурави», как Варалейский лес, ущелье Круасани, озеро Кодени, аул Паранга (в Тушети) и некоторые другие. Географический фон контекста, в котором они упоминаются автором—схожесть спорного написания с наименованием действительно существующих (и существующих в определенной области) топонимов, а в некоторых случаях и просто интуиция — вот те предпосылки, исходя из которых, мы берем на себя смелость высказать некоторые предположения о действительном наименовании указанных топонимов.

На территории Грузии лес, под названием Варалейский, нигде не встречается. Возможно это искаженная форма от топонимов Баралети, или же Каралети (კარალეთი). Однако область, где по контексту должен находится упомянутый лес, несколько отдалена и от Баралети, и от Каралети. Лес должен находиться недалеко от Кватахевского монастыря. Поэтому существование в Грузии Варалейского леса весьма сомнительно. К тому же писательница в романе дает правильное написание обеих предположительных местностей.

«Недоступность замка привела князей к встречам вне Метехи, и само собой вышло, что днем аристократия стала выезжать на прогулку в ущелье Круасани»⁷⁰. По-видимому, автор имеет в виду Карсани

⁶⁰ Предпочтительнее транскрипция — Анкури.

⁶¹ Встречается и форма — Дживвани (IV кн. первого издания, стр. 378).

⁶² Правильно — Тапаравани.

⁶³ Под первоначальным или измененном названием эти поселения существуют и поныне.

⁶⁴ Село в Дманисском р-не, см. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 40.

⁶⁵ Село в Болнисском р-не, см. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 29.

⁶⁶ Село в Марнеульском р-не, см. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 67.

⁶⁷ Село в Дманисском р-не, см. там же, стр. 39.

⁶⁸ Село в Болнисском р-не; в настоящее время называется с. Квемо Болниси (ქვემო ბოლნისი), см. Г. И. З а р д а л и ш в и л и, Словарь географических наименований СССР, 1972, стр. 171, Село Капанахчи есть и в Марнеульском р-не, см. «Грузинская ССР. Адм.-территор. деление», стр. 67.

⁶⁹ Села в Лагодехском и Телавском р-нах, см. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 272.

⁷⁰ «Великий Моурави», изд. «Лит. და ხელოვნება», т. I, 1965, стр. 383.

(კარსაბი)⁷¹, местность к западу от Тбилиси, не доезжая до Мцхета. Другого схожего наименования в окрестностях Тбилиси нет. Об этой местности упоминает и Вахушти в своей «Географии Грузии», Карсине мта (კარსინის მთა)⁷².

В Мцхетском р-не недалеко от бывшего села Кодмани (კოდმანი)⁷³, было и существует поныне соленое озеро того же названия. Вероятнее всего это и есть то озеро, которое Антоновская в третьей книге последнего издания употребляет в написании Кодени. К тому же следует обратить внимание и на то обстоятельство, что в контексте т. н. озеро Кодени упоминается как соленое.

В Тушети села под названием Паранга — нет, есть бывшее село Парсма (ფარსმა)⁷⁴ (в Пирикитской Тушети). Возможно, Паранга — это и есть Парсма, но только в сильно видоизмененном или же искаженном написании. Форма Паранга очень схожа с Перанга, однако, под этим названием мы знаем только гору Перанга (პერანკა)⁷⁵, которая находится почти на границе Западной и Восточной Грузии и ничего общего с Пирикитской Тушетой не имеет.

В целом, грузинские топонимы, употребленные автором в «Великом Моурави», даются с характерными для грузинского языка окончаниями на гласные. Однако, в ряде случаев писательница изменяет этому правилу, воспроизводит нетипичные для грузинской речи формы написания. Так, например, пишет Басиан вместо Басиани (ბასიანი), Шатиль вместо Шатили (შატილი), Чорох вместо Чорохи (ჭორახი), Поцхов—Поцхови (ფოცხოვი)⁷⁶ и. т. д.

Нелишне отметить и тот факт, что большинство спорных географических наименований—Варалейский лес, ущелье Круасани, озеро Кодени и др., встречающихся в эпопее А. Антоновской «Великий Моурави», в грузинском переводе романа (переводчик Аристо Чумбадзе) в основном не употребляются — в контексте они просто-напросто опускаются, неуверенным в их достоверности, переводчиком.

Как выше уже указывалось, для романиста, пишущего на материале отдаленного прошлого иного для себя народа, всестороннее овладение географической номенклатурой той страны и эпохи, о которой он повествует, написание и использование в сюжетной ткани произведения того или иного топонима в форме, максимально приближенной к соответствующему природе термина звучанию, дело весьма и весьма сложное, а подчас даже и непреодолимое. Однако на конкретных примерах этой огромной работы, проведенной известной советской писательницей А. Антоновской видно, что эти трудности ею преодолены, и более того, достигнутые в этой области успехи могут считаться принципиальными и служить даже своеобразным эталоном для многих писателей, работающих над материалом исторического прошлого других народов.

⁷¹ Село в Мцхетском р-не, см. «Грузинская ССР. Адм.-террит. деление», стр. 74.

⁷² В а х у ш т и, География Грузии, 1941, стр. 61.

⁷³ Дается по списку бывших деревень. См. Г. И. З а р д а л и ш в и л и, Словарь географических наименований СССР, 1972, стр. 180.

⁷⁴ Там же, стр. 184.

⁷⁵ См. Административную карту Грузии, 1939.

⁷⁶ В ранних изданиях встречалась форма — Посхов.

ლილი ქუთათელაძე

 იოანე იალღუზისძის ჩამატმბანი საბას
 „სიტყვის კონაში“

იოანე იალღუზისძე (1770—1830), ეროვნებით ოსი, აღზრდილი იყო ერეკლე II-ისა და გიორგი XIII-ის კარზე. ქართული ენისა და ქართული ტრადიციების კარგად მცოდნე იგი ზრუნავდა თავისი, ეროვნული ლიტერატურის შექმნაზე. ქართული ანბანის მიხედვით მას შეუდგენია ოსური ანბანი (1802 წ.), დაუწერია ოსური ენის სახელმძღვანელო და ქართულიდან ოსურ ენაზე უთარგმნია სასულიერო-საეკლესიო წიგნები¹.

იოანე იალღუზისძეს ეკუთვნის პოემა „იალღუზიანი“, რომლის მიზანს შეადგენს ეროვნული გმირის წარმოსახვა; ამასთანავე ჩვენება საკუთარი გენეალოგიისა².

იოანე იალღუზისძე ითვლება ოსური მწერლობის მამამთავრად. აღსანიშნავია, რომ იგი იყო რუსული ორიენტაციის მატარებელი და მონაწილეობდა XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში მომხდარ აჯანყებათა უმეტესობის ჩამქრობ ექსპედიციებში. 1821 წელს მან მიიღო ჯილდოდ „გუბერსკი სეკრეტარის“ ჩინი³.

განსაკუთრებით საყურადღებოა იოანე იალღუზისძის მოღვაწეობაში ის დიდი ინტერესი, რომელიც მას გამოუჩენია ქართული ლექსიკონის მიმართ. ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ნიმუშების მთარგმნელისათვის, უეჭველია, აუცილებელი იქნებოდა ქართული ლექსიკონი და იოანესაც უძებნია საბას „სიტყვის კონის“ სარწმუნო ცალი გადასაწერად და სახმარად.

„... დიდითარე სურვილითა ვიძულეზოდი ადრითვე გარდაწერად ამა სიტყვს კონისა, რომელ არს ლექსიკონი, რამეთუ მაქნდა სამართლად ქონება ამისი საჭიროებათა შერაცხვასა შინა; ხოლო დავეყენებოდი ამა მიზეზთაგან, ოდესმე არა შოვნითა დედნისათა და ოდეს, დაღათუ ვიშოვნოდიცა, განა არა ეგრეთსა, რომელიცა კმასაყოფელად სთნებოდა გონებასა ჩემსა, რამეთუ ხილვანი არა

¹ იხ. „თეიმურაზ ბატონიშვილის წიგნთსაცავის კატალოგი“, 1948, ს. იორდანიშვილის წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით (A—1091, ავტორადი). ამ ბიო-ბიბლიოგრაფიულ ავტორაფში ეკითხულობთ: „ოსურის ენით ლიტურდია (ე . ი . წირვა) და ქართულის ასოებით დაწერილი (იოანე ოქროპირის) თარგმნილი ოსურსა ზედა ენასა ოსთაგანისა ი ო ა ნ ე ი ა ლ ღ უ ზ ი ს ძ ი ს ა გ ა ნ , ლეზერცის სეკრეტარისა. ესე იალღუზისძე იოანე, მეფემან ირაკლიმან II-მან და ძემან მისმან მეფემან გიორგი XIII-მან აღაზრდევინეს ყოვლისა ქართულისა საღმრთოსა წერილთა და ღრამატკიოსობითა და ტილოსოფითა, და მან იწყო მეფეთა ეამსა თარგმანება საღმრთოსა წერილსა, და როსიის მმართველობისა ეამსა, აგრეთვე, ოსურსა ზედა ენასა სთარგმნა რომელნივე საღმრთოა წერილთაგან“.

² კ . კ ე კ ე ლ ი ძ ე , ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1924, გვ. 204—205.

³ ტ რ . რ უ ხ ა ძ ე , ქართული ეპოსის „გარდამავალი ხანის“ ლიტერატურა, გვ. 197—199.

სრულებითა ნიშანთანი გარეაქცევდნენ მნებელობასა ჩემსაო“, — გადმოგვცემს იალღუზისძე მის მიერ გადაწერილ ერთ-ერთი ნუსხის ანდერძში (H—202).

სრული და სანდო დედნის ძიების დროს მას სმენია, რომ ასეთი აქვს იოანე ბატონიშვილის მეუღლეს — ქეთევანს: „... ხოლო შემდგომად მიზეზისა რომელთამე დავეკეთე ესრეთ ხვედრსა, რომელ ვიხილე ლექსიკონი მათისა უგანათლებულესობისა, ყოვლისა საქართველოს მეფის სძლის, წერეთლის ასულის ქეთევანისა, რომელიცა სთნა გონებასა ჩემსა და მასმიოდაცა არა სადა ყოფა საქართველოსა შინა უმჯობესისა და უსრულესისა ლექსიკონისა; და მუნით გარდმოვსწერე ლექსიკონი ესე ფრიად სიმართლისა მეცადინეობითა...“.

ამ ანდერძიდან საყურადღებო ისაა, რომ იოანე იალღუზისძე დაეძებდა საბას „სიტყვის კონის“ სრულსა და შეურყვენელ დედანს. ასეთად მას ეგულებოდა ქეთევან წერეთლის ასულისეული ნუსხა, რომლის გადასაწერად მოპოვება იოანეს მიჩნეული აქვს დიდ შენაძენად⁴.

საბას ლექსიკონის ნუსხების შესწავლამ გამოაკვლია, რომ იოანე იალღუზისძეს „სიტყვის კონის“ ოთხი ცალი გადაუწერია: 1807 წელს (H—202) გავრცობილი, ზოსიმესეული რედაქციისა; 1808 წელს (ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელმწიფო მუზეუმის — № 72) ამავე რედაქციისა; 1812 წელს⁵ და ერთი უთარილო (სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფ. ი. ბ. კ. № 253), იმავე გავრცობილი (ზოსიმესეული) რედაქციისა. ეს ნუსხა ბოლონაკლულია და ამის გამო თარიღის შემცველი ანდერძიც არ გააჩნია. როგორც უკვე გამოკვლეულია, სწორედ ეს ხელნაწერია იოანე იალღუზისძის მიერ ყველა სხვა დანარჩენზე ადრე გადაწერილი, სახელდობრ 1800—1802 წწ.⁶

1808 წლის ნუსხა (ქუთ. № 72) იოანე იალღუზისძეს ქეთევან წერეთლის დაკვეთით შეუსრულებია საგანგებოდ. საგანგებოდ იმ მხრივ, რომ მასში თავისი წვლილიც შეუტანია. ამის შესახებ თვითონვე იუწყება ანდერძში: „ბრძანებითა მათის უგანათლებულესობისა საქართუშლომსა მეფის სძლის, წერეთლის ასულის ქეთევანისათა, სრულ ვჰყავ ლექსიკონი ესე იოანე იალღუზისძემან და შეგმატეცა ეკლესიისა და მას შინა საღმრთოთა იგავით მოსწავებათა განმარტებაჲ, რომელიც წერილ არს თვისსა ადგილსა ენსა შინა, რომელიცა მოვიღეთ სხვისა წიგნისაგან...“.

მართლაც, ენ-ის მასალაში, იქ, სადაც საბას განმარტებული აქვს: ეკლესია შესაკრებელი (31,8 იერემია), იოანე ურთავს „სხვისა წიგნისაგან მოღებულ“ მისტაგოგიას. ძველ ქართულ მწერლობაში ცნობილია თხზულება, რომელიც შეიცავს ასეთსავე განმარტებებს. ეს თხზულება სხვადასხვა რედაქციითაა წარმოდგენილი ხელნაწერებში⁷. ერთგან მას ეწოდება: „განგებაჲ საიდუმლოთა კათოლიკე ეკლესიისა და სახისმეტყუთლებისა წესთა მისთა, განწესებული წსა ბასილი და წსა მაქსიმესი და სხუადათა მამათა მიერ თქმულისაგან“ (A—450), მეორეგან: „წმიდათა შორის მამისა ჩნისა ბასილი მთავარეპისკოპო-

⁴ დაწერილებით ამ საკითხზე იხ. ლ. ქუთათელაძე, დაკითხვა იოანე ბაგრატიონების ლექსიკოგრაფიული ნაშრომები. I, ნაკვ., 1967, გვ. 52—56.

⁵ 1812 წლის ნუსხა არ ჩანს, მის შესახებ იხ. იქვე, გვ. 5....

⁶ იქვე.

⁷ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1941, უცხო ავტორები, გვ. 585.

სისა კესარია კაპადუკიელისა მოთხრობა ეკკლესიაებრივი და საიდუმლოებითი“ (A—691, 137v).

საჭიროდ მივიჩნიეთ გამოგვეკვლია: ხომ არ ჰქონდა ხელთ იოანე იალღუზისძეს ეს თხზულება და თუ ჰქონდა რომელი მათგანი?

ამისთვის მივმართოთ დასახელებულ ხელნაწერებს:

A—450

ეკლესია არს ტაძარი ღმ, სახლი ლოცვისა, შესაკრებელი ერისაჲ. გუამი ქრისტესი და სძალი წყლითა მით ნათლისღებისათა განწმენდილი...

კონქი სახე არს ქუაბისა მის ბეთლემისა სადაჲ იგი იშვაჲ უფალი ჩუშნი იესუ ქრისტე და კუალად მიემგავსების ქუაბსა მას, სადა დაეფლად გუამი უფლისა, ვითარცა იტყვს მახარებელი: ვითარმედ ქუაბი იყო გამოკუჭთილიო.

წმ ტრაპეზი საკურთხევისა სახე არს სუფევისა უფლისა, რომელსა ზედა მდებარე არს ჰემშარიტი იგი და ზეცისა პური ქრისტე, რომელი იგი უსისხლოდ დაიკლვის, ვითარცა კაცი და კორცსა და სისხლსა მისსა მისცემს მორწმუნეთა ცხოვრებად საუკუნოდ...

A—691
(137v—150r)

ეკლესიაჲ არს ტაძარი ღმ საყდარი წმიდაჲ, სახლი ლოცვისაჲ, შესაკრებელი ერისაჲ. სხეული ქრისტესი, სხეული უფლისაჲ, სძალი ქრისტესი, მიმწოდებელი ერისაჲ სინანულად და ვედრებად წყლითა წისა ნათლისღებისა მისისაჲთა განწმენდილი...

კონქისათჳს. კონქი არს მსგავსი ბეთლემისა ქუაბისაჲ, სადა იშვა ქრისტე და მსგავსი ქუაბისაჲ, სადა დაეფლად იგი, ვითარცა იტყვს მახარებელი: ვითარმედ იყო ქუაბი გამოკუჭთილი კლდისაგან და მუნ დადგეს იესუ.

წისა ტრაპეზისათჳს. წმიდაჲ ტრაპეზი არს, სადა დაიდვა საფლავსა შინა მისსა ქრისტე, რომელსა შინა მდებარე არს ჰემშარიტი და ზეციერი პური. საიდუმლოდ და უსისხლოდ მსხუერპლი ცხოველ-შემწირველი კორცისა და სისხლისა მისისაჲ, რომელნი საჰმლად და სასუმლად ცხოვრებისა საუკუნოჲსა წინა დაუსხნა მორწმუნეთა...

იოანე იალღუზისძის
რედაქცია
ქუთ. № 72

ეკლესია სახე არს უხილავისა მის საუკუნოსა სოფლისა და ხილულისა ამის საწუთოჲსა სოფლისა, საკურთხეველი უხილავისა მის, ხოლო ტაძარი ხილულისა ამის...

კონქი, რომელ არს გუმბადი, სახე არს ქვაბისა მის ბეთლემისა, რომელსა შინა იშუა უფალი ჩუშნი იესო ქრისტე, და კუალად ქვაბისა მის კლდისაგან გამოკუჭთილისა ქრისტეს საფლავისა.

და კუალად ტრაპეზისაცა იგი საკურთხეველისა და საფლავისავე სახე არს და საყდარისა მის, რომელსა იგი დაჯდა უფალი სერობად მოწაფეთა თანა თჳსთა, და მისცა მათ საჰმლად და სასმელად წმიდა კორცი და სისხლი თჳსი...

საფსალმუნე სახე არს ლოდისა მის საფლავისა, რომელი გარდაავორვა ანგელოზმან კარისა მისგან საფლავისა და დაჯდა მას ზედა, ახარა მენელსაცხებლეთა მათ აღდგომა უფლისა...

ხოლო აღმოსავლით დგომა ლოცვისა შინა და აღმოსავლით თაყვანისცემა განაწესეს წმიდათა მოციქულთა და რამეთუ მზე იგი სიმართლისა ქრისტე ღმერთი ჩუშნი გამოჩნდა კერძო ჩნი და აღმოსავლისათა...

მღვდელნი სახედ არიან ზეცისა ძალთა ქერობინთა, ვითარცა იგინი ორითა ფრთითა იფარვენ პირთა მათთა, ეგრეთვე ესენი შესამოსლითა მით საიდუმლოთა...

ხოლო დიაკონი სახედ არიან ანგელოზთა. წულილადითა მით ფრთითა, რომელი მკართა ზედა მათთა არს, ვითარცა სულნი გონებრნი მსახურობენ და უმწყრობენ.

ხოლო ომფორი იგი ეპისკოპოსისა, ცხოვარსა მას წარწყმედულსა მოასწავებს, რომელი მოიძია უფალმან მწყემსმან

ამეონისათვის, რომელ არს საფსალმუნე. ამეონი არს გამომაჩინებელი სახესა წისა ქრისტისა საფლავისასა, რომლისაცა გარდამავორებელი ანგელოზი კარისაგან მჯდომარე იყო მას ზედა, მკმობელი აღდგომასა უფლისსა მენელსაცხებლეთა მიმართ...

აღმოსავლით ლოცვისათვის. აღმოსავლით ლოცვა მოცემულ არს, ვითარ და სახენიცა წმიდათა მოციქულთაგან და არს ესრეთ, ვინაჲთგან გონიერი მზე სიმართლისაჲ ქრისტე ღმერთი ჩნი ქვეყანასა ზედა გამოჩნდა, კერძოთა გრძნობადისა მზისა აღმოსავლისათა...

სამღვდლო მსახურისათვის. მღვდელნი ვიდრემე მსგავსებისაებრ ქეროვიმთა და სერაფიმებრთა ძალთაჲსა არიან შესამოსელთა მიერ მსგავსად ფრთეთასა დაფარულნი...

დიაკონთათვის, ხოლო დიაკონნი მსგავსად ანგელოზებრივთა ძალთაჲსა, წულილთა ორართა მიერ სელისათა, ესე იგი არს ფრთეთა...

ომფორისათვის. ომფორი არს სახედ აპრონის შესამოსლისა, რომელი ემოსა სჯლსცა შინა მყოფთა მღვდელთ-

საფსალმუნე სახე არს ლოდისა მის ქრისტეს საფლავისა, რომელსა მჯდომარემან ანგელოზმან ახარა მენელსაცხებლეთა მათ აღდგომა უფლისა.

ხოლო აღმოსავლით ლოცვა და თაყუანისცემა განაწესეს წმიდათა მოციქულთა, რამეთუ მუნით არს ედემისა იგი სამოთხე და რამეთუ უფლისა აღმოსავალ უწოდენ სახელად წინასწარმეტყუშლნი წმიდანი.

ხოლო მღვდელნი და დიაკონნი სახე არიან სერაფიმთა და ანგელოსთანი და შესამოსელნი იგი მათნი ფრთეთა მათთანი; და ოლარი იგი მთეფაქლისა მის, რომელი მოსდუა მღვდელთმოძღუარმან უფალსა, რომლითა იგი მიიზიდვიდეს მას წინაშე პილატესა...

ხოლო ომფორი მოასწავებს ცხოვარსა მას წარწყმედულსა, რომელი მოიძია მწყემსმან და იტვართა მკართა თვისთა ზე-

კეთილმან და იტვრთა მკართა ზედა თვსთა, რამეთუ ეპისკოპოზი სახე არს ქრისტესი და საქმესა მისსა აღასრულებს.

მთავართა სუდართა გრძელთა მიერ, მარცხენესა მკარსა ზედა დამდებელნი უღლისაებრ ქრისტეს მცნებათაჲსა და აღღებოსაებრ ჯვარისა და შედგომისა.

და, რამეთუ ეპისკოპოსი სახე არს ქრისტესი და საქმეთა მისთა აღმასრულებელი.

როგორც ზემოთ მოყვანილი ვრცელი მაგალითებიდან ჩანს, იოანე იალღუზისძეს «ეკლესიისა და მას შინა საღმრთოთა იგავით მოსწავებათა განმარტება» აუღია თხზულების იმ რედაქციიდან, რომლის სათაურია: «განგებაჲ საიდუმლოთა კათოლიკე ეკლესიისა და სახისმეტყულებისა წესთა მისთა» (A—450).

როგორც ვნახეთ, ი. იალღუზისძეს საბას „სიტყვის კონის“ მისგან გადაწერი ერთ-ერთი ცალსათვის ზემოთ განხილული «განგებაჲ საიდუმლოთა ეკლესიისა...» გამოკრებით და შემოკლებით დაურთავს. დედანში ცალკეულად განმარტებულნი ზოგან გაუერთიანებია, გადაუბამს (მაგ., მღუღელნი და დიაკონნი და შესამოსელნი... და ოლარი) და ისე დაუკავშირებია ერთიმეორესთან, რომ მთლიანი თხრობის სახე მიუცია. მაგალითად, ომფორის განმარტება ექვს არ იწვევს იმ მხრივ, რომ იალღუზისძეს გამოუყენებია პირველი ტექსტის რედაქცია. მას იგი იმდენად შეუშქიდროებია, რომ, შეიძლება ითქვას, მიუღია მისტაგოგიის ახალი, მოკლე რედაქცია.

იოანე იალღუზისძისგან ლექსიკონის „შენამატს“ ეკუთვნის აგრეთვე, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, ამავე ცალის ბოლოს დართული: „სამნი ესე მფრინველთა, ხილთა და ნადირთა ცნობანი“. ეს დანართი ყვავილის მსგავსი სამი ნახაზითაა წარმოდგენილი. მცენარის ძირი აღნიშნულია ბოლქვის ან მიწის მსგავსი წრით, რომლისგანაც აღმოცენებულია ღერო, დამთავრებული ხუთფოთლოვანი გამოსახულებით. სამისგან: ერთში ჩაწერილია ფრინველთა, მეორეში — ხილთა, ხოლო მესამეში — ნადირთა სახელწოდებანი. ხუთი ფოთლის ელიპსური გამოსახულების წვეროებზე დასმულია რიცხვები (ანბანური) შემდეგი თანმიმდევრობით: ა, ბ, გ, დ, ე, ივ (1, 2, 3, 4, 8, 16). ძირიდან, დამატებით, გამოსულია კიდევ ორი ღერო, რომლებზედაც ფოთლის მსგავსი 30 გამოსახულებაა წვეროებით ერთიმეორეზე გადაბმული. მათგან შექმნილია წრე — ხუთფოთლოვანი მთავარი ნახაზის ირგვლივ. ფოთლები დანომრილია 1—30 (ა—ლ) და თითოეულში ჩასმულია იგივე სახელწოდებანი, რაც ძირითად გამოსახულებაში (იხ. ილუსტრაციები). ამ ნახაზების ავტორი, იალღუზისძე, ანდერძში გვაუწყებს, რომ ეს არის ცნობა ფრინველთა, ხილთა და ნადირთა შესახებ. მათი გაფორმებაც ისეთია, რომ რაღაც სისტემის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სპეციალისტების ნაწილმა აღნიშნული სქემები კარლ ლინეის სისტემის მიხედვით შექმნილად ივარაუდა, ზოგმა კი ორიგინალურ ნაშრომად. ამ საკითხთან დაკავშირებით გადავსინჯეთ დიდძალი სპეციალური ლიტერატურა⁸. ერთადერთი, რისი გარკვევაც მოხერხდა, ეს არის შემდეგი: ყვავილის მსგავ-

⁸ ერთ-ერთ ნაშრომში: Ботанико-зоологические исследования первых петербургских академиков, Академия наук СССР, История Естествознания в России, Москва, 1957, წავყდით ცნობას: «... Паллас изобразил животный мир в виде дерева с ветвями отходящими от общего ствола. Причем ствол олицетворял собой группы, близко родственные

სი მონახზის ირგვლივ წრისებრივად განლაგებულ ფოთლებში ჩაწერილი რიცხვები 1—30 და მათთან სახელწოდებანი ფრინველთა, ხილთა თუ ნადირთა წარმოადგენს ძირითადი სქემის საძიებელს. სქემის ხუთი ფოთლის წვეროზე, როგორც აღწერის დროს აღინიშნა, მარცხნიდან მიყოლებით წარწერილია რიცხვები: 1, 2, 4, 8, 16. „საძიებელში“ ვირჩევთ რომელიმე სახელწოდებას, მაგალითად ვაშლს, იგი აღნიშნულია 5-ით. სქემის რიცხობრივ მაჩვენებლებიდანაც (1, 2, 4, 8, 16) ვიღებთ რიცხვებს, რომელთა ჯამი შეადგენს 5-ს. ასეთია, მაგ., 1 და 4. მართლაც, ვნახავთ, რომ „ვაშლი“ მოთავსებულია სქემის 5 ნაწილიდან მხოლოდ მათში, რომელნიც აღრიცხულია 1-ით და 4-ით.

ამრიგად, იოანე იალღუზისძის ამ სქემების მთელი არსი მდგომარეობს ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროს ნებისმიერად, ხუთად განაწილებულ მონახზითათვის საძიებლის შედგენაში. ყოველივე ეს კი განკუთვნილია გონებრივ სავარჯიშო ამოსახსნელი თამაშისათვის და მიზნად ისახავს იმასვე, რასაც საბას ლექსიკონის სხვადასხვა ნუსხის ბოლოში (დაწყებული ლექსიკონის კოსტანტინეპოლური ავტოგრაფიდან — H—1658) მიწერილი ტექსტები:

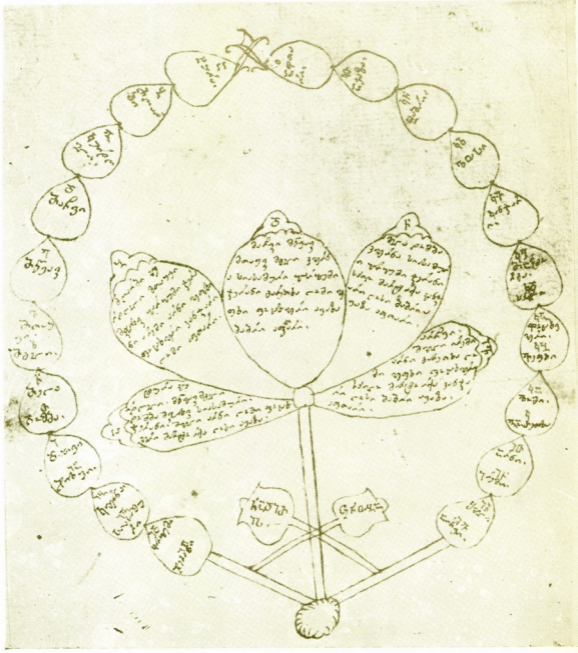
1. „მოუტრნე მარიაჲ გასწმენდს ვეცხლისაებრ ბერთა (თ)
2. „მკნედ არს მიუწევნელ მოსავთა მისთა მწუედ ერთა (ი)
3. „კაცი ბ. კენჭი კვ:

აღეჭ ბეჟან, შავი ცხენი ქიტას მიეც⁹.

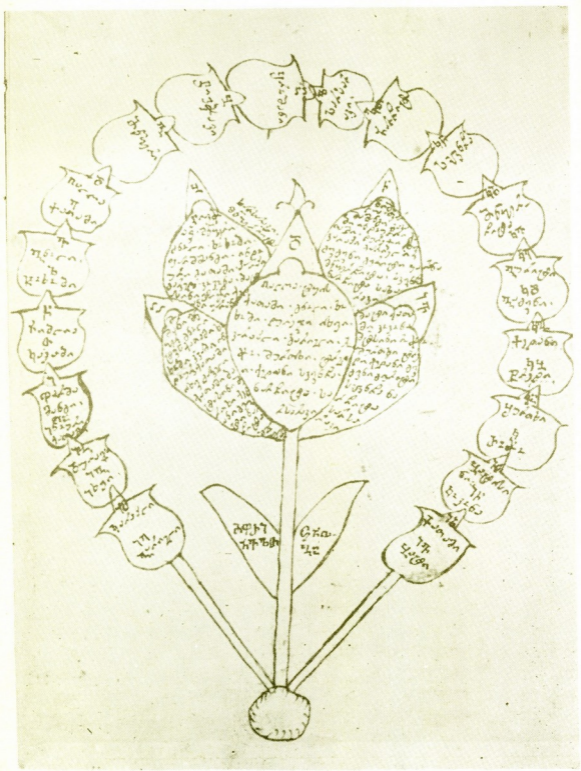
ეჭვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ იოანე იალღუზისძემ ამოსახსნელი გონებრივი სავარჯიშო (როგორც უკვე დადგენილია) საგანგებოდ საბასვე „სიტყვის კონას“ დაურთო დიდი ლექსიკოგრაფის ნუსხებზე მიწერილი, ზემოთ ნახვენები ამავე დანიშნულების ამოსახსნელი თამაშის ანალოგიით. ამ დასკვნას, ვარაუდის სახით, შეიძლება დაემატოს შემდეგიც: რაკი იალღუზისძემ ლექსიკონის ის ნუსხა, რომელშიაც აღნიშნული სქემებია შეტანილი, გადაწერა ქეთევან წერეთლის ასულის დავლებით, გონებრივი სავარჯიშოც დაურთო სწორედ იმ სფეროდან, რომელშიაც ინტენსიურად მუშაობდა დამკვეთის მეუღლე იოანე და მისი ძმა — თეიმურაზი. იმ დროისათვის უკვე შედგენილია საბუნებისმეტყველო მოკლე ლექსიკონები: პირველისა — (ი.) „სახელები ბალახთა, ხეთა და ცხოველთანი, ენითა სამით...“, ხოლო მეორისა (თ.) — „რაოდენიმე მუხლნი

друг-другу, а вѣсти — группы, связанные лишь отдаленным родством ...“ ეს სისტემა პ. ს. პალასის განვითარებული აქვს ნაშრომში: «Elenchus Zoopyterum» (1766). ცნობა იმედის მომცემად გამოიყურებოდა. ამისი მსგავსი ძველი პერიოდის (XVIII-სა და XIX-ის დამდეგის) სპეციალურ ლიტერატურაში არაფერი ჩანდა. გვეცანით ნახავს, ამასთანავე შევხვდით მის შემდგენელსა და დასახელებული სტატისა ავტორის ავადმიკოს ე. ბ. რაკოვს. მსცოვანი მეცნიერებუნებისმეტყველი დიენტრესდა იალღუზისძის სქემებზე, ორიგინალურად ეჩვენა. მათარგმინა „ნადირთ ცნობა“. გამოირკვა, რომ იალღუზისძის ნაღვეს პალასის სისტემასთან არაფერი აქვს საერთო და არცთუ რაიმე სისტემასთან. ავად. ე. ბ. რაკოვთან შევამოწმეთ ჩვენი, როგორც არასპეციალისტის, ვარაუდი: ხომ არ შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ღეროზე აღმოცენებული ხუთი ფოთლის გამოსახულება და მათში მოქცეული სახელწოდებანი 5 ქვეყნის სიმბოლოებს წარმოადგენდა და თითოეულ მათგანში გავრცელებულ ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროს თავის მოყარზე მიუთითებდა? მან ამ მხრივაც გადაათვალიერა სქემები, მაგრამ არც ეს ვარაუდი დადასტურდა, რადგან ერთი ქვეყნისათვის დამახასიათებელი ნადირი აღრიცხული აღმოჩნდა მეორესა და ზოგჯერ შესაბამე ფოთლის მაგვარ მონახზში. ისმის კითხვა: რა „შემბატა“ საბას ლექსიკონს იოანე იალღუზისძემ ამ სქემებზე? როგორც ყოველმხრივმა კვლევა-ძიებამ დადასტურა — არაფერი მეცნიერულა.

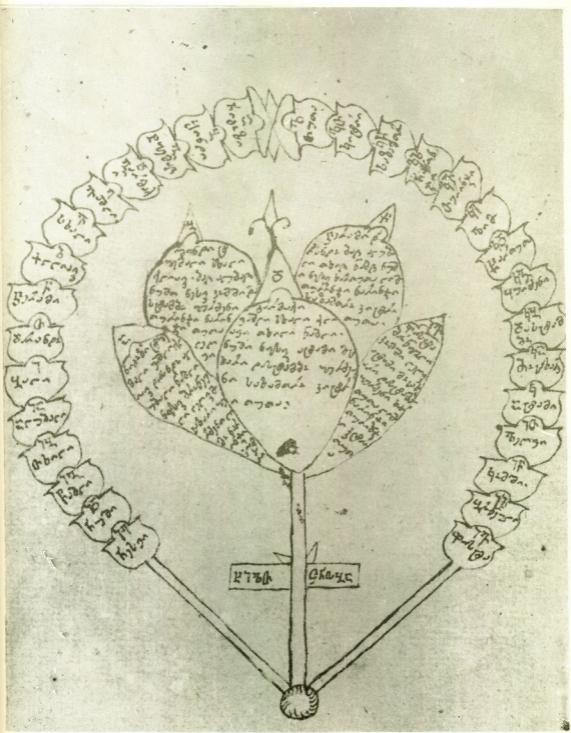
⁹ იხ. ლ. ქუთათელაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის რედაქციები, დამატება მეორე, 1957, გვ. 263—264.

სურ. 1. იოანე იალღუზისძისა — „ნადირთ ცნობა“.

სურ. 2. იოანე იალღუზისძისა — „მფრინველთ ცნობა“.

სურ. 3. იოანე იალღუხისძისა — „ხილთა ცნობა“.

Երկ. 4. Երկու հիվանդանոց — Վրացական ձևեր:

Երկ. 5. Երկու հիվանդանոց — Երևանական ձևեր:

ბოტანიკებრ შეკრებილნი საცნობელად სხვათა და სხვათა ბალახთა და ხე-თა...“. თუ იოანე იალღუზისძეს ნახული და წაკითხული არ ჰქონდა, ის მინც იქნებოდა მისთვის ცნობილი, რომ ისინი, განსაკუთრებით იოანე ბატონიშვილი, საბუნებისმეტყველო დარგით იყვნენ დაინტერესებულნი.

იოანე იალღუზისძის მიერ ქეთევანისთვის გადაწერილი „სიტყვის კონის“ ეს ნუსხა ადრესატთან ვერ მოხვედრილა და იმავე წელს იგი შეუძენია დამკვეთის (ქეთევანის) ძმას დავით მიტროპოლიტს. ამაზე მიუთითებს მინაწერი: „ჩუჴ ვისყიდე ლექსიკონი ესე მე, ყოვლად სამღვდელო მიტროპოლიტმან, წერეთელ სახლთუხუცის, თავადის ზურაბის ძემან დავით. ხოლო სასყიდელი წიგნისა ამის იმანათით, რომელიც იქს იმერულ თეთრს მგ მარჩილს. არხიერი დავით“ (ხელრთვა ხვეულად).

ეს მინაწერი გვაფიქრებინებს, რომ იოანე იალღუზისძემ ქეთევან წერეთლის დავალება შეასრულა „შენამატიატა“ კი, მაგრამ ლექსიკონის გაგზავნა პეტერბურგში ვერ მოახერხა და ხელმოკლეობის გამო საფასით დაუთმო ქეთევანის ძმას. მას ამ ნუსხაზე დართულ ანდერძში აღნიშნული აქვს: „... ესრეთ ვიხარკე ყოვლითა გულისმოდგინებითა, დაღათუ არა მაქვენდა ადგილი საკუთარი, რომელიცა ფრიად შეეწევის მყუდროებასა გონებისასა, გარნა ძალისაებრ ვიმეცადინე სიმართლესა...“.

ამრიგად, იოანე იალღუზისძის მიერ გადაწერილი „სიტყვის კონის“ ოთხი ნუსხიდან ერთ-ერთზე (ქუთ. № 72) მოთავსებულ ანდერძში აღნიშნულ „შენამატიატა“ რაობა გამოკვლეულია. ერთია ე. წ. მისტაგოგია ანუ „ეკლესიისა და მას შინა საღმრთოთა იგავით მოსწავებათა განმარტება“, რომლის წყაროდ ი. იალღუზისძეს გამოუყენებია A-450; ხოლო მეორე — სქემები „მფრინველთა, ხილთა და ნადირთა ცნობისათვის“, რომელიც წარმოადგენს, როგორც ჩანს, ძველად გავრცელებული თამაშობის, ანდა გონებრივი სავარჯიშოს ერთ-ერთ სახეს, იოანე იალღუზისძის მიერ საბას ლექსიკონის ნუსხებზე დართულს ამავე დანიშნულების (ზემოთ ნაჩვენები) სავარჯიშოების ანალოგიით.

P. S. ეს წერილი უკვე აწყობილი იყო, როდესაც დავით რექტორის ავტორაფებზე მუშაობის დროს ერთ-ერთ ნუსხაში ვნახე „გონებრივი სავარჯიშო-გასართობის“ ზუსტად ისეთივე, მხოლოდ უფრო ფერადოვნად და მხატვრულად შესრულებული, სქემები (იხ. სურ. 4,5), როგორც ზემოთ გვაქვს განხილული (დავითისას აკლია „ნადირთა ცნობა“, აქვეა ანალოგიური ხასიათის სხვა ჩანახატები, რომელთა შესახებ სხვა დროს გვექნება საუბარი). ისინი იოანე იალღუზისძის „დანართის“ (როგორც თვითონ უწოდებს „შენამატის“) წინაღობინდელია. ამის სამოწმოდ გამოდგება დავით რექტორისვე ანდერძი, იქვე ხელის მტეენის გამოსახულებაზე წარწერილი: „ღთო, შე ფდ ცოდვილი დავით“. ასეთ ანდერძებს იგი თავის მოღვაწეობის ადრეულ პერიოდში ურთავდა ავტორაფულ ნუსხებს.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა)

ილია ტაბაღუა

ახალი ცნობა ლუი XIV-ის მიერ სულხან-საბას მიღების შესახებ

დასავლეთ ევროპაში სულხან-საბა ორბელიანის დიპლომატიურ მისიას ჩვენ მთელი მონოგრაფია მივუძღვენით¹. მაგრამ აღნიშნულ წიგნზე მუშაობის პერიოდში ჩვენ ვერ შევძელით დაგვეზუსტებინა, თუ როდის მიიღო პირველად საფრანგეთის მეფემ ლუი XIV-მ ვახტანგ VI-ის მიერ დიპლომატიური მისიით დასავლეთ ევროპაში წარგზავნილი სულხან-საბა ორბელიანი.

ჩვენ მხოლოდ გამოვთქვით ვარაუდი, რომ ლუი XIV-ს სულხან-საბა პირველად უნდა მიეღო 1714 წლის აპრილის 7-სა და 14-ს შუა პერიოდში². ამ შემთხვევაში ჩვენ ვეყრდნობოდით შემდეგს: ლუი XIV-ის სახელზე ვახტანგ VI-ის მიერ გაგზავნილი წერილი, რომელიც სულხან-საბამ საფრანგეთში ჩაიტანა, ვერსალში ჟან რევერანმა ქართულიდან ფრანგულად თარგმნა 1714 წლის 7 აპრილს. ამასთანავე, ჩვენ ხელთ გვქონდა ჟან რიშარის 14 აპრილის წერილი, რომლითაც ის მიმართავდა თავის მინისტრს: „ეთხოვ თქვენს დიდებულებას, ნება დამართოს, რამდენიმე ხნით ჩამოვიცილდე ბატონ სულხან-საბას, რათა გავემგზავრო ჩემი ოჯახის სანახავად“³. ჟან რიშარის იმავე წერილში ნათქვამია: „ბატონი სულხან-საბა, ... რომელსაც სურს გავემგზავროს, რაც შეიძლება მალე რომში...“⁴. აქედან შეიძლება დავასკვნათ შემდეგი: 1. სულხან-საბას ლუი XIV-სთან უკვე აუღენცია რომ არ ჰქონოდა, მას ჟან რიშარი, როგორც მისი თარჯიმანი, ვერ ჩამოცილდებოდა; 2. რაკი სულხან-საბას რომში მიეჩქარებოდა, მას უკვე ჰქონია შეხვედრა საფრანგეთის მეფესთან.

გარდა ამისა, ჩვენ მხედველობაში გვქონდა ჟან რიშარის მიერ მარსელში გალერებისა და ვაჭრობის გენერალური ინტენდანტის პიერ დ'არნუსადმი იმავე წლის 14 აპრილს მიწერილი წერილის პასუხი. პიერ დ'არნუს საპასუხო წერილიდან ჩანს, რომ ამ უკანასკნელს შეუტყვია ჟან რიშარის ზემოხსენებული წერილიდან საფრანგეთის მეფის მიერ სულხან-საბას „კარგი მიღების შესახებ“⁵. საპასუხო წერილში პიერ დ'არნუს ჟან რიშარს სწერდა: „... მე დიდი სიამოვნება ვიგრძენი, როცა გაკვივე ხსენებული ბატონის — სულხან-საბას კარგი მიღებისა და მეფის ბრძანებულების შესახებ, რომელიც გულისხმობს რომამდე მის გამგზავრებას სამეფო ხარჯზე“⁶.

1 ი. ტაბაღუა, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა (XVIII საუკ. პირველი მეოთხედი), თბილისი, 1972.

2 იქვე, გვ. 180.

3 იქვე, გვ. 181.

4 იქვე.

5 იქვე.

6 იქვე.

Lundy 9. Avril 1714. Jour de la nôtre Dame

Le Roy tint le Conseil de Royscham, -
Entendit Vesperes et le salut, et entre deux on
travaille avec un [?] De Loutchartain.

Le Matin le Marquis de Villars presta
entre les mains du Roy dans son Cabinet, le
serment pour le Gouvernement de Provence dont
le Roy lui à donné la survivance.

à pres Vesperes Mademoiselle du Mayne
receut les Cérémonies du baptisme en haut
dans la Chapelle, et par les mains du Cardinal
de Rohan assisté du Curé de Versailles, elle
fut nommée Louise françoise, Monseigneur le
Dauphin estoit le parrain, et Madame la Duchesse
d'Orléans la marraine.

Il y à quelques jours qu'il est arrivé icy
un moine de c. t. d'azile oncle du Prince
de Georgie qui vien demander la protection du
Roy pour les Catholiques de ce pays là, il
n'est point presté par ce qu'il à esté marié
deux fois, il ne parle aucune langue d'Europe
mais il à un missionnaire françois auprès de
lui qui est son interprete.

სხვა საბუთი, რომელიც მიუთითებდა ლუი XIV-ის მიერ სულხან-საბას პირველად მიღების თარიღზე, ჩვენ ვერ ვიპოვეთ.

1727 წლის აგვისტო-დეკემბერში პარიზში საფრანგეთის სავარგო საქმეთა სამინისტროს არქივში მუშაობის დროს ჩვენ ვადავითვალაიერეთ დანჯოს მემუარებში⁷, სადაც აღწერილია ლუი XIV-ის ყოველდღიური საქმიანობა და მოხსენიებულია იმათი სახელები, ვისაც ლეებულობდა ლუი XIV. დანჯოს ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ მეფე დილით ადრე დგებოდა. საუზმის შემდეგ ან სამეფო საბჭოს სხდომას ატარებდა ან მინისტრებს ლეებულობდა, ან კიდევ თათბირობდა მინისტრ და სახელმწიფო მდივან (კანცლერ) გრაფ დე პონშარტრენთან. სადილის შემდეგ მიდიოდა მაღამ დე მენტონის სახლში (სენ-სირის სახლი) და იქ ისმენდა მუსიკას. საღამოს ეკლესიაში ესწრებოდა წირვა-ლოცვას, ხოლო შემდეგ სეირნობდა.

აი, როგორ გამოიყურება ლუი XIV-ის სამუშაო დღე, როცა დანჯოს ჩანაწერებში მოხსენიებულია სულხან-საბას პიროვნება:

f. 229. Lundy 9 Avril 1714. Jour de la Nôtre Dame.

Le Roy tint le Conseil de Depesches, Entendit Vespres et le Salut, et entre deux travailla avec M^r. de Pontchartrain.

Le Matin le Marquis de Villars presta entre les mains du Roy dans son Cabinet, le Serment pour le Gouvernement de Provence dont le Roy lui à donné la Survivance.

Après Vespres Mademoiselle du Mayne receut les Cérémnies du Baptesme en haut dans la Chapelle, et par les mains du Cardinal de Rohan assisté du Curé de Versailles, Elle fût nommée Louise Françoise, Monseigneur le Daufin es'cit le parain, et Madame la Duchesse d'Orleans la Maraine.

Il y à quelques jours qu'il est arrivé icy un Moine de S^t. Bazile oncle du Prince de Georgie qui Vient demander la protection du Roy pour les Catholiques de ce païs là, il n'est point prestre par ce qu'il à esté Marié deux fois, il ne parle aucune langue d'Europe mais il à un Missionnaire français auprès de lui qui est son interprete⁸.

აი, მისი თარგმანი:

„ორშაბათი. 1714 წლის 9 აპრილი. ღვთისშობლის დღე.

„მეფემ მოიწვია სავანგებო საბჭო. შემდეგ მოისმინა ლოცვები „ჟამი“⁹ და „მიხსენი უფალო“¹⁰. საბჭოსა და ლოცვებს შუა მან ითათბირა ბატონ დე პონშარტრენთან.

დილით მარკიზმა დე ვილარმა მეფეს თავის კაბინეტში გადასცა წერილობითი ფიცი პროვინციის მმართველისა, რომლის პოსტზეც მეფემ იგი სამუდამოდ დანიშნა.

„ჟამის“ შემდეგ ზემო სამწირველოში ქალიშვილ დე მენს ნათვლობის ცერემონიალი შეუსრულეს კარდინალ დე როანის ხელდებით და ვერსალის ხუცესის თანდასწრებით. ქალიშვილს სახელდეს ლუიზა ფრანსუაზი. ნათლია

⁷ Mémoires et documents. France. Mémoires de Dangeau, 1714. Archives Ministère des Affaires Etrangères de la France, Paris, t. 124, გვ. 229.

⁸ იქვე.

⁹ „ჟამი“ — „ვესპერ“ (ლათინურიდან: ვესპერა — საღამო) — საღამოს ლოცვა.

¹⁰ „მიხსენი უფალო“ („სალუ“) — ნაშუადღევის ან საღამოს ლოცვა.

იყო მისი უსამღვდელოესობა უფლისწული და ნათლიდედა — ქალბატონი გრაფის ასული ორლეანელი.

რამდენიმე დღეა, რაც აქ ჩამოვიდა წმ. ბასილის ბერი, საქართველოს მეფის ბიძა, რომელიც ითხოვს [საფრანგეთის] მეფის მფარველობას ამ ქვეყნის [საქართველოს] კათოლიკეებისათვის. ის არ არის მღვდელი, ვინაიდან ის იყო დაქორწინებული ორჯერ. ის არ ლაპარაკობს ევროპის არც ერთ ენაზე, მაგრამ მას თან ახლავს ერთი ფრანგი მისიონერი¹¹, რომელიც მისი თარჯიმანია“.

დანჯოს მემუარებში არ არის აღწერილი არც მიღების ცერემონიალი და არც მოლაპარაკების შინაარსი. ეს მასალები სხვა დოკუმენტებში ინახებოდა¹².

დანჯოს მემუარების ეს ტომი ჩვენ გადავითვალიერეთ 1714 წლის დეკემბრის ბოლომდე, მაგრამ სხვაგან ვერსად შევხვდით რაიმეს სულხან-საბა ორბელიანის შესახებ. თუმცა, ცნობილია, რომ ლუი XIV მეორედ მაისში მიიღო სულხან-საბა ორბელიანი.

¹¹ იგულისხმება ჟან რიშარი.

¹² რაც შეეხება ლუი XIV-სთან სულხან-საბას შეხვედრას და მოლაპარაკებას და ამასთან დაკავშირებულ მასალებს, საერთო სახელწოდებით: „საფრანგეთის მეფის ლუი დიდის გამოთქმები, რომელიც მოსდევთ „ქრებული სიტყვებისა, წარმოთქმული საქართველოს თავადის მიერ სენ-სირის სახლში შესვლის დროს“, 128 ფურცელის მოცულობით («*Traits de Louis le Grand, Roy de France*», suivi d'un «*recueil des paroles que dit le prince de Géorgie en voyant la maison (de Saint-Syr)*». XVIIIe siècle. Papier, 128 feuillets. 160 sur 210 millim. en velin), დღემდე ვერ აღმოვაჩინეთ. იხ. ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

როგორც აქ მოხსენიებული მასალების საერთო სათაურიდან ჩანს, ლუი XIV სულხან-საბა მიიღო სენ-სირის სახლში.

იზოლდა ქავიაშვილი

ქართული სასულიერო პოეზიის ისტორიიდან

ბორენა

პოეტი ქალის ბორენას სახელი ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის შემოუნახა ღვთისმშობლის პატარა ხატმა, რომელიც დაცულია სვანეთში სოფ. ნესგუნში (მესტიის რაიონი, ლენჯერის სასოფლო საბჭო). ხატის ვერცხლის ზურგზე წარწერილი ლექსი — ღვთისმშობლის საგალობელი — აღვილზე ნახეს და შეისწავლეს პროფ. ა. ხახანაშვილმა, პ. კარბელაშვილმა, აკად. ე. თაყაიშვილმა, პ. ინგოროყვამ.

პროფ. ა. ხახანაშვილმა წარწერის ტექსტი ასე ამოიკითხა: „რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი, პქვი რაჲ გაბრიელს: ვარ უფლისა მკვეალი გეშენისა სტომრე ქოჯუნად მოვალი დაემხო ძალი პირველვე სისხლათა მათრალი ქალწულო მიკსენ ბორენა ჭირმრავალი“.

შემდეგი პუბლიკაცია ეკუთვნის პ. კარბელაშვილს:

რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი
 პრქჲ რაჲ გაბრიელს, — ვარ უფლისა მკვეალი,
 მეშინის სტომრე ქეეჯუნად მოვალი;
 დაემხო ძალი პირველ სისხლად მათრალი,
 ქალწულო, მიკსენ ბორენა ჭირმრავალი?!

ლექსი გამოაქვეყნა აკად. ე. თაყაიშვილმა:

რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი,
 პრქვი რაჲ გაბრიელს: „ვარ უფლისა მკვეალი“.
 მაშინ ისტომრე ქეეჯუნად მოვალი,
 დაემხო ძალი, პირველვე სისხლ დამთრალი
 ქალწულო, მიკსენ ბორენა ჭირმრავალი?.

უკანასკნელ გამოცემაში, რომელიც პ. ინგოროყვას ეკუთვნის, ეს ლექსი ასე იკითხება:

რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი,
 პრქვი რაჲ გაბრიელს: „ვარ უფლისა მკვეალი“ —
 მაშინ ისტომრე ქეეჯუნად მოვალი;
 დაემხო ძალი, პირველვე სისხლ-დამთრალი!
 ქალწულო, მიკსენ ბორენა ჭირ-მრავალი!?

— A. X a x a n o v, Сванетские рукописные евангелия, МАК, X, 1904, დამატება, გვ. 37—38.

² პ. კ ა რ ბ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, სვანეთში ორის კვირით, „ივერია“, 26. VI. 1904, № 148.

³ ე. თ ა q ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 315—316.

⁴ ხატის წარწერა ვადმოუწერია და ბორენას სახელი საკუთრით შეუცვლია მღვდელ ა. ბაქვაძეს 1865 წელს. მისი ჩანაწერი 1964 წელს გამოქვეყნდა (ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, II, შედგენილია და დასაბუქლად მომზადებული ე. ნიკოლაძის მიერ, თბ., 1964, გვ. 88).

11. მ ა ც ნ ე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, №3

გამომცემელმა მისებურად ამოხსნა იამბიკოს პოეტური სახეები და ლექსის შინაარსი ასე მოგვაწოდა: „(შენ, დედაო მარიამ), რომელმან ევას, პირველ დედას, მიუზღე ვალი; რომელმან პრქვი გაბრიელ მახარებელს, რომ მე ვარო მწვეალი უფლისა; რომელმან ისტუმრე მაშინ ის, ვინც არ მოსულიყო ქვეყნად, — ქრისტე! — რომლის მიერ დაემხო ძალი ბოროტისა, რომელიც პირველითგანვე სისხლით იყო დამთვრალი (მას შემდეგ, რაც ქვეყნად პირველად დაინთხა უმანკო სისხლი კენის მიერ); შენ ქალწულო მარიამ. მისხენ მე, ჭირ-მრავალი (მრავალ მწუხარებათა განმცდელი) ბორენა“⁵.

დამოწმებული იამბიკო ქართული პოეზიის შესანიშნავ ნიმუშს წარმოადგენს. ამიტომ იგი განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს⁶.

რამდენიმე სიტყვა ავტორის ვინაობის შესახებ. თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც კი განიხილავდა ამ ლექსს, მის ავტორად ბორენა დედოფალს მიიჩნევდა. რა საბუთი ჰქონდათ მეცნიერებს ასეთი ვარაუდისათვის? საიდან ჩანს, რომ პოეტი ქალი ბორენა დედოფალია?

პროფ. ა. ხახანაშვილი, — საბუთების წარმოდგენისა და საგანგებო მსჯელობის გარეშე, — ლექსის ავტორად XI საუკუნის მოღვაწე ქალს, ბაგრატ მეოთხის (1027—1072) მეუღლეს — ბორენა დედოფალს ვარაუდობდა. იგი წერდა: „Быть может названная здесь Борена супруга царя Грузинско-го Баграта IV, дочь Осетинского правителя“⁷.

მისგან დამოუკიდებლად ასეთივე აზრი გამოთქვა პ. კარბელაშვილმა. მისი სიტყვით, „ხელოვნება ხატის შექმნილობისა, პალეოგრაფიული ხასიათი ასოებისა და კილო ამ ხუთმუხლოვანი იამბიკო-ლექსისა გვაფიქრებინებს, რომ მომქმედი ხატისა არის საქართველოს სამეფო ოჯახის შვილი და არა უკვიანეს XI საუკუნისა“. მკვლევარს „საქართველოს სამეფო ოჯახის შვილად“ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ბორენა დედოფალი მიიჩნდა⁸.

ბორენა დედოფლის ავტორობა შესაძლებლად მიიჩნეეს აკად. ე. თაყაიშვილმა, აკად. კ. კეკელიძემ, პროფ. ს. ყუბანეიშვილმა (ბორენა დედოფლად მიიჩნია პ. ინგოროყვამაც. მის მოსაზრებას ცალკე განვიხილავთ), მაგრამ სათანადო საბუთები არავის არ წარმოუდგენია და საგანგებოდაც არ უმტკიცებია. თითქმის ყველა მკვლევარი უსაბუთოდ მიიჩნევდა ბორენას დედოფლად. რით შეიძლება აეხსნათ ეს მოვლენა?

დანამდვილებით ვერაფერს ვიტყვით, მაგრამ შეიძლება მას შემდეგი მიზეზები ჰქონდა: 1. როდესაც მეცნიერებმა ბორენას ლექსი იპოვეს და წაიკითხეს, მათ უპირველესად მოაგონდათ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ბორენა დედოფალი — მეუღლე ბაგრატ მეოთხისა; 2. სოფ. ნესგუნის

⁵ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, წიგნში: თხზულებათა კრებული, I, თბ. 1963, გვ. 686—687.

⁶ გარდა დასახელებული მეცნიერებისა, ბორენას იამბიკო გამოსცა აკად. კ. კეკელიძემ (იხ. მისი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I², თბ., 1941, გვ. 542—543; I³, თბ., 1951, გვ. 561; I⁴, თბ., 1960, გვ. 593). მართალია, მას ზატა და წარწერა არ უნახავს. მაგრამ ხელთ ჰქონდა პროფ. ხახანაშვილის შემოდასახელებული წერილი. სადაც სახალხოებელი იყო დაუქმელი პირობაში. აკად. კ. კეკელიძის გამოცემის მხედვით იამბიკოს ტექსტი ორჯერ გამოაქვეყნა პროფ. ს. ყუბანეიშვილმა (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრეტიკონა, I, შედგენილი ს. ყუბანეიშვილის მიერ თბ., 1947, გვ. 351; ჩვენი საუნჯე, I, 1962, გვ. 496)

⁷ А. Х а х а н о в, Сванетские рукописные единения, МАК, X, 1901, დამატება, გვ. 38.

⁸ პ. კარბელაშვილი, სვანეთში ორის ციხიო, „ივერია“, 26.VI. 1904, № 148.

სატზე საგალობლის წარწერა ადვილად აიხსნებოდა, თუ ტექსტის ავტორი დედოფალი იქნებოდა. განვიხილოთ: ორივე შესაძლებელი მიზეზი.

რამდენად აუცილებელია საგალობლის ავტორად ბაგრატ მეოთხის მეუღლის მიჩნევა? ვანა სხვა ბორენა ცნობილი არაა?!

წყაროებში — ბორენა რამდენჯერმე გვხვდება. დავიმოწმებთ ზოგიერთ შემთხვევას.

1. „ქართლის ცხოვრების“ იმ მონაკვეთში, რომელსაც „მატიანე ქართლისა“ ეწოდება, აღნიშნულია, რომ „შეირთო ცოლად ბაგრატ მეფემან ბორენა დედოფალი, ოვსთ მეფისა ასული, და დორდოლელისა“⁹.

2. შიომღვიმის ტიპიკონის (XIII ს.) ცნობილ ხელნაწერში (H № 1349) მსოფლიო ქრისტიანული ეკლესიის აღიარებულ მოღვაწეთა გვერდით ბორენა დასახელებულია სხვა გამოჩენილ ქართველ მეფე-დედოფლებთან ერთად (ბაგრატ მეოთხე, გიორგი მეორე, დავით აღმაშენებელი, გურანდუხტ დედოფალი, თამარი...) ¹⁰. ჯერ კიდევ თ. ჟორდანიამ აღნიშნა, რომ ეს ბორენა ბაგრატ IV მეუღლეა ¹¹.

3. ბორენა დედოფალი, — გამზრდელი ცნობილი კალიგრაფის იოანე დეკანოზისა, — იხსენიება გრიგოლ ჩახრუხაისძის ანდერძში, რომელიც გელათის მონასტრისეულ ხელნაწერს (K № 25) შემოუნახავს ¹². გრიგოლი ბევრ მკვლევარს „თამარიანის“ ავტორი, — XII—XIII საუკუნეთა მიჯნის მოღვაწე, — ეგონა. პროფ. ი. ლოლაშვილმა გაარკვია, რომ ანდერძი XIV—XV საუკუნეთა მიჯნისაა, ე. ი. გრიგოლი გვიანდელი ხანის მოღვაწეა ¹³. რაც შეეხება ბორენას, არაა გამორიცხული, რომ იგი ბაგრატ IV-ის მეუღლე იყოს.

4. ეგვევ ბორენა დედოფალი უნდა იხსენიებოდეს სინას მთის „სულთა მატრიანეში“ ¹⁴, აგრეთვე სინას მთის ერთ ხელნაწერში ¹⁵, სადაც იგი ერუსალიმის კაპათის მონასტრის მშენებლად და დასახელებული ¹⁶.

5. რამდენიმე ბორენა იხსენიება ჯვრის მონასტრის აღაპებში. სახელდობრ, XIII საუკუნის მიწურულში იერუსალიმში მოღვაწე ქალი (აღაპი № 307), მიქაელ ოდარიანის მეუღლე (აღაპი № 179, XIII—XIV სს.), აბუსერიძის სიდედრი (აღაპი № 12, XIV ს.), თურგლა ბიჭლა გიასის მეუღლე (აღაპი

⁹ ქართლის ცხოვრება, I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბილისი, 1955, გვ. 295. იხ. აგრეთვე გვ. 314.

¹⁰ ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფ. მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), კ. კეკელიძის საერთო რედაქციით, III, შედგენილია და დასაბუქდად მომზადებულია ქ. შარაშიძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1948, გვ. 304.

¹¹ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, I, თბ., 1892, გვ. 145.

¹² ქუთაისის საეკლემზიფო ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, I, შედგენილია და დასაბუქდად მომზადებული ე. ნიკოლაძის მიერ, თბ., 1953, გვ. 115—116.

¹³ ი. ლოლაშვილი, გრიგოლ ჩახრუხაისძის ვინაობისათვის, „ლიტერატურული საქართველო“, 30. X. 1964, № 44 (1421).

¹⁴ ი. ჯავახიშვილი, სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947, გვ. 243.

¹⁵ H. M a p, Описание Грузинских рукописей Синайского монастыря, М.—Л., 1940, გვ. 264.

¹⁶ კ. კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში, წიგნში: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1957, გვ. 203—204.

№ 25, XIV ს.), ყვარყვარეს მუდლუ (აღაბი № 273, XIV ს.), ჯავახ აფაქიძის მუდლუ (აღაბი № 19, XIV—XV სს.)¹⁷.

მაგალითების მოხმობა კიდევ შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობთ, საკმარისია. საკამათო არ უნდა იყოს, რომ ბორენა გავრცელებული სახელი იყო ძველ საქართველოში. ასე რომ, ჩვენთვის საინტერესო იამბიკოს ავტორი შეიძლება იყოს უფილიყო როგორც დედოფალი, ისე სხვა მწიგნობარი ქალი. ბორენას დედოფლობა გამოირცხული არ არის, მაგრამ არც აუცილებელია. ეს არ იყო აუცილებელი არც იმისთვის, რომ მისი საგალობელი ხატზე წაეწერათ. აქვს ერთი, ლეთისმშობლის საგალობელი შეიძლება ლეთისმშობლის ხატზე წაეწერათ მისი შინაარსის გამო, განუკითხავად იმისა, ავტორი დედოფალი იქნებოდა, თუ არა. მეორე, თუ ბორენას ხატის მომკვდევინებლად მივიჩნევდით, მისი დედოფლობა აუცილებელი მაინც არ იქნებოდა. ცნობილია არაერთი ქედური ძეგლი (ხატი, ჯვარი და სხვა), რომლის წარწერაში იხსენიება ქალი, მაგრამ არა დედოფალი. მაგალითად, მაცხოვრის ხატები შეამკეს, ვერცხლით მოაქედინეს თამარ ჭილაძემ (XVI—XVII)¹⁸, ზვიადის დედამ თონილამ¹⁹, ანუსია ლაშხიშვილმა (XVII ს.)²⁰; ქართველი მანდილოსნების სახელები გვხვდება ლეთისმშობლის ხატზე (მართა), ვერცხლის თასსა (თეოდორა) და მედალონზე (ელისაბედი) და სხვა²¹.

ამრიგად, არ არსებობს არავითარი მტკიცე მეცნიერული საბუთი იმისათვის, რომ საგალობლის ავტორი ბორენა დედოფლად, კერძოდ ბაგრატ მეოთხის მუდლუდ, მივიჩნიოთ.

საკვლეპელია იამბიკოს ქრონოლოგიის საკითხებიც: გასარკვევია ბორენას მოღვაწეობის ხანა, დასაღვენია ხატის წარწერის თარიღი.

მკვლევართა ნაწილი (ა. ხახანაშვილი, კ. კეკელიძე, ს. ყუბანიშვილი და სხვ.), ხატის წარწერის ავტორად მიიჩნევა ბორენა დედოფალს (XI ს.), მაგრამ არაფერს ამბობდა საკუთრივ წარწერის თარიღზე, ლეთისმშობლის ხატის შექმნის ხანაზე. პ. კარბელაშვილის აზრით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თითქოს XI საუკუნეზე მიუთითებს „ხელოვნება ხატის შექმნილობისა და პალეოგრაფიული ხასიათი ასოებისა“. განსხვავებული პოზიცია დაიკავა აკად. ე. თაყაიშვილმა. იგი წერდა: „ხელობა ხატისა, თუმცა ცუდად დაცული, მართლა შეიძლება მივაწეროთ კლასიკურ ხანას, მე-11—12 საუკუნეს. მაგრამ ხასიათი წარწერისა ყოვლად შეუძლებელია მე-11 საუკუნეს ვაკუთნოთ. ამიტომ ჩვენ გვგონია, რომ წარწერა მერმინდელია, შეიძლება ძველიდან გადაწერილი, არა უადრეს მე-16, მე-17 საუკუნისა. ანდა აქ მოხსენებული ბორენა სხვა პირია და არა ბაგრატ მეოთხის ცოლი“²². აკად. გ. ჩუბინაშვილმა სოფ. ნესგუნის ხატი XII—XIII საუკუნეების ძეგლთა შორის მოათავსა²³. საგან-

¹⁷ ე. მ. გ. რ. ე. ე. ე. ე. ე. ე. ე. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.), თბ., 1962, გვ. 80—81, 95, 104, 107, 120, 123, 126, 171, 177.

¹⁸ ე. თ. ა. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, II, თბ., 1914, გვ. 11.

¹⁹ იქვე, გვ. 139.

²⁰ ე. თ. ა. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, თბ., 1863, გვ. 69.

²¹ ე. თ. ა. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, გვ. 30, 80, 143.

²² იქვე, გვ. 316.

²³ Г. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство (исследование по истории грузинского средневекового искусства), текст, Тб., 1958, გვ. 609; Иллюстрации, Тб., 1959, ტაბ. XIII, გვ. 425.

გებოდ შეჩერდა ხატის წარწერასა და მის ავტორზე პ. ინგოროყვა²⁴. წარწერა მან მიიჩნია XIII საუკუნისეულად და ავტორის მოღვაწეობაც ამავე ხანით დაათარიღა. მისი დასკვნით, იამბიკოს ავტორი არის ბორენა დედოფალი — მეუღლე ცოტნე დადიანისა, ასული შოთა რუსთველის ძმის — ტბელისა.

როგორც აკად. ა. ბარამიძე აღნიშნავს, „ბორენა დედოფლის ვინაობის შესახებ პ. ინგოროყვას გამოთქმული აქვს ფრიად საყურადღებო მოსაზრებანი. ზოგი რამ ამ მხრივ საეჭვოა, ზოგიც უბრალო ვარაუდი“. მისივე სიტყვით, პ. ინგოროყვა „საბუთიანად ამტკიცებს, რომ ღვთისმშობლის საგალობლის ავტორი უნდა იყოს მე-13 საუკუნის გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწისა და მამულიშვილის ცოტნე დადიანის მეუღლე ბორენა დედოფალი“²⁵.

განვიხილოთ პ. ინგოროყვას მოსაზრება და ვნახოთ, რამდენად საბუთიანია მისი მტკიცება, რამდენად საფუძვლიანია მისი მსჯელობა, რამდენად დამაჯერებელია მისი დასკვნა.

თუ რამდენად აუცილებელია საგალობლის ავტორის დედოფლობა, ზემოთ უკვე ვნახეთ. ამჯერად სხვა საკითხები გვანტერესებს: საიდან ჩანს, რომ ბორენა ჰერეთის ბაგრატიონთა სახლიდანაა, რომ იგი ცოტნეს მეუღლეა, რომ იგი XIII საუკუნის მოღვაწეა?

პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, გიორგი მთავარმოწამის ხატი, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში, ჰერეთის ბაგრატიონთა კარის ეკლესიაში იყო დასვენებული შემდეგ მოხვედრილა დასავლეთ საქართველოში, ხობის ეკლესიაში, რომელიც ცოტნე დადიანის (1200—1260) ოჯახის საკუთრებას წარმოადგენდა. ეს, საფიქრებელია, მოხდა ამ ოჯახების დანათესაების გზით. ჩანს, დადიანთა ოჯახში რძალად მიუყვანიათ ქალი ჰერეთის ბაგრატიონთა ოჯახიდან. ამ ქალს მიუტანია სამეგრელოში გიორგის ხატი. ვინაა ეს ქალი? ქრონოლოგიურ მონაცემთა მიხედვით ის უნდა ყოფილიყო ან და შოთასი და ტბელისა — დედა ცოტნესი, ან ასული ტბელისა — მეუღლე ცოტნესი. რადგან დედა ცოტნესი — ნათელი, მეცნიერის სიტყვით, ოდიშის არისტოკრატიული გვარეულობიდან იყო, მაშასადამე, ჰერეთის ბაგრატიონთა ოჯახის წევრია ცოტნეს მეუღლე — ბორენა დედოფალი.

ამ მოსაზრების დეტალურ განხილვას აქ არ შევუდგებით (სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის აღინიშნა, რომ პ. ინგოროყვას მსჯელობა შოთა რუსთველზე, ჰერეთის ბაგრატიონთა სახლზე, გიორგი მთავარმოწამის ხატზე და სხვა საკითხებზე მოკლებულია მყარ მეცნიერულ საფუძველს და კრიტიკას ვერ უძლებს), ოღონდ დავიმოწმებთ აკად. ა. ბარამიძის მართებულ დასკვნას: პ. ინგოროყვას „მონათხრობი შოთა რუსთველის, ტბელისა და ბორენას ნათესაური კავშირის შესახებ ძნელად დასაჯერებელი და მით უფრო ძნელად დასამტკიცებელი მაცთური ვარაუდის სფეროს განეკუთვნება“²⁶.

რით მტკიცდება, რომ ბორენა ცოტნე დადიანის მეუღლეა? პ. ინგოროყვა იმოწმებს აკად. ნ. მარის მიერ გამოცემულ ჯვრის მონასტრის „სულ-

²⁴ პ. ინგოროყვა. რუსთველიანას ეპილოგი, წიგნში: თხზულებათა კრებული, I, გვ. 681—685, 736.

²⁵ ა. ბარამიძე, პ. ინგოროყვას თხზულებათა კრებულის პირველი ტომის გამოქვეყნების გამო, წიგნში: ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1964, გვ. 472.

²⁶ იქვე, გვ. 413.

თა მატიანეს“, რომელიც, მისივე სიტყვით, „წარმოადგენს გამონაკრებს აღაბთა წიგნებიდან“. მასში ერთ ადგილას იკითხება: „სულსა ცოტნე დადიანისა, სულსა ბორენა[ქსსა] ღმერთმან შეუნდვენენ“²⁷. ეს კი პ. ინგოროყვასათვის საკმარისია, რომ ბორენა ცოტნეს მეუღლედ მიიჩნოს.

შეიძლება დამოწმებული სიტყვების მიხედვით დაბეჭდვით ვამტკიცოთ, რომ ბორენა ცოტნეს მეუღლეა? ერთად ხსენება ყოველთვის მეუღლეობას ნიშნავს?

ჯვრის მონასტრის ერთ აღაპში იკითხება: „ლაზარობისა შაბათსა წირვაჲ და აღაპი საუკუნოჲ ცოტნესი და ნათელისი, შეუნდვენ ღმერთმან“²⁸. აღაპიდან არ ჩანს, თუ რა ნათესაური კავშირია ცოტნესა და ნათელს შორის. სხვა წყაროებით გარკვეულია, რომ ნათელი, — მეუღლე შერგოლ დადიანისა, — დედაა ცოტნესი²⁹, მაგრამ რომ არ გვექონოდა სხვა წყაროების ჩვენება? პ. ინგოროყვასეული მეთოდით ხომ შეგვეძლო ამ აღაპით ნათელი ცოტნეს მეუღლედ მიგვეჩინა?

აღაპებში, მართალია, ერთად მეტწილად მეუღლეები იხსენიებიან³⁰, მაგრამ გვხვდება მამა-შვილის³¹, დედა-შვილის³², ძმების³³, და-ძმის³⁴ ერთად ხსენებაც. ზოგჯერ იხსენიება ქალი და კაცი, მაგრამ არ ჩანს მათი ნათესაური ურთიერთობა³⁵. სხვა მასალებით ირკვევა, რომ აქ იგულისხმება ზოგჯერ დედა-შვილი (ნათელი და ცოტნე), ზოგჯერ კი ცოლ-ქმარი (ალექსანდრე და ნესტან-დარეჯანი, რუსუდან და თაყა ფანასკერტელები, მარიამ-მაკრინე და ცოტნე დადიანი). ანალოგიური ვითარებაა „სულთა მატიანეებშიც“. ჩვენ შევისწავლეთ „სულთა მატიანეები“ სინას მთისა³⁶ და იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისა³⁷. დასახელებულ წყაროებში მეუღლეები ხშირად იხსენიებიან ერთად. ამასთანავე, მეუღლეობრივი კავშირი მეტწილად საგანგებოდაა აღნიშნული (მეუღლეებად იხსენიებიან, მაგალითად, შერგოლ დადიანი და ნათელი, ვამეყ დადიანი და მარეხი, მეფე დავითი და დედოფალი თამარი, კახაბერ ამირეჯიბი და ულუმპია და სხვ.). ამის პარალელურად გვაქვს მრავალი შემთხვევა, როდესაც დასახელებული არიან მოღვაწენი, მაგრამ არ ჩანს, თუ რა ნათესაური კავშირია მათ შორის. მაგალითად, „დავითს შ'ნ ღ'ნ, გულქანს შ'ს ღ'ნ“. „ს'ლ სა ელენეს შ'ს ღ'წ, ს'ლსა თეკლეს შ'ს ღ'წ, ს'ლსა დავითს შ-ს ღ'ნ, ს'ლსა ნონიკის შ'ს ღ'ნ“. „ს'ლსა ვახარს შ'ს ღ'ნ, ს'ლსა პიმონს შ'ს ღ'ნ“. „გიორგას ძესა იკ'ბს და მშ'ლთა მისთა შ'ს ღ'ნ, ს'ლსა ირინესა შ'ს ღ'ნ“. „სულსა სემონს და მშ'ლთა მისთა შ'ს ღ'ნ, ს'ლსა ირინესა შ'ს ღ'ნ, ს'ლსა

²⁷ აღაპნი ჭუარის მონასტრისანი იერუსალიმსა შინა, ვაქოსცა ნ. მარმა, სპბ., 1914, გვ. XVIII

²⁸ ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 73.

²⁹ იქვე, გვ. 96, 117, 127—128; 161; პ. ინგოროყვა, რუსთველიანას ეპილოგი, წიგნში: თხზულებათა კრებული, I, გვ. 682, 721, 723—724, 735—736.

³⁰ ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 72—73, 76—77, 81, 83—85 და ა. შ.

³¹ იქვე, გვ. 92, 95.

³² იქვე, გვ. 73, 81, 87, 92, 95, 106.

³³ იქვე, გვ. 103.

³⁴ იქვე, გვ. 92, 98.

³⁵ იქვე, გვ. 73, 79, 85, 101.

³⁶ ი. ჯავახიშვილი, სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 241—251.

³⁷ აღაპნი ჭუარის მონასტრისანი იერუსალიმსა შინა, გვ. XVII—XVIII.

საბასა და დედასა მისსა შს ღწ, სლსა ნთლსა შს³⁸. სლსა ნათლსა შს ღწ, სლსა თამისა შს ღწ, სლსა ბარამისა შს ღწ³⁸.

აღსანიშნავია, რომ ცოტნე დადიანისა და ბორენას ხსენებას ვხვდებით დაზიანებული ხელნაწერის რესტავრირებულ კიდეზე დაწებებულ ფურცელზე, სადაც იკითხება: „სლსა ცოტნე დადიანისსა, სლსა ბორენა [ახსა] ღწ შწ, დიმიტრისა შწ ღწ, სლსა მიქაელსა შწ ღწ³⁹. როგორც ვხედავთ, აქ არაა არავითარი მინიშნება ცოტნესა და ბორენას მეუღლეობრივ კავშირზე და რატომ მაინცდამაინც უნდა ვივარაუდოთ ასეთი კავშირის არსებობა? განა არ შეიძლება მათ შორის არავითარი კავშირი არ იყოს? ან ეგებ ბორენა დაა ცოტნესი? ცნობილია, რომ ცოტნეს ჰყავდა და, რომელიც გამოსახული იყო სობის ტაძრის კედელზე მშობლებთან და ცოტნესთან ერთად⁴⁰. აქ ისიც უნდა მოვიგონოთ, რომ აკად. გ. თაყაიშვილმა სვანეთში ნახა იოანე ნათლისმცემლის ხატი, რომელსაც ასეთი წარწერა ჰქონდა: „წმიდაო იოანე ნათლისმცემლო, მეოხ და მფარველ ექმენ წინაშე ქრისტესა ცოტნეს და ქობულს და ცოტნეს ცოლსა ვანელესა, ამინ“⁴¹. მკვლევარმა შესაძლებლად ცნო დასახელებული პირების ცოტნე დადიანად, მის მეუღლედ (ვანელე, ვანენე) და ძმად, ნათესავად (ქობული) მიჩნევა, მაგრამ ასეთი ვარაუდისათვის რაიმე რეალური დამატებითი საბუთი ვერ წარმოადგინა.

ამრიგად, ცოტნესთან ერთად იხსენიებიან ბორენა, ნათელი, თეკლა, ვანელე. ყოველთვის ნათელი არაა, ცოტნე სახელგანთქმული გმირი ცოტნე დადიანია, თუ არა. ჩვენ მიერ გამოყენებულ არც ერთ წყაროში არაა კონკრეტულად ნაჩვენები და მითითებული, თუ რა ნათესაური კავშირი აქვს ცოტნეს ამა თუ იმ ქალთან. ასე რომ, გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია. დღეს ცნობილი მასალებით პოეტი ქალის ბორენას აღიარება ცოტნე დადიანის მეუღლედ შეუძლებლად მიგვაჩნია.

3. ინგოროყვა ბორენას თვლის რა XIII საუკუნის მოღვაწედ, მას აცხადებს არა მხოლოდ ნათესავად შოთა რუსთველისა, არამედ ვეფხისტყაოსნით დავალებულ შემოქმედადაც. ეს ფრიად საგულისხმო საკითხია. თუ მართლაც დადასტურდება, რომ ბორენა შთაგონებულია რუსთველის პოეზიით, იგი ვერ მიიჩნევა XIII საუკუნის უწინარესი ხანის პოეტად.

მოგუსმინოთ მკვლევარს: „თუ ჩვენ დავუკვირდებით ბორენას ლექსის ფორმას, ზოგიერთ პოეტურ სახელსა და პოეტურ ხერხს, აქ ჩვენ არ შეგვიძლია არ შევხიზნოთ შოთას პირდაპირი გავლენა“⁴². ამ ზოგადი განცხადების შემდეგ პ. ინგოროყვა პირველ რიგში ყურადღებას ამახვილებს იამბიკოსა და პოემის დასაწყისზე. „როგორც ჩანს, შემთხვევითი არაა, რომ ბორენას ლექსი იწყება პოეტური სიტყვის თავისებური მოქცევით: „რომელმან“, ასევე იწყება „ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგი. შოთა: „რომელმან შექმნა სამყარო ძალითა მით ძლიერთა, ზეგარდმო არსნი სულითა ყვნა ზეცით მონაბერი-

³⁸ ი. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 241, 245—246, 248—249.

³⁹ ალაპნი ჭუარის მონასტრისანი იერუსალიმსა შინა, გვ. XVIII. სხვათა შორის, ვილაც ცნობენ იხსენიება თეკლასთან ერთად (იქვე, გვ. XVII).

⁴⁰ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, II, გვ. 134.

⁴¹ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, გვ. 172.

⁴² პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, წიგნში: თხზულებათა კრებული, I, გვ. 687.

თა“, — ე. ი. ღმერთი. ბორენა: „რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი“, — ე. ი. ღმერთისმშობელი, დედა მარიამ⁴³.

პ. ინგოროყვას მიერ ყურადღების გამაზვიელება „ვეფხისტყაოსნის პირველ სტროფზე ინტერესს მოკლებული არაა, მაგრამ საკითხის გადასაწყვეტად არა ვგვონია რომ საკმარისი იყოს, რადგან მისი პირველადობის დამტკიცებისა და ბორენას მასზე დამოკიდებულების დასადასტურებლად არ გამოდგება. როგორც ცნობილია, რუსთველის პირველ სტროფს ზევრი პარალელი ეძებნება ძველ ქართულ ჰიმნოგრაფიაში. მოვიხმობთ რამდენსამე მაგალითს:

რომელმან სიბრძნით დაპრთნა ცანი უფსკრულთა
 და დააფუძნა ქუეყანაა წყალთა ზედა...

რომელმან სიბრძნით დაპბადა და შექმნა წყალთაგან
 ქუეყანაა ესე...

რომელმან სიბრძნით დაპბადა ცანი მაღალნი ძალითურთ
 და შექმნა ქუეყანაა ყოვლითა თანა მკვდრითურთ...

რომელმან დასაბამსა დაპბადნა საღმრთოთა ძალითა...

რომელმან დააფუძნე უფსკრულთა ზედა მტკიცედ სივრცეა
 ქუეყანისაა...

რომელმან შეპზლუდენ საზღვარნი ზღუათანი და
 დაამტკიცენ ძალითა...⁴⁴

მაგალითების მოხმობა კიდევ მრავლად შეიძლება⁴⁵.

ჯარჯა ხანია აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ საუბრის დაწყება სიტყვით „რომელმან“ საკმაოდ გავრცელებული და დამკვიდრებული ტრადიცია იყო, მას ზევრი ქართველი ჰიმნოგრაფი მიმართავდა და რუს-საველიც ამ ტრადიციით უნდა იყოს შთაგონებული⁴⁶. საკითხავია, ბორენას არ შეეძლო ესარგებლა ძველი ქართული საგალობლების მდიდარი საგანძურით და აეთვისებინა იქიდან ზოგიერთი ტრადიციული ფორმა თუ ხერხი?

პ. ინგოროყვა სწორად შენიშნავს, რომ ბორენა „არტისტულად ფლობს რითმას“, რაც მისი „მაღალი პოეტური კულტურის მაჩვენებელია“. მეცნიერის სიტყვით, „შოთას პოეტური სამყარო ორგანულად შეთვისებულია ბორენას მიერ და შოთას რითმის პულსაცია ბუნებრივად იღვრება ბორენას სტრიქონებში“. ნათქვამის საილუსტრაციოდ ბორენას რითმებზე დაკავშირებულია შოთასთან (ვალი — ვალი; მოუვალი — წარმავალი, მომავალი; დამთრვალი — მთრვალი, არა მთრვალი; ქირ-მრავალი — მრავალი, არ-მრავალი)⁴⁷.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, I, თბ.; 1913, გვ. ია, როზ. სგვ. ტპდ. უზ.

⁴⁵ ზევრი ანალოგიური ფრაზა გვხვდება პ. ინგოროყვას წიგნში: ვიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 665, 677, 679, 683, 803 076, 079 და შშდ.

⁴⁶ გ. იმედაშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ პარალელები მეთავე საუკუნის ქართულ ჰიმნოგრაფიაში, „ლიტერატურული ძიებანი“, II, 1944, გვ. 199—204; მისივე, „ვეფხისტყაოსანი“ და ქართული კულტურა, თბ., 1968, გვ. 368.

⁴⁷ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანას ეპილოგი, წიგნში: თხზულებათა კრებული, I, გვ. 687—689.

რამდენადაც მართებულია მსჯელობა ბორენას პოეტურ ოსტატობაზე, იმდენად ნაძალადევი და არადამაჯერებელია მისი რითმების წყაროდ ვეფხისტყაოსნის გამოცხადება. ამასთანავე, თუნდაც რომ სიმართლეს შეიცავდეს პ. ინგოროყვას ვარაუდი (რაც ჩვენ ძალიან გვბეჭვება) და ბორენა „ვეფხისტყაოსნით დავალებული და შთაგონებული იყოს, ეს მაინც არ მოწმობს ბორენასა და შოთა რუსთველის ნათესაურ კავშირს⁴⁸.

ჩვენ არ ვთვლით ბორენას ვეფხისტყაოსნით დავალებულ შემოქმედად. შესაძლებელია მისი იამბიკო წინაც კი უსწრებდა რუსთველის უკვდავ ქმნილებას. თუ გავითვალისწინებთ სპეციალისტთა დაკვირვებას ხატის ჭედურობაზე, თვით იამბიკოს ფორმას (იამბიკო ხუთეული), რომლის სათავეები XI ს. ბოლოსა და XII საუკუნის დამდეგზე აღრე არ უნდა ვეძიოთ, მეცნიერთა დაკვირვებას ასოთა პალეოგრაფიულ მონახულობაზე, ბორენას მოღვაწეობის ხანად ზოგადად XI—XIII საუკუნეები უნდა მივიჩნიოთ. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იამბიკოს ავტორი უფრო ბაგრატ IV მეუღლეა (საყურადღებოა, რომ ეს უკანასკნელი დიდ ინტერესს იჩენდა საეკლესიო ცხოვრებისადმი). კონკრეტულად ვინ იყო ბორენა, ამის გადასაწყვეტად არსებული ცნობები საკმარისი არაა.

რამდენიმე სიტყვა საგალობელზე.

ბორენას საგალობელი ხუმთუხლოვან იამბიკოს წარმოადგენს. მან აღრე-ეე მიიპყრო მეკლევართა ყურადღება და შესაფერისი შეფასებაც დაიმსახურა. ჯერ კიდევ პ. კარბელაშვილმა უწოდა მას „მშვენიერი იამბიკო“; აკად. ა. ბარამიძის აზრითაც, იგი „საუცხოო, ჩინებული იამბიკური ლექსია“; მასში „მიღალი ქეშმარიტი პოეზიაა“ (პ. ინგოროყვა).

როგორც ცნობილია, იამბიკოები ძველ საქართველოში აღრეულ ხანაშივე იწერებოდა. რითმა საგალობელს არ იყო, მაგრამ იშვიათად ისიც ჩანდა. რითმის ჩანასახს ვხვდებით X საუკუნის ქართველი ჰიმნოგრაფების საგალობლებში (მიქაელ მოდრეკილი, სტეფანე სანანოიძე, იოანე მტბევარი)⁴⁹. მიუხედავად ამისა, იამბიკური პოეზია დამძიმებული იყო არქაული სინტაქსითა და ხელოვნური ინტონაციით, რაც მისი გავრცელების არეს ზღუდავდა⁵⁰. შემდგომ ხანაში სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის წიაღში, — ხალხური პოეზიის ცხოველყოფელი გავლენით, — შეიქრა რითმა, რომელიც პირველად გვხვდება დიმიტრი პირველისა (1125—1156) და ბორენას ლექსებში. მათი იამბიკოებისათვის დამახასიათებელია მეტრული სისუფთავე, აქცენტური მხარის კრისტალიზაცია, ნამდვილი რითმა⁵¹.

⁴⁸ პროფ. ს. კაკაბაძე არ იწყნარებდა არც ძველ ვარაუდს იამბიკოს ავტორის ბაგრატ მეოთხის მეუღლეობის შესახებ და არც პ. ინგოროყვას მოსაზრებას პოეტ ბორენას ოდიშის დედოფლობის (ცოტნეს მეუღლეობის) შესახებ. მისი აზრით, პოეტი ქალი ბორენა არის XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნის მოღვაწე, მეუღლე თურგლა ბიჭლავიანისა (ს. კაკაბაძე, რუსთველი და მისი „ვეფხისტყაოსანი“, თბ., 1966, გვ. 248, 296—298, 315). პატივცემული მეცნიერის მსჯელობა იმდენად არადამაჯერებელი და უსაფუძვლოა, რომ მასზე საგანგებო შეჩერება აუცილებლობად არ მივიჩნევთ.

⁴⁹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 592.

⁵⁰ ა. გაწერელია, ქართული კლასიკური ლექსი, თბ., 1953, გვ. 212.

⁵¹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 592—593; ა. გაწერელია, ქართული კლასიკური ლექსი, გვ. 197, 211—212.

კ რ ი ტ ი კ ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ჰ ა ხ ტ ა ნ ზ შ ა ნ ი ა

ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე და გ ლ ე ს თ ა ბ ა ნ თ ა ვ ი ს უ ფ ლ ე ბ ი ს ს ა კ ი თ ხ ი

1971 წელს გამოვიდა ოთარ ჟორდანიას წიგნი „რევოლუციური სიტუაციის საკითხისათვის საქართველოში XIX საუკუნის 50-იანი წლების მიწურულსა და 60-იანი წლების დამდეგს“¹.

ამ წრომში განხილული ყველა საკითხის ირგვლივ მსჯელობას არ ვაპირებთ და აქვე დავსძენთ, რომ ო. ჟორდანიას შრომის მაღალი მეცნიერული დონე დავას არ იწვევს. ჩვენი მიზანია განვიხილოთ ერთი სადავო საკითხი, რომელსაც ავტორი სხვათა შორის იხსენიებს, მაგრამ განსაკუთრებით მიაქცევს მკითხველის ყურადღებას თავისივე მეორე შრომაში, რომელიც უფრო ადრე ჰქონდა გამოქვეყნებული². კერძოდ, საჭიროდ მიგვაჩნია განვიხილოთ ო. ჟორდანიას დასკვნები, რომლებიც მან გააკეთა ქართულ ისტორიოგრაფიულ ლიტერატურაში საკმაოდ ცნობილი საგლახო რეფორმის დებულების პროექტის, ე. წ. „კრიტიკულ შენიშვნების“, შესახებ. როგორც ცნობილია, ეს დოკუმენტი 1864 წელს ანონიმურად იყო წარდგენილი ამიერკავკასიის საგლახო კომიტეტში. მის ირგვლივ ნახევარი საუკუნე მიმდინარეობდა ქართველ მკვლევართა ძიება და დავა. გამოთქმულია რამდენიმე დიამეტრულად საწინააღმდეგო აზრი როგორც ავტორის ვინაობის, ასევე არსებითად დოკუმენტის პოლიტიკური ტენდენციების შესახებ. უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე საბოლოოდ დადგენილად იქნა მიჩნეული და აღიარებული, რომ „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორი ილია ჭავჭავაძეა და იგი შედგენილია ერთადერთი პოლიტიკური ტენდენციით, რომელსაც მარქსისტულ-ლენინური მეცნიერების გაგებით რევოლუციურ-დემოკრატიული მიმართულება ეწოდება. ასეთ უდავო დასკვნამდე მივიდა ბევრი ქართველი მკვლევარი, მაგრამ საკითხის ყველაზე სრულყოფილი მეცნიერული გამოკვლევით მკითხველთა წინაშე წარსდგა პროფესორი პ. რატიანი³. გვეგონა, რომ ამ საკითხზე დავას ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოეღო, მაგრამ ეს ასე არ ყოფილა. ო. ჟორდანიამ კვლავ სადავოდ გახადა უკვე ჭეშმარიტებად აღიარებული ფაქტები და მკვლევართა შორის კვლავ დაეჭვებისა და ცალკეული გამოკვლევებისადმი უნდობლობის განწყობილება შექმნა.

¹ ო. ჟორდანიას წიგნი გამოსცა გამომცემლობა „მეცნიერება“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საგამომცემლო საბჭოს რეკომენდაციით.

² ო. ჟორდანიას, XIX საუკუნის 50-იანი წლების მიწურულისა და 60-იანი წლების დამდეგის საქართველოს პირველი რევოლუციური პერიოდის სიტუაციის ორი მნიშვნელოვანი დოკუმენტის შესახებ, კრებული: „საქართველოს და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, თბილისი, 1968, გვ. 129—170.

³ პრ. რ ა ტ ი ა ნ ი, ილია ჭავჭავაძე, თბილისი, 1965, გვ. 512—577.

ვფიქრობთ, რომ ო. ჟორდანიას კვლევა არასწორ საფუძვლებს დაემყარა, რამაც არასწორი დასკვნები გააკეთებინა. მას ვერ შეუშინებია ის წინააღმდეგობები, რომლებსაც უშვებს მსჯელობაში.

ო. ჟორდანიას დასკვნები მოკლედ შეიძლება შემდეგნაირად ჩამოყალიბდეს: „კრიტიკული შენიშვნები“ და მეორე, დოკუმენტი, რომელიც „საერთო კრიტიკული შენიშვნების“ სახელითაა ცნობილი ერთისა და იმავე ავტორის ნაწარმოებია. მათი ავტორი თავადი ნიკოლოზ ჭავჭავაძეა. ორივე დოკუმენტის პოლიტიკური მიმართულება ლიბერალურ-მემამულურია. და მთავარი, რითაც გამაგრებულია ყველა ეს დებულება, მტკიცდება, რომ ი. ჭავჭავაძის დამოკიდებულება საგლეხო რეფორმის ძირითად საკითხებთან უფრო რადიკალური ხასიათისაა, ვიდრე მითითებული დოკუმენტების ავტორისა.

აქ სწორია მხოლოდ ის, რომ „საერთო კრიტიკული შენიშვნები“ მართლაც ლიბერალურ-მემამულური ტენდენციების მატარებელი დოკუმენტია და მის ავტორად ილია ჭავჭავაძის აღიარება მიუტკევებელი შეცდომა იქნებოდა.

როგორც ცნობილია, „კრიტიკული შენიშვნები“ წარდგენილი იყო ამიერკავკასიის ცენტრალურ საგლეხო კომიტეტში, რომელსაც ჰქონდა დავალებული სპეციალური დებულების შემუშავება ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე 1861 წლის მანიფესტის განსახორციელებლად. შენიშვნები დაწერილი იყო რუსულად და ცენტრალურ საგლეხო კომიტეტში წარდგენილი სათაურით „Критические замечания по параграфам „Предварительного проекта местного положения о поземельном устройстве крестьян, вдоворенных на помещичьих землях в Тифлисской губернии“⁴. ამ დოკუმენტის არსებობა ფართო საზოგადოებისათვის ცნობილი გახდა მხოლოდ ს. ავალიანის შრომის „Крестьянский вопрос в Закавказье“ გამოცემის შემდეგ (ტ. I, ოდესა, 1912).

ს. ავალიანი იმ დროს ოდესის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტი იყო. დოკუმენტისათვის პირადად მას მიუკვლევია და თავის ფუნდამენტურ შრომაში მისთვის დიდი ადგილი აქვს დათმობილი. ს. ავალიანს არქივში მიუკვლევია იმავე საკითხისადმი მიძღვნილი მეორე არანაკლებ საინტერესო და მნიშვნელოვანი დოკუმენტისათვის, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, „საერთო კრიტიკული შენიშვნების“ სახელწოდებითაა ცნობილი. ამიერკავკასიის ცენტრალურ საგლეხო კომიტეტში როგორც „კრიტიკული შენიშვნები“, ასევე „საერთო კრიტიკული შენიშვნები“ ერთ პერაოდშია წარდგენილი და ორივე ხელმოუწერელია. ამ შენიშვნების შესახებ მრავალ გამოკვლევაში მეცნიერები მიუთითებენ, რომ თითქოსდა არსებობდეს ხელის მოწერა „ნ. ჭავჭავაძე“, ფსევდონიმის თუ ანონიმის სახით, რაც არასწორია. ამ დოკუმენტების ორიგინალები დღესაც აღმოჩენილი არ არის. ს. ავალიანმა არქივში მიაკვლია დოკუმენტების ასლებს, რომლებიც გადაწერილია ერთი და იმავე ხელით (ხელი ილიასი არ არის) და ორივე დამოწმებულია მინაწერით: „სწორია, თავადი ნ. ჭავჭავაძე“. ეს შენიშვნა გარკვეულად მიუთითებს, რომ დოკუმენტები ორიგინალი არ არის და მინაწერი გაკეთებულია ასლის დამოწმების წესის დაცვით: „სწორია“ და ა. შ. არაა გამორიცხული, რომ თავის დროზე დოკუმენტებით დაინტერესდა რომელიმე სხვა ოფიციალური ორგანო, მაგალითად სამოქალაქო გუბერნატორის ან მეფის ნაცვლის კანცელარია, რომელმაც ორი-

⁴ ცხსა, განსაკუთრებული საქმეთა ფონდი, საქმე 123, ფურც. 171—216.

გინალები გაითხოვა, და კომიტეტში დატოვებულია მათი პირები. საქმე იმა-
 შია, რომ ორივე დოკუმენტი შეიცავდა მეტად მნიშვნელოვან კრიტიკულ შე-
 ნიშვნებს. აყენებდა ისეთი შინაარსის მოთხოვნებს, რამაც კომიტეტში და მის
 გარეთაც (თავდაზნაურთა წრეში) დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია. ამდენად
 წარმოუდგენელია, რომ ისინი ოფიციალურად მარტო საგლებო კომიტეტში
 განეხილათ: ორივე შენიშვნებით უდავოდ დაინტერესდებოდნენ სხვა — კომი-
 ტეტზე მაღლა მდგომი თანამდებობის პირნი და ორგანოები და გასაცნობად
 მოითხოვდნენ ორიგინალს. არ არის გამორიცხული, რომ ეს დოკუმენტები
 გახდა რუსეთის იმპერიის მთავრობის ან მაღალი თანამდებობის პირების
 მსჯელობის საგანი და სათანადო კომენტარებით ან განკარგულებებით ჩაკერ-
 ბულია პეტერბურგის რომელიმე მაღალი კანცელარიის საქმეებში და მომავ-
 ლში მკვლევარებს მათი აღმოჩენის საშუალებაც მიეცეთ.

ეს ყოველივე მოსაზრებაა და მისი დადასტურება მომავლის საქმეა. ამგე-
 რად სარწმუნოდ შეიძლება ითქვას, რომ „კრიტიკული შენიშვნები“ და „სა-
 ერთო კრიტიკული შენიშვნები“ გადაწერილია ოფიციალურად კომიტეტის
 ან სხვა სახელმწიფო დაწესებულების მოხელის მიერ და ამაში რაიმე კერძო-
 ნიციაცია. უკრძალი დაინტერესება გამორიცხულია.

ის ფაქტი, რომ „კრიტიკული შენიშვნები“ და „საერთო კრიტიკული შე-
 ნიშვნები“ გადაწერილია ერთი ხელით და ორივე დოკუმენტს აქვს ერთი მი-
 ნაწერი — „ნ. ჭავჭავაძე“, ბევრი მკვლევრის ერთგვარ ღეზორიენტაციას იწ-
 ვევდა და გამოითქვა აზრი — თითქოსდა ორივე დოკუმენტის ავტორი ერთი
 და იგივე პირია. კერძოდ მითითებულია, რომ მათი ავტორი იყო თბილისის
 ოლქის სასამართლოს წევრი, ილიას ნათესავი და იმ პეროდში მისი ახლო მე-
 ვობარი ნიკოლოზ ჭავჭავაძე.

მეცნიერთა რიგი გამოკვლევების შედეგად დღეისათვის გარკვეულია,
 რომ „საერთო კრიტიკული შენიშვნებისა“ და „კრიტიკული შენიშვნების“
 ავტორი ერთი და იგივე პირი არ არის. „საერთო კრიტიკული შენიშვნები“
 ეკუთვნოდა თავად ზაალ ნოშრეიანის ძე ჭავჭავაძეს, რომელსაც საგლებო რე-
 დარქის დებულების შემუშავების დროს პირადად მოუხდა ამიერკავკასიის
 ცენტრალურ საგლებო კომიტეტში მუშაობა ბატონყმური ურთიერთობიდან
 გლეხთა განთავისუფლების საკითხებზე. იგი ს. ავალიანის წიგნის გამოსვლი-
 სს და ამ წიგნის ირგვლივ ცხარე კამათის წარმოშობის პერიოდში ცოცხალი
 იყო. მისი ავტორობა საზოგადოებისათვის მალე გახდა ცნობილი თვით ზ. ჭავ-
 ჭავაძისაგან, მოგვიანებით კი მისი განმარტება პრესაშიც გამოქვეყნდა. ზაალ
 ჭავჭავაძემ მაშინვე განმარტა თუ ვინ იყო „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტო-
 რი. „ის თავადი ჭავჭავაძე, რომელსაც იხსენიებს ს. ავალიანი, — პასუხობს
 გაზ. „თემის“ შეკითხვაზე ზ. ჭავჭავაძე, — გახლავთ ჩვენი ცნობილი მწერა-
 ლი თავ. ილია გრიგოლის ძე ჭავჭავაძე. მე, და ილიას გარდა, არავინ სხვა ჭავ-
 ჭავაძეს არ წარმოუდგენია მაშინ პროექტი ან კრიტიკული წერილი“. ზ. ჭავ-
 ჭავაძის ეს განცხადება თითქოსდა საკმარისი უნდა ყოფილიყო საკითხის გარ-
 აკვეისათვის⁵. გაუგებრობანი განსაკუთრებით გააღვივა ილიას წინააღმდეგ

⁵ გაზეთი „თემი“, 1914 წლის 2 ივნისი (№ 161).

⁶ პროფ. პრ. რატანს მიიჩნია, რომ „საერთო შენიშვნების“ ავტორი ნ. ჭავჭავაძეა (იხ. პრ.
 რ ა ტ ა ნ ი, ილია ჭავჭავაძე, 1965, გვ. 543). მას ვერ დავეთანხმებით: 1. გაზ. „თემში“ და-
 ბეჭდილი ზ. ჭავჭავაძის ინტერვიუს გამო; 2. ჩვენ მიერ არქივში აღმოჩენილი ნიუ

3. გელეიშვილისა და ილიასადმი მტრულად განწყობილი პიროვნებების მიერ ჩატარებულმა დიდმა კამპანიამ, რათა საზოგადოება დაერწმუნებინათ ილიას თითქოსდა ანტიზალხურ მოღვაწეობაში. ცხადია, რომ ილიას მტრებს არ აწყობდა „კრიტიკული შენიშვნების“ ილიასეულად მიჩნევა, რადგან ვინც ამ შენიშვნებს ღრმად ჩაწვდებოდა აშკარად დაინახავდა მისი ავტორის მეტად ანტიზალხურ განწყობილებას. ვფიქრობთ გელეიშვილისა და მისი ხელისშემწყობთა კამპანია ერთგვარად დაეხმარა იმ გაუგებრობათა წარმოშობას, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა წლების განმავლობაში და რომელთა რეციდივებისაგან ქართული ისტორიოგრაფიული ლიტერატურა დღესაც არ არის დაზღვეული. ეს გაუგებრობანი გამოიხატებოდა იმაში, რომ: 1. „კრიტიკული შენიშვნებისა“ და „საერთო კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორად თვლიდნენ გრთსა და იმავე პიროვნებას; 2. ამ დოკუმენტების შინაარსში ვერ ზედავდნენ ცალკეული საკითხებისადმი განსხვავებულ დამოკიდებულებას; 3. მიუხედავად რიგი დამაჯერებელი მტკიცებებისა, „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორად ილიას ცნობა სადავოდ მიაჩნდათ.

„კრიტიკული შენიშვნები“ უადრესად რადიკალური და რევოლუციური-დემოკრატიული დოკუმენტია. ამ დოკუმენტის ავტორის პოზიცია ბატონყმურ-ურთიერთობისადმი გარკვეულია. მისთვის, გარდა იმისა, რომ ბატონყმური ურთიერთობა (როგორც სასტიკი უსამართლობისა და საზოგადოებრივი ურთიერთობის უსაშინლესი ფორმა) დაუყოვნებლივ უნდა მოიპოს, ამავე დროს უნდა მოხდეს მთელი რიგი სოციალური ძვრები, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ ადამიანების არა ფორმალურ განთავისუფლებას, არამედ მათ გარანტირებას მთელი რიგი სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური უფლებებით. კერძოდ, „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორი მოითხოვდა ბატონყმური ურთიერთობის გაუქმების შედეგად პოლიტიკურ სფეროში კლასობრივი სხვაობის მოსპობას და ადამიანთა უფლებრივ თანასწორობას, ხოლო ეკონომიურ სფეროში ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებული გლეხის ავტოლუბელ მატერიალურ (პირველ რიგში მიწით) უზრუნველყოფას. „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორის აუცილებლად მიაჩნდა ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებული გლეხის მიერ იმ მიწის მიღება, რომელსაც მის გამგებლობაში იყო ბატონყმური ურთიერთობის დროს, და გლეხის რაიმე ეკონომიური (უფლებრივი) დამოკიდებულების სრულიად გამორიცხვა ყოველი მებატონისაგან.

რაოდენ რევოლუციური და რადიკალური იყო „კრიტიკული შენიშვნები“ თავისთავად ცხადია. ილიას თავისი შეხედულებებისათვის ამ შენიშვნების გარეშეც დიდი უსიამოვნების გადატანა მოუხდა. მან პრაქტიკულად განახორციელა განთავისუფლებულ გლეხებზე საკუთარი მიწების უსასყიდლოდ გადაცემა⁷. ეს საყოველთაოდ ცნობილია და ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

ჭავჭავაძის ხელნაწერებისა და შენიშვნების ტექსტის დედანთან სისწორის დამოწმების გრაფიკული ექსპერტიზათ ამ ხელნაწერებს სხვადასხვა გრაფიკული სპეციფიკა აქვთ.

⁷ აქ შეიძლება მოვიგონოთ ილიას პასუხი კორესპონდენციაზე „ნუთუ“, რომელიც გაზეთ „მოგზაურში“ დაიბეჭდა. „მე და ჩემი მეუღლე, — პასუხობს ილია აღნიშნულ კორესპონდენციას, — შემამუღენი ვართ, არც მე და არც ჩემს მეუღლეს არც ერთი ნაყმევი, არც ერთი ხიზანი არა გვეყავს... მართალია, მე საკუთრივ ცოტა თუ ბევრი ყმები მყავდა კახეთში, მაგრამ ყმათა განთავისუფლების პირველ ხანებშივე მთელი მათ მიერ ხმარებული საკომლო, სახლ-კარის მიდამო, მათი ხეუდრი ვენახები, უსასყიდლოდ დავუთმე და ხელშეუხებელ საკუთრებად დავუტკიცე და ამით

არც იმის შესახებ ვაპირებთ სიტყვის გაგრძელებას თუ როგორმა მეცნიერულმა ანალიზმა გახადა უდავო, რომ „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორი ილია ჭავჭავაძეა და არა სხვა პიროვნება. მხოლოდ საკითხის სრულყოფისათვის მოკლედ შევეხებით იმ დებულებებს, რომლებიც ამის დასამტკიცებლად აქვს წამოყენებული პროფ. პ. რატიანს, აქვე უნდა გამოვთქვათ ჩვენი მოსაზრებაც, რომელსაც შესაძლებელია არსებითი მნიშვნელობა არ აქვს, მაგრამ ინტერესმოკლებული და საკითხის გარკვევისათვის საზიანო არ უნდა იყოს.

პროფ. პრ. რატიანს თავის გამოკვლევებში ფართოდ აქვს განხილული ყველა მანამდე შეკრებილი მასალა და გამოთქმული აზრი. მას არ გამორჩენია ის გარემოება, რომ „კრიტიკული შენიშვნების“ პირველი მკვლევარი სვ. ავალიანი მართებულად მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ამ დოკუმენტის ავტორი იყო ი. ჭავჭავაძე და არა სხვა ვინმე; რომ ასეთივე აზრი გამოთქვა პრესაში შემდგომში ცნობილმა აკადემიკოსმა პ. ქავთარაძემ; რომ ამ აზრის სისწორე დადასტურა აღნიშნული ისტორიის უშუალო მონაწილემ ზაალ ჭავჭავაძემ. გაზ. „თემის“ რედაქტორ-გამომცემელმა, რომელთათვის სადავო არ იყო „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორის ვინაობა, დიდი შრომა გასწიეს მასალების შესაკრებად. მათ სპეციალური შეკითხვებით მიმართეს სვ. ავალიანს, ზ. ჭავჭავაძეს, ქრ. მამაცაშვილსა და სხვა ამ საკითხში გათვითცნობიერებულ პირებს და დამაჯერებელი მასალის შეკრების შედეგად ცხარე პოლემიკა განართეს პ. გელეიშვილის უხამსი ლექციების ირგვლივ, ყველა ამ პოზიციაზე მყოფ ვაზეთან და ცალკეულ პირთან და შექმნეს გარკვეული საზოგადოებრივი აზრი ი. ჭავჭავაძის სასარგებლოდ. ვაზეთ „თემის“ თანამშრომელთა მიერ შეკრებილი მასალა შემდგომში ფართო ძიების საფუძველი გახდა და მნიშვნელოვნად დაეხმარა საბჭოთა მკვლევრებს რიგი საკითხების დაზუსტება-გარკვევაში. „კრიტიკული შენიშვნების“ საკითხით მრავალი მკვლევარი დაინტერესებულა, მათ შორის არაქართველნიც⁸. რიგი მკვლევრებისა სპეციალურად ამახვილებენ ყურადღებას „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორის ვინაობაზე. მათი ნაწილი მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი დასაბუთებით ასკვნის, რომ „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორი ი. ჭავჭავაძეა.

პროფ. პრ. რატიანმა ამ თვალსაზრისით დეტალურად განიხილა: გრ. გიორგაძის, ვ. კოტეტიშვილის, ა. იოვიძის, შ. ჩხეტიას, პ. გუგუშვილის, ა. კიკვაძის, გ. მეგრელიშვილის, ი. ანთელავას და სხვათა გამოკვლევები. იმის გამო, რომ დასახელებულ მკვლევართა შორის აზრთა ერთიანობა არ არსებობს, გარკვეულად გამოიყო რიგი საკითხები, რომლებმაც ხელი შეუწყო მეცნიერულად სწორი და დასაბუთებული დასკვნების გაკეთებას. კერძოდ, გარკვეულ იქნა, რომ 1. „კრიტიკული შენიშვნები“ და „საერთო კრიტიკული შენიშვნები“ თავისი პოლიტიკური ტენდენციებით ერთმანეთისაგან მეტად განსხვავებული დოკუმენტებია: „კრიტიკულ შენიშვნებში“ წამოყენებულია რადიკალურ-დემოკრატიული შინაარსის მოთხოვნები, ხოლო „საერთო კრი-

მოესპა ყოილივე ბატონ-ყმური ნაშთი ჩემსა და ჩემთა ნაყმევთა შორის. ხიზნებთა მყავდა... ხაზინა შემოივებ ჭრა მათ მიერ ხმარებულ მამულს და მე მართო მაშინ მივეციდე, როცა ჩემი ხიზნები სხვა. მათ მიერ არჩეულ და მოწონებულ სახელმწიფო მამულში გადავიყვანე და დავაბინავე. . . ჩემმა უეოლემარ... ისე გამოიწილადა მონაწილეთაგან მამული, რომ არც ერთი ხიზანი, არც ერთი ნაყმევი არ ირგუნა“. ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. IX, გვ. 279.

⁸ მაგალითად ვ. დ. შოჩალოთვი: «Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в.», 1958, გვ. 46.

ტიკულ შენიშვნებში“, მიუხედავად მისი კრიტიკული შინაარსისა, — ლიბერალური ხასიათის მოთხოვნები. გაირკვა, რომ ეს ორი დოკუმენტი არ შეიძლება ერთი პიროვნების ნააზრვეი იყოს და ეკუთვნის სხვადასხვა ავტორს: 2. „კრიტიკულ შენიშვნებში“ წამოყენებულ რევოლუციურ-დემოკრატიულ ხასიათის მოთხოვნებს ბევრი რამ აქვს საერთო ი. ჭავჭავაძის საჯარო გამოსვლების დროს და გლეხთა განთავისუფლების საკითხთან დაკავშირებით პრესაში გამოთქმულ აზრებთან; 3. საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსულ ქართველ თავად-აზნაურთა შორის ერთადერთი პიროვნება, რომელიც რადიკალურ აზრებს საჯაროდ გამოთქვამდა, იყო ი. ჭავჭავაძე.

პროფ. პ. რატიანმა კვლევის შედარებითი მეთოდის გამოყენებით დაასაბუთა, თუ ვისი ხელიდან გამოვიდა „კრიტიკული შენიშვნები“. ეს დასაბუთება ერთხელ და სამუდამოდ ბოლოს უღებდა ნახევარსაუკუნოვან დავას. სტილის მსგავსებას რომ თავი დავანებოთ, ილიას ცალკეულ შრომებში, ძირითადად კი ცნობილ „ცხოვრება და კანონში“ მონახულია „კრიტიკულ შენიშვნებთან“ არა მარტო ცალკეული დებულებების აზრობრივი დამთხვევა, არამედ — ფრაზეოლოგიური და სახასიათო გამოთქმებისაც. პრ. რატიანი მთავარ ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ კრიტიკული შენიშვნებისა და „ცხოვრება და კანონის“ სოციალურ-პოლიტიკური კონცეფცია მთლიანად ემთხვევა საერთოდ ი. ჭავჭავაძის სოციალურ-პოლიტიკურ კონცეფციას. „ცხოვრება და კანონში“, რომელიც უფრო გვიანი პერიოდის ნაწარმოებია, ვიდრე „კრიტიკული შენიშვნები“⁹ მსჯელობაა იმ უფლებრივ საკითხებზე, რომლებზეც იყო მსჯელობა და წამოყენებული მოთხოვნები „კრიტიკულ შენიშვნებში“.

მკვლევარს მოყვანილი აქვს აზრობრივი, შინაარსობრივი და ფრაზეოლოგიური დამთხვევისა და იდენტურობის შვიდი მაგალითი. აქედან უმეტესი „ცხოვრება და კანონიდან“ და ნაწილი ილიას ნაწარმოებებიდან — „ხიზნების საქმე“ და „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობა“.

„კრიტიკულ შენიშვნებში“ კატეგორიულადაა დაყენებული საკითხი, რომ ზატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებულმა გლეხმა უნდა მიიღოს ის მიწა, რომელიც მის განკარგულებაში იყო და რომელზეც იგი „ცნობს თავის უფლებას“. ყველაფერი, რასაც გლეხი ამჟამად ფლობს, — მითითებულია „კრიტიკულ შენიშვნებში“ — და რითაც ის სარგებლობს, მასვე უნდა დაუტოვოს¹⁰. და შემდეგ: „გლეხებს არაფერი არ შეიძლება ჩამოეჭრას, მათ ისედაც ყველაფერი ჩამოჭრილი აქვთ. წარმოუდგენელია ნებაყოფლობითი შეთანხმების იმედი ვიქონიოთ იქ, სადაც გლეხი ცნობს მიწაზე თავის უფლებას და სადაც ის უფლება მას ერთმევა“¹¹. ან კიდევ ასეთი აზრი: „სამართლიანი იქნებოდა საგლეხო ნაღვლად გვეცნო ის მიწები და ადგილ-მამულები, რომლებსაც გლეხები უშუალოდ ფლობდნენ მანამდე, სანამ რუსეთმა გლეხთა განთავისუფლების კანონი გამოვიდოდა — სახელდობრ 1861 წლის

⁹ როგორც აღნიშნული იყო, „კრიტიკული შენიშვნების“ ამიერკავკასიის ცენტრალურ საგლეხო კომიტეტში წარდგენა მოხდა 1864 წელს; „ცხოვრება და კანონის“ ბეჭდვა კი „ივერიაში“ დაიწყო 1877 წელს და დამთავრდა 1881 წლის დასაწყისში; „ხიზნების საქმე“ გამოქვეყნდა 1880—1886 წწ.

¹⁰ „საისტორიო მოამბე“, 1947, № 3, გვ. 295.

¹¹ იქვე, გვ. 285.

19 თებერვლამდე, ან საზოგადოდ ჩვენში საგლეხო რეფორმის გამოცხადებამდე¹².

თუ „კრიტიკულ შენიშვნებში“ მოკლედ მოცემულია დახვეწილი და საზოგადოებრივად რედაქცია, როგორც ეს საჭიროდ მიაჩნდა მის ავტორს, „ცხოვრება და კანონში“ საკითხები უფრო ვრცლად და დეტალურადაა განხილული, მოცემულია მდგომარეობის, როგორც ისტორიული წინამძღვრები და მისი განვითარების კანონზომიერი მსვლელობა, ასევე გარკვეულია — რა პირობებში უნდა ყოფილიყო შექმნილი და სოციალურ-პოლიტიკურმა ვითარებამ რა პირობები დააშკერა.

მიიჩნევს რა ბატონყმობის გადავარდნას უდიდეს სოციალურ მოვლენად, რომლითაც „მოსპო ჩვენში ერთისაგან მეორის ადამიანობის გაქვლეცის მიზეზი“ და რაც „დიდი და უკეთესი მხარეა ამ სახელოვანის ცვლილებებისა“, ილია უმყოფილია იმის გამო, რომ არ გამართლდა იმედები, რომლებიც მასთან ერთად „მცირემ, მაგრამ უკეთესმა, ნაწილმა ჩვენის საზოგადოებისამ წაშინვე აღიარა“. „ჩვენი თავდაპირველი სიხარული არ გამართლდა იმოდენად, — წერს ილია, — რამოდენადაც იმედი გვქონდა. ... გლეხი მისის ნაჭერი მიწების მეპატრონედ არ იცნეს. რასაკვირველია, ეს აზრი ფრიად მოსაწონი და სამგობინარი იყო ყველასათვის“¹³.

იმის ანალიზის შემდეგ, თუ რა უზედურება მოუტანა საზოგადოებას დედამიწის სხვადასხვა კუთხეში კერძო საკუთრების წარმოშობამ, საზოგადოების კლასებად დიფერენცირებამ და საზოგადოებრივ-სათემო მიწების ცალკეულ პირთა ხელში გადასვლამ, ილია აღნიშნავს ხალხთა განვითარების ისტორიაში იმ უსამართლობის დამკვიდრებას, რომლის დაძლევა საზოგადოებისათვის პრაქტიკულად შეუძლებელი შეიქნა.

ილიას სიტყვასიტყვით იგივე აზრი აქვს გამეორებული შრომაში „ხაზუნების საქმე“. როდესაც ანალიზს უკეთებს ხიზნობის ინსტიტუტის წარმოშობის ისტორიას და მიწის საერთო-სათემო სარგებლობიდან კერძო საკუთრებაში გადასვლას, „ინგლისში მთელის ინგლისის სამეურნეო მიწები, — ამბობს ილია, — დაჩემებული აქეთ სულ 30.700 სახლობასა, დანარჩენი სოფლის ხალხი-კი სულ უშამულოა თითქმის. ... ყველგან დიდკაცობამ ღონითა და მძლავრობით დაიჩემა მიწები და უღონო გლეხნი ცარიელზედ გაიყვანა“¹⁴.

„ცხოვრება და კანონში“ ილია ეხება პროგრესულად განწყობილი საზოგადოების ნაწილის დამოკიდებულებას საკითხისადმი — რა პირობებით უნდა განთავისუფლებულიყო ბატონყმურ ურთიერთობაში მყოფი გლეხი — და სინანულს გამოთქვამს, რომ მათი სურვილი არ განხორციელდა. ხელისუფლების მიერ საკანონმდებლო წესით თავსმოხვეული პირობების შედეგად ის მოწინავე ნაწილი იძულებული შეიქნა გამოენახა ახალ პირობებთან შეფარდებული მოთხოვნები და ეთქვა: „თუ საქმე იმაზე მიდგაო, რომ უსათუოდ უნდა გავშველდეთო (მხედველობაშია ყმისა და ბატონის, მიწის მესაკუთრის გამშველება. — ვ. ჟ.), ისა სჯობიაო, ესლავე ისე გავშველდეთო, რომ ურთიერთშორის სამდურავისა და დავიდარაბის მიზეზი ჩვენში აღარა დარჩეს რაო. რაკი გლეხი მისის ნაჭერის მიწების მეპატრონედ არ იცნეს, რასაკვირველია,

¹² იქვე, გვ. 284.

¹³ ი. ჟვანიძე, თხზ. სრული კრებული, ტ. VI, გვ. 9—10.

¹⁴ იქვე, გვ. 124.

ეს აზრი სამჯობინარი იყო ყველასათვისა“¹⁵. „კრიტიკულ შენიშვნებში“ დაყენებული საკითხი „ცხოვრება და კანონის“ შექმნის პერიოდისათვის განვლილი ეტაპი იყო, მაგრამ ილია მას აქაც ეხება და დაბეჯითებით იმეორებს, რომ ასე არ უნდა მომხდარიყო და, რადგან საკითხის გადაჭრა დაუსრულებლად ჰიანურდება და ვერ განხორციელდა, იძულებული ვართ ერთგვარ „დათმობაზე წავიდეთ“. ეს დათმობა კი იმაში მდგომარეობდა, რომ გლეხებს ნიწები იმავე საზღვრებში და იმავე ფართობით უნდა დარჩენოდათ, როგორც ბატონყმური ურთიერთობის დროს ჰქონდათ, მხოლოდ მათი გამოსყიდვის საკითხი (რასაც „კრიტიკული შენიშვნები“ არ იზიარებდა) უნდა გადაწყვეტილიყო გლეხისათვის მაქსიმალური შედავათებისა და ხელშეუხებლობის პრინციპით, ხოლო მემამულისათვის გაყიდვის სავალდებულო პირობის დაწესებით.

ი. ჭავჭავაძის მთელ შემოქმედებას წითელ ზოლად გასდევს სამართლიანობის ის მაღალი პრინციპები, რომლებიც ძირითადად ფორმულირებული იყო „ადამიანის თავისუფლების დეკლარაციაში“ და რომელთაც იგი მაღალ შეფასებას აძლევდა. „სოფელი, — მსჯელობს ილია პოლემიკურ წერილში „ცხოვრება და კანონი“ — ერთს წოდებათა გაურჩეველს საზოგადოებას უნდა წარმოადგენდეს; რომ სოფლის მმართველობასა და გამგეობაში წოდებათა გარჩევა არ უნდა იყოს; რომ უფლება და მოვალეობა ერთნაირის თანასწორობით განაწილებულ უნდა იქმნეს სოფლის ყველა მკვიდრზე, იმისდა მიუხედავად, თუ მკვიდრი რომლის წოდებისაა“¹⁶.

იმავე პრინციპებს ემყარება „კრიტიკული შენიშვნები“. მასში კატეგორიულადაა საკითხი დასმული ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებული გლეხის მოქალაქეობრივი უფლებების საზოგადოების სხვა წევრების, მათ შორის ყოფილ მებატონეთა, უფლებებთან გათანაბრებისა და კანონის წინაშე საზოგადოების ყველა წევრისათვის საერთო ჰუმანური და მაღალი დემოკრატიული საფუძვლებიდან გამომდინარე ვალდებულებების დაწესების შესახებ. „კრიტიკული შენიშვნების“ მიხედვით ამ საფუძვლების საწინააღმდეგოა „დებულების“ რიგი მუხლები. „დებულებით ყველა უფლება მემამულეს ეძლევა, ყველა მოვალეობა კი გლეხს ეკისრება“. „ცხოვრება და კანონში“ აღნიშნულ საკითხზე მსჯელობისას ილიას მოჰყავს მაგალითი გერმანიისა და პრუსიის კანონმდებლობიდან, სადაც საზოგადოების განვითარების იმ ეტაპზე იგივე არასამართლიანი პრინციპებია გატარებული, რაც „დებულებაში“. ამის გამო ილია გერმანიისა და პრუსიის კანონმდებლობას ჩამორჩენილი ქვეყნის კანონმდებლობად მიიჩნევს. „უკანასკნელი საპროვინციალო წესდება პრუსიისა, — წერს ილია, — მის გამო გაცხარებული ბასი პარლამენტში, ცხადად ამტკიცებს, — იქაური... მიწათმფლობელი თავადაზნაურობა სადა სცემდა: ყველა ტვირთი გლეხსაო, ყველა შვება ჩვენაო. დაწინაურებული თაობა-კი ეუბნებოდა, შვებაც მიიღე გლეხთან ერთადო და ტვირთიცაო“¹⁷.

შემდგომ ილიას სწორედ ამ დაწინაურებული თაობის სამართლიან პოზიციებზე აქვს მსჯელობა და მოჰყავს მაგალითები იმის ნათელსაყოფად, თუ რაოდენ უსამართლო, შეუფერებელი და პრაქტიკულად მიუღებელია „დე-

¹⁵ იქვე, გვ. 9—10.

¹⁶ იქვე, გვ. 101.

¹⁷ იქვე, გვ. 50.

ბულების“ ცალკეული მუხლები და მოქმედი კანონმდებლობა, რომელიც ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ იქნა მიღებული. მისი აზრით, „თუ გლეხს მიეცა უფლება ამის, მამასადამე, მემამულეს დაეკისრება მოვალეობა უსათუოდ დაუთმოს ნაკვეთები მას, ვისაც აქვს უფლება“ („კრიტიკული შენიშვნები“)

როგორც ცნობილია, „კრიტიკული შენიშვნების“ მოთხოვნები არ იქნა გაზიარებული „დებულებით“, რომელიც მიღებულ იქნა დიდი სჯა-ბაასისა და დავიდარაბის შემდეგ: გლეხი ფაქტიურად მიწის გარეშე განთავისუფლდა. მიწა, რომელსაც ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში ფლობდა გლეხი, მას უნდა შეესყიდა, მაგრამ ამ შესყიდვას ისეთი შეზღუდვები ახლდა, რომ შემსყიდველს კაბალურ პირობებში აყენებდა. ილია და მისი თანამოაზრენი იძულებული შეიქნენ შერიგებოდნენ მიწის გამოსყიდვის პრინციპს, მაგრამ არ შეიძლებოდა შერიგებოდნენ პირობებს, რომლებიც თან ახლდა მიწის გამოსყიდვას. ბრძოლა ამ საკითხზე თუმცა უშედეგო, მაგრამ ხანგრძლივი აღმოჩნდა. ეს ბრძოლა საკმაოდაა გამოხატული არა მარტო „ცხოვრება და კანონში“, არამედ ილიას მთელ რიგ ნაწარმოებებში. „ერთის სიტყვით, იმ გზით და სახით, — აღნიშნავს ილია „დებულების“ მიღებიდან ოთქმის თორბეტი წლის შემდეგ. — რა გზითაც და რა სახით ნაჩვენებია დებულებაში, გლეხის აწინდელის გარდასახადის გადაკვეთა ჯერ შეუძლებელია და მერე, თუნდაც შესაძლო იყოს, ერთს მხარეს მოვალეობას უმძიმებს და მეორეს ამით არას მატებს. ჩვენ ამით იმის თქმა კი არ გვინდა, რომ წილზედ-ჭერას შევლა არა აქვს, არსაიღამ მოველება. შევლა აქვს და ძალიან ადვილიცა, ოღონდ კი მივმართოთ ჩვეულებას და იგი დავგანახებებს ხსნის გზასა“¹⁸. აქ მარტო აზრობრივი დამთხვევა არ არის. სტილი, სიტყვათა წყობა და ფრაზეოლოგია აკავშირებს ორივე შრომაში გამოთქმულ აზრებს. „კრიტიკულ შენიშვნებში“ ვკითხულობთ: „ხალხის ჩვეულებამ ხომ შესძლო დაეწესებინა გადაკვეთილი ბეგარა მიწით სარგებლობისათვის, კანონმა რატომ არ უნდა სცეს პატივი ხალხის შეგნებას, მითუმეტეს მაშინ, როცა იგი თვითონ აღიარებს გლეხთა საქმის დამთავრების პრინციპად ნადელის სამუდამო მფლობელობას და ბეგარის უცვლელ გადახდას. რა საჭიროა დავუშვათ გამოჩაკლისები საერთო წესიდან, როცა ამ გამოჩაკლისებს მხოლოდ ხალხის შევიწროება მოჰყვება და ამით კი არაფერ სარგებლობას მოუტანენ, ვისთვისაც ეს გამოჩაკლისებია დაშვებული“¹⁹.

გლეხის მიწათმოწყობის საკითხთან დაკავშირებით ფართო მსჯელობა აქვს ილიას მეორე კაპიტალურ შრომაში, რომელიც ხიზნების საკითხს ეხება. ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ გლეხის მიწით უზრუნველყოფის საკითხზე მსჯელობისას ყოველთვის აღნიშნულია, რომ კანონმდებლობას საფუძვლად დაედოს ცხოვრებით შემუშავებული პირობები, რომლებმაც ადრევე გადაწყვიტეს და ადრევე დააწესეს მიწის მესაკუთრისა და გლეხის ურთიერთობის ნორმები და აუცილებელია ზოგიერთი ამ ნორმათაგანი უცვლელად იქნეს გამოყენებული; რომ ქართველი გლეხის დამოკიდებულება მიწისადმი და ის ურთიერთობა, რომელიც ისტორიულად შემუშავდა მებატონესა და ნაყმევს, ან მიწის მფლობელსა და ხიზანს შორის, სპეციფიკურია და განსხვავდება იმ

¹⁸ ი. ჭ ა ვ ა ვ ა ძ ე, თხზ. სრ. კრებული, ტ. VI, გვ. 23.

¹⁹ „სისტორიო მოამბე“, 1947, № 3, გვ. 295.

ურთიერთობისაგან, რომელიც არსებობდა რუსეთის სინამდვილეში და სხვა ხალხებში. ის, რის გამოყენებაც რუსეთის პირობებში შეიძლებოდა, საქართველოს არ გამოადგებოდა და ყოველი ასეთი ნაბიჯი საქმეს გაართულებდა და გააფუჭებდა.

„თუ თქვენ სავალდებულოდ გახდით გამოსყიდვას მხოლოდ გლეხობისათვის და შემამულეებს კი განთავისუფლებთ სავალდებულო გაყიდვისაგან, — მითითებულია „კრიტიკულ შენიშვნებში“, — ამით ძალიან დიდ შეცდომას დაუშვებთ, ვინაიდან, საქმის ისე წარმართვით თქვენ დაუშვებთ გლეხთა ჩაგვრის კიდევ ერთ ზედმეტ შესაძლებლობას“. ეს მოთხოვნა სამართლიანობის პრინციპებს ემყარებოდა და ცხოვრების მიერ იყო ნაკარნახევი. ილიას მიერ ეს აზრი სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა პირობებშია გამოთქმული და საყოველთაოდაა ცნობილი. სხვა ავტორი მის სიტყვისიტყვით გამოკრებას მოერიდებოდა. ილიამ ეს აზრი შემდგომში უფრო გააღრმავა. „... ის კი არ უნდა ეფიქრათ, — წერს ილია „ცხოვრება და კანონში“, — გლეხი მამულის სყიდვას არ ინდომებსო, ფიქრი მეზატონისა უნდა ჰქონოდათ, რომ იგი მამულს არ გაჰყიდდა. ამის წამალი უნდა მოეპოვებინათ“²⁰. და შემდეგ: „ყველაზედ უმთავრესი მიზეზი, რომელიც ნაყმევთა მამულების დახსნას ხელს უშლის და დიდად აბრკოლებს, ის არის, რომ ნაყმევი მამულს ვერ იყიდის, თუ მეზატონე ამას არ მოიწადინებს“²¹.

„დებულების“ პროექტის 170-ე მუხლის საფუძველზე მიწის არენდირების ერთ-ერთი ფორმის, ე. წ. „წილზედ-ჭერის“ დროს მიწის მესაკუთრეს ნება ეძლეოდა თავადაზნაურთა საგუბერნიო საკრებულოს მემწევობით გაედიდებინა გადასახადი მიწაზე, თუ დაამტკიცებდა, რომ მიწა უფრო მეტ ნაყოფს იძლეოდა, ვიდრე პირველადი პირობა (ხელშეკრულება) ითვალისწინებდა. მოსავლის მეტნაკლებობა ბევრადაა დამოკიდებული გლეხის გამრჩეობაზე და იმ გაუმჯობესებაზე, რომელსაც მიწა განიცდიდა განოყიერებითა და ცალკეული კულტურების თუ ჯიშების შერჩევით. მიწის გაუმჯობესებასა და მაღალნაყოფიერებაზე ზრუნვა, გარდა მუყაითი შრომისა, ხარჯს და რისკს ითხოვდა, რომელიც განხორციელდებოდა მხოლოდ გლეხის მაღალი დაინტერესებითა და მყარი ანგარიშის პირობებში. მიწის გადასახადის არასიმყარე გლეხს მეურნეობისადმი ერთგული დამოკიდებულების სტიმულს უკარგავდა და ვნებას აყენებდა არა მარტო ცალკეულ პირს, არამედ საერთო ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას. ამაზეა მსჯელობა „კრიტიკულ შენიშვნებში“ და ილიას სხვა ზემოდასახელებულ შრომებში. როგორც სხვა საკითხებზე, ილია ამ საკითხებშიც განუხრელი და თანმიმდევრული იყო და ამიტომ უხდებოდა აზრის გამოკრება თითქმის ყველა შრომაში, რომლებიც მიწათსარგებლობისა და მიწათმოქმედების საკითხს ცოტად თუ ბევრად ეხებოდა. „კრიტიკულ შენიშვნებში“ დებულების 170-ე მუხლს არარეალურად მიიჩნევს, ითხოვს, რომ არ იქნეს მიღებული, რადგან „მას შეუძლია მხოლოდ გაუთავებელი დავა და უკმაყოფილება გამოიწვიოს. მაგრამ ის განსაკუთრებით საშიშელი იარაღი იქნება გლეხების წინააღმდეგ, რომლებსაც არასოდეს არ ექნებათ იმის იმედი, რომ მათი ვალდებულებანი ერთხელ და სამუდამოდ განისაზღვრება და, მამასადამე, არ შეიცვლება, და თუ მათში ეს იმედი მოისპო, მაშინ არ შეიძლება მოველოდეთ, რომ მათ ექნებათ რაიმე მისწრაფება თავიანთი კეთილდღეო-

²⁰ ი. ჭავჭავაძე, თხ. სრ. კრებული, ტ. VI, გვ. 28.

²¹ იქვე, გვ. 31.

ბის გაუმჯობესებისაკენ, იმიტომ, რომ როგორც კი ისინი თავიანთ მიწას გაუმჯობესებენ და მისგან მეტ სარგებლობას მიიღებენ, მაშინვე ამ მუხლას ძალით, მემამულეები მოუმატებენ ფასს თავიანთ მიწას, და გლეხი ხელცარიელი დარჩება, და მთელი მისი შრომა, მთელი მისი მოღვაწეობა, სრულებით გაქარწყლდება“²².

თითქმის სიტყვასიტყვით იგივე აზრია გამოთქმული „ცხოვრება და კანონში“. ცხოვრების პრაქტიკის საკითხი აქ უფრო ფართოდაა გაშუქებული, რადგან საკითხი ეხება მიწის გირავნობის მეორე სახესაც, რომელიც „მეოთხედობის“ სახელწოდებითაა ცნობილი. ილიას აზრით, გირავნობის არამყარი უფლებრივი მდგომარეობა მავნე შედეგის მომტანია, „რადგანაც აქ ნაშრომის ნაყოფში, ცოტად თუ ბევრად, სხვასაც წილი უდევს, გლეხს არ ექნება ისეთი ხალისი, ისეთი თავგამომეტებითი მხნეობა შრომისათვის, როგორც იმას, რომელიც თავის საკუთრებაზედ მუშაობს. მაშასადამე, შრომა გლეხისა იმოდენად ნაყოფიერი არ უნდა იყოს, რამოდენადაც ეგ შესაძლოა. ეს ერთი მეორე, — მიწის განაყოფიერებისათვის... გლეხი ხარჯს ვერ გაიმეტებს, იმიტომ რომ ამ ხარჯში მონაწილე არ უდგება და წილი კი სრულად მიაქვს“²³. მსჯელობას ილია ამთავრებს ჯონ სტუარტ მილის აზრის მოშველიებით და ასკვნის: „გადაკვეთილს ღალას კი ის სიკეთე მაინც მოსდევს, რომ ბევრია თუ ცოტაა, გლეხს ხელს არ უშლის მამულის გაკეთებისათვის ხარჯი გასწიოს, უფრო მედგრად იმუშაოს, უფრო მეტი მხნეობა და მეცადინეობა იხმაროს, იმიტომ, რომ ამ შემთხვევაში მომატებულის ხარჯისა და შრომის მონაგები სრულად მისია. აქ ღალას მიწის ქირის მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ და არა შრომის ნაყოფის გაწილადებისა. აქ შრომა, ცოტად თუ ბევრად, თავისუფალია, და რამოდენადაც თავისუფალია, იმოდენად ყოვლად-შემძლებელიც არის“²⁴.

„კრიტიკული შენიშვნების“ თითქმის ყველა მუხლი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ გლეხის და ნაბატონარის ყველა შემდგომი ურთიერთობა ერთხელ და სამუდამოდ უნდა ჩაყენებულ იქნეს ისეთ პირობებში, რომ ორივე მხარეს ერთმანეთისადმი არავითარი საპრეტენზიო არ დარჩეთ და ამან არ გამოიწვიოს საზოგადოების ამ უდიდესი მონაპოვრის, ბატონყმობის გაუქმების რეალური პირობების დარღვევა. ილიასათვის აშკარაა, რომ ადგილი ექნება: ნაბატონართა მხრიდან თავისი უპირატესობის შენარჩუნების ტენდენციებს და საერთოდ გლეხების ეკონომიურ შეზღუდვათა რეციდივებს, ყოვლოწინა თავადაზნაურის დაუოკებელი ვნებების გამოვლინებას და სხვ. თუ რაოდენ სწორი იყო „კრიტიკულ შენიშვნებში“, „ცხოვრება და კანონში“, „ხიზნების საქმესა“ და ილიას სხვა ნაწარმოებებში გამოთქმული აზრი და რადროული იყო ამ მიმართებით საზოგადოების გაფრთხილება — ეს თვალნათლივ გაირკვა, როგორც კი „დებულებამ“ მოქმედება დაიწყო. წარმოიშვა უამრავი ქონებრივი დავები, რომელთა გადაწყვეტა სასამართლო წესითაც კი თითქმის შეუძლებელი გახდა. ეს დავები გაგრძელდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე, სანამ მიწა არ გადაიქცა საერთო-სახალხო საკუთრებად და არ მოისპო კერძო პირის მიერ მისი ხელყოფის შესაძლებლობა. „კრიტიკული შენიშვნების“ უკანასკნელ პუნქტში, სადაც მსჯე-

²² „საისტორიო მოამბე“, 1947, № 3, გვ. 311.
²³ ი. ქვანია, თხზ. სრული კრებული, ტ. VI, გვ. 18.
²⁴ იქვე, გვ. 19.

ლობა „დებულების“ 178—198-ე პარაგრაფებზე, ვკითხულობთ: „ბეგარის... შეტანის უზრუნველყოფის წესები საშინელ უკმაყოფილებას გამოიწვევს, რომლის თავიდან აცილება თითქმის შეუძლებელია. სავსებით უარვეყოფ რა სავალდებულო ურთიერთობას, რომლისაგანაც ყველა ეს უსიამოვნება იბადება, მე უნდა დავსძინო, რომ გლეხთა საკითხის გადაწყვეტა სულ სხვა საწყისს უნდა დაეფუძნოს — სახელდობრ იგი უნდა დაეფუძნოს გლეხისა და მემამულის ინტერესთა საბოლოო გათიშვის საწყისს, მათ შორის უნდა გაწყდეს ყველა ძაფი, რომელიც ნაბატონარსა და ნაყმევს იძულებით ერთმანეთთან აკავშირებს. სხვა გამოსავალი არ არის და გლეხთა საკითხის ყოველგვარი გადაწყვეტა, — სხვა საწყისებზე დაფუძნებული არ იქნება საბოლოო გადაწყვეტა: ეს იქნება მხოლოდ გაგრძელება, ოღონდ სახეშეცვლილი ფორმით, იმავე ბატონყმური მდგომარეობისა, რომლის მოსპობა დროთა ვითარებაში ისევე აუცილებელი იქნება, როგორც აუცილებელი იყო ძველი ბატონყმობის მოსპობა. თავიდან რომ ავიცილოთ გლეხთა საკითხის თავიდან გადაწყვეტა და ხელახალი დაყენება, მე აუცილებლად მიმაჩნია ეხლავე გადაწყდეს იგი საბოლოოდ და, მოისპობა რა ყოველგვარი შეხლა-შემოხლა განთავისუფლებულ და განმანთავისუფლებელ წოდებათა შორის, დადგინდეს მემამულის სავალდებულო ურთიერთობისაგან გლეხისა და მისთვის ბოძებული ნადელის საბოლოოდ ჩამოშორების პირობები. ასეთი ჩამოშორება უნდა მოხდეს გლეხისათვის განკუთვნილი ნადელის გამოსყიდვის გზით. გამოსყიდვა უნდა მოხდეს მთავრობის დახმარებით და გლეხების სახსრებით²⁵.

„ცხოვრება და კანონში“ გლეხისა და ნაბატონარის დამოკიდებულების საკითხს ასეთი ინტერპრეტაცია აქვს: „გამველეებისათვის ორი გზა იყო: ერთი ის, რომ მებატონეს მაშინვე მიეყიდნა გლეხისათვის მამული და მთავრობას გლეხსათვის ამაში ხელი გაემართა (მხედველობაშია ხელმისაწვდომი სესხის გაცემა. — ვ. ე.), ან არა და გადასახადი მოჭრით განესაზღვრათ, გადაეკეთათ რასაკვირველია, პირველი გზა უმჯობესი იყო, თუ არჩევანზედ მივარდნილიყო საქმე. მაგრამ არამც თუ არც ერთი ეს გზა არ მიიღო ჩვენმა სასოგადოებამ, არამედ მაგ გზების დედაზრიც სრულად უარჰყო“²⁶. ამ ამონაწერიდან ნათელი ხდება, თუ რაოდენ ემთხვევა ილიას აზრები „კრიტიკულ შენიშვნებში“ დასმულ საკითხს, მაგრამ „ცხოვრება და კანონში“ მოცემულია უფრო ფართო მსჯელობა; დებულება არგუმენტირებულია პრაქტიკით მიღებული გამოცდილების მიხედვით და წამოყენებულია ახალი საკითხები, რომელიც ცხოვრებამ დააყენა დღის წესრიგში. პროფ. პრ. რატიანი „ცხოვრება და კანონში“ გატარებულ აზრებს ილიასა და საერთოდ „თერგდალეულთა“ პროგრამა-მინიმუმად თვლის. ასეთი განსაზღვრა სადავოდ მიგვაჩნია: 1. გლეხთა ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებისადმი თავისი დამოკიდებულებისათვის თვით ილიას არ მიუცია ასეთი განსაზღვრა და 2. „თერგდალეულთა“ გუნდის წევრებში ცალკეული საკითხისადმი თანმიმდევრული, ერთიანი დამოკიდებულება არ არსებობდა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ პროფ. პრ. რატიანის დიდი დამსახურება იმაში მდგომარეობს, და ეს მოკვანილი მაგალითებით უკვე იყო ილუსტრირებული, რომ მან დეტალური და მეტად შრომატევადი კვლევის საფუძველზე ზუსტი ფორმულირება გაუკეთა ილიას

²⁵ „საისტორიო მოამბე“, 1947, № 3, გვ. 313.

²⁶ ი. ქავჭავაძე, თხზ. სრული კრებული, ტ. VI, გვ. 10.

მიერ ცალკეული საკითხებისადმი დამოკიდებულების პოლიტიკურ შინაარსს, თავი მოუყარა და ერთ მთლიანობაში ჩამოაყალიბა ყველა საკითხი, რომლებთანაც ილიას ჰქონდა პირდაპირი თუ არაპირდაპირი დამოკიდებულება.

კიდევ ერთი საკითხი, რომელზეც მსჯელობს პროფ. პრ. რატიანი. იგი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ რეფორმის შემდგომ პერიოდში ერთ-ერთ მწვავე საკითხად გადაიქცა, თუ რა ფართობის მიწის ნაკვეთი უნდა მიეღო ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებულ გლეხს. რუსეთში მიღებული ღონისძიებების შესაბამისად საქართველოში გლეხთა განთავისუფლების დებულების მე-8 მუხლის საფუძველზე გლეხისათვის (კომლზე) განისაზღვრება მაქსიმუმ ოცი დღიური მიწა. იქ, სადაც უხეზოსავლიანი, ე. წ. „სარწყავი“, მიწები იყო, გლეხისათვის უფრო მცირე ნორმა დაწესდა (ნადელი“ განისაზღვრება ათ დღიურით), მაგრამ ეს ნორმაც ერთგვარად მოსათმენი იყო: ათი დღიური მიწა ოჯახის გამოსაკვებად ასე თუ ისე საკმარისადაა მიჩნეული.

ბატონყმობის გადაეარდნის შემდეგ მიწათსარგებლობის საკითხთან დაკავშირებით ბევრი მოუგვარებელი საკითხი რჩებოდა, რადგან სადავო გახდა არა მარტო მიწათმფლობელთა პირადი საკუთრების მიწათსარგებლობის საკითხი, არამედ იმ მიწებისაც, რომლებიც საკუთრების სხვა ფორმას ეკუთვნოდა და სხვა კატეგორიის მიწებად ითვლებოდა. ასეთი მიწები იყო საეკლესიო და სამონასტრო, ე. წ. „სათემო“, „სახასო“, „სახელმწიფო“ და „სასოფლო“. ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში, საკუთრების რა ფორმაც არ უნდა ჰქონოდა მიწას, მისი დამუშავება რეგულირდებოდა საყოველთაოდ აღიარებული ადამიანობრივი სამართლის ნორმებით, რომლებიც თაობიდან თაობას ვადაცემოდა, შესისხლხორცებოდა და რომელთაც რაიმე „მასობრივ გაუგებრობათა“ რეციდივები არ შეიძლება მოჰყოლოდა. სულ სხვა პირობები შეიქმნა რეფორმის შემდგომ პერიოდში. გამოვლინდა მიწების მასობრივად დატაცების ტენდენციები, რისგანაც განსაკუთრებით ზარალდებოდა ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებული და ხიზანის პირობებში ნამყოფი გლეხი. იმ თვითნებობას, რომელიც ამ მიმართებით ვლინდებოდა, ხელი შეუწყო მოქმედი კანონმდებლობის არასრულყოფამ, რაზეც თავიდან იყო ყურადღება მიქცეული „კრიტიკულ შენიშვნებში“ და ისეთი ლიბერალური შინაარსის დოკუმენტშიც კი, როგორც ზაალ ჭავჭავაძის „საერთო კრიტიკული შენიშვნები“ იყო. მოქმედი კანონმდებლობის და მისგან გამომდინარე ყველა ინსტრუქციის, დებულების, წესდებისა და სხვა ოფიციალური დოკუმენტის არასრულყოფა იყო ერთ-ერთი ძირითადი საკითხი, რომლის წინააღმდეგ ილია წლების განმავლობაში ილაშქრებდა და ამ საკითხმა გამოხატულება პოვა მის რიგ ნაწარმოებებში, განსაკუთრებით კი „ცხოვრება და კანონში“, „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობაში“ და ხიზნების მიწათმოწყობის საკითხისადმი მიძღვნილ შრომებში. „კრიტიკულ შენიშვნებში“ ამ საკითხის ირგვლივ მსჯელობაა მე-5, მე-6, მე-19, 59-ე, 63—78-ე, 139-ე პარაგრაფებში. იმავე აზრების მთლიან განმეორებასა და დამთხვევას აქვს ადგილი (თანაც არა უბრალო დამთხვევას, არამედ დიდი ისტორიული ექსკურსებითა და დასაბუთებით) ილიას დასახელებულ შრომებში.

როგორც აღვნიშნეთ, ერთ-ერთი ასეთი საკითხი იყო მიწის ნაკვეთის ოდენობა, რომელიც აუცილებელი იყო გლეხის უზრუნველსაყოფად. „დღე-

საც დარჩენილი და ძველ გუჯრებში ყოველთვის ხმარებული სიტყვა „საკომლო“ იმის საბუთია, — აღნიშნავს ილია „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობაში“, — რომ მამულის ჰერის საქმეშიაც ნიშანში ამოდებული კომლი ყოფილა და სხვა არა-რა. „საკომლო“ ნიშნავდა ცალკე კომლის მიერ დაჭერილს და მის სამყოფს მამულსა და მამულის უდიდეს ზომასაც. სხვადასხვა ადგილას ეს „საკომლო“ სხვადასხვა ზომისა იყო: ზოგან ათი დღიური, ზოგან ოცი, ზოგან ორმოცი და სამოციცა. აშკარადა სჩანს, რომ ეგ „საკომლოს“ სიდიდე იმაზედ იყო დამოკიდებული, — სად რამდენი მამულია საქმარისი ცალკე კომლის სარჩენად და სახელმწიფო და სასოფლო სამსახურის გადასახდელად“. იქვე სქოლიოში აქვს გადმოცემული: „აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩვენ არსად არ შეგვხვდებოდა, სადმე „საკომლო“ ათს დღიურზედ ნაკლები ყოფილიყოს და სამოცზედ მეტი. ზოგნი ამბობენ ოთხმოცი დღიურიც ყოფილა თურმე“²⁷. ასეთივე ნორმებზე აქვს მსჯელობა ილიას ხიზან გლეხთა დასაბინავებლად საკითხის სამართლიანად გადაწყვეტის აუცილებლობაზე მსჯელობისას²⁸.

ხიზან გლეხთა დაბინავების საკითხი ისეთივე მტკივნეული იყო, როგორც ბატონყმური ურთიერთობიდან განთავისუფლებული გლეხისა. მათი დაბინავების საკითხში ილია რაიმე სხვაობას ვერ ხედავს, მაგრამ ხიზანის საკითხის გადაწყვეტა უფრო რთულ საქმედ მიაჩნია. იგი აღნიშნავს, რომ ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში მიწათსარგებლობის საკითხი მიწის მეპატრონესა და ხიზანს შორის სხვა უფლებრივი ნორმებით რეგულირდებოდა, ვიდრე ბატონსა და ყმას შორის. „ხიზნების საქმის ფარგალში, — წერს ილია, — უფრო ცოტა ხალხია მოყოლილი, ვიდრე ბატონყმობაში, მაგრამ თვით საქმე კი არსებითად და ბუნებრივად უფრო ძნელი გადასაწყვეტია, ვიდრე ბატონყმობის საქმე. ბატონყმური დამოკიდებულება უსამართლო საქმე იყო. საცა ცხადი და აშკარა უსამართლობაა, იქ სამართლიანობის პოვნა ყველასათვის ადვილია“²⁹.

„კრიტიკულ შენიშვნებში“ დასმული რიგი საკითხი მეორდება „ხიზნების საქმესთან დაკავშირებით“ 1881 წელს შედგენილ დოკუმენტში, რომელიც შემდეგ შესწორებით დაიბეჭდა კავკასიის იურიდიული საზოგადოების ჟურნალ „იურიდიჩესკოე ობოზრენიეში“. „კრიტიკული შენიშვნების“ 170-ე მუხლში ვკითხულობთ: „იმ დროს, როდესაც ხალხის ადათებს შეუძლიათ მიწათ სარგებლობისათვის მუდმივი ვალდებულებების დაწესება, ხალხის შეგნებას რატომ არ უნდა სცეს პატივი კანონმა. მითუმეტეს როდესაც ნადელის მუდმივობას და მისთვის ვალდებულების მუდმივად მოხდას, თვითონვე აღიარებს გლეხთა საკითხის საბოლოო გადაწყვეტად“³⁰.

საგლეხო რეფორმის დებულების პროექტის „კრიტიკულ შენიშვნებზე“ მსჯელობა ამჯერად საკმარისად მიგვაჩნია. ვფიქრობთ, ჩვენ მიერ გამოყენებული მასალა სრულ წარმოდგენას იძლევა, რომ „კრიტიკული შენიშვნებისა“ და „ცხოვრება და კანონის“, „ხიზნების საქმისა“ და „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობის“ ავტორი ერთი და იგივე პირია.

²⁷ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. სრული კრებული, ტ. VI, გვ. 187.

²⁸ იქვე, გვ. 124.

²⁹ იქვე, გვ. 136—137.

³⁰ „სისტორიო მოამბე“, 1947, № 3, გვ. 312.

ო. ჟორდანია გაკვირვებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ ი. ჰაგუპავაძეს თვლიან ავტორად „კრიტიკული შენიშვნებისა“, რომელიც აღიარებს მიწაზე შემამულის საკუთრების უფლებას და მოითხოვს ამ უფლების განუხრელად გატარების აუცილებლობას. მკვლევარი ფიქრობს: რადგან დოკუმენტში შემამულის უფლებების დაცვაზეა მსჯელობა, ეს დოკუმენტი აუცილებლად ლიბერალური ან უფრო უარესი ტენდენციის გამოვლინებაა, რასაც ილია არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდაო. მისი აზრით, „კრიტიკული შენიშვნები“ ილიას არ ეკუთვნის და ყოველგვარი კომენტარი ზედმეტად მიაჩნია. ვფიქრობთ, არათუ ზედმეტი, აქ კომენტარი აუცილებელია.

რეფორმასთან დაკავშირებით გლვხთა უფლებრივი მდგომარეობის გარკვევის დროს გვერდის ავლა საკითხზე, რომელიც შემამულეთა შემდგომ უფლებებს ეხებოდა, შეუძლებელი იყო. ერთის მდგომარეობის შეცვლა ცვლიდა მეორის მდგომარეობას და საკითხთა კომპლექსში ერთ-ერთი კარდინალური საკითხი, რომელიც უნდა ვადაწყდარაყო, იყო შემამულეთა საკუთრებაში მყოფი მიწების საკითხი. ჩვენში დებულების ირგვლივ მსჯელობის დროს არსებობდა რუსეთის სინამდვილეში მისი გატარების უკვე საკმაოდ გარკვეული, საკანონმდებლო წესით რეგლამენტირებული და დამკვიდრებული პრაქტიკა, რომელიც სახელმძღვანელოც იყო და სავალდებულოც. გავიხსენოთ ის აუცილებლობა. რამაც აიძულა ალექსანდრე მეორე და მისი მთავრობა რეფორმა მიეღო. გავიხსენოთ თვით რეფორმის შინაარსი, რომელიც არსებული პოლიტიკური სისტემის შენარჩუნებისა და განმტკიცების საქმეს ემსახურებოდა.

1861 წლის შემდეგ რუსეთში მიწის საკუთრების საკითხის გადაჭრისათვის სულ ცოტა სამი უდიდესი რევოლუცია ვახდა საჭირო და მაშინ დებულების განხილვის დროს არც ერთი პოლიტიკური მიმართულების თუ ტენდენციების მქონე პირს (რასაკვირველია, თუ იგი საქმეში გარკვეული იყო და საქმისადმი სერიოზულ დამოკიდებულებას იჩენდა) არ შეეძლო ხელაღებით ემსჯელა მიწაზე შემამულეთა საკუთრების გაუქმების შესახებ. ასეთი გამოსვლა მის ავტორს სერვანტესის გმირის დონეზე დააყენებდა და კეთილმოსურნეთა სიბრალულის ღიმილს გამოიწვევდა. „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორი გარკვევით მიუთითებს, რომ იგი ისწრაფის საკითხების შესაძლებლობის ფარგლებში გადაჭრას.

კაპიტალისტური განვითარების გზაზე დამდგარი სახელმწიფო ურყევად იცავდა მიწაზე შემამულეთა საკუთრების უფლებებს. რამდენად შესაძლებელი იყო ამ პირობების დარღვევა იმ ისტორიულ ეტაპზე, ამაზე მსჯელობა ამჟერად უზერხულიცაა.

ილიას უკვე მითითებულ შრომებში მიწაზე შემამულეთა საკუთრების უფლებებზე არაერთხელაა მსჯელობა და არსად ვაკვრითაც კი არ არის მინიშნებული იმაზე, რომ ეს უფლებრივი მდგომარეობა ხელაღებით შეიძლება დაირღვეს.

აქვე ყურადღება უნდა გავამახვილოთ ერთ გარემოებაზე, რომელმაც უღავოდ ხელი შეუწყო გაუგებრობას. ო. ჟორდანია ხანგრძლივი კვლევის შედეგად იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „კრიტიკული შენიშვნები“ წარდგენილია 1864 წლის 6 აპრილს, ხოლო „საერთო კრიტიკული შენიშვნები“ იმავე წლის

6 მაისს³¹. მკვლევარი დასძენს, რომ ერთსა და იმავე საკითხზე დოკუმენტების სხვადასხვა დროს წარდგენა არის მტკიცების საფუძველი, რომ ამ დოკუმენტების ავტორი სხვადასხვა პირია. მაგრამ თვლის, რომ ეს მტკიცება ამჯერად არ გამოდგება, რადგან ორივე დოკუმენტი ერთისა და იმავე პოლიტიკური მიმართულებისაა და მათ შორის თითქოსდა სხვაობა არ არსებობს. რამდენად სწორია ეს დასკვნა, ამის შესახებ მსჯელობა უკვე გვქონდა. ადრევე მივუთითეთ გრაფიკულ ექსპერტიზაზე, რომელიც ჩვენ მიერ იქნა ჩატარებული. ექსპერტიზამ გაარკვია, რომ კვლევის საგნად გადაქცეული ორი დოკუმენტის პირი ნიკო ჭავჭავაძის ხელით არ არის შესრულებული. საერთოდ განსხვავებული ხელია და ნ. ჭავჭავაძეს არ ვკუთვნის არც ის მინაწერები, რომლებიც განსაზღვრავენ ამ დოკუმენტების კომიტეტში წარდგენის თარიღს. ექსპერტიზის მიხედვით, ორივე მინაწერი 1864 წლის მაისის თვეზე მიუთითებს, ხოლო რაც შეეხება დღეს, მისი „ნ“ რიცხვად გამოცხადება დამაჯერებელი არ არის, რადგან იგი შესაძლებელია რუსული წინდებული В (ქართული -ში) იყოს და არა თარიღი „ნ“. კომიტეტის საქმეთა მმართველის თუმანიშვილის მიერ ორივე დოკუმენტი აღწერილობაში ერთადაა შეტანილი 1864 წლის მაისის თვეში³².

წარმოდგენილი მტკიცებები, ვფიქრობთ, ცხადყოფენ, რომ ო. ჟორდანიას ცუდება დოკუმენტების წარდგენის თარიღის საკითხშიც, რაც იწვევს მის დეზორიენტირებას სხვა საკითხების გარკვევის დროს.

„კრიტიკული შენიშვნების“ ის ადგილები, რომლებსაც ო. ჟორდანიას ცალკე გამოყოფს და უპირისპირებს ილია ჭავჭავაძის ცალკეულ შრომას, სრულიადაც არ განსაზღვრავს „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორის ტენდენციებს. ო. ჟორდანიას მიერ ტექსტიდან ამოღებული ადგილები მოწყვეტილია დოკუმენტის მთლიან შინაარსს და კვლევის ასეთი წესით წარმართვა მხოლოდ გაუგებრობას იწვევს.

³¹ ო. ჟორდანიას, კრებული „საქართველოსა და კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, 1968, გვ. 170.

³² საქართველოს სსრ ცსია, ფ. 220, საქმე 1116, ფ. 171—240.

მიხეილ ზაბაშვილი

გეობრაფიულ სახელწოდებათა ერთი ლექსიკონისა და მისი შესავალი წიგრილის შესახებ

1972 წელს გამოვიდა პროფ. გრ. ზარდალიშვილის მიერ შედგენილი „სსრ კავშირის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ლექსიკონი“. ამ ლექსიკონში თავმოყრილია საბჭოთა კავშირის ქალაქების, დაბების, მთების, მდინარეების, ტბების და სხვა გეოგრაფიული ერთეულების სახელწოდებანი, რომელთაც ახლავს მათ გეოგრაფიულ გარემოზე მოკლე მითითება. ლექსიკონს დართული აქვს სსრ კავშირის ქალაქებისა და დაბების შეცვლალ სახელწოდებათა სია, აგრეთვე საქართველოს ნასოფლარების სია.

ავტორის ჩანაფიქრი უდავოდ კარგია. მართლაც, ამ წიგნის გამოსვლამდე ქართულად არ გვქონდა საბჭოთა კავშირის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ცოტად თუ ბევრად სრული სია. მასში წარმოდგენილი ბევრი სახელწოდება ქართულად დამაკმაყოფილებლად არის გადმოცემული. ასევე დამაკმაყოფილებელია ამ სახელწოდებათა განმარტება. თითოეულ მათგანთან მოცემულია ცნობები, თუ რომელ რესპუბლიკაში, მხარეში ან ოლქში მდებარეობს ესა თუ ის დასახელებული პუნქტი, მთა, ტბა, მიედინება მდინარე და ა. შ. ყოველი ასეთი გამოცემა მისასალმებელია, მით უმეტეს, რომ არა ვართ განებივრებული საცნობო ხასიათის ლიტერატურით.

მაგრამ ლექსიკონს ახლავს რიგი სერიოზული ნაკლი, რომელთაგან გვინდა შევეხოთ სამს, ჩვენი აზრით მთავარს:

1. ლექსიკონში შესული ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელი მცდარად არის ქართულად გადმოცემული, მაგალითად: ცალკეულ სახელწოდებებში გ-ს მაგივრად არის ღ: Аргунь — არღუნი (მდინარე ჩიტის ოლქში), Газимур — ღაზიმური (მდინარე იქვე), Тенгиз — თენღიზი (ტბა ყაზახეთის სსრ-ში). კ-ს ნაცვლად ქ: Аккерман — აქერმანი (ქალაქი ოდესის ოლქში), Акмолинск — აქმოლინსკი (ქალაქი ყაზახეთის სსრ-ში), Нижнее Куито — ქვემო ქიუტო (ტბა კარელიის ასსრ-ში), Кувандык — ქუვანდიქი (ქალაქი ორენბურგის ოლქში); ან ყ: Казыр — ყაზირი (მდინარე კრასნოიარსკის მხარეში), Казалинск — ყაზალინსკი (ქალაქი ყაზახეთის სსრ-ში), Кананикольское — ქანანიოლსკოე (დაბა ბაშკირეთის ასსრ-ში); ტ-ს მაგივრად თ: Татарка — თათარკა (დაბა მოვილიოვის ოლქში), Татарск — თათარსკი (ქალაქი ნოვოსიბირსკის ოლქში); კს კომპლექსი გადმოცემულია ღს-თი: Буинакск — ბუინაღსკი (ქალაქი დაღესტნის ასსრ-ში) და ბევრი სხვა.

უნდა იყოს: არღუნი, ვაზიმური, აქერმანი, ქვემო კუიტო, კუვანდიქი, კაზირი, ტატარსკი, ტატარკა, რადგანაც ეს სახელწოდებები ან რუსულია, ან რუსულის გზით გვაქვს მიღებული (როგორც ცნობილია, რუსული ბგერები

Г, К, Т ქართულში გადმოიცემა შესაბამისად გ, კ, ტ-თი). ასევე რუსული სახელწოდებებია (თუმცა ისინი გვხვდება ყაზახეთსა და ბაშკირეთში) — აკმოლინსკი, კაზალინსკი, კანანიკოლსკოე (ამაზე მიუთითებს მათი დაბოლოებები) და კ ბერის გადმოცემა ქ-თი, მით უმეტეს ყ-თი გაუგებრობის შედეგია. თუ ზოგი მათგანი ქართველი მკითხველისათვის უცნობია, აკერმანი და აკმოლინსკი მაინც საკმაოდ გავრცელებული იყო ქართულში და ყოველთვის სწორად გამოითქმოდა (როდის, სად, რა მომენტში გაჩნდა აკერმანი, აკმოლინსკი?). რაც შეეხება Тенгиз-ს, ამ სახელწოდების ტბა ყაზახეთშია; სიტყვა თურქული წარმოშობისაა და ცნობილია, რომ თურქულად არის „თენგაზ“ (მაშ, საიდან მივიღეთ ქართულში ღ?)¹.

კიდევ უფრო ძნელი ასახსნელია ღ „ბუინაღსკი“-ში. ქალაქის სახელწოდება Буинакск წარმოდგება დაღესტნელი რევოლუციონერის ფსევდონიმის Буинакский-დან (რომელიც, თავის მხრივ, მიღებულია სოფლის სახელ ბუინაკი-იდან). მაშასადამე, ქართულად უნდა „ბუინაქსკი“ (ასეც ვიცოდით აქამდე).

2. თანხმოვანფუძიან სახელწოდებებში სახელობითი ბრუნვის დაბოლოება -ი გამოყოფილია დეფისით. ამ წესს, თავისთავად კარგს, მხოლოდ მაშინ ექნებოდა აზრი, ფუძისეული ი რომ უდევსოდ ყოფილიყო. მაგრამ ხშირად ისეთ სიტყვებშიცაა -ი გამოყოფილი, როგორცაა იუჟნი-ი (რუს. Южный, გვ. 144), ალექსანდრო-ნევსკი-ი (Александр-Невский), ჩებოქსარი-ი (Чебоксары), ჩაიკოვსკი-ი (ტბა პერმის ოლქში) და სხვ.

3. ლექსიკონში 800-ზე მეტი ნასოფლარის სახელია შეტანილი. როგორც ირკვევა, ამ სიაში ყველაფერი რიგზე ვერ არის.

ა) ზოგი ადგილის სახელი დამახინჯებულია. მაგ., არის აბაბუნა, უნდა იყოს აბაბუნნი, აკრილახევი წარმოდგენილია აკრილახევის სახით, ესაჩუხ ნაცვლადა ესაჩო, ხოლო გარბანის მაგიერ კარბანი, უნდა იყოს კვირიწმინდა და არის კვირისი. ბ) ნასოფლარებად არის შეტანილი მთელი რიგი სოფლები, სადაც ამჟამად ხალხი ცხოვრობს (ზოგ მათგანში ზამთარ-ზაფხულ, ზოგში კი ზაფხულობით); ასეთებია: ხევსურეთში — აშლა, გიორგიწმინდა (გიორგიწმინდა), სახილე; ფშავეში — გოგოლაურთა, გომეწარი, ვოფჩა, ცაბაურთა; თუშეთში — ილიურთა, ქუქელაურთა, სისო, ჯვარბოსელი და სხვ. სალაშქროჭალა დაუსახლებელი ადგილის სახელია ხევსურეთში და არა ნასოფლარი². რა საჭიროა საქართველოს ნასოფლარების რიცხვის ასე ხელოვნურად გაზრდა?

მიუხედავად ზემოთ ჩამოთვლილი ნაკლისა, თავის დანიშნულებას ეს ლექსიკონი მაინც შეასრულებს, რადგან მასში შესულ გეოგრაფიულ სახელთა უმეტესობა, ვიმეორებთ, დამაკმაყოფილებლად არის ტრანსკრიბირებული და ახსნილი.

ამ სტატიის დაწერა გამოიწვია არა იმდენად თვით ლექსიკონმა, რამდენადაც ამ ლექსიკონს წამძღვარებულმა პატარა წერილმა — „ქართული გეო-

¹ სხვათა შორის, ჩვენში გავრცელებული მამაკაცის საკუთარი სახელი „თენგიზი“ იგივე თურქული სიტყვაა.

² ფშავე-ხევსურეთისა და თუშეთის „ნასოფლარებიდან“ სინამდვილეში მხოლოდ ორი გამოდგა ნასოფლარი: გუდაანთა და დადიკურთა. ამის შესახებ ცნობები მოგვაწოდეს პროფ. თ. უთურგაიძემ და უფრ. მეცნ. თანაშრ. აღ. ჭინჭარაულმა, რომლებიც კარგად იცნობენ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთს.

გრაფიული ტერმინოლოგიის შესახებ³, რომელმაც შეიძლება ბევრი გაუგებრობა გამოიწვიოს.

წერილში ავტორი გადმოსცემს თავის მოსაზრებებს სხვადასხვა გეოგრაფიული სახელის ქართული დაწერილობის თაობაზე. სრულიად ბუნებრივია, რომ გეოგრაფიის სპეციალისტს თავისი შეხედულება ჰქონდეს ამგვარ საკითხებზე და მსჯელობდეს მათ შესახებ, მაგრამ გაკვირვებას იწვევს შემდეგი გარემოება: წერილი თავიდან ბოლომდე გამსჭვალულია ავტორის გულისწყრომით ყველა იმთ მიმართ, ვისაც კი რამე კავშირი აქვს გეოგრაფიულ სახელთა ქართულად გადმოცემასთან.

დაუფგდოთ ყური ავტორს: „გ ა ნ ა მ ო ს ა თ მ ე ნ ი ა, რომ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ლექსიკონი დღემდე არ გავაჩნია? ს ა ო ც ა რ ი ა, რომ დღეს, როდესაც... გვაქვს გეოგრაფიის... ინსტიტუტი, გეოგრაფიული საზოგადოება, რამდენიმე გეოგრაფიული ფაკულტეტი და კათედრა, გვყავს ასობით მალაკალიფიციური მეცნიერ მუშაკი, ეს საქმე მაინც მოუგვარებელია“ (გვ. 5)⁴.

ამგვარად, პროფ. გ. ზარდალიშვილის პირველი (თუ შეიძლება ასე ითქვას, „მოკლე“) მახვილი მიმართულია თავისი კოლეგების — გეოგრაფების წინააღმდეგ. მაგრამ, როგორც შემდეგ ირკვევა, წერილის ავტორი გაჯავრებული ყოფილა, პირველ ყოვლისა, ენათმეცნიერებზე (თანაც არა რომელიმე ცალკეულ პიროვნებაზე, არამედ, ს ა ე რ თ ო დ, ენათმეცნიერებზე), რომელთაც ეკითხებათ ზოგი რამ რუსული და უცხოური გეოგრაფიული სახელწოდებების ქართულად გადმოცემისა და, საერთოდ, გეოგრაფიული ნომენკლატურის ენობრივი მოწესრიგების საქმეში.

მე-ნ გვერდზე ვკითხულობთ: „ვე რ ა და ვ ე რ გ ა მ ო ი ძ ე ბ ნ ა ს ა ე რ თ ო ე ნ ა ენათმეცნიერებთან, რომელთა დიდი ნაწილი ტრადიციას იმოწმებს და არ სურს ზოგიერთი სიახლის შეტანა არსებულ მცდარ გეოგრაფიულ სახელწოდებებში“.

ჯერ ერთი, არავითარი დისკუსია (არც რომელიმე სესიაზე, არც რაიმე ბექედით ორგანოში) ამ საკითხებზე გეოგრაფებსა და ენათმეცნიერებს შორის არ ყოფილა. პირიქით, ისინი ხშირად თანამშრომლობენ ერთმანეთთან და მათ შორის ყოველთვის ურთიერთგაგებაა. ამის საუკეთესო დადასტურებაა „გეოგრაფიის ტერმინოლოგია“, რომელიც 1967 წ. გამოიცა ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტისა და ენათმეცნიერების ინსტიტუტის გრიფით. უფრო ადრე ამ ორი ინსტიტუტის წამყვანმა მეცნიერებმა ერთობლივად განიხილეს და დააზუსტეს საქართველოს სსრ რუკაზე დატანილ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა რუსულ-ქართული ლექსიკონი. მეორეც, ტრადიციას (ბევრ სხვა ფაქტორთან ერთად), რა თქმა უნდა, ითვალისწინებენ ენათმეცნიერებიც (არა მხოლოდ მათი „დიდი ნაწილი“, არამედ ყველა, ვისაც ამ საკითხებზე მუშაობა უხდება), გეოგრაფებიც, ისტორიკოსებიც, ოღონდ ტრადიცია არის ერთ-ერთი და არა ერთადერთი კრიტერიუმი სიტყვის მართლწერის დადგენისას.

აკი თვით პროფ. გრ. ზარდალიშვილიც ჯეროვანი ყურადღებით ეკიდება ტრადიციას, წერილის ის აბზაცი, რომლიდანაც ციტატა მოვიყვანეთ, იწყება შემდეგი სიტყვებით: „ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს ტრადიციას. ზოგჯერ

³ სიმოქლისათვის მას ყველგან „წერილად“ მოვიხსენიებთ.

⁴ ხაზი აქაც და ქვემოთაც ყველგან ჩვენია. — მ. ჰ.

გიცით, რომ ესა თუ ის გეოგრაფიული სახელწოდება თავისი გამოთქმით არ შეესაბამება სინამდვილეს, მაგრამ რადგანაც ის დამკვიდრებულია ჩვენს ლიტერატურაში, არ ვცვლით“ (გვ. 6). ცოტა ქვემოთ წერია შემდეგი: „ტრადიციას ანგარიში უნდა გაეწიოს“ და ამ სიტყვებს მოსდევს სრულიად შეუსაბამო დასკვნა: „ამრიგად, ტრადიცია ხომ რაღაც ურყევი არ არის? ან რა დაშავდება, თუ ზოგიერთი მცდარი ტრადიცია დაირღვა? მით უმეტეს, რომ როგორც წესი, გეოგრაფიულ (და, საერთოდ, საკუთარ) სახელთა შესახებ დავა იწყება იქ, სადაც ტრადიციას ვეხებით(!)“. იმავე გვერდზე ბოლო აბზაცში ვკითხულობთ: „ეცრეთ წოდებული ტრადიციის გამო დღესაც არასწორად იწერება მთელი რიგი საკმაოდ ცნობილი და პოპულარული სახელწოდებები, განსაკუთრებით ისეთი სუფიქსიანი რუსული სახელწოდებები, როგორც Становой хребет, Авачинская сопка და ა. შ.“

როგორც ვხედავთ, ავტორს მოჰყავს მხოლოდ ორი მაგალითი და აქედან მსჯელობს ერთზე; რატომ არის ამ კონტექსტში Авачинская сопка დასახელებული და რა იგულისხმება სიტყვებში „და ასე შემდეგ“, გაუგებარია. ამ ორ სახელს სხვადასხვაგვარი მიდგომა სჭირდება ქართულად გადმოღებისას (იმაზე აღარაფერს ვამბობთ, რომ ეს სახელები არც პოპულარულია და არც რაიმე ტრადიციის მქონე ქართულში).

რაც მთავარია, მსჯელობა მცდარია; გრ. ზარდალიშვილი განაგრძობს: „რატომღაც „სტანოვოი ქედი“ ქართულად ისევე იწერება, როგორც რუსულად. სინამდვილეში აქ საქმე გვაქვს ფუქსთან стан (туловище) და სუფიქსთან свой, ქართულად კი უნდა ითქვას არა სტანოვოი, არამედ „სტანის ქედი“ (გვ. 6—7). რატომ? საიდან გამოდის? დასაბუთება არა ჩანს.“

ჯერ ერთი, რუსულში არის სამი ომონიმური სიტყვა стан. თითოეულ მათგანს აქვს რამდენიმე მნიშვნელობა და რატომ მაინცდამაინც туловище უნდა მივიჩნიოთ ქედის სახელწოდების ამოსავლად? მეორე: განა стан-ის მნიშვნელობა туловище საბუთად გამოდგება, რომ ქართულად ვთქვათ „სტანის ქედი“? და მესამე: ამ ქედის სახელწოდება становой ნიშნავს „მთავარს, ძირითადს“⁵. მისი ქართულად თარგმნა არ არის მიზანშეწონილი („მთავარი ქედი“ ან „ძირითადი ქედი“ — არ გამოდგება) და გვექნება „ქედი სტანოვოი“ (სხვებიც მოიძებნება ასეთები: შდრ. მაგ., „ტბა სუდოჩიე“ და მისთ.).

რაც შეეხება Авачинская сопка-ს, ქართულად სწორია „ავაჩის სოპკა“, რადგანაც სახელწოდება მიღებულია მდ. Авачა-ს სახელიდან.

მარტო ამ ორი გეოგრაფიული ერთეულის კი არა, ჯერჯერობით ბევრი სხვა პუნქტის, მთის, მდინარის და მისთ. სახელწოდებებს წერენ სხვადასხვაგვარად. და მარტო ქართულში არ არის ასეთი მდგომარეობა. ისეთ ენებშიც, როგორცაა: ფრანგული, ინგლისური, გერმანული, რუსული და სხვ., ბევრი გეოგრაფიული სახელწოდება გვხვდება ორ-ორი და მეტი დაწერილობითაც.

სხვათა შორის, პროფ. გრ. ზარდალიშვილმაც იცის ეს გარემოება და, თუ წერილის დასაწყისში გამოთქვამდა განცვიფრებას — აქამდე როგორ ვერ მოხერხდა ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებების დადგენაო, იქვე, იმავე გვერდზე, სრულიად საწინააღმდეგოს წერს (და თანაც ძალიან გაზვიადებულად

⁵ «Становой хребет — горная цепь на Дальнем Востоке. Название из нарицательного обозначения главной оси гор (становой — «основной»), от которой отходят перечные хребты» (В. А. Никонов, Краткий топонимический словарь, М., 1966).

წარმოგვიდგენს საქმის ვითარებას): „გეოგრაფიული ნომენკლატურის სრულად ათვისება(!) საკმაოდ რთული საკითხია და დღეისათვის საკმაოდ ძნელია თუნდაც მიახლოებით დაზუსტებულ იქნას(!) ყველა გეოგრაფიული სახელწოდება. ხშირად ისიც არ ვიცით, როგორ გადმოვცეთ... მშობლიურ ენაზე ყველაზე მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული სახელწოდებანი“.

„ყველაზე მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული სახელწოდებანი“ ქართულში არ მოითხოვს არავითარ დაზუსტებას.

პროფ. გრ. ზარდალიშვილი შემდეგ ამბობს: „მარტო ტრადიციით ვერ იხელმძღვანელებთო“ და განაგრძობს: „ისე რომ ვწეროთ რიგი სახელწოდებები, როგორც თუნდაც ხუთი-ათი წლის წინ, მაშინ სრულ ჩამორჩენილობას დაგვწამებენ. აი, მაგალითად, თუ ჩვენ თვალწინ რა სისწრაფით იცვლება საკმაოდ ცნობილი და თითქმის ტრადიციად ქცეული გეოგრაფიული სახელწოდებები:

წინათ	ახლა
ბენარესი	ვარანასი
პონკონგი	სიანჯანი
პონდიშერი	პუტურჩერი
კანტონი	გუანჯოუ
მუკდენი	შენიანი
დალნი	ლიუიდა
ბოსფორი	ბოლაზი
მდ. ზერაქშანი	ზარაქშანი
ქ. ბევოვატი	ბეჯაბადი და ა. შ.

აქ უკვე ტრადიცია უძღურიაო“, — დაასკვნის ავტორი (გვ. 7). მერედა, ვინ ამბობს, რომ მარტო ტრადიციით იხელმძღვანელებთო?

ცალკეულ გეოგრაფიულ ერთეულებს (ქალაქებს, სოფლებს, სახელმწიფოებსაც კი...) სხვადასხვა მოსაზრების გამო ზოგჯერ უცვლიან სახელებს. ყველა რუკაზე, ცნობარში, ლექსიკონში, ენციკლოპედიაში და მისთანებში, ბუნებრივია, აისახება ყოველი ასეთი ცვლილება; ასეა ყველა ენაზე, ასეა ქართულშიც. „თუ არ შევცვალეთ, ჩამორჩენილობას დაგვწამებენო“ — განა ვინმე არის ახალი სახელწოდებების ლექსიკონებში შეტანის წინააღმდეგი? ჩვენ უფრო მეტს ვიტყვი და გავზრდით ამ სიას. მაგალითად, როგორც ცნობილია, კონგოს რესპუბლიკას (დედაქალაქი კინშასა) 1971 წლიდან ეწოდება ზაირის რესპუბლიკა, ხოლო ცეილონის რესპუბლიკას — შრი ლანკის რესპუბლიკა. ეს ხომ სახელწოდების მართლწერის საკითხი არ არის?

თვით პროფ. გრ. ზარდალიშვილის აქ მოყვანილ სიაში ზოგი რამ დასაზუსტებელია. მაგალითად, დალნის „ლიუიდა“ კი არ დაერქვა, არამედ „დალიანი“; ლიუიდა საერთო სახელია იმ ადმინისტრაციული რაიონისა, რომელშიც შედის დალიანთან ერთად ქ. ლიუშენი (ყოფ. პორტ-არტური) და ზოგი სხვა პუნქტი (იხ. დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია, მე-3 გამოც., ტ. 7, გვ. 521). ბოსფორს თურქულად ეწოდება Karadeniz Boğazi, რაც ნიშნავს „შავი ზღვის სრუტეს“, ძველად ქართულში „ბოლაზი“ იხმარებოდა „ნავსადგურის“ მნიშვნელობით, მაგრამ „ბოსფორი“ რომ „ბოლაზად“ შეცვლილიყოს ქართულში, ჩვენ არ გვსმენია.

ზერაქშანი და ზარაქშანი არ არის ერთი და იგივე. პირველი ეწოდება საკმაოდ ცნობილ მდინარეს, რომელიც მიედინება ტაჯიკეთსა და უზბეკეთში,

ხოლო მეორე — ქალაქის ტიპის დასახლებულ პუნქტს უზბეკეთში (დიდი საბჭ. ენციკლ., ტ. 9, გვ. 368 და 513).

სრულიად განსხვავებული ტიპის მაგალითებია თავმოყრილი წერილის მომდევნო აბზაცში, სადაც სიტყვასიტყვით შემდეგი წერია: „განა ჩვენ თვალწინ არ იქნა გასწორებული ისეთი სახელწოდებები, როგორცაა Тифлис — თბილისი(!!), პირენეები — პირენე, ავაჩინის სოპკა — ავაჩის სოპკა, ბარაბინის სტეპი — ბარაბის სტეპი, ნენეცთა ნაც. ოკრუგი — ნენთა ნაც. ოკრუგი, ჩილი — ჩილე და სხვ.“

რუს. ТИФЛИС იგასწორდა „თბილისად“⁶.

რაც შეეხება „ავაჩის სოპკას“, მკითხველი ვერ გაიგებს — „გასწორდა“ ეს სიტყვა თუ არა; წერილის ავტორი მე-6 გვერდზე ამბობს, რომ «ევრეთ წოდებული ტრადიციის გამო დღესაც არასწორად იწერება „ავაჩინის სოპკა“», აქ კი მე-7 გვერდზე გვეუბნება, „ავაჩინის სოპკა“ გასწორდა „ავაჩის სოპკადო“!

ასევე აქ: პირენეები გასწორდა პირენე — ფორმით, ხოლო ქვემოთ (მე-8 გვერდზე): არასწორად დამკვიდრდა ქართულ გეოგრაფიულ ლიტერატურაში უცხოური წარმოშობის რიგი მთების სახელწოდებანი მრავლობით რიცხვში (და მოყვანილია „პირენეების“ მსგავსი მაგალითები: ანდები, აპენინები, კორდილიერები და სხვ.). პროფ. გრ. ზარდალიშვილის აზრით უნდა იწერებოდეს: აპენინი, კარპატი, კორდილიერა, ბესკიდი, სიაიანი, და ა. შ. (გვ. 8). საბუთი? — არ ავიტარი.

საქმე ის არის, რომ გეოგრაფიულ ლიტერატურაში ასეთ სახელწოდებებს ჯერჯერობით ისე წერენ, რომელ ავტორსაც როგორ მიაჩნია მართებულად; ასევე პრესაშიც. ჩვენი აზრით, აქ მხოლოდობით რიცხვს გამართლება არა აქვს. ყველა ასეთი სახელწოდება მიკუთვნებული აქვს მათაა სისტემებს, მთაგრეხილებს, რომლებიც შედგება მრავალი ქედისა და მთისაგან და ვრცელდება ასეული და ათასეული კილომეტრების მანძილზე.

პროფ. გრ. ზარდალიშვილი შემდეგ წერს: „რუსულ-ქართულ ლექსიკონში მოთავსებულ საკუთარ სახელთა სიაში ასევე შეცდომით არის შეტანილი ალპები, მაგრამ ანდის მთები, პირენეს მთები, აპენინის მთები, კარპატის მთები, კორდილიერის მთები, როგორც ვხედავთ, ზოგი სწორია, ზოგი კი — არასწორი“ (გვ. 8). გრ. ზარდალიშვილის მიხედვით ამ სიაში „არასწორი“ გამოდის მხოლოდ ერთი — „ალპები“, მაგრამ სინამდვილეში „ალპებიც“ სწორია და „ალპის მთებიც“ „კარპატებიც“ და „კარპატის მთებიც“. განა ასევე არ არის რუსულად: Апеннинские горы და Апеннины, Балканские горы და Балканы?

მე-7—8 გვერდზე პროფ. გრ. ზარდალიშვილი წერს: „როგორც დავინახეთ, სწორი დაწერილობა ლექსიკონებშიაც კია შეტანილი, მაგრამ საბოლოოდ მათი გამართვა ვერ მოხერხდა, რასაც წინ უდგას ხოლმე ერთი „საფრთხობელა“, რომელსაც მეტწილად ენათმეცნიერები მოიშველიებენ ხოლმე. ეს საფრთხობელა ტრადიციას, რომელსაც ხშირად... „ვეტოს“ ძალა ენიჭება. ტრადიციასა და უნდა ვწეროთ ქართული ენისათვის შეუფერებელი „ალპები“.

⁶ 1926 წელს მოწესრიგდა საქართველოს რიგი გეოგრაფიული სახელწოდების რუსული დაწერილობა. მათ შორის ТИФЛИС შეიცვალა ქართულთან უფრო ახლო მდგომი ТБИЛИСИ ფორმით; ამასთან ერთდროულად შემოღებულ იქნა საეკლექტული ქართული დაწერილობა „თბილისი“ ადრე იყო „ტბილისი“. ეს გამოდის განა ზემო მოყვანილი ციტატიდან?

„ნიდერლანდები“, „გრენლანდია“ და არა მართებული „ალპის მთები“, „ნიდერლანდი“, „გრენლანდი“. მაგრამ ტრადიცია ხომ თაობიდან თაობაში გარდამავალ წეს-ჩვეულებას, გინდა სიტყვა-ხმარებას ეწოდება და ტრადიციის რანგში(!) მხოლოდ მრავალი ათეული წლის განმავლობაში დამკვიდრებული მოვლენა უნდა მოვაქციოთ... ნამდვილი კურორტული მდგომარეობა გვაქვს. ზოგიერთ სახელწოდებას ვწერთ „ია“ სუფიქსით (ისლანდია, შოტლანდია, გრენლანდია, ახალი ზელანდია, ირლანდია, ჰოლანდია), ხოლო უმეტესობას კი „ი“ სუფიქსით: გოტლანდი, ნიუფაუნდლენდი, ნიდერლანდი, ტაილანდი, პორტლანდი, კვინსლენდი და სხვ. ყველა მათგანის დაბოლოება ლანდ (ლუნდ) ქვეყანას ნიშნავს და თითქოს ერთნაირი დაბოლოება უნდა ჰქონდეს, მაგრამ სწორედ მცდარი ტრადიციის გამო ადგილი აქვს აღრევას. ასეთი სახელწოდებები შემოვიდა... რუსულიდან და ჩვენ მზამზარეულად გადმოვიღეთ და ეწერთ ისე, როგორც წერენ რუსები, თითქოს არავის აზრად არ მოუვა წეროს და წარმოთქვას ტაილანდია, ნიდერლანდია, ნიუფაუნდლენდია, გოტლანდია. სასებით სამართლიანი იქნება ქართული ენის ბუნების შესაბამისად ვწერთ და წარმოვთქვით გრენლანდი, ისლანდი, შოტლანდი, ირლანდი, ახალი ზელანდი და ა. შ.“

განვიხილოთ ეს ამონაწერი თავიდან: სწორი დაწერილობა ლექსიკონებშიაც კია შეტანილი (გამოდის, რომ ლექსიკონებში სწორად თუა რამე, გასაკვირია!), მაგრამ მათი საბოლოოდ გამართვა ვერ მოხერხდაო. როგორ შევუთანხმოთ ერთმანეთს ამ წინადადების თავი და ბოლო? (ერთი მხრივ, სწორი დაწერილობაა ლექსიკონებში, მეორე მხრივ, მათი გამართვა საბოლოოდ ვერ მოხერხდა!). შემდეგ: „ენათმეცნიერები იშველიებენ ტრადიციას, რომელიც საფრთხობელაა და რომელსაც ხშირად „ვეტოს“ ძალა ენიჭებაო“. თუ სიტყვები სწორად არის ლექსიკონებში, თუ პროფ. გრ. ზარდალიშვილის მიერ შედგენილი ლექსიკონი გამოიცა, რა „ვეტოზეა“ ლაპარაკი?

წერილის ამ მონაკვეთში ერთად არის მოქცეული სრულიად სხვადასხვა ტიპის სახელწოდებები: **აღაპები, ნიდერლანდები და გრენლანდია.**

აღაპები და მსგავსი სახელწოდებები ზემოთაც იყო მოყვანილი და მათზე აქ აღარ შევჩერდებით. „ნიდერლანდი“ ვერ გაუთანაბრდება „გრენლანდიას“, „ისლანდიას“, „შოტლანდიას“ და მისთანებს. აქ პასუხი უნდა გაეცეს კითხვას: **ნიდერლანდი** თუ **ნიდერლანდები** („ნიდერლანდია“ არასოდეს არ ყოფილა). ამ ქვეყნის სახელწოდებას სპეციალისტები, აგრეთვე ვაჭრები, ხან ერთი ფორმით წერენ, ხან მეორით (ისე, რომ ენათმეცნიერები და მათი ე. წ. „ვეტო“ არაფერ შუაშია). ჩვენი აზრით, მხოლოდობითში უნდა იყოს („ნიდერლანდი“) და რაკი პროფ. გრ. ზარდალიშვილიც ამავე აზრისაა, აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

რაც შეეხება **გრენლანდიას, ისლანდიას, შოტლანდიას, ჰოლანდიას** და მისთანებს, ძველთაგანვე ასეა შემოსული ქართულში და ჩვენ ახლა არავითარი საფუძველი არა გვაქვს შევცვალოთ მათი ფორმა. ბევრზე ბევრი უცხო სიტყვა (მათ შორის გეოგრაფიული საკუთარი სახელები) ქართულში შემოსულია რუსულის გზით და ამ ფაქტს ანგარიში უნდა გაეწიოს (ეწევა კიდევაც). ნასესხებმა სიტყვამ შეიძლება ერთი, ორი და მეტი ენაც „გამოიაროს“, სანამ ქართულში შემოვიდოდეს და „თან წამოიღოს“ ამ შუალედურ ენებში შექმნილი ელემენტები (ასევეა სხვა ენებშიც).

შემდეგ: „ტრადიცია ხომ თაობიდან თაობაში გარდამავალ... სიტყვანმარებას ეწოდება... და მრავალი ათეული წელი იგულისხმებოდა“. განა აქ სწორედ ასეთი შემთხვევა არა გვაქვს? მართლაც, გუშინ და დღეს ხომ არ გაჩენილა ქართულში „შოტლანდია“, „გრენლანდია“, „ისლანდია“ და მისთ. როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, ჯერ კიდევ მე-19 ს.-ში იხმარებოდა ასე. მოვიგონოთ თუნდაც ილია ჭავჭავაძის წერილები უცხოეთზე, სადაც ირლანდიაც მრავალგზის არის ნახსენები და ბევრი სხვა მსგავსი სახელწოდებაც.

ახლა რაც შეეხება ე. წ. „კუროიზულ მდგომარეობას“, რაც თურმე იმით გამოიხატება, რომ ზოგ სახელწოდებას ვწერთ „ია“ დაბოლოებით (ისლანდია, შოტლანდია...), ხოლო უმეტესობას „ი“ დაბოლოებით (გოტლანდი, ნიუფაუნდლენდი...).

ამ ტიპის სახელთაგან -ი დაბოლოების მქონეა სულ ხუთიოდე: გოტლანდი, ნიუფაუნდლენდი, კვინსლენდი, ჰორტლენდი, ტაილანდი — ე. ი. ისინი, ვ რომლებიც გრ. ზარდალიშვილს მოჰყავს (შეიძლება მოიძებნოს კიდევ რამდენიმე, რომლებიც იშვიათად შეგვხვდება), ხოლო „ია“-თი ბოლოვდება (ე. ი. ჩმოვანფუძიანია) გაცილებით მეტი.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ ჩვენს ნებაზე ყველაფერს ვერ გავეართვებოდა. მერედა, მარტო „ლენდ“-ით გაფორმებული სახელები ხომ არ არის გასათვალისწინებელი. თუ ჩვენ სიტყვის შემოსვლის გზას (ამ შემთხვევაში — რუსულს) უგულვებელვყოფთ, მაშინვე დადგება ბევრი ისეთი სახელწოდების შეცვლის საკითხი, როგორცაა: შვეიცარია, იაპონია, ნორვეგია (ქვეყნები), ვენა, ჟენევა, ლოზანა, მილანი, ტურინი... (ქალაქები), სენა, რონა, გარონა, ელბა (მდინარეები). ესენი ხომ ყველანი რუსული გზით გვაქვს მიღებული?

უფრო მეტსაც ვიტყვით: იმ ტიპის სახელებშიც კი, რომლებსაც ინგლ. land დაბოლოება აქვს, არ არის ერთგვარობა. რუსულში (და აქედან — ქართულში) ზოგი — ინგლისური გამოთქმის მიხედვითაა შემოსული: Ньюфаундленд ნიუფაუნდლენდი, Квинсленд კვინსლენდი, Портленд პორტლენდი⁷, ზოგიც — ინგლისური დაწერილობის მიხედვით: Готланд გოტლანდი, Таиланд ტაილანდი.

როგორც ჩანს, ეს სხვაობა შეწყნარებულია გრ. ზარდალიშვილის მიერ. ხოლო რაც შეეხება „ქართული ენის ბუნებას“, რომელიც ასე ხშირად მოჰყავს არგუმენტად წერილის ავტორს, საიდან ჩანს, რომ ეს „ბუნება ვერ იტანს“ „ია“ დაბოლოებას (თანაც, ათეული და ასეული წლების წინათ დამკვიდრებულს)?

პროფ. გრ. ზარდალიშვილი, ეხება რა ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონს, წერს: „გაუგებარია, რომელ პრინციპებს ემყარება [ამ ლექსიკონში] მოტანილი სახელწოდებები, გარდა ამისა გამოტოვებულია ბევრი დიდი ქალაქის სახელწოდება“ (გვ. 8) და ავტორს არც ერთი მაგალითი არ მოჰყავს ამ თავის ბრალდების დასასაბუთებლად (უკვე მერამდენედ!).

აკად. ვ. თოფურიას რედაქციით გამოცემულ „ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ (შემდგენლები ვ. თოფურია და ივ. გიგინეიშვილი) გეო-

⁷ და არა „პორტლანდი“ (როგორც გრ. ზარდალიშვილი წერს). საინტერესოა ამ სიტყვის ბედი: თუ ქალაქის სახელად გამოითქმის იგი როგორც „პორტლენდი“, ამ ქალაქიდან ერთგვარმა ცემენტმა მიიღო სახელწოდება — „პორტლანდცემენტი“ (ასეა დამკვიდრებული ტექნიკურ ლიტერატურაში).

გრაფიული სახელწოდებები წარმოდგენილია ქართული სალიტერატურო ენის მოთხოვნათა დაცვით; ლექსიკონის ავტორები იმსაც ითვალისწინებენ, რომ ცალკეული სახელები გვხვდება სხვადასხვა დაწერილობით; ზოგჯერ მოცემულია პარალელური ფორმები; მაგ., ტრაზონი // ტრაპიზონი. ზოგჯერ ნაჩვენებია, თუ ორი ფორმიდან რომელს ეძლევა უპირატესობა; მაგ., ტიმოთესუბანი (// კიმოთესუბანი). „ლექსიკონის აგებულებაში“ ვკითხულობთ: „უცხოური პირთა და გეოგრაფიული სახელების დაწერილობები დღევანდელ ვითარებას ასახავს“ (გვ. 020) ისე, რომ „გაუგებარია, რომელ პრინციპებს ემყარებაო“ — პროფ. გრ. ზარდალიშვილის ლიტონი განცხადებაა.

შემდეგ ორთოგრაფიული ლექსიკონიდან შეცდომის ნიმუშებად ჩამოწერილია ორ სვეტად რვა გეოგრაფიული სახელწოდება:

ა რ ი ს
აკმოლინსკი
აქტიუბინსკი
ბურიატთა ასსრ
დერბენტი
კარელია
კაშკა-დარია
ნახიჩევანი
ტუვის აო

უ ნ და ი ყ ო ს
ცელინოგრადი
აქთუბინსკი
ბურიატეთის ასსრ
დერბენდი (ძვ. ქართ. დარუბანდი)
კარელიის ასსრ
ყაშკა-დარია
ნახიჩევანი
ტუვის ასსრ (1961 წლიდან)

სინამდვილეში აქაც სხვადასხვა ტიპის მაგალითებია ერთად მოქცეული. **აკმოლინსკი** ორთოგრაფიულად უნაკლოა (გელინოგრადი ამ ქალაქის ახალი სახელია). **აქტიუბინსკი**ც ერთი იმ სახელწოდებათაგანია, რომელშიც ქართული ორთოგრაფიის მიხედვით არაფერი სადავო არ შეიძლება იყოს. მტკიცედ დადგენილი წესია, რომ რუს. **Ю ИУ-**დ გადმოღის (იხ. თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, I, 1970, გვ. 25). გარდა ამისა, **АКТЮБИНСК** არის რუსული სახელწოდება და ჩვენს ენაში რუსულიდან არის შემოსული (მდრ. დაბოლოება **-ИНСК**). ამიტომ უნდა აქტ... და არა აქთ...

რუს. **Дербент**-ის შესატყვისად დღეს „დარუბანდს“ ვერ დავწერთ, რადგანაც ახალ ქართულში ეს უკანასკნელი აღარ იხმარება; მაშასადამე, უნდა გადმოვიღოთ, როგორც არის: „დერბენტი“. ჩვენს ნებაზე ცალკეულ ბგერებს ვერ შევცვლით. ნტ კომპლექსი ქართულისათვის უჩვეულო არ არის.

კაშკა-დარია რუსულის გზით არის მიღებული; თუ გვინდა დავიცვათ ამ სიტყვის თურქულენოვანი გამოთქმა (რასაც თავისი გამართლება ექნება), მივიღებთ **კაშკა-დარია**ს და არა **კაშკა-დარია**ს.

რაც შეეხება ამ სიაში შეტანილ სხვა სახელწოდებებს, ისინი ორთოგრაფიულ ლექსიკონში წარმოდგენილია იმ ფორმით, რომლითაც ლექსიკონის შედგენის დროს ოფიციალურ დოკუმენტებში იყო შესული.

წერილში შემდეგ ვკითხულობთ: ორთოგრაფიულ ლექსიკონში შეტანილ „საქართველოს რიგ გეოგრაფიულ სახელწოდებებშიც აღრევაა. ასე, მაგალითად, ლექსიკონში დასახელებულია აქვეტანიის დაბლობი (საფრანგეთი) და მოხსენებული არ არის ქვემო და შიდა ქართლის ვაკეები“ (გვ. 9).

ჯერ ერთი ლექსიკონში **აკვეტანია**ა (სწორი დაწერილობით) და არა „აკვეტანია“. როგორც ცნობილია, ლათ. **qu** გადმოიცემა **კვ** კომპლექსით (იხ. იგივე თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, გვ. 47). მეორეც,

გაუგებარია, რატომ არის მიჩნეული აკვიტანის დაბლობის შეტანა აღრე-
 ვად საქართველოს რიგ გეოგრაფიულ სახელწოდებებში?

ცოტა ქვემოთ: „ჩამოთვლილია საქართველოს სოფლები, მაგრამ არა
 ყველა, ამასთანავე დასახელებულია ზოგიერთი ნასოფლარი, თუმცა მითითე-
 ბული არ არის, რომ ეს ნასოფლარია (მაგ., ილიურთა, ჯვარბოსელი, ხისო, ქუ-
 მელაურთა და სხვ.). სამწუხაროდ, ჩამოთვლილია ბევრი არარსებული სოფე-
 ლი, მაგალითად, გაჩიანი, ჭუკიანი, არჯევანი, კაცხსალიეთი და სხვ. არ არის
 მითითებული, რომ ზოგიერთი დასახელებული პუნქტი წარმოადგენს დაბას“
 (გვ. 9).

ყველა სოფელი არც უნდა იყოს ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსი-
 კონში. მასში შეტანილია მთავარი დასახელებული პუნქტები და დანარჩენები-
 დან ისეთები, რომლის მართლწერა შეიძლება სადავო იყოს.

რაც შეეხება ვითომდა არარსებულ სოფლებს, ისინი ორთოგრაფიულ
 ლექსიკონში არის იმიტომ, რომ შესულია ოფიციალურ დოკუმენტში —
 „საქართველოს სსრ აღმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფაში“ (1966 წ.), როგორც სოფლები ახმეტის
 რაიონში. და თუ როგორი ნასოფლარებია ილიურთა, ჯვარბოსელი და სხვ.,
 ამაზე წერილის დასაწყისში გვქონდა ლაპარაკი.

ორთოგრაფიულ ლექსიკონში შეტანილ „არარსებულ სოფლებში“
 გრ. ზარდალიშვილს მოჰყავს „ჭუკიანი“, რომელიც დასახელებულ ლექსიკონ-
 ში არ არის.

დასასრულ, ერთხელ კიდევ გვინდა ხაზგასმით აღვნიშნოთ, რომ პროფ.
 გრ. ზარდალიშვილის ლექსიკონი ძირითადად დამაკმაყოფილებელია, მაგრამ
 მასში, სამწუხაროდ, შეტანილია ავტორისეული გაუმართლებელი, შეუმოწმე-
 ბელი სიახლეები. არაკვალიფიციური გვეჩვენება სარეცენზიო ნაშრომის ავ-
 ტორის მსჯელობა რიგი გეოგრაფიული სახელის ორთოგრაფიასთან დაკავში-
 რებით. გაუგებარია მისი საყვედურები ენათმეცნიერთა მიმართ ზოგადად, ვი-
 სიმე დაუსახელებლად, გაუგებარია მით უფრო, რომ წიგნის რედაქტორია
 ენათმეცნიერი პროფ. ალ. ლლონტი.

P. S. წერილს მოსდევს „გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ლექსიკონის
 სტრუქტურა“, რომელშიც, სხვათა შორის, ნათქვამია: „თავისი შინაარსის მი-
 ხედვით „სსრ კავშირის გეოგრაფიული სახელწოდებების ქართული ტრან-
 სკრიფციის ლექსიკონში“ მოცემულია ჩვენი ქვეყნის მრავალფეროვანი გეო-
 გრაფიული სახელწოდებების დადგენილი მართლწერა, რასაც დიდი
 მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ქართული გეოგრაფიული მეცნიერების, არამედ
 მთელი ქართული მეცნიერების შემდგომი განვითარებისათვის“.

ჯერ ერთი, რას უწოდებს პროფ. გრ. ზარდალიშვილი „დადგენილს“? სად,
 ვის მიერ არის დადგენილი? და, მეორეც: ცოტა უხერხული ხომ არ არის ავ-
 ტორი თავის შრომაზე ამბობდეს — დიდი მნიშვნელობა აქვს „...მთელი ქარ-
 თული მეცნიერების შემდგომი განვითარებისთვის“?

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
 აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

ქრონიკა და ინფორმაცია

დისკუსია ქართული ლიტერატურისმცოდნეობისა და კრიტიკის საკითხებზე

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტში ამა წლის 9—10 აპრილს გაიმართა დისკუსია თემაზე — „ქართული ლიტერატურისმცოდნეობა და კრიტიკა 1973 წელს“. მოხსენებები წაიკითხეს ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლებმა გ. შეთეკაურმა, გ. ახვლედიანმა, რ. ბარამიძემ, ნ. ალანაძემ, დ. თევზაძემ, ა. ვასაძემ, ლ. თეთრუაშვილმა, მ. დუმბაძემ, ო. ლორთქიფანიძემ, მ. ნატრიაშვილმა, გ. ზაუტაშვილმა. მათ მეტ-ნაკლები სისრულით განიხილეს ყველა ის ლიტერატურული პრობლემა, რომელიც 1973 წელს დაისტამბა. მოხსენებების შემდეგ გაიმართა აზრთა გაცვლა-გამოცვლა. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერმა თანამშრომელმა ბ. ქავთარიამ ილაპარაკა ხელნაწერთა ინსტიტუტის გამოცემებზე, კერძოდ ხელნაწერთა აღწერილობის VII ტომზე; აგრეთვე თავისი მოსაზრება გამოთქვა ალ. კალანდაძის ნაშრომზე „ლიტერატურულ ნარკვევებზე“ და ლიტერატურის ინსტიტუტის გამოცემაზე „რუსთაველოლოგიის საკითხები“.

ახალგაზრდა მეცნიერმა ნ. ხედელოძემ თავისი გამოსვლა დაუმთმო არეოპაგითიკის საკითხებს.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორმა ა. ცანავამ ილაპარაკა უმთავრესად იმ ფოლკლორულ მასალებზე, რომლებმაც ასახვა ვერ პოვა მოხსენებებში. მან კარგი შეფასება მისცა ე. ვირსალაძის მიერ რუსულ ენაზე გამოცემულ „ქართულ თქმულებებსა და ლეგენდებს“. პროფ. მ. ჩიჭოვანმა კი დისკუსიის მონაწილეთა ყურადღება გაამახვილა აქარული ფოლკლორისა და ფშაველი ხალხური თქმულის ყრუ გიორგის კათეგორიე. ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლის დ. გოგოჭურის გამოსვლაც ფოლკლორის საკითხებს შეეხებოდა.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ლიტერატურის კათედრის გამგე პროფ. ლ. მენაბდე ძველ ქართულ მწერლობასა და რუსთაველოლოგიის საკითხებს შეეხო. მან გულისტყვილი გამოთქვა იმის გამო, რომ ამ ორი სამეცნიერო დარგის შესახებ მოხსენებაში ვერ მოახერხა დასმული საკითხების სრული სახით წარმოდგენა. პროფ. ლ. მენაბდემ მოიწონა ლიტერატურის ინსტიტუტის

თაოსნობა დისკუსიის მოწყობის შესახებ. ასეთი დისკუსია საგრძნობლად უწყობს ხელს მეცნიერთა ურთიერთთანამშრომლობის განვითარებას, დიდი სარგებლობა მოაქვს აზრთა გაცვლა-გამოცვლას.

ლიტერატურის ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომელი ნ. კილანავა ტექსტოლოგიის საკითხებს შეეხო. კერძოდ, მან ილაპარაკა მ. ჯავახიშვილის თხზულებათა აკადემიური გამოცემის III ტომის შესახებ. ნ. კილანავამ ყურადღება მიაპყრო გ. მერკვილაძის ვრცელ ნაშრომს „რომანი და ეპოქა“, რომელიც, მოხსენებლის აზრითაც, შარშანდელი წლის გამოცემათა შორის ერთ-ერთ საყურადღებო წიგნად მიიჩნევა. საინტერესო იყო ა. ს. პუშკინის სახ. თბილისის პედაგოგიური ინსტიტუტის კათედრის გამგის პროფ. ა. გაწერელის გამოსვლა. მან ვრცლად ილაპარაკა ივ. ლოლაშვილის ახალ ნაშრომზე არეოპაგითიკის საკითხებზე, რომელშიც ავტორი ავითარებს სკეპტიკურ თვალსაზრისს პეტრე იბერიელის ვინაობის თაობაზე. პროფ. ა. გაწერელამ მძაფრი კრიტიკული შენიშვნები გამოთქვა ი. ლოლაშვილის ამ ნაშრომის გარშემო.

ი. ლოლაშვილის ნაშრომის ნაკლოვან მხარეებზე ილაპარაკა გ. ზაუტაშვილმაც. მან ძირითადად მხარი დაუჭირა მომხსენებლის რ. ბარამიძის კრიტიკულ შენიშვნებს ი. ლოლაშვილის წიგნზე.

ი. ლოლაშვილის სიტყვა არსებითად განმარტებებს წარმოადგენდა იმ შენიშვნებზე, რომლებიც მისი ნაშრომის გარშემო გამოითქვა.

დისკუსია საბოლოო სიტყვით შეაჯამა ინსტიტუტის დირექტორმა აკადემიკოსმა ა. ბარამიძემ. მან დადებით მოვლენად მიიჩნია ასეთი დისკუსიების მოწყობა, რომელიც უდავოდ უწყობს ხელს ქართული ფოლკლორული მეცნიერული აზროვნების სწორი გზით წარმართვის, სხვადასხვა მეცნიერული პრობლემის წამოჭრასა და გადაწყვეტას. ა. ბარამიძემ კრიტიკულად შეაფასა რიგი მოხსენება და კამათში გამოსული პირებს მოსაზრებანი. განსაკუთრებით ვრცლად განიხილა ი. ლოლაშვილის მცდარი თვალსაზრისი არეოპაგითიკის საკითხებზე.

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის 1962 წლის 27 სექტემბრის დადგენილებით აკადემიის პრეზიდიუმთან ჩამოყალიბდა „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისია შემდეგი შემადგენლობით: ირაკლი აბაშიძე (თავმჯდომარე), ილია აბულაძე, შალვა ამირანაშვილი, გიორგი ახვლედიანი, ალექსანდრე ბარამიძე, ვუკოლ ბერიძე, ნიკო ბერძენიშვილი, ივანე გიგინეიშვილი, ისიდორე დოლიძე, მამია ებრალიძე (სწავლული მდივანი), ვარლამ თოფურიძე, პავლე ინგოროყვა, გიორგი ლეონიძე, შალვა ნუცუბიძე, სიმონ ყაუხჩიშვილი, აკაკი შანიძე, გიორგი ჩიტაია, არნოლდ ჩიქობავა, გიორგი ჩუბინაშვილი, გიორგი წერეთელი.

პოემის მეცნიერულ-კრიტიკული ტექსტის გამოსაცემად მომზადებისათვის შეიქმნა მთავარი რედაქცია: ირაკლი აბაშიძე, ილია აბულაძე, ალექსანდრე ბარამიძე, ივანე გიგინეიშვილი, მამია ებრალიძე, აკაკი შანიძე, გიორგი წერეთელი (მთავარი რედაქტორი).

შეიქმნა კომისიის აპარატი: გამოიყო მეცნიერ თანამშრომელთა რამდენიმე სამტატო ერთეული. ამასთან ერთად აკადემიის სხვადასხვა ინსტიტუტიდან კომისიაში სამუშაოდ გადმოიყვანეს რამდენიმე თანამშრომელი.

კომისიამ თავის ერთ-ერთ პირველ სხდომაზე განიხილა და დაამტკიცა პოემის აკადემიური გამოცემის მომზადების ძირითადი პრინციპები.

1963 წლის აგვისტოდან მამია ებრალიძე განთავისუფლდა კომისიის სწავლული მდივნისა და მთავარი რედაქციის წევრის მოვალეობისაგან. კომისიის თავმჯდომარის მოადგილედ და მთავარი რედაქციის სწავლულ მდივნად დაინიშნა სარგის ცაიშვილი, კომისიის სწავლულ მდივნად — რობერტ თაგაური. 1966 წლის მარტიდან კომისიის სწავლულ მდივნად დაინიშნა გურამ კარტოზია.

კომისიამ თავიდანვე ფართო მოსამზადებელი მუშაობა დაიწყო, რათა განხორციელებულიყო პოემის აკადემიური გამოცემა იმ გეგმით, რაც წარმოდგენილია აკად. გიორგი წერეთლის წერილში „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის მეცნიერული გამოცემისათვის“ („მნათობი“, 1962, № 2).

მოსამზადებელი სამუშაოები სხვადასხვა მიმართულებით წარიმართა.

პირველი რიგის ამოცანად იქნა დასახული სალექსიკონო მასალის ამოწერა ქართული მწერლობის ძეგლებიდან. კომისიის თანამშრომლებისა და ხელშეკრულებით მოწვეული სპეციალისტების მიერ დამუშავდა ძველი ქართული მწერლობის ყველა გამოქვეყნებული ტექსტი, მთელი რიგი ხელნაწერი კრებულები, დიალექტოლოგიური ტექსტების დიდი ნაწილი. ლექსიკური ერთეულები ამოწერილია ცალკე ბარათებზე ვრცელი კონტექსტით. ამოწერილი სალექსიკონო მასალა ანბანის რიგზე დალაგდა. დღეისათვის კომისიის განკარგულებაშია ქართული ენის ლექსიკური მარაგის ამსახველი მდიდარი კარტოთეკა, რომელიც სამ მილიონამდე ბარათს შეიცავს.

რედაქციულად შესწავლილ იქნა „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა მთელი მემკვიდრეობა. მუშაობის შედეგები ასახულია სარგის ცაიშვილის მონოგრაფიაში „ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია“ (ტ. I, 1970 წ.; ტ. II, 1971 წ.). გამოიყო ხელნაწერთა რედაქციული ჯგუფები (პოემის ძირითად ნაწილში — ოთხი რედაქცია, დანართში — პირობით, ორი რედაქცია), რის საფუძველზეც, აკად. გიორგი წერეთლის წინადადებით, ახალი ლიტერები მიეკუთვნა ტექსტის დადგენისათვის მნიშვნელოვან ხელნაწერებს. ახალი ლიტერები (ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის გათვალისწინებით) მიეცა აგრეთვე პოემის ძირითად გამოცემებს (ლიტერების ცხრილი იხ. ქვემოთ).

მომზადდა რუსთველოლოგიური ლიტერატურის ანოტირებული ბიბლიოგრაფია. ცალკეული სტროფების მიხედვით დალაგდა ტექსტოლოგიური კვლევა-ძიების ამსახველი მასალა.

ხელნაწერთა ვარიანტების სრული, ამომწურავი ნუსხის შესადგენად „ვეფხისტყაოსნის“ ყველა ძირითადი ხელნაწერი სტროფობრივ გადაწერილ იქნა ცალკე ბარათებზე. ამასთან ერთად პოემის ძირითადი ხელნაწერები შესწავლილ იქნა ენობრივად. გაირკვა მათი ორთოგრაფიულ-გრამატიკული თავისებურებანი.

როგორც ანოტირებული ბიბლიოგრაფიის შედგენაში, ისე ხელნაწერთა გადაწერასა და ენობრივ შესწავლაში კომისიის თანამშრომლებთან ერთად მონაწილეობდნენ ხელშეკრულებით მოწვეული პირები.

რუსთველის დაბადების 800 წლის იუბილესათვის კომისიაში მომზადდა და 1966 წელს დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსნის“ მასობრივი გამოცემა (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს გიორგი წერეთელმა, სარგის ცაიშვილმა, გურამ კარტოზიამ; რედაქტორები: გიორგი წერეთელი, ირაკლი აბაშიძე). იმავე წელს გამოვიდა ამ ტექსტის მინიატურული გამოცემაც. კომისიაში მომზადებული ტექსტი, რომელიც მოიწონა რუსთველის საიუბილეო კომიტეტმა, საფუძვლად დაედო 1966 წლის საიუბილეო გამოცემას, რომელშიც სარედაქციო კოლეგიამ მცირეოდენი ცვლილებები შეიტანა.

1968 წელს, მას შემდეგ, რაც წინასწარი სამუშაოების დიდი ნაწილი შესრულდა, კომისია შეუდგა უშუალოდ ტექსტის დადგენას. კომისიის აპარატის თანამშრომლები (სარგის ცაიშვილი, გურამ კარტოზია, ცოტნე კიკვიძე, ნანა ავალიშვილი, მანუჩარ ანთაძე, გიორგი არაბული, ელისო ბილანიშვილი, ეფემია გვრიტიშვილი, ლუცინა გუგუშვილი, ლეილა თუშმალიშვილი, ლია კიკნაძე, ნანა კოტეტიშვილი, ბაბო მასხარაშვილი, ეკატერინე ტურაბელიძე, გალაქტიონ დლოტი, შალვა დლონტი, თინათინ ცქიტიშვილი, ნათელა ცქიტიშვილი, ნანი წაქაძე) აკად. გიორგი წერეთლის ხელმძღვანელობით ადგენდნენ ძირითადი და ჩანართი სტროფების ტექსტს, ურთავდნენ მათ კრიტიკულ აპარატს: ვარიანტების ნუსხას, ტექსტოლოგიურ შენიშვნებს, საილუსტრაციო მასალას — პარალელებს ძველი ქართული მწერლობის სხვა ძეგლებიდან. დადგენილი ტექსტის პროექტი წარედგინებოდა მთავარ რედაქციას, რომელიც თავის სხდომაზე განიხილავდა და ამტკიცებდა მას.

იმის გამო, რომ კომისიას გამოაკლდნენ მთელი რიგი წევრები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა 1969 წლის 13 ნოემბრის დადგენილებით დაამტკიცა კომისიის ახალი შემადგენლობა: ირაკლი აბაში-

ძე (თავმჯდომარე), სარგის ცაიშვილი (თავმჯდომარის მოადგილე), შალვა ამირანაშვილი, გიორგი ახვლედიანი, ალექსანდრე ბარამიძე, ალექსანდრე გვახარია, ივანე გიგინეიშვილი, მაგალი თოდუა, გაიოზ იმედაშვილი, ივანე იმნაიშვილი, პავლე ინგოროყვა, გურამ კარტოზია (სწავლული მდივანი), ნიკო კეცხოველი, ცოტნე კიკვიძე, დავით კობიძე, იოსებ მეგრელიძე, შოთა მესხია, ელენე მეტრეველი, სიმონ ყაუხჩიშვილი, აკაკი შანიძე, გიორგი ჩიტაია, არნოლდ ჩიქობავა, გიორგი ჩუბინაშვილი, შოთა ძიძიგური, გიორგი წერეთელი.

დამტკიცდა მთავარი რედაქციის ახალი შემადგენლობაც: გიორგი წერეთელი (მთავარი რედაქტორი), ირაკლი აბაშიძე, ალექსანდრე ბარამიძე, ივანე გიგინეიშვილი, გურამ კარტოზია, ელენე მეტრეველი, სარგის ცაიშვილი (სწავლული მდივანი), შოთა ძიძიგური.

1968—1973 წლებში კომისიამ მოამზადა „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური გამოცემის პირველი ტომი. იგი შეიცავს პოემის 258 სტროფის (162 ძირითადისა და 96 ჩანართის) კრიტიკულად დადგენილ, დასაბუთებულ ტექსტს, რომელსაც ახლავს „ვეფხისტყაოსნის“ 53 ძირითადი ხელნაწერისა და 22 ძირითადი გამოცემის ვარიანტები. ვარიანტული წაკითხვები სრულად არის მოცემული და სათანადოდ არის კვალიფიცირებული. ტექსტის ცალკეულ წაკითხვებს (როგორც მიღებულს, ისე უარყოფილს) დართული აქვს ვრცელი ტექსტოლოგიური შენიშვნები, ფართოდ არის გამოყენებული საილუსტრაციო მასალა — პარალელები ძველი ქართული მწერლობის სხვა ძეგლებიდან. ტექსტს უძღვის პოემის ძირითად ხელნაწერთა დახასიათება, ბიბლიოგრაფია ძველი ქართული მწერლობის იმ ძეგლებისა და დიალექტოლოგიური ტექსტებისა, საიდანაც კომისიის თანამშრომლებისა და მოწვეული პირების მიერ ამოწერილ იქნა სალექსიკონო-სასიმფონიო მასალა, რომელსაც ეყრდნობა კომისია პოემის ტექსტის დადგენისას. ტომს დაერთვის ფერადი ფოტოები „ვეფხისტყაოსნის“ ძირითად ხელნაწერთა თითო გვერდისა და თარხანმოურავისეული (უორდრობისეული) ხელნაწერის 22 მინიატურისა, რომელთაგან 21 პირველად ქვეყნდება (ერთი მინიატურა, რომელიც ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული, 1966 წ. გამოაქვეყნა ელენე მაჭავარიანმა). აღნიშნულ ტომს 1975 წელს გამოსცემს გამომცემლობა „მეცნიერება“.

1969 წელს, როგორც ნიმუში, დაიბეჭდა პოემის პირველი თხუთმეტი სტროფის კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი ვარიანტებითა და ტექსტოლოგიური შენიშვნებით.

კომისიის თანამშრომლებმა აკად. გიორგი წერეთლის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით მოამზადეს აგრეთვე შრომა „მეტრი და რითმა ვეფხისტყაოსანში. რითმათა სიმფონია და სიტყვათა მარცვლობრივი განაწილების ცხრილები“, რომელიც 1973 წელს გამოსცა გამომცემლობა „მეცნიერებამ“. წიგნს უძღვის აკად. გიორგი წერეთლის გამოკვლევა, რომელშიც ახლებურად არის გაშუქებული „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსთწყობის ძირითადი საკითხები. დიდი მეცნიერის ეს უკანასკნელი შრომა, რომელმაც სპეციალისტთა საყოველთაო აღიარება მოიპოვა, კვლევის ახალ პერსპექტივებს შლის ქართული ლექსის შესწავლის საქმეში.

აკადემიკოს გიორგი წერეთლის გარდაცვალების (1973 წ. 9 სექტემბერი) შემდეგ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა

1973 წლის 11 ოქტომბრის დადგენილებით დაამტკიცა მთავარი რედაქციის შემდეგი შემადგენლობა: ალექსანდრე ბარამიძე (მთავარი რედაქტორი), ირაკლი აბაშიძე, ივანე გიგინეიშვილი, გურამ კარტოზია (მთავარი რედაქციის სწავლული მდივანი), ცოტნე კიკვიძე, ელენე მეტრეველი, სარგის ცაიშვილი (მთავარი რედაქტორის მოადგილე), შოთა ძიძიგური.

მთავარმა რედაქციამ 1973 წლის 7 დეკემბრის სხდომაზე იმსჯელა მომავალი მუშაობის შესახებ. ხაზგასმით აღინიშნა, რომ მუშაობა გაგრძელდება იმ პრინციპების მიხედვით, რაც კომისიას იმთავითვე ჰქონდა შემუშავებული და რაც აკად. გიორგი წერეთლის ცნობილ წერილშია გადმოცემული.

ამასთან ვადაწყდა, რომ უფრო სისტემატური ხასიათი მიეცეს მთავარი რედაქციის მუშაობას: სხდომები გაიმართოს ორ კვირაში ერთხელ. მთავარი რედაქციისათვის განსახილველი და დასამტკიცებელი ტექსტის პროექტის შედგენა დაევალოს გურამ კარტოზიას, ცოტნე კიკვიძეს, სარგის ცაიშვილს კომისიის თანამშრომლებთან ერთად. მთავარმა რედაქციამ დაადგინა, რომ შედგეს ყოველი სხდომის მოკლე ანგარიში ოქმის სახით. ოქმების შედგენა დაევალოს გურამ კარტოზიას.

იმისათვის, რათა დაჩქარდეს მუშაობის ტემპი, 1974 წლის თებერვლიდან კომისიაში ჩამოყალიბდა თანამშრომელთა სამი ჯგუფი: ა) სარგის ცაიშვილი (ხელმძღვანელი), მანუჩარ ანთაძე, გიორგი არაბული, ნანა კოტეტიშვილი, თინათინ ცქიტიშვილი; ბ) გურამ კარტოზია (ხელმძღვანელი), ელისო ბილანიშვილი, ლია კიკნაძე, ბაბო მასხარაშვილი, ეკატერინე ტურაბელიძე; გ) ცოტნე კიკვიძე (ხელმძღვანელი), ნანა ავალიშვილი, ეფემია გვრიტიშვილი, ლუცინა გუგუშვილი, ნათელა ცქიტიშვილი.

ჯგუფები დამოუკიდებლად ამზადებენ მთავარი რედაქციისათვის პოემის ცალკე მონაკვეთების დადგენილი ტექსტის პროექტს.

მთავარი რედაქციის წევრები შეთანხმდნენ, რომ „მაცნეში“ პერიოდულად გამოქვეყნდეს მთავარი რედაქციის მუშაობის მოკლე ანგარიში სხდომათა ოქმების სახით. წინამდებარე ნომრიდან ვიწყებთ ამ ოქმების პუბლიკაციას.

ოქმებში ყოველ სტროფთან აღნიშნულია, თუ რა განსხვავებაა შეტანილი პროექტში 1966 წლის საიუბილეო გამოცემასთან (II) შედარებით. იმ შემთხვევაში, როცა სტროფს საიუბილეო გამოცემა არ იცნობს, შესადარებლად მოხმობილია 1956 წლის გამოცემა (გეფხისტყაოსანი ჩანართი და დანართი ტექსტებით. ტექსტი გამოსაცემად დაამზადა, წინასიტყვაობა და საძიებლები დაურთო სოლ. ყუბანეიშვილმა. თბ., 1956). არ არის ნაჩვენები მხოლოდ ორთოგრაფიული ხასიათის სხვაობანი: უმარცვლო უნი და ჯარი ვინისა და ხანის ნაცვლად, აგრეთვე განსხვავებანი ერთცნებიანი კომპოზიტის დაწერილობაში (მაგ., პირმზე — პირ-მზე).

სპეციალურად არ არის მითითებული (ზოგი გამონაკლისის გარდა), სტროფი ძირითადად იქნა ჩათვლილი თუ ჩანართად. ამის გარკვევა ადვილია სტროფის ნომრის მიხედვით. ჩანართი სტროფის ნომერში მძიმეა წარმოდგენილი. მაგ., ნომერი 171,1 ნიშნავს, რომ სტროფი ჩანართია და მოსდევს ძირითად 171-ე სტროფს; ნომერი 176,2 ნიშნავს, რომ სტროფი ჩანართია და მოსდევს ასევე ჩანართ 176,1 სტროფს.

ვეფხისტყაოსნის ძირითად ხელნაწერთა და გამოცემათა ლიტერები

ა) ხელნაწერები

(ვრჩხილებში მიწერილია შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ლიტერები)

A ¹ — ახალციხური ფრაგმენტი (α)	C ² — Q 779 (M)
A ² — H 599 (E)	C ³ — H 757 (A)
A ³ — Q 930 (R)	C ⁴ — H 54 (B)
A ⁴ — W 27 (Z)	C ⁵ — P 10 (X)
A ⁵ — S 3077 (N)	C ⁶ — H 1839 (D')
A ⁶ — H 3249 (S)	C ⁷ — Q 1335
A ⁷ — S 1418 (P)	C ⁸ — Q 483 (E')
A ⁸ — K 383 (A')	D ¹ — H 461 (J)
A ⁹ — S 2829 (F)	D ² — W 17 (T)
A ¹⁰ — Q 261 (I)	D ³ — S 4499 (K)
A ¹¹ — H 740 (Y)	D ⁴ — K 205 (O)
A ¹² — საქ. ლიტ. მუზ. 12904 (R')	D ⁵ — Q 796 (G')
A ¹³ — Q 1075	E ¹ — S 1727 (H')
B ¹ — Q 1082 (D)	E ² — H 66 (N')
B ² — A 363 (L)	F ¹ — აზიის ხალხთა ისტ. ლენინგრ. განყ M 48 (S')
B ³ — K 215 (Q)	F ² — Q 279
B ⁴ — S 1675a (C')	F ³ — A 1123 (M')
B ⁵ — H 2610 (H)	F ⁴ — H 422
B ⁶ — S 4988 (G)	F ⁵ — Q 768
B ⁷ — H 3061 (V)	F ⁶ — S 5207 (X')
B ⁸ — S 5006 (U)	F ⁷ — ი. გრიშაშვილისა (V')
B ⁹ — Q 799 (O')	F ⁸ — S 2525 (P')
B ¹⁰ — S 4527 (F')	F ⁹ — S 2315 (K')
B ¹¹ — საქ. ლიტ. მუზ. 10768 (Q')	F ¹⁰ — H 783 (J')
B ¹² — H 412 (I')	F ¹¹ — ბორჯომის მუზ. № 2854
B ¹³ — საქ. მეცნ. აკად. ბიბლ. ა2K 25239 — ვ. ასლანიშვილისეული (L')	F ¹² — A 654 (U')
C ¹ — H 2074 (C)	

ბ) გამოცემები

- a — ვახტანგ მეექვსისა. თბ., 1712.
 b — მ. ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილისა და ზ. ფალაენდიშვილისა. თბ., 1841.
 c — დ. ჩუბინაშვილისა. თბ., 1860.
 d — გ. ქართველიშვილისა. თბ., 1888.
 e — დ. კარიჭაშვილისა. თბ., 1903.
 f — ს. კაკაბაძისა. თბ., 1913.
 g — ი. აბულაძისა. თბ., 1914.
 h — დ. კარიჭაშვილისა. თბ., 1920.
 i — ი. აბულაძისა. თბ., 1926.
 j — ს. კაკაბაძისა. თბ., 1927.
 k — კ. ჭიჭინაძისა. თბ., 1934.
 l — საიუბილეო გამოცემა. თბ., 1937.
 m — შ. წერეთლის ხელნაწერი. ბერლინი, 1938 (დაცულია შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტში).
 n — შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტისა. თბ., 1951.
 o — პ. ინგოროყვასი. თბ., 1953.
 p — ა. ბარამიძის, კ. კეკელიძის, ა. შანიძისა. თბ., 1957.
 q — მ. წერეთლისა. პარიზი, 1961.

- r — ჰ. ინგოროყვას ხელნაწერი. თბ., 1965 (ფოტოპირი დაცულია «ვეფხისტყაოსნის» აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში).
- s — ა. შანიძისა და ა. ბარამიძისა. თბ., 1966.
- t — «ვეფხისტყაოსნის» აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიისა. თბ., 1966.
- u — საიუბილეო გამოცემა. თბ., 1966.
- y — ჰ. ინგოროყვასი. თბ., 1970.

1973 წ. 21 დეკემბერი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 163; 164; 165. პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ და ს. ცაიშვილმა კომისიის თანამშრომლებთან ერთად.

სტროფი 163 („დაწერა, თუ: „ჩემო ყმანო...“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში ცვლილება შეტანილი არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა უცვლელად, ოღონდ ვარიანტებიდან ამოღებულ იქნა ზედა ინფორმის, როგორც ვულგარულის, კვალიფიკაცია.

სტროფი 164 („მიწაცა თქუენი ავთანდილ...“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში შეტანილია შემდეგი ცვლილება: მეორე ტაქში ვიქმ შეცვლილია ვიქ ფორმით. პროექტი დამტკიცდა უცვლელად.

სტროფი 165 („საქმე რამე შივ თავისა ზე საღმე გარდასაბუწეწელი“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: პირველი ტაქსის ბოლოს მძიმის ნაცვლად წერტილია დასმული.

რედაქციამ პირველი ტაქსის ბოლოს ადადგინა მძიმე, მეორე ტაქსის (დავყო მართლად და დარბადა ეს წულელი მე წელი) ბოლოს კი მძიმის ნაცვლად დასვა წერტილ-მძიმე.

მსჯელობის საგანი გახდა მეორე ტაქსში დადასტურებული პარალელური ფორმები მართლად და მართო. რედაქციამ ძირითად ტექსტში დატოვა მართლად (წინააღმდეგია ი. გიგინეიშვილი).

1974 წ. 11 იანვარი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 166; 167; 168; 169. პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ და ს. ცაიშვილმა კომისიის თანამშრომლებთან ერთად.

სტროფი 166 („მე შერბადინ დამივდია...“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში ცვლილებები შეტანილი არ არის. რედაქციამ მეორე ტაქსის ბოლოს მძიმის ნაცვლად დასვა წერტილ-მძიმე. მსჯელობის საგანი გახდა მესამე ტაქსის წაკითხვა.

ი. გიგინეიშვილი: მესამე ტაქსში წაკითხვა — ვარდს არ ზრვიდეს, არ აქნობდეს — იუსტ. აბულაძის კონიექტურაა. ხელნაწერებში გვაქვს ვარდსა ზრვიდეს, არ აქნობდეს, რაც უნდა აღდგეს კიდევ პოემის ტექსტში. ჩვენ სრულად არ გვაქვს გათვალისწინებული და ზრვა ზმნის ყველა მნიშვნელობა.

შ. ძიძიგური: და ზრვა და კნობა აქ, შეიძლება, სინონიმური მნიშვნელობით, მართლაც, არ იხმარებოდეს. შეიძლება, ასეთი აზრია გადმოცემული: ვარდს ზრავდეს, მაგრამ არ აქნობდეს.

დაადგინეს: პროექტში წარმოდგენილი წაკითხვა დარჩეს უცვლელად.

სტროფი 167 („თქუენცა იციო, გამიზრდია...“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: პირველი ტაქსის ბოლოს წერტილის ნაცვლად წერტილ-მძიმეა. პროექტი დამტკიცდა.

სტროფი 168 („ესე წიგნი გაასრულა წულიანან და სიტყუა-ნაშმა“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში ცვლილება შეტანილი არ არის. ივ. გიგინეიშვილს საკვიროდ მიაჩნია, რომ ერთგნებანი კომპოზიტები «ვეფხისტყაოსანში» ერთად დაიწეროს. ამ წინადადებას მხარი დეკლარირეს შ. ძიძიგურმა, ე. მეტრეველმა, ა. ბარამიძემ, ც. კიკვიძემ.

დაადგინეს: პირველი ტაქსის ბოლოს კომპოზიტი ერთად (უდგფისოდ) დაიწეროს: სიტყუანაწმამ. შემდგომშიც უდგფისოდ დაიწეროს ერთგნებანი კომპოზიტები.

რედაქციის წევრებმა არ გაიზიარეს ი. გიგინეიშვილისა და ე. მეტრეველის წინადადება, რომ პირველ ტაეპში ნაცვლად წყლიან მან ფორმისა იკითხებოდეს წყლიან მან (წყლიან და სიტყუანაზამ).

სტროფი 169 („ბრძანა: „წაღით ყუელაჯი, აქა მომკრედ არეინ მინა“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში ცვლილება შეტანილი არ არის.

რედაქციამ დაამტკიცა წარმოდგენილი პროექტი, ოღონდ მესამე ტაეპის ბოლოს მიძიმის ნაცვლად დასვა წერტილი.

რედაქციას საჭიროდ მიჩნია შემდგომ სპეციალურად იქნას განხილული თინათინა და მისი მსგავსი შედგენილი შემასმენლების დაწვრილობის საკითხი.

ი. გიგინეიშვილი თვლის, რომ პირველ ტაეპში ნაცვლად სიტყვისა მომკრედ უნდა იკითხებოდეს მემკრედ.

დაადგინეს: ჯერჯერობით დარჩეს მომკრედ. როცა ი. გიგინეიშვილი წარმოადგენს სათანადო საილუსტრაციო მასალას, დაეუბრუნდეთ მომკრედ მემკრედ ფორმათა საკითხს.

რედაქციის წევრებმა აზრი გამოთქვეს ვარიანტული წაკითხვების კვალიფიკაციის შესახებ.

ი. გიგინეიშვილი: მე წინააღმდეგი ვარ, რომ ვარიანტულ წაკითხვებს მივცეთ კვალიფიკაციები (ველგარული, გვიანდელი, არქაიზებული და ა. შ.). XII—XIII საუკუნეთა ენობრივი ნორმების გადაწყვეტა ძნელი საქმეა. შესაძლებელია შეცდომა დაფუძვით ამა თუ იმ ფორმის დადასტურებას. ნეიტრალურობის დაცვა სჯობს ვარიანტების ჩვენებისას.

ე. მეტრეველი: კვალიფიკაციები საჭირო არ არის. თვით მკითხველს მივცეთ საშუალება ვარიანტებში გარკვევისა.

ც. კიკვიძე: კვალიფიკაციების მიწერით ჩვენ მკითხველებს უნდა მივაწოდოთ ჩვენი თვალსაზრისი ამა თუ იმ ენობრივი ფორმის შესახებ, რაც ასახავს ჩვენი ცოდნისა და ინფორმაციის დღევანდელ დონეს.

გ. კარტოზია: კვალიფიკაციების მოშლა უბრალო ტექნიკური ოპერაცია კი არ არის, არამედ ძირფესვიანად შეცვლის გამოცემის ხასიათს და ეწინააღმდეგება „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური გამოცემის იმ პრინციპებს, რაც რედაქციას მიღებული აქვს და რის მიხედვითაც ნომზადლა პირველი ტომი.

ს. ცაიშვილი: აკადემიურ გამოცემაში კვალიფიკაციები აუცილებელია. ეს თავის დროზე გადაწყვეტა რედაქციამ.

ა. ბარამიძე: დადგენილი პრინციპები არ უნდა შეიცვალოს. ყოველ კერძო, კონკრეტულ შემთხვევისას ვიმსჯელოთ, მისაღება თუ არა ესა თუ ის კვალიფიკაცია. ხოლო, საერთოდ, მივცეთ თუ არა კვალიფიკაციები, ამაზე ნუ ვიღავებთ.

რედაქციამ განხილულ სტროფთა ვარიანტებიდან ამოიღო კვალიფიკაციები: *sic!* და დაუმატა: ვ უ ლ გ ა რ უ ლ ი (ყუალაქსა 166, საგონებლათ 169), გ ვ ი ა ნ დ ე ლ ი (ასე 167), ა ნ მ ე ტ ი (ამა 167). უ მ ა რ თ ე ბ უ ლ ო ს ნ ა ც ვ ლ ა დ გ ვ ი ა ნ დ ე ლ ი მიეწერა ფორმებს: მოგეფინოსთ 166, გმართებთ, გმართებთ 167.

1974 წ. 25 იანვარი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განხილეს სტროფები: 170; 171; 171,1; 172. პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ც. კიკვიძემ და ს. ცაიშვილმა კომისიის თანამშრომლებთან ერთად.

სტროფი 170 („იგი ველი გაირბინა...“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში შემდეგი ცვლილებებია: წერტილ-ძიძმეა დასმული: პირველი ტაეპის ბოლოს — წერტილის ნაცვლად, მესამე ტაეპის ბოლოს — მიძიმის ნაცვლად.

გ. კარტოზიამ განმარტა, რომ პროექტში მიღებულია სტროფის იმგვარი წაკითხვა და გაგება, რაც კომისიის 1966 წლის გამოცემაში (და აქედან — საიუბილეოში) არის მოცემული. სტროფის შინაარსი ასეთია: ის ველი გაირბინა, ლაშქარს მოშორდა. ვინ სულიერი ნახავს ან ვინ წაეჩხუბება? მას (ე. ი. ავთანდილს), რომელსაც მახვილი ვერას ავნებს, თავისივე მკვლეელი (ე. ი. თინათინი) გაჰყვა. მისგან (თინათინისგან) აკიდებული ჰქონდა კეჟმის მიძიმე ტირითა.

ა. ბარამიძემ აღნიშნა, რომ მას კომისიის გამოცემის წაკითხვა უფრო მისაღებად მიჩნია, ვიდრე სხვა გამოცემებისა. მეოთხე ტაეპში მისგან აუცილებლად თინათინს გულისხმობს, ამიტომ ეს წყობა უფრო სწორია.

შ. ძივიგური: მეორე ტაეში (ვინმეა ნახა სულიერმან, ანუ ვინმეა წაეილა?) წაიღებინა, წახუბების აღმნიშვნელი ზმნა საესებით გასაგები არ არის. იქნებ წაიღება აქ ნიშნავს შეხვედრას. შდრ. რა წაეკილა = რა შეგემთხვა, რა შეგხვდა.

ი. გიგინეიშვილი: მე მგონია, აჯობებს, რომ ადგილი შევუნაცვლოთ მეორე და მესამე ტაეების საერთო სიტყვებს და ბ და გ ტაეები ასე წავიკითხოთ: „ვინმეა ნახა სულიერმან, ანუ ვინმეა გაეკილა? ვის მახტილი ვერას ავნებს, მისი მკლველი წაეკილა“. წაეკილა გაევიგოთ, როგორც გაეკილა (=გაყვავა). ცნობილია, რომ წა პრეფერბი ქართულში ხშირად იხმარება გა-ს მნიშვნელობით.

ს. ცაიშვილი: წაიკიდება გაიკიდების, გაყოლის მნიშვნელობით „ვეფხისტყაოსანში“ არ იხმარება.

გ. კარტოზია: შემოთავაზებულ წავითხვას მისი მკლველი წაეკილა ხელნაწერები მხარს არ ქუპერენ, კონიექტურაა. ყველა ხელნაწერში შესიტყვება მისი მკლველი (ან დამახინჯებული ვარიანტი მისი მკლავი) დაკავშირებულია გაეკილა ზმნასთან. დაადგინეს: წარმოდგენილი პროექტი მიღებულ იქნას უცვლელად.

სტროფი 171 („რა ლაშქართა ინადირეს...“).

საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით, პროექტში ცვლილებები არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფი 171,1 („ღმერთი, ლომო, შენად ნაცვლად...“).

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 172) შედარებით, პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: მესამე ტაეის ბოლოს მიმის ნაცვლად წერტილ-მიძევა დასმული. საიუბილეო გამოცემაში სტროფი ძირითადად არის მიჩნეული, აქ კი ჩანართად არის ჩათვლილი შემდეგი მოსაზრებების გამო:

1) სტროფი არ არის A და D რედაქციის ხელნაწერებში, გარდა A⁸A¹⁰A¹²D⁵-ისა. აქედან A⁸-ში აღდგენილია, A¹⁰-ში შემდეგია მიწერილი სხვა ხელით ქვემო აშიაზე და, როგორც ჩანს, მომდინარეობს a-დან; ამ გამოცემიდანვე უნდა იყოს შესული A¹²-შიც, რომელიც, საერთოდ, ვახტანგისეული გამოცემის გავლენას განიცდის (იხ. ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 208—209; ტ. II, თბ., 1971, გვ. 70); D⁵-ში სტროფი აღდგენილია; D⁵ კი, როგორც ვარკვეულია, მომდინარეობს D⁴-დან (იხ. ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, თბ., 1963, გვ. 88—89; შდრ. s გამოცემა, გვ. 019).

2) სტროფი არ არის C²-შიც, რომელიც სტროფული შედგენილობით გარკვეულ ნაწილში A რედაქციის ხელნაწერთა გავლენას განიცდის (იხ. ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 205; შდრ. მ. კარბელაშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ პარიზული ხელნაწერი: შ. რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ. ისტ. ინსტიტუტის XXIX სამეცნიერო სესია (თეზისები), თბ., 1969).

3) სტროფი ენობრივად გაუმართავია: ა) ვ ი ს მ ც ა დ ა ნ ე რ გ ვ ი დ ე ს — აქ მ ც ა ნაწილაკი ზმნის კავშირებითის ფორმასთან უადგილოა; მ ც ა ნაწილაკის ნაცვლად ც ა -ს წაკითხვა (როგორც pr-შია) შინაარსობრივად მიუღებელია. ბ) გ ა ი ა რ ა ა ქ ა თ კ ი დ ე ს — ენობრივად გაუმართავი ფრაზაა.

4) სტროფი ნაწილობრივ წინა სტროფების პარაფრაზირებაა (შდრ. ყოვლგან რბოდეს საქმებარად, 171₄ — დარბოდეს და სხუანით სხუათა...; ლაშქართავან გაეკილა, 170₁ — გაიარა აქათ კიდეს) და მისი ამოღება თხრობაში შინაარსობრივ ხარვეზს არ ქმნის.

ა. ბარამიძე: სტროფი, უდავოდ, საეჭვოა. ჩვენს გამოცემაში (S) მხოლოდ პირობით გვაქვს დატოვებული პოემის ძირითად ტექსტში. მე ვეზმობოთ კ. ჰიქინაის განცხადებას, რომ უფრო დიდი დანაშაულია პოემას დავაკლოთ ერთი ნამდვილი სტროფი, ვიდრე დავუმატოთ ათეული საეჭვო. თუ ოდნავ გუვი მაინც გვაქვს, სჯობს, რომ დავტოვოთ, კომენტარებში კი მიუუთითოთ ამის შესახებ.

ი. გიგინეიშვილი: ევსს არ იწვევს პროექტში წარმოდგენილი საბუთები, რომლებიც ამტკიცებენ სტროფის ჩანართობას, ოღონდ უნდა ამოვიღოთ ბოლო არგუმენტი, სტროფი წინა სტროფების პარაფრაზს წარმოადგენსო. მაგრამ, საერთოდ, სტროფების ამოღება საძნელო საქმეა, საზოგადოებრივი თვალსაზრისით ყველაზე მტკივნეული ოპერაციაა ტექსტის დადგენისას. ამიტომ სტროფი ჭერჭერობით დარჩეს ძირითად ტექსტში და შემდეგ კვლავ დავუბრუნდეთ მისი ჩანართობის საკითხს. ამასთან მართებულად მიმაჩნია სტროფში სტრაქონთა რიგის შეცვლა, ისე როგორც ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის გამოცემაში (პირველი ტაეები გადაეკითხათ ბოლოში).

ს. ცაიშვილი: სტროფის ჩანართობას ამტკიცებს ის ფაქტი, რომ იგი არ არის ორ უძველეს (A და D) რედაქციაში და C⁵ ხელნაწერში, რომელიც ამ რედაქციის ხელნაწერთა პროტოგრაფიდან უნდა იყოს გადაწერილი. სტროფი ჯერჯერობათ ჩათვალთ ჩანართად, შემდეგ კი კვლავ დაუბრუნდეთ ამ საკითხს, რაც შეეხება ტაეპების თანმიმდევრობის შეცვლას, ასეთი რამ ხელნაწერთა ჩვენების საწინააღმდეგო მოქმედება იქნება.

გ. კარტოზია: ტაეპების ამგვარი წყობა პირვანდელი წაითხვის დამახინჯების შედეგი კი არ არის, არამედ სტროფის ჩანართობის ერთ-ერთი დამატებითი საბუთია. ტაეპის გადასმით და სტროფის გამართვით კი ჩვენ ხელს შევეუწყობთ ჩანართი სტროფის ძირითად ტექსტში დამკვიდრებას. ამიტომ ტაეპის გადასმა არ არის მიზანშეწონილი.

დადგინდა: სტროფი დროებით გადატანილ იქნეს ჩანართებში. შემდგომ კვლავ დავუბრუნდეთ მისი ნამდვილობის საკითხს. ტაეპების რიგი დარჩეს ისე, როგორც წარმოდგენილ პროექტშია.

სტროფი 172 („შერმაღინ ერთგან შეყარანა...“).

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 173) შედარებით. პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: წერტილ-მიმხევა დასმული: მეორე ტაეპის ბოლოს — წერტილის ნაცვლად და მესამე ტაეპის ბოლოს — მიმხის ნაცვლად.

რედაქციამ დამტკიცა წარმოდგენილი პროექტი, ოღონდ მეორე ტაეპის ბოლოს წერტილ-მიმხის ნაცვლად აღადგინა წერტილი.

გარდა ამისა, განხილულ სტროფთა ვარიანტებიდან რედაქციამ ამოიღო კვალიფიკაციები: *sic!* აგრეთვე: გვიანდელი (მოასხემდეს 171,1₂), შეცდომით (დიდებულლები 172₁; იცემდებს 172₄; ულები 172₄), უმართებულო (დიდებულობი 172₁).

1974 წ. 8 თებერვალი

დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გვიგინიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 172,1; 173; 174; 175; 176; 177. პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ც. კიკვიძემ და ს. ცაიშვილმა კომისიის თანამშრომლებთან ერთად.

სტროფი 172.1 („შერმაღინ უთხრა: „მართალ ხართ...“).

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 247) შედარებით, პროექტში შემდეგი ცვლილებებია: დამოიღეთ (დაპილდეთ), გაგრყუნათ (გავრყუნათ), დაეწმილდეთ (დაესწმილდეთ); პირველი და მეორე ტაეპების ბოლოს წერტილ-მიმხის ნაცვლად მიმხევა დასმული.

სტროფი ჩათვლილია ჩანართად შემდეგი მოსაზრებების გამო: 1) მას არ იცნობს A რედაქციის ზოგიერთი ხელნაწერი და C⁵ (შდრ. 171,1-ის კომენტარი); 2) დარღვეულია რიტმი: არუვლია მალაღი და დაბალი შაირით დაწერილი სტრიქონები. ზოგიერთ ხელნაწერში (A⁴A⁹D¹D²) არის ცდა ამ დარღვევის გასწორებისა.

ი. გვიგინიშვილი: სტროფში პირველი ტაეპი დაბალი შაირით არის ნაწერი, დანარჩენი სამი ტაეპი — მაღლით. საჭიროა პირველი ტაეპი გასწორდეს D¹D² ხელნაწერების მიხედვით (მერმე უთხრა: „უმართლე ხართ, თუცა ცრემლსა თვალთა მილდეთ), მთელი სტროფი მაღალი შაირით გაეპართოს.

ა. ბარამიძემ, გ. კარტოზიამ, ც. კიკვიძემ შენიშნეს, რომ აღნიშნული ხელნაწერები, საერთოდ, ნარედაქციევი ნუსხებია და ისინი, ალბათ, არც ამ ტაეპში იცავენ ძველ წაკითხვას. ასევე ნასწორებია ნუსხებია A⁴A⁹. ამიტომ ამ ხელნაწერების მიხედვით სტროფის გამართვა არ იქნება მართებული.

დაადგინეს: დარჩეს პროექტში წარმოდგენილი წაკითხვა პირველი ტაეპისა: შერმაღინ უთხრა: „მართალ ხართ, თუ ცრემლსა თუალთა დამილდეთ“.

სტროფი 173 („ყოვლთა ჰკადრეს: „თუცა ყოფა...“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 174) შედარებით, ცვლილებები შეტანილი არ არის. პროექტი უცვლელად იქნა მიღებული.

სტროფი 174 („ამ საქმესა მემოწმების დიონოსი ბრძენი, ეზროს“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 175) შედარებით, ცვლილება არ არის.

ა. ბარამიძე: პირველ ტაეპში მიიმე უნდა გადაისვას: დიონოსი, ბრძენი ეზროს. ასე აჯობებს ლექსთწყობის თვალსაზრისით. ვარიანტებში უნდა აისახოს, თუ როგორ სვამენ სასვენ მიშანს გამომცემლები (დიონოსი, ბრძენი ეზროს თუ დიონოსი ბრძენი, ეზროს). რაც შეეხება ტაეპის შინაარსს, ამჯერად წუ ვიმსჯელებთ მასზე, შემდეგ სპეციალურად დაუბრუნდეთ ამ საკითხს.

გ. კარტოზია: პროექტში წარმოდგენილი წაკითხვა ტაეპისა, ე. ი. ბ რ ძ ე ნ სიტყვის მიხედვით დ ი ო ნ ო ს ი ს მსაზღვრელად, უფრო მართებული ჩანს. შდრ. პოემის სხვა ადგილი, სადაც დ ი ო ნ ო ს ი (დ ი ვ ნ ო ს ი) ისევ ამ ეპითეტით არის მოხსენებული: ამ საქმესა დაფარულსა ბ რ ძ ე ნ ი დ ი ვ ნ ო ს გააცხადებს. 1478₁.

დაადგინეს: შეიცვალოს ტაეპში მძიმის ადგილი: დ ი ო ნ ო ს ი, ბ რ ძ ე ნ ე ზ რ ო ს.

სტროფი 175 („ავთანდილ იგი მინდორი...“).

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 176) შედარებით, პროექტში ცვლილება არ არის.

პროექტი მიღებულ იქნა. რედაქციის წევრებმა გადაწყვიტეს შემდგომში კვლავ დაუბრუნდნენ მეოთხე ტაეპის (თქუთა: „თუ მე მასმცა ვეახელ, აწ ცხელსა ცრემლსა ვლტრი არა“) წაკითხვისა და გაგების საკითხს.

ა. ბარამიძეს და ე. მეტრეველს მიაჩნიათ, რომ მ ა ს (მ ა ს მ ც ა ვეახელ) გულისხმობს ტარიელს. სხვების აზრით, აქ თინათინი იგულისხმება.

სტროფი 176 („ასალმან ფიფქმან დათოვა...“).

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 177) შედარებით, პროექტში ცვლილება არ არის.

შ. ძიძიგური: მესამე ტაეპის (თქუთის: „ჭირი ჩემი სოფელმან ოთხმოცდაათი ანასა) საართოა ანასა სიტყვაში გაურკვეველია ნ თანხმოვნის არსებობა. პრევერბებთან ამ ნ-ს ხმარება დ. გურამიშვილის ენაში ინდივიდუალური მოვლენა ჩანს. არც ძველ ქართულში, არც თანამედროვე დიალექტებში ასეთი ფორმები არ გვხვდება.

ი. გვიგენიშვილი: პრევერბების შემდეგ ნ-ს დართვა მხოლოდ დ. გურამიშვილს როდი ახასიათებს. ეს მოვლენა სხვა ავტორებთანაც დასტურდება.

დაადგინეს: დარჩეს წაკითხვა ანასა (=ან-ასა).

ა. ბარამიძეს მიაჩნია, რომ მეოთხე ტაეპში (მოვშორდი ლხინსა ყუქლასა, ჩანგსა, ბარბითსა და ნასა) ყ უ ქ ე ლ ა ს ა ს რ ტყვის შემდეგ, მძიმის ნაცვლად, უნდა დაიწეროს ორწერტილი ან ტიყ. ი. გვიგენიშვილი მომხრეა ტირეს დაწერისა.

შ. ძიძიგურს, ს. ცაიშვილს, ც. კიკვიძეს მიაჩნიათ, რომ ყ უ ქ ე ლ ა აქ განმარტავადგებელი სიტყვა არ არის. ლ ხ ი ნ ი ყ უ ქ ე ლ ა, ჩ ა ნ გ ი, ბ ა რ ბ ი თ ი და ნ ა ერთგვაროვანი წევრებია. ამიტომ ყ უ ქ ე ლ ა-ს შემდეგ მძიმე უნდა დარჩეს.

დაადგინეს: დარჩეს მძიმე.

სტროფი 177 („ვარდი მის მზისა გაყრილი უფრო და უფრო ჰნებოდა“).

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 178) შედარებით, პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზია: პირველ ტაეპში მის მზისა გაყრილი განკერძოებული განსაზღვრება და ამიტომ მძიმეებით უნდა გამოიყოს.

შ. ძიძიგური: მართლწერის წესების მიხედვით, მძიმეები აქ თუშეცა საქიროა, მაგრამ ლექსში არ ხმარობენ და ნურც აქ დაწერათ.

დაადგინეს: ტაეპის წაკითხვა დარჩეს უცვლელად.

განხილულ სტროფთა ვარიანტებიდან რედაქციამ ამოიღო კვალიფიკაციები: დ ა მ ა ხ ი ნ ქ ე ბ უ ლ ი (შერამდინ 172,1₁; გუვარ მისცა [=გუვარმისცა] 173₁; ოთხოთა ჰმით [=ოთხანით] 175₁), უ მ ა რ თ ე ბ უ ლ ო (თვალთად 172,1₁; დაუმორჩილდეთ 172,1₂), შე ე ც ლ ო მ ი თ (თავჯანი სცა 173₄; ოთხავ ახმივ, ოთხ ამოქმივ 175₁).

1974 წ. 22 თებერვალი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გვიგენიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განხილეს სტროფები: 174,1; 174,2; 176,1; 176,2; 177,1; 178, 179; 180; 181; 182; 183. პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ც. კიკვიძემ, ს. ცაიშვილმა კომისიის თანამშრომლებთან ერთად.

სტროფი 174,1 („ტარიას ძებნად ავთანდილ...“).

პროექტში, 1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 250) შედარებით, შემდეგი ცვლილებაა: პირველი და მეორე ტაეპების ბოლოს წერტილ-მძიმის ნაცვლად დასმულია მძიმე და ტირე.

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფი 174,2 („მივიდოდა, მიუზნობდა...“).

პროექტში, 1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 251) შედარებით, შემდეგი ცვლილებაა: მიუზნობდა (მიუზნოდა), პირსა მზესა (პირსა, მზესა), მადლობს (ჰმადლობს); პირველი და მეორე ტაეპების ბოლოს მძიმეა წერტილ-მძიმის ნაცვლად.

ს. ცაიშვილმა აღნიშნა, რომ განსახილველი ჩანართი სტროფები, რომელთა ჩანართობა ეჭვს არ იწვევს, არ არის სწორედ იმ ხელნაწერებში, სადაც არ არის სტროფი „ღმერთი, ლომო...“. ესეც მოწმობს ამ უქანასკნელი სტროფის ჩანართობას.

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფი 176,1 („მოეგონის მისი მკუჭელი...“).

პროექტში, 1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 254) შედარებით, შემდეგი ცვლილება: ფიცხლა (ფიცხლად), დამრჩა (დამრჩეს); პირველი ტაეპის ბოლოს მიძივა (წერტილ-მიძივის ნაცვლად), მეორე ტაეპის ბოლოს კი — მიძიმე და ტირე (ორწერტილის ნაცვლად); მესამე ტაეპის ბოლოს მოშლილია ტირე და მხოლოდ კითხვითი ნიშანია დატოვებული.

პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ პირველი ტაეპის ბოლოს მიძიმეს მიეწერა ტირე. ამით მეორე ტაეპი გამოიყო, მესამე-მეოთხე ტაეპები კი დაუკავშირდა პირველს.

სტროფი 176,2 („საყუარელი მოეგონის...“).

პროექტში, 1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 255) შედარებით, შემდეგი ცვლილება: გარდ-მოსეტყუა (გამოსეტყვა); პირველი ტაეპის ბოლოს დასმულია მიძიმე და ტირე (წერტილ-მიძიმის ნაცვლად), მეორე ტაეპის ბოლოს კი — მიძიმე (წერტილ-მიძიმის ნაცვლად).

რედაქციამ პირველი ტაეპის ბოლოს ორწერტილი დასვა (მიძიმისა და ტირეს ნაცვლად), ხოლო მეორე ტაეპის ბოლოს — ძახილის ნიშანი (მიძიმის ნაცვლად); ძახილის ნიშანი დაისვა მესამე ტაეპის ბოლოსაც (წერტილის ნაცვლად).

სტროფი 177,1 („იგი პირად მსგავსი მზისა...“).

პროექტში, 1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 257) შედარებით, შემდეგი ცვლილება: მსგავსი მზისა (მზისა მგზავსი), რომს, ჩინელთა (პრომს — ჩინელთა); მეორე ტაეპის ბოლოს მიძივა (წერტილ-მიძიმის ნაცვლად), მესამე ტაეპის ბოლოს კი — წერტილ-მიძიმე (მიძიმის ნაცვლად).

პროექტი დამტკიცდა, ოღონდ მეოთხე ტაეპში, ნაცვლად წაკითხვისა. მ აღ რ ი ბ ს კ კ ი თ ხ ა ვ ს მ ა შ რ ი ყ ე ლ თ ა, მიღებულ იქნა მ აღ რ ი ბ ს კ კ ი თ ხ ა ვ ს, მ ა შ რ ი ყ ე ლ თ ა (მიძიმე დაისვა).

სტროფი 178 („უმნე ეძებს, ცრემლი მტირალსა სდის ზღუათა შესართავისად“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 179) შედარებით, შემდეგი ცვლილება: პირველი და მეორე ტაეპების ბოლოს წერტილ-მიძივა (წერტილის ნაცვლად).

პროექტი მიღებულ იქნა. რედაქციის წევრებმა იმსჯელეს პირველი ტაეპის შინაარსის შესახებ.

შ. ძიძიგურმა და გ. კარტოზია აღნიშნეს, რომ ზღუათა შესართავისად ნიშნავს „ზღვათა შესართავის მსგავსად“.

ს. ცაიშვილი: აქ გვაქვს პოეტური ლიცენცია. ნანათესაობითარი ვითარებითი ნახმარია სახელობითის ნაცვლად (ზღვათა შესართავისად = ზღვათა შესართავი). შდრ. მომეც მიჯნურთა სურვილი, სიკუდილდღე გასატანისა. 2ა, სადაც გასატანისა = გასატანი.

ი. გიგინეიშვილი: შეუძლებელია აქ ლიცენცია გვექონდეს. ჯერ ერთი, შესართავისად პირველ ტაეპშია და სტროფში რითმა მის მიხედვით არის გამართული. შემდეგ, სდის ზღუათა შესართავისად სხვაგანაც გვხვდება პოემაში (1241). ეს რუსთველისთვის ბუნებრივი გამოთქმაა. პოეტური ლიცენციას არ ვაიმეორებდა. ამასთან ერთად უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ფრაზა შორდება პოემის სხვა ადგილებში დადასტურებულ შესიტყვებას: ატირდა ცრემლითა, ზღვათა შესართავითა (218; 834), სადაც ზღუათა შესართავი სხვა სიტყვის (ცრემლის) მსაზღვრელია. 178 (და 1241) სტროფში კი ზღუათა შესართავის მსაზღვრელად ვერ ჩავთვლით.

გ. კარტოზია: ზღუათა შესართავი 178 (და 1241) სტროფშიც მსაზღვრელია, ოღონდ მასთან საზღვრული სახელი გამოტოვებულია, იგულისხმება. ტაეპის აზრი ასეთია: სდის ცრემლი ზღვათა შესართავი ცრემლის მსგავსად.

სტროფი 179 („ყოვლი პირი ქუეყანისა...“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 180) შედარებით, ცვლილება არ არის.

შ. ძიძიგური: მეორე ტაეპში („ასრე რომე ცასა ქუეშე არ დაურჩა, არ იარა“) სართობო სიტყვა მეორე თურმეობითში უნდა იყოს და არა წყვეტილობი. ე. ი. არ იარას ნაცვლად უნდა წაკითხეთ: არ ე არა, როგორც გვაქვს ზოგიერთ ხელნაწერში.

გ. კარტოზია: აქ ეა კომპლექსი. პართლაც, უფრო ძველი უნდა იყოს. ეა > ია უფრო საკულუბებელია, ვიდრე პირიქით. მაგრამ ეს შესწორება საკმარისი არ არის ტაეპის გამართვისათვის. სტროფში მაინც რჩება ტავტოლოგიური რითმა (ა. მოიარა, ბ. ეარა). მეორე ტაეპის ბოლო ორი სიტყვა სხვაგვარად უნდა დავყოთ: არე არა, მათ წინ კი მიძიმე ამო-

ვიღოთ, როგორც **oqry** გამოცემებში გვაქვს: ასრე რომ ცასა ქუეშე არ დაურჩა არე არა. ეს ნიშნავს: ცის ქვეშ არ დაურჩა არავითარი ადგილი.

დაადგინეს: მიღებულ იქნას წაკითხვა: არ დაურჩა არე არა.

სტროფი 180 („მიხუტდა რასმე ქუეყანასა...“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 181) შედარებით, შემდეგი ცვლილებაა: მეორე და მესამე ტაქების ბოლოს მძიმის შემდეგ დასმულია ტირე. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფი 181 („მას მიხუტდა წუერი სადგურად...“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 182) შედარებით, ცვლილება არ არის.

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფი 182 („ზედ წაადგა, შეექცევის...“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 183) შედარებით, შემდეგი ცვლილებაა: მესამე ტაქვში შორისდებული ეა წარმოდგენილია იოტი: ვ ა ზ.

ი. გიგინეიშვილი: მეორე ტაქვში („თუენი ესხნეს ორანილა, ამაღ სულთქუამს, არა იშობს“) წაკითხვა არა იშობს მიუღებელია. იშობს მწუხარების გამომხატველი ზმნაა, ამიტომ უპირატესობა უნდა მიეცეს ხელნაწერებში დადასტურებულ ვარიანტს: ა მ ა ღ ი შ ო ბ ს.

გ. კარტოზია: იშობს ზმნა ნაწარმოებია იშ შორისდებულისაგან, რომელიც პოემის ძირითად ტექსტში ორგან გვხვდება და ორგანვე აღტაცების, სიხარულის გამომხატველია (იშ, თავი ვიხსენ მე რულად! 11944; ერთვულთა შექმნეს ვაება, მტერთა — ხსენება იშ ის ა. 3274). ამიტომ უცვლელად უნდა დარჩეს ტაქვში წაკითხვა ა მ ა ღ ს უ ლ თ ქ უ ა მ ს, არა ი შ ო ბ ს.

ი. გიგინეიშვილი: ფატმანის ნათქვამში (იშ, თავი ვიხსენ მე რულად!) იშ აუცილებლად აღტაცებას, სიხარულს არ გამოხატავს. მეორე შემთხვევაში კი (მტერთა — ხსენება იშ ის ა) მას ასეთი მნიშვნელობა, მართლაც, აქვს. იშ შორისდებული პოემაში, როგორც ჩანს, ორივე მნიშვნელობით იხმარება: გამოხატავს სიხარულსაც და მწუხარებასაც. 182-ში მწუხარების გამომხატველი უნდა იყოს.

გ. კარტოზია: ეკვი არ არის, რომ იშ ფატმანის ნათქვამშიც მხოლოდ სიხარულს გამოხატავს. უპირატესობა მოკვლა ფატმანისათვის სასიხარულო ამბავია. იშ „ვეფხისტყაოსანში“ მხოლოდ სიხარულს გამოხატველია.

დაადგინეს: დარჩეს წაკითხვა: ამაღ სულთქუამს, არა იშობს.

სტროფი 183 („საგონებელი შექმნა...“).

პროექტში, საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 184) შედარებით, ცვლილება არ არის.

ც. კიკვიძე: მეოთხე ტაქვში (მისი ვერა ეცნა ჭორადცა, ვარ ვისთა გზათა მკუთლეველად?) კითხვითი წინადადების ნაცვლად უფრო თხრობითია მოსალოდნელი (შდრ. მესამე ტაქვში: ვ ი ყ ა ე რ ა დ დღეთა მღვეველად). ამიტომ მეორე კავშირებითის ნაცვლად ზმნა წყვეტილში უნდა დაყუენოთ (ე ც ა ნ), ტაქვის ბოლოს კი კითხვითი ნიშნის ნაცვლად დავსვათ წერტილი.

გ. კარტოზია: ასეთი სწორება საჭირო არ არის. მეოთხე ტაქვში კითხვითი წინადადება კონტექსტით სავსებით გასაგებია. ოღონდ იმისათვის, რომ მესამე და მეოთხე ტაქვები ერთ წინადადებად არ იქნას გაგებული, მესამე ტაქვის ბოლოს მძიმის ნაცვლად წერტილ-მძიმე დავსვათ.

დაადგინეს: მეოთხე ტაქვის წაკითხვა დარჩეს უცვლელად. მესამე ტაქვის ბოლოს მძიმის ნაცვლად დაისვას წერტილ-მძიმე.

რედაქციამ იშსჯელა ტექსტის დადგენისათვის მოსამზადებელი სამუშაოების წარმოების წესზე. იმისათვის, რომ დაჩქარდეს მუშაობის ტემპი და გაიზარდოს მთავარი რედაქციისათვის მომზადებული სტროფების რიცხვი, რედაქციამ მოიწონა ს. ცაიშვილის წინადადება, რომ ჩაიოკალიბდეს კომისიის თანამშრომელთა სამი ჯგუფი გ. კარტოზიას, ც. კიკვიძის, ს. ცაიშვილის ზედმძღვანელობით. თითოეული ჯგუფი დამოუკიდებლად მოამზადებს პოემის ცალკეული მონაკვეთების დადგენილი ტექსტის პროექტს.

ფასი 1 მან.

Индекс 76 198

Handwritten signature or mark at the bottom of the page.